

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС

ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

УРЕЂУЈЕ

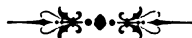
А. БЕЛИЋ

УЗ

СТАЛНУ САРАДЊУ

г. г. А. МЕЈЕ-А, проф. Collège de France, А. СТОЈИЋЕВИЋА, проф. Унив. у Љубљани, К. НИЧА, проф. Унив. у Кракову, Љ. СТОЈАНОВИЋА, акад. у Београду, М. РЕШЕТАРА, проф. Унив. у Загребу, О. ХУЈЕРА, проф. Унив. у Прагу, Р. НАХТИГАЛА, проф. Унив. у Љубљани, СТ. ИВШИЋА, проф. Унив. у Загребу, СТ. М. КУЉБАКИНА, проф. Унив. у Београду, ФР. ИЛЕШИЋА проф. Унив. у Загребу, ФР. РАМОВША, проф. Унив. у Љубљани и Х. БАРИЋА проф. Унив. у Београду.

КЊИГА VI.

ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
БЕОГРАД 1926—1927.

САДРЖАЈ VI КЊИГЕ.

Расправе.	СТРАНА
1. А. Белић: Мисли о прикупљању диалекатског материјала	1—10
2. Н. Н. Дурново: Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянскаго языка . . .	11—64
3. Р. Скок: Iz srpsko-hrvatske toponomastike . .	65—95
4. Т. Маретић: Још неколико ријечи о глаголу „морашу“	96—97
5. Др. А. Мусић: <i>Netopir i Leptir</i>	98—101
6. А. Белић: О употреби времена у српско-хрватском језику	102—132
7. Vladimir Mošin: Hipoteza Lamanskoga o hazarskoj misiji sv. Ćirila	133—152
8. Fr. Ramovš: O južsl. substitucijah za balk.-lat. k, g pred e, i	153—165
9. М. Будимир: Ономасиолошко-граматички прилози	166—179
10. М. Нгасте: Crtice o bruškom dialektu	180—214
 Прилози.	
1. Ст. Станојевић: О темнићком натпису .	215—216
2. Д. Костић: Траг једној Вуковој женској песми у књижевности 16. века	216—217
3. Ст. Станојевић: Уа!	218
4. Д. Костић: Његошев враг са два мача . .	218—219
5. Ст. Станојевић: Пуци га!	220
6. Д. Костић: И накрпат ситно арнаутски . .	220
 Хроника.	
1. А. Белић: Два пољска јубилеја. Јан Розвадовски, Јан Лос	221—224
2. А. Б.: Д-р Владимир Мажуранић	224
 Критика.	
1. А. Белић: Dr. Branko Miletić, O srbohrvatských intonacích v nářečí štokavském	225—232
2. А. Б.: Ferdinand Liewehr, Zur Chronologie des serbo-kroatischen Akzentes	232—233
3. А. Белић: Serge Karcevski, Système du verbe russe	233—238

4. А. Б е л и њ : Dr. M. Murko, Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven	238—248
5. М. Р е š е т а р : Karl Meyer i A. Stojićević, Serbo-kroatisches Lesebuch	248—251
6. М. Р е ш е т а р : Српски Диалектолошки Зборник III	248—260
7. F. П е š и ć : Prace Filologiczne X	261—263
8. F. П е š и ć : A. Brückner, Słownik etym. języka polskiego	263—264
9. F. П е š и ć : Severnoslovenski <i>žaden, žádný</i> i slovenačo (n)obeden	264—265
10. С т. К у л ь б а к и н : Stjepan Ivšić, Ostaci staroslovenskih prijevoda u hrvatskoj glagolskoj književnosti	265—266
11. С т. К у л ь б а к и н : Alfons Marguliès, Zum Lautwert der Glagolica	266—267
12. С т. К у л ь б а к и н : Alfons Marguliès, Der altkischenslavische Codex Suprasliensis	268—271
13. С т. К у л ь б а к и н : Miloš Weingart, Dobrovského Institutiones	271
14. С т. К у л ь б а к и н : Н. Н. Дурново, К вопросу о древнейших переводах на старославянской язык библейских текстов. Супральская рукопись	271—272
15. С т. К. : Г. Ильинский, Написание о правой вѣрѣ Константина Философа	272
16. С т. К. : A. Lavrov и M. Dolobko, Les Feuilles du Zograph	272—273
17. С т. К. : Miloš Noha, Dílo Václava Vondráka	273
18. С т. К. : Stanisław Słoński, Wybór tekstów starosłowiańskich	273—274
19. С т. К. : Mikołaj Van Wijk, Kilka uwag o pochodzeniu Mszału Kijowskiego	274
20. Д. В у ш о в и њ : G. Ružičić, Razvitak srpskohrvatskog gen. pl. na -ā	274—275
21. Р а д о м и р А л е к с и њ : Ernest Pascher, O postanku i razvijanju književnoga jezika srpskohrvatskoga	276—278
22. Проф. Драг. Костињ : Д-р Герхард Геземан, Ерлангенски рукопис старих српскохрватских народних песама	278—295
23. М. М а л е ц к и , Pero Ljubić, Bodulske Pisme	295—296
Белешке	296

Мисли о прикупљању диалекатског материјала.

Ове мисли појавиле су се прво у руском преводу 1913 год., Извѣстія Отдѣленія русск. языка и словесности, књ. XVIII св. 1, 229—242, под називом „Письмо проф. А. И. Белича къ И. А. Бодуѣну-де-Куртене о сабираніи диалектологическаго матеріала“.

Овај необични облик, облик писма, добиле су те мисли због тога што првобитно и нису биле намењене објављивању, већ претстављају један део моје преписке са уваженим лингвистом и једним од врло истакнутих диалектолога, г. Ј. Бодуенѣм-де-Куртене, тада професором Университета у Петрограду, а данас Варшавског Университета. Г. Бодуен-де-Куртене желео је да проведе са мном једно време на диалектолошким екскурзијама по Истри. Ја сам се радо одазвао његовој жељи, и ми смо испитивали заједнички чакавске говоре лети 1911 год.; како су настале кише, те је г. Бодуен-де-Куртене морао да прекине свој рад, то сам му ја, на његову молбу, послао опширно писмо у којем сам изнео главне црте свога метода у раду. Г. Бодуен-де-Куртене је сматрао да је у интересу диалектолошких испитивања да се то писмо објави, и то је учинио, 1912 год., додавши тексту писма и мали предговор у којем је објаснио разлоге којима се руководио при издавању његову. Писмо је превео на руски М. Г. Долопко, а г. Бодуен-де-Куртене је превод поправио и извршио редакцију самога текста.

Доцније се оно појавило и на чешком језику, али на српском оно није било штампано. У своме кратком предговору г. Бодуен-де-Куртене рекао је, међу осталим стварима, и ово: „И поред овог карактера (тј. облика приватног писма), расправа проф. Белића има у себи врло драгоцену и незаменљиву упутства и треба да послужи као вођа (*vademesum*) сваком диалектологу који цени

време и који не тежи неостварљивим циљевима (тј. богаћењу не само диалектологије, него и фолклора, усмене књижевности итд.). Зато ја сматрам да је веома потребно да се то писмо наштампа и да се са његовим садржајем упознају и сви други стручњаци, а не само ја“.

Како је ово руско издање постало готово неприступачно за млађе испитиваче, како се каткада у научној литератури ставља питање о методима које сам примењивао при изучавању, нарочито, чакавских диалеката, сматрао сам да неће бити на одмет да објавим ове мисли и на нашем језику. Г. Бодуен-де-Куртене био је љубазан да ми стави на расположење српски текст мога писма (наша се кореспонденција водила, с моје стране, на српском језику, са његове — на пољском), и ја га штампам у целини, без икаквих измена.

Мени је врло жао што ћу Вам овим доста дугим писмом одузети сувише времена, а уверен сам да Вам нећу моћи ништа ново саопштити. Али ја то ипак чиним, јер сте Ви тако желели.

Пре него што пређем на начин свога рада на самоме терену, ја се морам задржати на неким својим погледима о диалекатском материјалу уопште; јер увек и свугде, за све време свога рада, ја сам се њима руководио, иако нисам био у стању да сав материјал који сам прикупио увек онако однесем са терена како би према њима у потпуности требало. У тим је случајевима кривица била, по неки пут, до незгодних прилика у којима сам радио, а опет, по неки пут, и до мене, мога субјективног осећања или сличног.

Ја сматрам да су народни диалекти најчистији и најдубљи извор за познавање и садашњости и прошлости свакога језика. Ово је ствар уопште добро позната; али није довољно то само знати. То треба осећати и бити прожет тим основним погледом. Јер диалекти могу бити и мутан, врло мутан извор за познавање једног језика и његово проучавање. Они су то, у ствари, врло често у наше време, и ја мислим да нећу погрешити ако речем: да у данашње време развитка наше науке, која стоји под сазвежђем диалектологије, има врло много, управо, сувише *злоупотреба* диалекатским материјалом. А то је све због тога што је диалектологија, у главном, данас у рукама најмање и најниже образованих филолога. Међутим диалектологија пружа велике тешкоће и најбоље, и највише, и најдубље образованим људима наше науке. Како онда морају бити страшно несавршени описи диалеката оних

људи који готово ни писати не умеју! Па чак и они који су свршили неке школе и који знају помало шта је то језик, како дају каткада накарadne слике онога што описују. Како су страшни описи неких, од којих по неки имају још и ту „отежавајућу околност“, како се у нас врло незграпно вели административним језиком, што су по рођењу из краја који описују!

Овим не желим рећи да је диалектологија управо циљ данашње лингвистике, али је за мене неоспорно да је она њено прво и најсигурније сретство. А да то она буде, потребно је да они људи који умеју да процене значај језичких црта са свих страна — и прибирају тај материал. Јер по неколико црта грубо забележених, чак по неколико црта и врло тачно забележених, без познавања целокупног склопа некога диалекта не може озбиљноме испитивачу ништа дати. Кад је већ наша данашња наука дошла до тога да се прави испитивач језика, којему није стало до дебелих књига него управо до истине, не сме користити материалом неког споменика (бар у гласовно-морфолошком правцу) којег у потпуности не познаје и језику којег не може одредити право место у реду старих диалеката данога језика, — онда је потребно да до тога сазнања дође и у погледу диалектолошког материала данашњег језика.

Ја због тога сматрам већи део данашње диалектолошке грађе за потпуно, или, бар у главном, ништаван, јер он у већини случајева не може да задовољи овај први захтев који се мора ставити сваком диалектолошком материалу пре његове употребе за научне **црпље**: да се може према њему тачно одредити место и значај једног говора према свима околним говорима. Већи део данашњег диалекатског материала претставља само „вапијућу“ потребу да се најзад јави права диалектологија, у пуном смислу те речи.

Из овога се види шта ја тражим од диалекатског описа. Он мора дати *пошћуну филолошку слику* једног говора. У колико је диалекат ограничен на мањи број места, у толико је могуће боље ући у све његове црте. Један такав опис, исцрпан, добар и потпун, макар опис тај не обухватао говор целога једног села или једне општине, већ само говор једне породице или чак и само једнога лица, по моме мишљењу, више вреди него више књига данашње диалектологије по неког словенског народа.

Из овога излази први захтев који се сам намеће сваком диалектологу, да се ограничи у прво време свога рада на једно место, на једно село. Ја сам увек практиковао да у једном месту останем

дотле (15—20 дана) докле не савладам толико црте његове да њиме могу слободно *говориши*. Можда Вам изгледа тај захтев чудноват: да посматрач и испитивач једног дијалекта научи њиме говорити. Али то је потребно са врло много разлога, са много гледишта.

Прво, наравно, када и сам човек говори једним дијалектом, он је принуђен, пошто њиме и сам ствара и има сваки час потребу за безброј облика и речи, да уђе дубље у његов склоп него иначе; а, друго, што је, по моме мишљењу, још много важније, докле испитивач не говори добро дијалектом који испитује, његов ће се објекат находити стално у чудноватом психичком стању које га гони да свој језик поправља, удешава према језику испитачеву. Колико муке и труда треба да се људи, сељаци натерају да говоре својим обичним језиком, а да га не кваре навлаш! Чак кад човек и говори дијалектом њиховим, довољно је што је он странац, што је он „господин“, па да сељаци несвесно мењају свој језик према неком уображеном, тобожњем варошком језику. Напослетку, када човек говори лепо језиком дотичног краја, његови су претставници према њему отворенији, поверљивији, интимнији. А то је све врло потребно када се проучава њихов дијалекат. Јер је и дијалекат народни, језик његов — један део његове душе.

Учење и привикавање да човек говори дијалектом онога краја којег језик испитује — ја сматрам као увод у проучавање његово.

Одмах други захтев који ја стављам себи при проучавању народних дијалеката јесте: *да цео посао око стварања главних говорних категорија, око дефинисања свих његових и гласовних и морфолошких црта свршим шу, на месту, на терену*. Дијалекат се проучава на терену, његов се материјал, који је једног дана сабран, *одмах* прегледа, и ако се запазила нека знатнија црта, за њом се *одмах* трага. Ја сматрам да је врло и непрактично и негодно бележити текстове, особине народне на терену, па их у онако крњем облику како су записани дешифровати на неколико месеци или година доцније. Ма како човек савесно и тачно бележио те ствари на терену, оне му неће моћи дати правога одговора на оправдана питања поводом њих, ако није, на самом месту, одредио све категорије у којима се оне јављају. Ово није само један теориски захтев, ово је за мене аксиом. Може се добро описати дијалекат само тако, ако се све његове, и гласовне, и сантаксичке, и морфолошке црте *одмах* утврде. Другим речима, поред језика самих објеката главни предмет сталних испитивања, прегледања и верифи-

ковања морају бити *записи* испитачеви. Према томе, диалектолог мора *прво обрађивање* материала, наравно још само филолошко, пренети на сам терен. То тражи много времена. Према томе, једно место не треба напуштати или треба се у њ толико враћати докле год нам не буду јасне све његове црте, докле год се не узме од њега *све оно* што он може дати. Наравно, ограничавање материала ствар је произвољна; јер ма колико и ма како ми проучавали неки диалекат, увек ћемо наћи, и после тога времена, нових црта. Али бар оно да се да што се назива граматичким склопом једнога говора према познатим категоријама. Ја обично када седим у једном месту и констатујем на 2—3 дана после свршеног посла да, према разговорима које стално водим са претставницима његовим, нема за мене нових црта —, онда обично прекидам даљи рад.

Овакав рад, по себи се разуме, условљен је двама стварима: да испитивач зна добро шта хоће, и да је на лицу места снабдевен свима помоћним сретствима, нарочито помоћном литературом; затим, што је још важније, да врло брзо и поуздано организује посао са људима на терену.

Под оном првом погодбом ја не разумем стручну спрему или још боље најстручнију која се може имати у области даних говора; ја то не разумем овде због тога што је то, по моме мишљењу, *conditio sine qua non* за сваки успешнији диалектолошки посао. Већ ја под тим разумем најближи циљ: испитивање самог даног диалекта или посао који одмах за њим долази, испитивање различних обима диалекатских црта, граница њених итд. Научни пак циљ диалекатском испитивању може бити различан: може бити ограничен само неким цртама, неким деловима граматичким или сл. Али он може бити само тада у потпуности извршен, ако се неки говор испита и према унутрашњим, својим цртама и према пружању тих црта у околним говорима.

Организовање рада на самом терену — посао је пун тешкоћа. Ја не знам да ли игде треба толико урођена такта и обазривости колико у томе послу. Ја нећу ни да говорим да је, бар у нашим крајевима, чак и у Србији, потребна препорука властима, школама итд. То је зато потребно да човека урођеници макар само и виде са председником општине, свештеником или учитељем. А то је потребно и ради тога, да би човек везао познанство или пријатељство са неколико кућа. Ја обично са собом водим, за све време екскурзије, која траје неки пут по месец дана, по једнога интелигентног урођеника, било наставника гимназије, било учитеља сеоске школе, било ђака,

студента или сл. Наравно, тиме се знатно пењу и трошкови око „изучавања“ диалеката, али такви људи својим личним познанствима, урођеничким говором, разумевањем онога што је испитивачу потребно, затим, најзад, и по неким саопштењем својим — могу знатно олакшати човеку посао. Да бих те пратиоце везао за посао који радим, ја им поред целокупног трошка дајем и каткад награду за напоре и сл.

Месну интелигенцију ја употребљавам само ради уливања поверења месном становништву према себи; иначе она ми је, сем изузетних случајева, само сметала. Често њеном кривицом ја сам морао напустити посао тамо где ми је била у изгледу добра жетва. И ја обично, ако њени претставници хоће пошто пото да ми „помажу“, морам раније да их поучим како да поступају: прво, не смеју ником рећи да сам дошао ради диалекта; јер то страшно утиче на прост свет; већ му морају рећи да купим обичаје, старе приче, па их бележим да се не изгубе и сл. Само у случајевима када претставници локалне интелигенције претстављају и добре диалекатске типове, ја их молим да се тобож разговарају са другима, да бих других говор записао, а ја, у ствари, бележим само њихов говор. Једном сам тако водио једног таквог човека уза се 6—7 дана и само од њега бележио материјал, а он је био уверен да је само мој „чичерон“.

Чим дођем у неко село *прва* ми је дужност да нађем добре диалекатске типове. Јер нису сви претставници неког говора довољно типични. То има, наравно, својих дубоких разлога; али то ме се овде сада не тиче. За мене је само неоспоран факат да има људи који говоре само својим диалектом и код којих ипак тај један једини диалекат, управо, језик није изразан, није типичан. Ја не говорим о људима који су се мало мешали (а већ данас ко се није мешао?), већ о онима који целог века свог нису нигде по свету били или су још тако млади да нигде нису ни могли бити. Ја одмах после разговора који не бележим, са људима и женама, утврђујем, у *којој ће се кући* у селу типично, разговетно, са старим особинама језика (исп. ниже) говорити, и онда тражим све начине да се таквим кућама приближим. Јер мени су потребни двојаки типови: једни који ће ми давати материјал и други који ће га верификовати заједно са мном. Поред тога што ја таквом верификовању са стране урођеникове верујем тек онда када се са различних страна уверим да је тако, мени је ипак врло потребно да се упознам са оним што они осећају као особину свога говора.

Све типове са којима почнем да радим, а који су уопште довољно типични, ја испитујем са различних страна, нарочито са гледишта *језичкога осећања* које у њима треба развити до пуне *свесности*. Велики део, иначе добрих диалекатских типова, за то је просто неспособан; али често се наилази на тако захвалан материјал да се ја и сада када Вам ово пишем сећам својих младих и старих филолога-сељака, девојчица од 12—13 год., младића од 17—20 год. или још млађих, и, најзад, старијих људи — који су за кратко време тако улазили у ствар да су у реченице, које сам ја на њихову дијалекту састављао, готово са апсолутном поузданошћу уметали ону реч или онај облик који су у њима недостајали, а које сам хтео имати. Ја се са великим задовољством сећам, нарочито, малишана и девојчица који су после дужих вежбања са мном одлазили кућама и сами проналазили нешто у својој језику што су мислили да ми ваља саопштити. Овде би се могло говорити о потреби, коју често истичу дијалектолози, да се језичке црте бележе од претставника неког говора различног узраста: од деце, младића, двојака, људи и жена средњег доба и, најзад, старца и старица. Али то је, у толикој мери, потребно само онда када се испитује искључиво дијалекат једног места, једног села; а када се испитују дијалекти већих географских обима, онда је довољно назначити да се неки облици напореда употребљавају. По целокупноме развоју језичких црта даних говора биће јасно које су црте тих говора новије, а које старије. Тако ћемо ту моћи у синтези пратити оно што би нам, често врло тешко изводљиво, испитивање дијалекта сваког села на нарочито по узрасту одређеним типовима пружало у анализи.

Према томе ја, готово увек, прибирам дијалекатски материјал тројако.

1.) Бележим црте језичке из разговора за које дајем сам тему; гледам да су разговори и о пољу, и о кући, и о општини, и о обичајима, о светковинама, о „старом“ „добром“ времену, о лекаријама и сл., једном речју, о свему што се може са њима довести у везу и у чему може бити карактеристичних облика, речи, гласова и сл. Ако су женске, ја говорим о справљању јела, ако су деца, о дечјим играма, о пољским радовима, сеоским сплеткама, различним локалним догађајима и сл. Тек после овога долазе народне приче, загонетке, пословице и сл. У њима обично има мало типичног; народне песме врло ретко узимам, јер је у њима значајних ствари за мене врло мало. Већином дајем награду својим објектима

за народне обичаје, приповетке и сл. и објавим одмах „цену“ од комада. И тако се растрче деца по селу тражећи људе и жене који би сами дошли да ми што испричају или, још чешће, моле их да њима испричају, а они после, за награду, мени препричавају. Овог лета на Гробнику то сам био тако успешно организовао да ме је сваког дана, после свршеног посла, после вечере, чекала група причача, да ми донесе своје нове, често сасвим безначајне приче.

У целом овом великом материалу који пред мојим очима пролази ја се трудим да чујем специфичне звуке, акценте, облике, синтаксичке конструкције и бележим их одмах у бележнике; мени је јасна увек само она реченица коју чујем, иначе целокупност садржине неког описа, обичаја, неке приче или сличног — за мене се губи. Таквим начином ја сам забележио највише ствари и најлепших, али морам приметити да је он и најтежи. *Verba* заиста *volant* и треба напрегнуте пажње да се све чује и да се све, иоле важније, забележи. Потпуне текстове ја не бележим радо, јер се у њима, готово по правилу, дикција, па чак и изговор, мења, удешава. И за синтаксу и за све друге особине најлепши је извор — говор, разговор.

2.) Ја редовно у питањима, која није тешко удесити, прелазим целу граматику диалекатску. Из слободно записаних облика, гласова ја од прилике видим, на што треба нарочито обратити пажњу, и у ком правцу треба своја питања давати. Када се питања брзо дају, и када имамо добре објекте пред собом, та се грамика у готово потпуном облику може пописати за 2—3 дана. Иако се том приликом каткада и не добија много новог или типичног, ипак се могу већ видети главне особине. Оно што је добивено радом по првоме начину, овде се попуњава; а чим се утврди какво размиоилажење, онда се одмах даље трага и тражи.

3.) Сав тако добивени материал ја подвргавам строгој критици урођеника. То прегледање и верификовање материала траје дуже него његово бележење. Јер поводом свакога звука, свакога облика настаје разговор о томе где још тога има; надовезају се читави разговори у којима се на разне начине дотична реч понавља, и тако се јавља могућност да се права форма дотичног облика најзад утврди несумњиво. Тај поновни рад обично је врло плодоносан, и ја сам често имао прилике да за време његова трајања забележим доста нових ствари.

Али не треба мислити да су ово неки нарочити методи и да их ја вршим увек са другим људима. Све ово троје неки пут, нарочито када се утврде основне ствари, врши се готово у исто време, и

са истим људима. Главно је да сваки облик, да сваки глас прође кроз ове три инстанције. Па када се све ово сврши, ја опет на-ново, и то што више, бележим засебних црта из слободно вођених разговора, причања и сл. Па опет, ако је нешто ново, оно се подвргава поменутиим начинима утврђивања и проверавања, и тако редом.

Наравно, ово је мој поступак у најгрубљим цртама. У ствари, сваки је метод добар који води ка утврђивању тачних факата. Ради утврђивања гласовног образовања, физиологије гласова и акцената ја са својим објектима вршим различне огледе, док не дођем до жељене тачности. Или нпр. за чакавски диалекат ја сам морао готово за сваки други облик да тражим нарочито диалекат за који је вероватно било, према његовим гласовним и морфолошким особинама, да се у њему дотична црта заиста могла очувати и сл. Да споменем нпр. да сам *gen. plur.* у чакавском дијалекту морао тражити на првом месту у оним говорима који никад не мењају чакавски акут, ни под којим погодбама (таква је у Хрватском Приморју бакарско-трсатска дијалекатска група); за чување разлика у акцентима придевским ја сам морао узети нарочито каставски говор (у Истри), који ја сачувао необично лепо синтаксичку употребу неодређеног и одређеног облика и т. сл. Али на што о свему томе овде толико говорити када Ви све то добро знате.

Када тако утврдим црте једнога говора, онда добијам основицу одакле даље идем, и сав доцнији посао, ако су нови дијалекти већ испитаног дијалекатског типа, много је бржи и лакши. Али и ту се мора применити сва обазривост као и у почетку. Често нове црте околних говора гоне човека да се врати у први говор итд. Али све се то по себи разуме, као можда и све друго што сам овде написао. Стално прочитавање својих бележака, које врши испитивач, гони га да „удубљава“ своје испитивање, да проналази нове црте, и да им одређује значај и домашај. Све је то могуће докле се одржава непосредни додир са тереном, са земљом. Иначе, доцније, све је узалуд.

Зато ја и мислим да би се још стручнија испитивања морала вршити на самом дијалекатском терену. Не само голим ухом, као што ја чиним, него и справама, које се све више усавршавају, треба вршити даља испитивања. Али се и тада не би смела та испитивања ограничити само на физиологију или акустику гласова, као што се сада чини. Све ће се то моћи учинити само тако, ако они који данас стоје на челу наше науке и баве се различним одељцима њеним, сиђу и захвате са овога извора што дубље и више могу.

Још ћу једно приметити. Овако како ја велим да треба вршити оваква испитивања и како их сâм вршим, посао је врло заморан и доста скуп. У онај мах кад се посао врши, мора се вршити врло интензивно. Зато, бар мени, са потпуном свежином и енергијом, могуће је радити тај посао без прекида највише месец дана. Ви сте тачно рекли у једном писму да сваки дâн таквога рада треба рачунати у седам дана другога рада. И то је права истина.

Ја сам овде био доста опширан и говорио сам ствари које су многим познате. То сам учинио због тога што нисам знао шта Вас из мога начина рада нарочито интересује. Али, наравно, овим још ни приближно није исцрпено питање о диалектолошком раду. Диалектолог, поред знања, мора имати много добрих особина. Мора бити самосталан и мора се довијати различним начинима да дође до онога што хоће. Нарочито мора бити стрпљив и хладно примати све „неуспехе“ који га буду сналазили. Истина, тешко је сачувати хладнокрвност онда када се човек, тако рећи, наводи лицем пред својим објектима, у мору диалекатском, па ипак ништа не може да добије за себе. То каткада бива, као што и сами знате. Али ја се свему томе ништа не чудим, већ идем даље.

Из овога што сам досад рекао Ви видите да сам ја говорио о своме раду, у главном, на чакавском терену; то сам учинио за то што Вас највише интересују чакавски диалекти наши и што се ја сâм њима у овом тренутку највише бавим. Али то вреди у потпуности и за све друге говоре. Само не треба мислити да се диалекатским испитивањем језичкога материјала говора даје све што се уопште може рећи о развоју неког говора. Ту, наравно, долазе питања о насељима, о колонизацији и историји, што се не може утврдити на основу језика, већ другим путем. Све то, заједно са језиком, даје завршну слику о развоју и кретању једног говора. Али то не иде у задатак овог писма којему је био циљ да донекле замени вашу жељу, која се неочекиваним стицајем прилика није остварила: да заједно са мном порадите у довољној мери на проучавању чакавског говора на лицу места.

Давно је већ време да завршим. Ја мислим да је у прибирању језичке грађе ово најтежи посао. Али зато се његове тешкоће стоструко искупљују оним дубоким значајем који има посматрање живог језика и искуство до којег човек том приликом долази; а да и не говорим о дубокој вредности нових знања за проучавање развоја некога језика.

У Београду, октобра 1911.

А. Белић.

Русские рукописи XI и XII в. как памятники старославянского языка.

V. 2. Смещение *ѣ, ѡ с о, е*

Если не считать таким смещением чередование *ѣ, ѡ с о, е* в instr. sg. m. и n., *ѡ с е* в dat. pl. основ на согласные, *ѡ с е* и *ѣ* в loc. pl. тех же основ, *ѡ с е* в местоим. *чьсо* и *чесо*, *ѣ, ѡ с о, е* в местоим. наречиях *къида*, *шѣида*, *овѣида*, *инѣида*, *вьсыида* и *когда*, *шоида*, *овоида*, *иноида*, *вьсеида*, и *ѣ с о* в предлогах-приставках *изѣ*, *въѣ* и *изо*, *възо*, перед *о*,¹⁾ то окажется, что смещение *ѣ, ѡ с о, е* в памятниках русского письма XI и 1-ой полов. XII в. и в некоторых памятниках 2-й полов. XII в. гораздо реже, чем в любом памятнике юсл. письма X—XII в.²⁾

Вовсе не нашел я случаев смещения *ѣ, ѡ с о, е* в ТЛ, АЕ¹, РЕ, ТЕ¹, У 330; очень редки такие случаи в ОЕ¹, ОЕ², И 73¹, И 73², КИ, СПт, ЧПс, АЕ², У 142, МЕ, ГЕ и УС²; вот все случаи, замеченные мною:

ОЕ¹: *смоковъницеѣ* bis;

ОЕ²: *смоковъници, -цѣ*³⁾;

И 73¹: *самоше|сѣишоу* 25 d;

И 73²: *о* вм. *ѣ*: *недовольни* 168, *жрь|новъ* 190 с-d⁴⁾; *ѣ* вм. *о*: *народъмъ* dat. pl. 97 с, *бъръ* 106 б; последние 2 примера, повидимому, описки. Особо стоят *золоб-* (около 10 раз) и *серебр-* (часто). Пра-

¹⁾ К случаям смещения *ѡ с е* или *ѣ* не относятся написания *мечъ с е* во всех памятниках русского и во всех старших памятниках юсл. письма, *младеньць с е* в памятниках р. письма почти всюду (съ только ГБ 111 б; из юсл. в Сав., несмешив. *ѡ с е*, везде *младеньць с е*) и *скждѣль* во всех старших памятниках р. письма только с *ѣ* (в юсл. обычно *ѡ*, иногда *е*).

²⁾ Киевские Листки не являются памятником юсл. письма.

³⁾ Ср. *ibid.* *смокъвъница*, *смокъвшъ*.

⁴⁾ ср. *ibid.* обычно: *довъльнъ-, жрьнъвъ-. A. Meillet, Études* II. 438, считает для ст.-сл. правильной форму *довольнъ*. Но в Супр. обычно *довъльнъ*; в р. рупксях XI и XII в. в огромном большинстве случаев *довъльнъ*, изредка также *довъльнъ*.

вильно, как и в других памятниках р. и юсл. письма *е* в *сѣинѣ* „μῆρον“ 242 а и *ь* в *сѣйнахъ* „πλατείας“ 169 об. и т. п.

КИ: *о* вм. *ѣ*: *смоковномъ* 142, *-нос* 177 об., *довольни* 214 об.¹⁾ *грознь* 81 об., вм. *ь*: *безлѣшоно* 110, *свѣшолость* 244 об.²⁾ *е* вм. *ь*: *виновенъ* 56, *шърновензи* 155,³⁾ *аерескыихъ* 82 об, *четѣниѣ* 251; *ь* вм. *е*: *боудьшь* 78, *наритьшь бо сѧ* 87, *прѣждь вѣкъ* 94, *дажь* 193. Примеры *безлѣшоно*, *свѣшолость*, *четѣниѣ*, *боудьть*, *наритьть*, *вероятно*, *описки*.

СПт: *о* вм. *ѣ*: *ошо мене* 71, *оуѣованиѣ* 23, *оуѣоваше* 176 об; *е* вм. *ь*: *сесь камень* 131 об; *ь* вм. *е*: *пшьница* (описка?).

ЧПс: *о* вм. *ь*: *дождьда* 76а *въздвигоша* асс. рl. part. 162 б, *пѣсько морьскыи* 93 г⁴⁾; *е* вм. *ь*: *сеида* 122 б,⁵⁾ *кожежедо* 82 а, *владѣше* 3 sg. 42 г, *възвѣсшише* 3 sg. 100 в; *ѣ* вм. *ь*: *рѣвникъ* 89 в; *е* вм. *ѣ*: *веселашь сѧ* (= вѣс...) 93 б, *веселашшихъ сѧ* (= вѣс...) 74 г; *ь* вм. *е*: *вънгда* 112 г.⁶⁾ Б. ч. этих случаев — описки или ошибки, вызванные непониманием текста.

АЕ²: *о* вм. *ѣ*: *подь смоковию* 78 bis, *ко себе* 86 об; *е* вм. *ь*: *шедъ* 89; *ь* вм. *е*: *имьньмь* 118.

У 142: *ь* вм. *о*: *оуѣдобивъше сѧ* 33 об.

МЕ: *жърновнъзи* 91 об.⁷⁾

ГЕ: *оуѣова-* неск. раз (при обычном *оуѣзва-*¹⁾)

УС²: *оуѣова-* 5 раз (1 р. в ж. Феодосия, 1 р. в ж. Мефодия и 3 раза в переводных житиях), *боуковъ* ген. рl. 105 с (ж. Мефодия), *вѣровахомо* 79 с, *меидескъ* 77 d (ж. Ирины), *мосивескъ* 83а (ib.), *сѣсенааго* (прилаг.) 89 с.

Из этих примеров основа *смоков-* встречается с *о* почти во всех памятниках юсл. письма, не только в Зогр, Мар, Асс: и т. п., но и в Сав, Супр. Написания типа *довольни*, *жърновъ*, *боуковъ*, *шедъ*, *самошешъноу*, *меидескъ*, *виновенъ*, *сѣсенааго*, *грознь*, принадлежат также к числу обычных в памятниках юсл. письма X—XII в. Объяснять эти примеры влиянием русского живого произношения и думать, что в р. яз. уже в XI в. при каких-то условиях *ѣ*, *ь* про-

1) ср. *смѣкъвъ* 142, *смюкъвъ* 142 об. и др., *довольно* 13 об.

2) первое *о* позднее (не раньше XIII в.) переправлено на *ѣ*.

3) *ь* в первом слогѣ позднее (не раньше XIII в.) переправлено на *е*.

4) *воспож* — изд. 97 с. — опечатка; в ркпс *въспож*.

5) ср. *сеида* 4 раза.

6) *вънегда* 128 в.

7) ср. *жърнѣвъ* 46, *жърнѣвънъзи* 102 об, *жърнѣвахъ* 136.

износились, как *о*, *е* или были близки к этим звукам, нельзя; писцы ОЕ пишут *о* вм. *ѡ* только в такой основе, которая не была известна русскому яз. и встречается с *о* почти во всех памятниках юсл. письма, даже не смешивающих в других случаях *о* и *ѡ*; правописание обоих писцов И 73 не отличается строгой выдержанностью; допуская значительное число руссизмов в своей работе, писцы непременно передали бы в более многочисленных примерах и своё произношение *о*, *е* вм. *ѡ*, *ь* сильных, еслибы так произносили; писцы СПт еще менее умели скрывать своё живое произношение; в КИ, при обширных размерах этого памятника, единственный пример, который можно приписать языку русского писца, если думать, что в его яз. *ь* сильное изменилось в *е*, это — *виновенъ*, пример, подобных которому много во всех памятниках юсл. письма; писец УС² не заменяет *ѡ* сильного буквою *о* ни в ж. Феодосия, ни в переводных житиях и *ь* сильного буквою *е* ни в ж. Феодосия, ни в других статьях, кроме ж. Ирины. Кроме того, в памятниках с большим числом руссизмов — в У 142, ТЕ¹, У 330 — таких примеров я вовсе не нашол, хотя ТЕ¹ и У 330 относятся к XII в.

В виду сказанного названные случаи смешения *ѡ*, *ь* с *о*, *е* следует возводить к юсл. прототипам. Но единичность их свидетельствует о том, что они не были свойственны правописанию, усвоенному р. писцами этих памятников, т. е., в конечном счёте, правописанию их юсл. учителей и значительной части их юсл. образцов; что хотя они и перешли из юсл. оригиналов, но и там встречались лишь как отступления от системы. Возможно, что в отдельных юсл. оригиналах и образцах смешение *ѡ*, *ь* с *о*, *е* в подобных случаях встречалось чаще, и что русские писцы устраняли их, руководясь своей грамотностью и своим произношением, отличавшим *ѡ*, *ь* от *о*, *е*. Но собственное произношение могло помочь русским писцам различать *ѡ*, *ь* и *о*, *е* в цсл. тексте только в том случае, если и в знаковой им юсл. орфографии это различие уже было проведено достаточно строго; иначе юсл. написания с *о*, *е* вм. *ѡ*, *ь* и наоборот должны были восприниматься писцами, как цсл. варианты соответствующих русских слов, аналогичные вариантам *свѣща* : *свѣча*, *ѡъщница* : *ѡъщницѣ* и т. п. Следовательно, если такое смешение и было известно некоторым юсл. оригиналам памятников русского письма, то усвоенной ими юсл. орфографии, как системе, оно не было свой-

1) *шедь*, *бодръ* и т. п. в изд. Амфилохия — опечатки.

2) ср. *оуъзва*- неск. раз (м. пр. в ж. Феодосия).

ственно. А так как из юсл. говоров X—XI в. правильно отличали *ѣ, ѥ* от *о, е* только вост.-болг., то первоисточником р. орфографии следует считать орфографию вост.-болг., смешение же *ѣ, ѥ* с *о, е* следует объяснять или следами старой македонской орфографии в вост.-болг. текстах, служивших оригиналами для р. писцов, или тем, что р. писцам, усвоившим вост.-болг. орфографию, приходилось списывать с текстов не вост.-болг. происхождения; в обоих случаях писцы, руководясь как своей орфографической грамотностью, так и своим собственным живым произношением, помогавшим им писать грамотно, могли устранять при переписке случаи смешения *ѣ* и *ѥ* с *о* и *е*, бывшие в их оригиналах.

Написания *ошо мене, ко себе, оушованиѣ* и т.п. не оправдываются правописанием памятников юсл. письма и, следовательно, внесены русскими писцами, но основаны несомненно не на живом исконно-русском произношении: здесь *ѣ* было слабым и не могло произноситься как *о* в живом яз. Основа (*и*) *рѣва* русскому яз. не была известна; иначе она непременно с течением времени изменилась бы в (*и*) *фа*, как и в других слав. язз., благодаря отсутствию родственных основ с *ѣ* сильным. Поэтому надо думать, что правописание её с *о*, обычное в б. ч. памятников XII в. и постоянное во всех памятниках XIII в. и позднее, передает книжное произношение её со звуком *о*. О происхождении такого произношения и об употреблении буквы *о* вм. *ѣ* сильного см. дальше.

Чаще смешение *ѣ, ѥ* с *о, е* в ГБ и ПА.

В ГБ вообще *ѣ, ѥ* и *о, е* различаются правильно, но всё же случаев смешения значительно больше, чем в памятниках рассмотренных выше. Т. к. я пользовался изданием, а не ркпсью, то трудно сказать, все ли случаи такого смешения принадлежат ркпси, или же некоторые из них надо относить на долю печаток. Кроме того, в виду присутствия в ркпси несомненных поздних поправок *ѣ* на *ѣ*, возможно, что часть случаев с *о* вм. *ѣ* и, м.б., с *е* вм. *ѥ* принадлежит не писцу XI в., а позднему корректору, м.б., XIII в., ср. подобные поправки в КИ. Но значительное преобладание в издании случаев правильного употребления *ѣ* и *ѥ* позволяет думать, что случаи смешения *ѣ, ѥ* с *о, е*, вызванные печатками или исправлениями позднейшего корректора, вряд ли многочисленны, и что, по всей вероятности, большая часть таких случаев принадлежит самому писцу. Вот случаи с *о, е* вм. *ѣ, ѥ*, замеченные мною при беглом просмотре: *о* вм. *е*: *кожьдо* 71 α, *лыгокъ* 75 α, *гладокъ* 80 α,¹⁾ *кошо* 78 β, до-

¹⁾ см. Изсл. 10; в изд. *лыгъкъ, гладъкъ*.

вольно 152 δ, 309 γ,¹⁾ *моноюмъ* 260 β, *воспоминающе* 275 β, *воскръшении* 310 γ, *собраномъ* 371 δ, *е* в м. ь: *обычено* 14 δ, *обыченая* 272 α, *въземешь* 40 α, *поборено* 69 β, *приснодвиженою* 81 β, *оубожество* 119 β, *мжжесшволюбию* 293 α, *блгословесшвеншми* 297 γ-δ, *множесшвѣ* 311 β, *бечьшень* 37 α, *ошъшесшъж* 44 γ, *сшшедъшшихъ сѧ* 67 γ, *пшшдвиженъ* adj. 92 об, *ошъшесшшѧ* 166 β, *сраменъ* 167 γ, *благоревно* 170 α, *безденьная* 210 β; часты окончания *-ехъ*, *-емъ* у существ. не только с основами на согласную, но и с основами на *i*: *сшшрасшехъ*, *звѣремъ*, ит.п. Случаев с *ѣ* в м. ь не выписываю, п. ч. все они похожи на поправки позднейшего корректора.

Из приведенных примеров большая часть тех, где *о*, *е* в м. ь, ь сильных, обычна в б.ч. памятников юсл. письма; *о* в м. ь слабого мне встретилось всего 2 раза, оба перед слогом с *о*, где оно объяснимо и как описка и как отражение ассимиляции ь звуку *о* следующего слога (ср. *золоба*, *серебро* в И73²⁾); *е* в м. ь слабого один раз перед слогом с *е*, где оно может быть понято, как описка или как отражение ассимилятивного процесса, в остальных случаях — в суфф. *-ын-* и *-ьшв-*, ср. нын. русские множество, мужество, убожество, а также качество, количество, пиршество, излишество, вещество, празднество и т.п. Все такие слова в русском яз. цсл. происхождения; поэтому нет оснований предполагать, что в ГБ подобные написания передают явление живого русского яз., а не книжное произношение цсл. слов, тем более, что ГБ, повидимому, — непосредственный список с глаголического оригинала и содержит некоторые юсл. черты, не свойственные большинству памятников русского письма XI и XII в.

Много случаев написания *о*, *е* в м. ь в ПА:

о в м. ь сильного: *жръновъ*, *любовьж* 11 раз. *любовьж*, *любовь* 6 раз, *любовъ* 4 р.²⁾ *пшшлѣдокъ*, *кршшокъ*, *крѣшшокъ*, *мѧкокъ*, *нашрьсокъ*, *соньш* 3 р., *соншюмъ*, *сонъ*, *довольнѣ* bis. *сѧ зольж*, *шшочно*, *соншомъ*, *само шъ* пот. sg. т., *храборъ*, *сшшѣкнжшш сѧ*, *совѣкоушлениемъ*, *несозданою*, *совѣмѣшшш*, *шш* пот. sg. т. bis; *о* в м. ь сильного: *маромъ*; *о* в м. ь слабого: *възненавидѣно* асс. sg. т., *велико..* и *дивно* пот. sg. т., *зъло* gen. pl., *соншшихъ*, *ко боу*, *благо* асс. sg. т., *со хмъ*; *е* в м. ь сильного: *пшшраведьн-* и *пшшраведн-* более 40 раз, *чешшньшш* bis,³⁾ *шешшдъш-*, *пшшшешшдъш-*, *ишешшдъш-* 4 р. *пшшчешшшшш*, *день*, *шешшмшшцж*, суфф.

1) Ср. *довльн* - 253 α, 265 γ и др.

2) ср. *любвьш* неск. раз. В остальных памятниках р. письма до 2-й полов. XII в. везде только *любвь*.

3) ср. *чъшньшш* ib.

-ен- вм. -ьн- больше 30 раз (*Цравьденъ, безжменъ, истииненъ, подобенъ* и пр.), суфф. -ец- вм. -ьц- не меньше 6 раз. (*влъчець, сѣарець* и др.); *е* вм. *ь* слабого: *наченешъ, наченаи*.

Т. к. в ПА руссизмов очень мало, а юсл. черт больше, чем в других памятниках р. письма, то частое употребление *о, е* вм. *ъ, ь* сильных следует относить на долю правописания юсл. оригиналов ПА, тем более, что употребление *о, е* вм. *ъ, ь* в ПА не отличается от такого же употребления в значительной части памятников юсл. письма, резко отличаясь от употребления тех же букв во всех памятниках русского письма.

В УС¹ постоянно *о* вм. *ъ* слабого в основе *оудова*-¹⁾ и обычно *е* вм. *ь* сильного во всех формах прич. *шедъ* (*ишедъ, пришедъ* и пр.)²⁾ при несколько более редких правильных написаниях с *ь*³⁾; сюда же *пришелъ* ж. Бор. и Гл. 8 д и *ошесѣвиѣ* ж. Аф. 7 с.⁴⁾ Остальные случаи *о, е* вм. *ъ, ь* сильных единичны: *довольномъ* ж. Феод. 42 с⁵⁾, *воиль* чуд. Бор. и Гл. 24 а⁶⁾, *о* вм. *ъ* слабого: *золодѣи* ж. Феод. 29 в; *е* вм. *ь* сильного: *наченъ* ж. Феод. 33 с., *рввениѣ* ib. 33 с⁷⁾; *е* вм. *ь* в сочет. *ѣрт*: *церкѣи* чуд. Бор. и Гл. 19 а, *ищернигова* ib. 25 в, *чѣшвершѣи* ж. Феод. 34 д.; *е* вм. *ь* слабого: *весемоу* чуд. Бор. и Гл. 25 с *бжесѣвноуоумоу* ж. Феод. 45 в.

Чаще случаи написания *ъ, ь* вм. *о, е*: *ъ* вм. *о*: *смѣкъв*- Пов. Иерем. 13 раз.,⁸⁾ *клиръсъмъ* ж. Аф. 5 д., *радъсѣиънъ* ж. Бор. и Гл. 10 с., *прейдъбънѣишъ* чуд. Бор. и Гл. 20 с, *нѣкошѣръѣи* ib. 21 а, *всевольдъ* ib. 22 д, *крѣшѣкъ* ж. Феод. 30 д, 42 д.⁹⁾ *бжъсѣивенѣи* ib. 27 с, *бѣгъмъ* ib. 31 р, *мѣсѣѣ шо* ib. 31 в, *измѣлъ* ib. 36 п, *рѣкъхъ* (вм. *рекохъ* или *рѣхъ*) ib. 40 в, *недгоумѣи* ib. 30 а, *онѣи* dat. sg. f. ib. 32 д, *сѣврѣшакъмъ* dat. pl. 37 с, *англъмъ* dat. pl. 39 д, *подъбънъ* ib. 39 д; *ь* вм. *е*: *имънъмъ* ж. Бор. и Гл. 11 д, *примъть* ib. ж. Феод. 33 с,

1) Ж. Аф., 1 р., ж. Бор. и Гл. 3 р., ж. Феод. 4 р.

2) Пов. Иерем. 6 р., ж. Аф. 3 р., ж. Бор. и Гл. 5 р., чуд. Бор. и Гл. 10 р., ж. Феод. 34 р., всего 58 р.

3) Пов. Иерем. 2 р., ж. Аф. 1 р., ж. Бор. и Гл. 2 р., чуд. Бор. и Гл. 11 р., ж. Феод. 24 р.; всего 40 р.

4) Ср. *шьсѣвиѣмъ* ж. Аф. 5 в., *пришьсѣвиѣи* ib. 7 а, *шьсѣвиѣж*. Феод. 39 с

5) Ср. *довъльноѣ* пов. Иерем. 2 д. *довъльно* ж. Аф. 5 д., *довълнѣ* чуд. Бор. и Гл. 24 д., *довъльно* ж. Феод. 37 а.

6) Ср. сохранение *ъ* слабого (сильного?) в *въиша* чуд. Бор. и Гл. 24 а

7) Ср. *рввениѣ* ib. 45 д.

8) Ср. *смѣкъв*- ib. 3 раза.

9) Ср. *крѣшѣкъ* ib. 35 с, *крѣшѣсъ* 42 д, 45 д.

45 b,¹⁾ *чюдсьмъ* чуд. Бор. и Гл. 22 d, *не ищъшь ж.* Бор. и Гл. 11 с, въ нмь ж. Феод. 35 b, *бжсьшвьнъши* ib. 29 с, *бжесшвьноуоумоу* ib. 45 b, *шребоуеъшь* 2 pl. ib. 37 а.

Такие написания, как *ищернигова*, *церкзы*, *четвершъши*, повидимому, указывают, что в р. яз., по крайней мере, там, где написан УС, к тому времени *ь* сильное уже совпало с *е*.²⁾ Тем не менее, кроме этих примеров, случаи замены *з* и *ь* сильного через *о*, *е* почти отсутствуют, а те, которые имеются, могут объясняться и из юсл. правописания,³⁾ что указывает на очень хорошее знание орфографии, не смешивающей *з*, *ь* с *о*, *е*, писцом УС¹. Из случаев написания *з*, *ь* в м. *о*, *е* большая часть похожа на описки — при всей грамотности писца, описки в УС¹ нередки и помимо случаев написания *з*, *ь* в м. *о*, *е*. Но объяснять все случаи подобного рода описками трудно, тем более, что подобные написания встречаются и в других памятниках р. письма, именно, в М 95, М 96, М 97.

Сходны между собою по своему отношению к смешению *з*, *ь* с *о*, *е* М 95, М 96, М 97 и ЕК.

В М 95 *о*, *е* в м. *з*, *ь* сильных не встречаются; один раз. *е* в сочетании *тъгт*: *жесшосерьдъшмъ*, Это написание не может восходить ни к юсл. правописанию, ни к юсл. произношению и, следовательно, принадлежит русскому писцу. Но так как других примеров с *е* или *о* в сочетаниях типа *тъгт* ни в одном памятнике XI и нач. XII в. нет (УС и ЕК позднее), то нельзя считать его указанием на живое произношение писца и следует объяснять его так же, как и другие случаи смешения *з*, *ь* с *о*, *е* в М 95.

Зато нередко в М 95 *о* и особенно *е* в м. *з*, *ь* слабых:

о в м. *з*: *нейлодове*; кроме того, раз 10 *о* в м. *з* в конце слова, около 20 раз *з* переправлено из ошибочно написанного *о* и 8 раз. из *о*, написанного в м. *з* в первой части б. *зы*.

е в м. *ь*: *весе* по м. sg. m., *йоложе* по м. sg. m., *роженъи* instr. pl. (= *рожъны*), *нбсенака*, *весесильнака*, *весемирьнака*, *весецедришелка*, *многострашъене*, *бювидече* (вос.), *словесена*, *ковечеть*, *штрашшърьпеце* вос.

¹⁾ Ср. *именьъ* ib. 33 b и др.

²⁾ То обстоятельство, что все 3 случая — в русских статьях, не достаточно для того, чтобы делать из этого какие либо выводы, п. ч. обе переводные статьи в УС¹ занимают только 7½ листов, ж. Бор. и Гл. 9½ л., скав. о чуд. Бор. и Гл. 8 л. и ж. Феод. 21 л. Впрочем, возможно, что р. оригинал скав. о чудесах, как более поздний, уже имел написания *-ер-* в м. *-ьр-*.

³⁾ Кроме *золодъи*; этот пример, если не описка, может быть сопоставлен с *золоба* в И 73.

Несколько раз написаны *ѣ, ъ* вм. *о, е*:

ѣ вм. *о*: *крѣѣтъшь, снѣднѣе, кѣличьствѣмь, какѣ, крѣви*, пот. рл. „*δάρματα*“; *ъ* вм. *е*: *ложьснѣхѣ, извлѣчѣ* 3 sg. аог., *благодѣшьль, вѣнчѣносѣчѣ, вѣнчѣносѣца, вѣлю, камѣньмь, словѣсьмь* bis.

В М 96 случаев смешения *ѣ, ъ* с *о, е* меньше: *о* вм. *ѣ* сильного: *краѣоуолюньши*; ср. *храборѣ, храборѣскѣ*,¹⁾ *о* вм. *ѣ* слабого: *ѣрово, е* вм. *ъ* слабого: *сѣсеноую, шѣрновеною*; *ѣ* вм. *о*: *зѣва прич., кѣшорѣи, грѣздѣ, кавилѣ* sg. п., *ъ* вм. *е*: *кольсница*²⁾.

В М 97 *о* вм. *ѣ*: *грознѣ, грознѣи, грозновиѣ, оуѣованиѣ* 3 раза,³⁾ *придохо* 1 sg. аог, *дѣло добрыхѣ* gen. рл., *домо* пот. sg.; кроме того 7 раз *ои, ои* вм. *ѣи*, 10 раз *ои* переправлено на *ѣи*, 6 раз ошибочно написанное *о* в конце слова переправлено на *ѣ* и 1 раз не в конце слова.

е вм. *ъ* сильного: *сѣѣрюсѣшоленѣ, рѣвениѣ*⁴⁾ *е* вм. *ъ* слабого: *благодѣшѣнами, нѣсенѣми, немлѣшѣвено, рожѣнѣи* instr. рл., *срдѣцентѣи, шѣржѣсѣшвоуѣмѣ, чѣшѣмѣ, е* вм. *ѣ*: *ѣрозѣбѣша*.

ѣ вм. *о*: *грѣхѣвнаѣа, ѣлѣбинѣу, блѣгѣшьль*; *ъ* вм. *е*: *шѣльсѣнаѣо, всѣльнѣскѣѣа, больнѣнѣѣа* (здесь *ъ* вм. *ѣ*), *вѣѣлѣщѣно, зѣждѣшѣльви, ѣрѣоумѣно жѣ*.

В ЕК написания *о, е* вм. *ѣ, ъ* сильных несмотря на огромные размеры памятника, единичны:

о вм. *ѣ* сильного 1 раз: *чинохѣ* loc. рл.⁵⁾; *е* вм. *ъ* сильного 6 раз: *вѣщѣмѣ, дѣлѣженѣ,*⁶⁾ *ѣришѣсѣшѣвиѣ, бжѣсѣшѣвнѣѣи* bis, *невѣѣжѣсѣшѣвиѣ*; *о, е* в сочетаниях типа *ѣѣт* 4 раза: *волнѣѣѣѣа, сѣвершен-* 3 раза⁷⁾.

Гораздо чаще *о, е* вм. *ѣ, ъ* слабых:

о вм. *ѣ* слабого 12 или 13 раз: *золѣвѣриѣи, цѣрковѣ* bis, два или три раза в конце слова, в остальных случаях — перед слогом с *о*; 2 раза *ои* вм. *ѣи*;

е вм. *ъ* слабого 45 раз, в том числе 2 раза перед слогом с *е* и несколько раз после слога с *е*: *сѣбѣравѣшихѣ сѣ, бѣщѣсѣшѣвоѣаѣи, зѣданиѣѣ, сѣдѣ, коѣѣмѣжѣсѣдо*, 13 раз в суфф. *-ѣн-*, 8 раз в суфф. *-ѣск-*, 8 раз в суфф. *-ѣсѣв-* (после *л, р* и шипящих), 2 раза в суфф. *-ѣц-* и 9 раз в конце слова.

1) ср. *храбѣра* ib, *храбѣр-* 7 раз М 97. Впрочем, повидимому, р. языку было известно и *храборѣ* со старым *о*.

2) ср. *колѣсница* ib.

3) ср. *грѣзнѣ* 3 р., *грѣзнѣи* 2 р., *оупѣва* 2 раза с *ѣ*.

4) ср. *ibid.* 6 раз с *е*.

5) Указ. Обнорским *довольнѣи* — опечатка издания; в ркпсн *-ѣ*.

6) *е* переправлено самим же писцом на *ѣ*.

7) Указ. Обнорским *сѣвершиѣа* — опечатка издания.

ѣ в м. о 11 раз, из них 6 перед слогом с ѣ и 1 раз после слога с ѣ;

ь в м. е больше 60 раз; из них 35 раз в суфф. причастия -ьн- (в м. -ен-); в остальных случаях, по б. ч., перед слогом с ь или после слога с ь.

Написания *волнѣника* и *сѣвершен-* могут указывать на то, что в яз. писца ЕК или его оригинала ѣ, ь в подобных случаях уже совпали с о, е, что однако почти не отражается на его правописании.

В М 95, М 96, М 97 и ЕК много описок; поэтому часть ошибочных написаний о, е в м. ѣ, ь и наоборот можно отнести на долю описок; в некоторых случаях могло быть ошибочное понимание текста. Но за вычетом подобных случаев картина правописания этих памятников остаётся та же: случаев написания о, е в м. ѣ, ь в сильном положении почти нет, и почти все они, несомненно, восходят к юсл. орфографической традиции; случаев же с о, е в м. ѣ, ь в слабом положении и случаев с ѣ, ь в м. о, е сравнительно много. Такая орфография могла возникнуть только там, где ѣ, ь сильные не совпали с о, е; но если ѣ, ь сильные отличались от о, е, то тем более должны были отличаться ѣ, ь слабые. Следовательно, употребление о, е в м. ѣ, ь в слабом положении и ѣ, ь в м. о, е не могло соответствовать русскому живому произношению; но оно не соответствовало и юсл. орфографической традиции. Источник таких написаний надо искать в русском церковном произношении. Руководясь в вопросе о том, где писать ѣ, ь и где о, е, своим живым произношением, русские писцы писали правильно ѣ, ь там, где в их родном яз. было ѣ, ь, но сбивались в словах церковных, не исконно русского происхождения, а также там, где в их живом яз. соответствующих звуков не было или даже были звуки о, е. Т. е. те слова этих памятников, в которых мы находим о, е в м. ѣ, ь слабых, вероятно, или усл., как *нейлодове*, *оуйованиѣ*, *зеданиѣ*, *шѣржесѣвоуѣмѣ*, или в русском живом яз. произносились уже без ь: *все*, *сѣбравшихъ сѣ*, *сде* и т. п. Появление о, е в м. ѣ, ь в таких случаях объясняется тем, что ѣ, ь здесь должны были произноситься при церковном исполнении, особенно при пении и чтении нараспев. В церковном же произношении ѣ, ь, очевидно, звучали, как о, е. Такое произношение, отличное от русского живого, могло вызываться тем, что русские воспринимали юсл. ѣ, ь, как о, е, что могло быть как в том случае, если южные славяне, бывшие на Руси, произносили действительно о, е в м. ѣ, ь, так и в том случае, если они различали эти звуки, но иначе, чем русские; благодаря этому русские могли замечать разницу между своим и

юсл. произношением *з, ь* и не замечать разницы между юсл. произношением *з, ь* с одной стороны и *о, е* с другой. Не отличая цсл. *з, ь* отсутствовавших в их живом яз., от *о, е*, русские писцы могли и вместо этимологических *о, е* написать *з, ь*; труднее было смешать с *о, е* те *з, ь*, которые были и в русском живом яз.

Выводы:

1. В основе правописания русских ркпсей XI и XII в. лежит юсл. правописание, строго различавшее *з, ь* с одной стороны и *о, е* с другой; это правописание, очевидно, восточно-болгарское.

2. Бóльшая часть памятников, выдерживающих это правописание, содержит и некоторые слова с *о, е* вм. *з, ь*. Эти слова с таким правописанием не принадлежат русским писцам и могут указывать на отдалённые оригиналы, писанные в области юсл. говоров, знавших переход *з, ь* сильных в *о, е*, или на влияние таких говоров на те юсл. говоры, в которых *з, ь* сильные не совпали с *о, е*; именно, последние могли заимствовать у первых некоторые слова с *о, е* вм. этимологических *з, ь*, м. б., отсутствовавшие в этих говорах первоначально.

3. В русских ркпсах правильное различение *з, ь* с одной стороны и *о, е* с другой поддерживалось: 1. живым русским произношением, различавшим эти звуки в XI и 1-ой полов. XII в., 2. сохранявшейся в течение известного времени на Руси старой традицией црк. произношения, основанной на произношении части южных славян, бывших на Руси в XI в., различавших в своём произношении эти звуки.

4. Кроме юсл. ркпсей, строго различавших *з, ь* и *о, е* в XI в., на Русь проникли и ркпси, смешивавшие *з, ь* с *о, е*. Но их влияние на русское правописание по отношению к этой черте было гораздо менее значительным, м. б., потому, что бóльшая часть таких ркпсей появилась на Руси уже тогда, когда русское правописание уже более или менее установилось. Наиболее ярко юсл. правописание, смешивавшее *з, ь* с *о, е*, отразилось на ПА и, в меньшей степени, на ГБ.

5. Между южными славянами, бывшими на Руси в XI и XII в., от которых русские усваивали церковное или литературное произношение, были и такие, которые произносили *з, ь* сильные, как *о, е* или, по крайней мере, так, что русские воспринимали *з, ь* в их произношении, как *о, е*. Так же произносили они *з, ь* слабые при пении, а иногда быть может, и при чтении нараспев, и так же читали буквы *з, ь* при обучении письму. Повидимому, южные славяне

с таким произношением появились на Руси несколько позже, чем те южные славяне, в произношении которых русские улавливали разницу между *ѣ, ъ* с одной стороны и *о, е* с другой. К концу XI в. южных славян, в произношении которых русские не могли уловить разницу между *ѣ, ъ* и *о, е*. было столько, что усвоенная у них дикция начинает в русском церковном чтении и пении вытеснять прежнюю дикцию, огличавшую *ѣ, ъ* от *о, е*. Таким образом возникло русское церковное произношение *ѣ и ъ*, как *о и е*, отличавшееся от русского живого произношения, в котором лишь позднее и то не всюду *ѣ, ъ* сильные совпали с *о, е*. На письме русские, произнося в церковном чтении *ѣ, ъ* сильные, как *о, е*, различали соответствующие буквы, руководясь своим живым, нецерковным произношением. Поэтому в словах цсл. происхождения, где такая проверка была невозможна, чаще встречается *о, е* вм. этимологич. *ѣ, ъ*, чем в словах исконно-русских. М.б., поэтому в значительной части памятников русского письма так правильно выдерживается *ѣ и ъ* перед *м* в окончании instr. sg. m. и n. subst., хотя большая часть юсл. оригиналов имела в этой форме *о* или *е*, и только окончание *-нѣ* после гласной русские писцы не умели передавать иначе, п. ч. буква *ѣ* после гласных в значении *ѣ* не употреблялась, а русское окончание *-ѣнѣ* было ближе к ст.-сл. *юнѣ*, чем к *нѣ*. Редкие написания с *-нѣ*, вероятно, восходят к юсл. оригиналам, ср. редкие примеры с таким окончанием в Клоц, Асс, Хил. и Супр.

6. В некоторых случаях *ѣ, ъ* слабые в цсл. словах стали произноситься, как *о, е*, не только при пении и чтении нараспев, но и при других условиях. Сюда относятся, напр., такие случаи, как *оудованиѣ, множесѣво, соборѣ, совѣшѣ, во имѣ* и мн. др.

7. Определенных указаний на то, что на Русь в XI в. перешли между прочим и ркпси, знавшие только *ѣ* вм. *е*, но не *о* вм. *ѣ*, и что среди южных славян, бывших на Руси, были и такие, говор которых отличался этой чертой, памятники русского письма не дают, хотя возможно, что преобладание случаев с *ѣ* вм. *ѣ* и наоборот перед случаями с *о* вм. *ѣ* и наоборот в некоторых памятниках русского письма вызвано именно этим.

3. Мена *ѣ* и *ѣ*.

Мена *ѣ* и *ѣ* в русских ркпсах XI и XII в. явление чрезвычайно сложное, отражающее факты разных периодов разных юсл. говоров, причём юсл. правописание по отношению к этой черте, несомненно, подвергалось изменениям и на русской почве. Рассмотрение всех

относящихся сюда случаев требует особой работы, и потому я ограничусь здесь анализом употребления в памятниках русского письма *ѣ* в. *ь* после шипящих, а остальных случаев коснусь лишь в самых общих чертах.

Случаи мены *ѣ* и *ь* не после шипящих встречаются во всех памятниках русского письма, но в бóльшей части их ограничиваются лишь немногими словами или известными окончаниями. Сравнительно часты случаи смешения *ѣ* и *ь* только в ГБ, ПА и, особенно, в КИ, где очень часто *ь* в. *ѣ*. Совершенно особняком стоит РЕ, где *ѣ* вовсе не пишется, заменяясь во всех случаях буквою *ь*. Несомненно, правописание, часто смешивающее *ѣ* и *ь* или последовательно заменяющее *ѣ* буквою *ь*, по происхождению не русское и восходит к подобному юсл. правописанию.

Замена *ь* через *ѣ* после шипящих ярко выражена только в ОЕ², ГБ и ПА.

В ОЕ²—115 случаев с *ѣ* после шипящих (из них 7 после *жд*), в том числе 63 в сильном положении (из них 57 в основе *шѣд-*), при обычном, значительно бóльшем числе случаев сохранения *ѣ* и в сильном и в слабом положении.

В ГБ *ѣ* после шипящих очень часто как в слабом, так и в сильном положении, но значительно чаще после шипящих пишется *ь*.

В ПА *ѣ* после шипящих — более 400 раз, преимущественно в слабом положении; в сильном — только 37 раз; из них 15—в основе *шѣд-*.

Единичные примеры с *ѣ* после шипящих:

И 73²: *пѣти|шьскѣихъ* 116 а, *чѣшо* 114 с, 202 д, *многашѣды* 99 с, 107 а, *шестѣи|шѣды* 142 д, *пришѣчъ* 152 в.

КИ: *вѣшѣль* 36, *дѣждѣ* 62, 147 об, 202, *ничѣшо* 127.

ЧПс: *чѣшо* 38 б, *моужѣ* 38 а *дѣждѣ* 75г

АЕ¹: *пришѣдѣ*.

М 97: *рождѣши, порождѣши, рожѣши, раждѣже сѣ, моужѣскомоудрьно*.

УС²: *дѣждѣ* ж. Феод.

ЕК: *дѣлжѣни*.

Написание *жѣрѣвоу* И 73¹, 33 об. сюда не относится; оно могло заменить собою *жрѣвѣж* оригинала. В ОЕ¹, И 73¹, ТЛ, СПт, АЕ², У 142, М 95, М 96, РЕ, МЕ, ГЕ, ТЕ¹, У 330, УС¹ случаев с *ѣ* после шипящих я не нашол.

Присутствие *ѣ* после шипящих в большом количестве в ркпсах с наибольшим количеством юсл. черт в правописании и с наименьшим

количеством руссизмов и отсутствие или присутствие лишь в единичных примерах в ркпсах с большим количеством руссизмов, а также в ркпсах XII в. показывает, что эта черта — наследие юсл. традиции. В то же время то обстоятельство, что даже в русских рукописях с наибольшим количеством случаев с *ѣ* после шипящих эта черта не проведена последовательно, и случаи эти реже, чем случаи правильного написания *ь*, показывает, что юсл. правописанию, усвоенному русскими в XI в., эта черта уже не была свойственна и сохранялась в ркпсах лишь, как пережиток.

VI. Начальные *е* и *ѣ*¹⁾

Из больших ст.-сл. памятников ю.-сл. письма только Супр. различает начальные *е* и *ѣ*; остальные в начале слова пишут только *е* и таким образом не дают указаний на то, произносили ли писцы в начале слова только *е* без йотации или, наоборот, всегда с йотацией — *је* или же произносили в одних случаях *е*, в других *је* и только не различали этого на письме.

В Супр.²⁾ постоянно пишутся с начальным *е* греческие слова, утвердительное слово *еи* и прилаг. *ешерьъ*; последовательное употребление этих слов только с начальным *е*, в то время, как, наприм., *dat. sg. ѣи* всегда пишется с *ѣ*, указывает на то, что с буквами *е* и *ѣ* в начале слов писцы Супр. соединяли разные значения, т. е. читали, очевидно, в 1-м случае *е* без йотации, а во втором — *је*.

Колебание между начальными *е* и *ѣ* в словах *есе*, *еда*, *езеро*, *елень*, *еша* и *ѣсе*, *ѣда*, *ѣзеро*, *ѣлень*, *ѣша* в виду немногочисленности примеров можно бы считать однородными с случаями написания с начальным *е* и таких слов, которые вообще пишутся с начальным *ѣ*, как *естьсѣво*, *его*, *емоу* и др., но нельзя не заметить, что слова *есе*, *еда*, *езеро*, *елень*, *еша* встречаются с начальным *е* (при этом, кроме *есе* и *еша*, по нескольку раз.) до л. 471, где в других словах *е* вместо *ѣ* написано всего 7 раз и то только после *и* или в конце строки; поэтому более вероятно, что написания названных слов с начальным *е* отражает произношение, колебание же

¹⁾ Некоторый матерьял, касающийся употребления начальных *е* и *ѣ* в ст.-сл. памятниках ю.-сл. и русского письма, приведён мною в статье „Спорные вопросы о.-сл. фонетики. 1. Начальное *е* в о.-сл. яз.“ (Slavia III. 2—3). Поэтому, говоря о тех памятниках, показания которых использованы мною в назв. статье с достаточной полнотой, я, чтобы не повторяться, ограничусь краткими ссылками.

²⁾ См. мою назв. статью.

между *е* и *ѣ* указывает или на разные орфографические системы или, скорее всего, отражает разное произношение, т. е. можно думать, что рядом с произношением *еда* существовало и произношение *ѣда*, и что в то время, как в одних говорах *елень* и *езеро* произносились с начальным *е*, в других те же слова звучали с начальным *је*; текст Супр. переписывался несколько раз писцами с разными говорами. Возможно, что и два случая написания *едва* до л. 471 с начальным *е* тоже отражают произношение, ср. последовательное написание *е* в этом слове в памятниках русского письма. Менее оснований видеть отражение произношения в двух случаях написания основы *едн-* (*едначе* и *еднако*)¹⁾ и одном случае написания *елико* до л. 471, хотя ср. *едьначе* в ТЕ 1 и словинское *eden* и частое *елико* в ГБ, ЧПс, КИ и СПт. В остальных двух случаях с начальным *е* до л. 471, которые несомненно не отражают произношения с начальным *е* без йотации, это *е* написано в конце строки, очевидно, за недостатком места.

Почти все рукописи XI и XII в. русского письма отражают по отношению к начальным *е* и *ѣ* ю-сл. систему орфографии, однородную с орфографией Супр. и, следовательно, отличную от орфографии Сав. и глаголических памятников.

В *ОЕ*¹ и *ОЕ*² начальное *ѣ* пишется последовательно в косв. падежах местоимения *и* (*ѣго* и пр.), в формах глаголов *ѣсмь* и *ѣмльж*, в основах *ѣдин-* и *ѣлик-* и в словах *ѣгда* и *ѣже*. Очень редко в тех же словах пишется *ѣ*, со значком наверху, и только один раз *е* без значка в слове *егда*. Слово *ѣще* обыкновенно, много раз, — с начальным *ѣ* но 9 раз написано *еще*, без значка над *е*. Постоянно с начальным *е* пишутся греческие слова (очень редко *ѣ*, никогда *ѣ*), а также: *еда* (много раз), *еи* (утвердит. и зват. частица; много раз), *езеро* (4 раза), *ешеръ* (3 раза), причём *еда* 2 раза, *еи* 1 раз и *ешери* 2 раза написаны со значком над *е*. По одному разу написаны с начальным *е* без значка слова *едъва* и *ельма*.

В ГБ на первых 7 листах и на последних 85 листах, начиная с л. 281 буква *ѣ* почти не пишется, и сочетание *је* так же, как и *е* без йотации, по б. ч., одинаково передаётся через *е*, и только изредка встречается *ѣ*, исключительно в тех словах, которые пишутся с *ѣ* и в рукописях, различающих *е* и *ѣ*: *ѣже*, *ѣго*, *ѣмоу*, *ѣсмь*, *ѣсть*, *ѣдинъ*. Но в б. ч. ркпси (л. 8—280) *ѣ* и *е* последовательно различаются; немногие, почти единичные случаи неправильного на-

¹⁾ После л. 471 *е* в основе *едн-* написано всего 3 раза

писания *e* могли быть перенесены из глаголического оригинала, но могут быть и опечатками, каких в издании много. Начальное *e* постоянно пишется¹⁾ в греческих словах (не менее 60 раз), в словах: *еда* (более 25 раз), *ельма* (около 50 раз), *едьва* (не менее 9 раз), *ешерь* (не менее 6 раз, см. 152 б, 261 б и др.), *елень* (раза 4—25 д, 119 β, 220 δ и др.); *ѣ* встретилось только в словах: *ѣммелиа*, *ѣда* 3 раза, *ѣльма* 1 раз; слово *езеро* в этой части ркиси не встречается; на л. 282 а оно написано с начальным *e*. Почти везде написана с начальным *e* основа *елик-* (*елико*, *елика*, *елицѣхъ* и пр.), встречающаяся на лл. 8—280 более 100 раз; с начальным *ѣ* та же основа встретила мне всего 13 раз; слово *елишьды* встретилось всего 2 раза с начальным *e*. Колебание наблюдается в слове *еще* или *ешше*, которое в начале рукописи (после л. 7) чаще пишется с начальным *ѣ*, а во 2-й половине (имею в виду только часть ркиси до 281 л.) ркиси чаще с начальным *e* (я отметил 24 случая *ѣшше* или *ѣще* и 31 случай с начальным *e*) и в слове *ѣгда*, написанном около 20 раз с *ѣ* и не меньше 10 раз с *e*. Основа *ѣдин-* обычно (до л. 200 не менее 125 раз) пишется с начальным *ѣ*, гораздо реже (но всё же более 40 раз) с начальным *e*. Непонятное колебание наблюдается в основе *ѣсѣшѣств-*, написанной 18 раз с начальным *ѣ* и 15 раз с начальным *e*. Более или менее постоянно пишется начальное *ѣ* в словах: *ѣже* (более 160 раз), *ѣго* (до л. 200 не менее 80 раз), *ѣмоу* (до л. 240 около 50 раз), *ѣмь* (2 раза), *ѣа*, *ѣи*, *ѣм* (всего 16 раз), *ѣ* в. ед. ср. р. (2 р.), *ѣсмь* и *ѣсмь* 1 ед. и мн. (22 раза), *ѣси* (27 раз), *ѣсѣ* (до л. 200 не менее 200 раз), *ѣсѣа*, *ѣсѣе* (всего 6 раз), *ѣ* 3 ед. (6 раз). Начальное *e* в этих словах встречается в следующих случаях: *еже* (до л. 200 — 12 раз), *его* (до л. 200 — 2 раза), *емоу* (до л. 240 — 4 раза), *еа*, *еи* (всего 4 раза), *e* в. ед. ср. р. (1 раз), *еси* (2 раза), *есѣ* (до л. 200 — 4 раза), *есмь* и *есмь* 1 мн. (5 раз). Глагол *ѣмльж* без приставки встретился только 1 раз с начальным *e*: *емлжше*.

Как было указано выше, ГБ списаны с глаголического оригинала; следовательно, правильное различение *e* и *ѣ* в этом памятнике восходит не к оригиналу, а к усвоенной писцом орфографии.

В И73¹ в начале слов пишется и *ѣ* и *e*; та и другая буква употребляются непоследовательно. Рядом с написаниями *ѣ* 3 ед. 8 а и др., *ѣсѣ* 11 с и др., *ѣа* 19 а и др., *ѣдино* 16 а и др., *ѣликоже* 29 д и др., *ѣже* 4 с и др., *ѣгда* 16 в и др., *ѣльма* 13 а и др., *ѣсѣшѣства*

¹⁾ При подсчёте я не принимал во внимание заглавных букв; возможно, что заглавные буквы издания не соответствуют заглавным буквам оригинала.

14 а и др., и т. п. встречаются, правда, значительно реже, и написания: *е* 3 ед. 6 а и др., *есѣь* 35 в и др., *его* 23 д и др., *единочадый* 6 д и др., *еже* 41 с и др., *егда* 27 д и др., *ельма* 18 в и др., *есѣьсѣьва* 6 с и др. и т. д. Наоборот, рядом с обычными написаниями: *еда* 16 в и др., *еи* (утверд. и зват. частица) 50 в, *ѣйскѣьѣь* 24 а и др., *въ ефесѣь* 23 а, *ерѣщичьсѣь* 59 а, *егуѣьѣьны* 64 в и т. п., встречаются иногда написания *ѣда* 9 д, *ѣй|оче* 18 д, *ѣлиньскѣь|ка* 19 в, *ѣрѣщикѣь* 23 а, и т. п. Впрочем, слова *ѣсмь*, *ѣси*, *ѣ*, *ѣсѣь* и пр., *ѣго*, *ѣмоу*, *ѣж* и пр., *ѣже*, *ѣгда*, *ѣдинъ*, *ѣлико*, *ѣсѣьсѣьво*, *ѣльма* по большей части пишутся с *ѣ*, наоборот, греческие слова обычно — с начальным *е* и только изредка с *ѣ*.

В ИТЗ² в начале слов почти всегда — *ѣ*, не только в таких словах, как *ѣ* 86 д, *ѣсѣь* 86 д, *ѣже* 92 с, *ѣгоже* 87 с, *ѣлико* 93 а, *ѣдиногю* 93 с и т. д., но также и в греч. словах: *къ ѣфесѣь|мь* 86 в, *ѣу|дн|ли|е* 92 с, *къ ѣусевѣьж ѣй|юу* 88 а, *ѣйскоуѣь* 95 с, *ѣжѣьѣь|скоѣь* 105 в, *ѣлинес* 249 в и т. д., и в таких словах, как: *ѣди* 95 с и др., *въ ѣзерѣь* 238 в, *ѣ|дѣьва* 87 д и др. Начальное *е* чрезвычайно редко: *елиномь* 88 в, *есѣь* 153 а.

В ТЛ начальные *е* и *ѣ* правильно различаются. Начальное *ѣ* между прочим имеется в словах *ѣж* 2, *ѣдинъ* 4, 15, *ѣдина* 15, *ѣликоже* 11 и др., начальное *е* в словах: *еи* (утверд. частица) 1, *при езерѣь* bis 4, *еда* 19; остальные слова, пишущиеся в других памятниках с начальным *е*, в ТЛ не встречаются.

В КИ вообще начальные *ѣ* и *е* различаются; колебания в написании не мешают судить об орфографии, которой пользовались писцы.

С начальным *ѣ* пишутся формы глаголов *ѣсмь* и *ѣмлю* (*ѣсмь*, *ѣси*, *ѣсть*, *ѣ*, *ѣсмъ*, *ѣсмы*, *ѣсте*, *ѣмлюши*, *ѣмлють*, *ѣмлюемь*, *ѣмли*, *ѣмлема*), косв. падежи местоим, *и* (*ѣго*, *ѣмоу*, *ѣж*, *ѣи*, *ѣ*) и существ. *ѣсѣьсѣьво*. С начальным *е* те же слова отмечены много в следующих случаях: *есмь* 87, 209, *еси* 67 об, 72 об bis, 86 об, *есѣь* 44 об, 45 об, 52 и др. (на лл. 44 об. — 87 об. — 28 раз; встречается и позднее), *е* 3 ед. 50 об, 84, 86, *не емли* 114, *не емлѣше* 165 об, *его* 21 об, 68 об, 69 и др. (9 раз, из них 8 раз егоже), *емоу* 59, 68 об, 85, 86, *еи* д. ед. 79, *есѣьсѣьв-* 65 об, 77, 78 об, 87 об. Ср. *ѣсмь* больше 8 раз, *ѣси* больше 8 раз, *ѣсѣь* на лл. 44 об. — 87 не меньше 48 раз, до л. 44 об. постоянно, после л. 87 гораздо чаще, чем *есѣь*, *ѣ* больше 20 раз, *не ѣмли* 2 раза, *ѣмлюши*, *ѣмлють*, *ѣмлюемь*, *ѣмлюма* не меньше 6 раз; *ѣсѣьсѣьв-* до 65 об. только с *ѣ*, позднее — не меньше 10 раз; *ѣго* значительно больше 25 раз,

юмоу больше 20 раз, юм не менее 3 раз (69, 83, 227 об), ю в. ед. ср. р. 74 об.¹⁾

Колетание замечается в написании основы юдин- и слов юлико, югда, юже и юще (юште). Основа юдин- с ю на лл. 42 об — 87 об. отмечена мною 45 раз, един- с е — 34 раза; до л. 42 об. пишется только юдин-, после л. 87 об. и юдин- и един-; но первое гораздо чаще: отмечу также юдьни 138 об. Слово юлико отмечено мною с ю только 5 раз: 40 об, 63 об, 102 об, 157, 196 об и 8 раз с е: елико 13 об, 27 об, 70, 95, 118, 118 об, 196 об, 226. Слово югда с ю всего 7 раз: 7 об, 15, 16, 24 об, 68 об, 205, 234 об., с е — 10 раз: егда 49 об, 60, 71 bis, 74 об, 78, 83, 86, 89 об bis. Слово юже с ю — 23 раза: 27 об, 55, 56 и др., с е — 31 раз: еже 39 об, 44, 50, 53 об. и др. Слово юще или юште с ю — 8 раз: 35, 40 об, 168, 211 об, 219, 226, 237, 239, с е (еште и еше) — не менее 31 раза.²⁾

Только с начальным е пишутся слова: едва 85, ельма 77, 170 об, 172 об, 184, 211, еи (утверд. частица) 116 об, еша 12 об bis, ели (частица) 52 об bis, 76, 76 об, 82 об, елень 118, 226 об,³⁾ а также ббльшая часть греческих слов.

Почти всегда с начальным е пишутся слова: ешеръ (-а, -оу и пр.) 2, 2 об, 6, 9, 21 об, 31 об bis, 33 и др. (я выписал 29 случаев) и еда 2 bis, 4 об, 7 об, 42 и др. (я выписал 29 случаев); с начальным ю мне встретилось только юшер- 57 об, 209. 220 (всего 3 раза) и юда 191 (один раз).

Греческие слова почти всегда пишутся с начальным е: евангелию (-ка, -и и сокращенно) 2, 10 об, 21 об, 57 об bis, 58 (4 раза), 59 об. и мн. др., евромъ 93 и др., егуй(ь)ш- 78, 89 об bis, 91 об, 156 и др., изъ едема 149 об, езекиа 16, еклисиастъ 9 об, елеон- 36, 117 об, елинж (= Елену) 49 об, елин- 6 об bis, 30, 47, 51 об, 55,

¹⁾ Цифры не вполне точные; во всяком случае примеров с ю значительно больше, п. ч. до л. 87 об. я выписывал, по возможности, все случаи написания приведенных слов с е и только часть случаев с ю; после л. 87 об. я случаев с ю почти не выписывал, а случаи с е выписывал не всегда, но отмечал страницы, на которых приведенные слова пишутся только с ю; из этих отметок видно, что ошибочное употребление е вместо ю после л. 118 встречается очень редко.

²⁾ Цифры могут быть не совсем точны, но во всяком случае не ниже действительных и не должны быть очень далеки от них; впрочем, случаев написания с ю должно быть больше, чем отмечено мною; но это не меняет факта очень большого относительно числа примеров с е.

³⁾ М.б. сюда же относится еленьскою 15, еленьскыа 170 об.

56, 72 и др. (не меньше 10 раз), *елисава* 127 об, 219, *елисѣинахъ* 35, *енmanoуиль* 124, *ейѣ* 56 об, 196 и др., *ейсѣолиа* 156 об, *ересь* (-и и пр.) 6 об, 31 об, 40, 49 об, 53 bis, 75 об, 193, *ерешик-* 6 об. bis, 30 об, 31, 32 и др. (больше 20 раз), *есхадоу* 54 об, *ешшоуѣска* 106, *еузѣ* 59, 84 об, *ошъ ефесѣскаго* 63, *ефрашовъ* 123 об, *ефрашинъ* 108 об, *ехидн-* 23 bis, 53 об., и т. п. С *ѣ* я отметил только: *ѣвангелиѣ* (-ѣ, -и и пр.) 21 об, 31 об, 69, 146 об, 163, 169, *ѣгуйш-* 53 об, 253, по *ѣклисиастоу* 9.

В СПт начальные *ѣ* и *е* различаются.

ѣ пишется почти всегда в формах глаг. *ѣсмь*, *ѣмльж*, в косв. падежах местоим. *и* (ѣго, ѣмоу, ѣна, ѣи и пр.), в существ. *ѣсѣштво*, в основе *ѣдин-* и в словах *ѣже* и *ѣда*. Случаи написания этих слов с начальным *е* очень редки: *есмь* 24, 24 об, 28 об, *есѣ* 22 об, 56 об, 160 об, *е* 3 ед. 122 об, *ею* 27, 151 об, *емоу* 24 об, 62, *еа* 164 об, *еи* д. ед. 15 об, 63, 151, *о единомъ* 22, *еже* 24 и некот. др.; слово *ѣда* ни разу мне не встретилось с *е*.¹⁾

В слове *ѣлико* замечается колебание: на 8 отмеченных мною случаев написания этого слова с *ѣ* (5 об, 7 об, 56, 75 об, 96, 119, 148 об, 177 об приходится 6 случаев написания *елико* 7 об, 11 об, 115, 120, 155 об, 159 и один раз *еликы* 154 об.

Частица *ели* встретилась мне 1 раз с *е*: *ели* 99 об и 1 раз с *ѣ*: *ѣли* 148 об., едва- 1 раз с *е*: 17.

Всегда или почти всегда с начальным *е* пишутся слова: *еда* 14, 32 об, 62, 93 об, 151 об, 168, *еи* (утверд. частица) 64 об, 90, 96, 128 bis, 131 и др. (не менее 18 раз), *ешер-* 70 об, 79 об. bis, 163, *ельма* 118, 121 об. и *елма* 177, *еще* 8 об, 31, 76 об, 122 об, 153 и др. (не менее 9 раз). Начальное *ѣ* встретилось мне в этих словах только: *ѣи* 62, 123, и *ѣще* 5, 57 об, 160.

В греческих словах — постоянно *е*: *евагриа* 123 об, *еван(ь)-гелиѣ* 61, 97 об и др., *евреискъимъ* 148, *евъстатиа* 80, *евъсторигиа* 3, *еггатѣнинъ* 117 об, *ѣгеона* 59 об, *егияр'скы* 59 об, *егупт-* 51, 81, 86, 157, *егуптѣн-* 36, 78, 123, *егуптѣскыж* 108, *егупъщан-* 170 об. bis, *елеонъ* 58 об, *елеутериж* 101, *елеуториж* (-и) 101 об. bis, *елинскы* 109 об, *еллин-* 97, 130 об, *елионьстѣ* 134 об, *елпидиа* 108 об, *елусись* 113 об, *емнохъ* 97, 114 об. 129 об, *емноухъ* 95, 95 об, *въ ен'наатъ* 101, *епискоуп-* (-ъ, -оу, -ѣ, -ы) 23 об, 65, 70, 77, 77 об, 87 об, *епп-* (-ъ, -а, -оу, -ж) 76 об, 80, 80 об, 88, 97 об, 122 об и др.,

¹⁾ Случаев написания начального *е* вместо *ѣ* в СПт. несколько больше, чем отмечено мною, но всё же эти случаи очень немногочисленны по сравнению с случаями написания тех же слов с начальным *ѣ*.

епискоупство 64 об, 86, епискжпиѣ 101 об, епистолиж (-и) 101 об. bis, ереси 160, еретик- 8 об, 124 об, 148, въ ерихо 69 об, еугении 127, еулогии (собств. имя и мера вместимости) 51, 59, 88, 101 об и др. (не менее 12 раз), еусевии 84 об, еутоухиа 102 об, еухиж 105, въ ефесѣ 124, ефина 87, ефремии 22 и др., ефоудъ 148 и т. д.

В ЧПс. *ѣ* постоянно¹⁾ пишется в словах *ѣгда*, *ѣже*, *ѣште* в падежных формах местоимений *и* и *иже* (*ѣго*, *ѣка*, *ѣ* и пр.), в личных формах глагола *ѣсмь*, в основе *ѣсѣшьств-* (много раз) и в глаголе *ѣм.лж* (*ѣм.лж* 1 раз, *ѣм.лж* 1 раз); основа *ѣдин-* с начальным *ѣ* написана более 90 раз, но несколько раз встречается с начальным *е-* (*едино* 52 г и др.); с начальным *е* пишутся постоянно или почти постоянно греческие слова (более 90 раз), а из славянских: *еда* 8 раз, *елма* 1 р., *въ езера* 1 раз, *елико* раз 10; *ѣ* в греч. словах встретилось всего 5 раз: *ѣзекиж* bis, *ѣгубѣ* - bis, *ѣванлиж* (ср. *езекии*, *езекиевж*, *егупт-* около 40 раз, *еваггелиж* много раз и др.), и в слове *ѣлико* 2 раза. Кроме того 1 раз написано: *и ѣдѣва*.

В ПА в начале слов пишется обыкновенно только *е*: *его*, *емоу*, *естѣ*, *еже* и пр.

В АЕ¹ вообще в начале слов пишется *ѣ* как в тех словах, которые в других памятниках пишутся с начальным *ѣ*, так и в тех, которые в других памятниках пишутся с начальным *е*, ср. *ѣшер-* 11, 31 об, 32 об, 37 об. и др. (13 раз), *ѣгда* 2 об bis, 4, 5 об, 6 об и др. (12 раз), *ѣи* (утверд. частица) 37, *ѣдва* 57, *ѣзеро* 56 об, *ѣванлиж* 27, *ѣлини* 11, *ѣлеоньсѣи* 45, *ѣфрѣмж* 11, *ѣхиднова* 34 об, также *ѣще* 12, 13 об, 14 и др. (7 раз), *ѣгда* 2 bis, 3 и др. (9 раз), *ѣлико* 2 об, 3, 5, 6, 55 об, *ѣже* 8 об, 16 об, *ѣдинъ* 9 об, 17 и др., *ѣль* (=ѣль) 58 и т. д. Начальное *е* встречается очень редко, независимо от того, как пишутся те же слова в других памятниках: *ѣшери* 9, *ѣи* (утверд. частица) 33 об, *ѣва* 3 об, 10 об. и др., *ѣже* 38 об, *ѣгда* 32, *ѣдинъ* 28 об, *ѣсмь* 4 об, *ѣси* 4, *ѣстѣ* 6, *ѣм.лж* 3 об, 8 (ср. *ѣм.лж* 3 об, 15 об), *ѣго* 1, 29, 45, *ѣмоу* 2, 13 об, 29 об, 40, 41, 52

В АЕ² начальное *ѣ* пишется в формах глагола *ѣсмь*, в косв. падежах местоим. *и*, в основе *ѣдин-* и в словах *ѣгда*, *ѣже*, *ѣлико*²⁾; написания с *е* в этих словах единичны, и только в основе *ѣдин-* 6 раз написано *е* (случаев с *ѣ* в этой основе около 60); слово *ѣще* пишется с *ѣ* и с *е*; всегда с начальным *е* пишутся слова *ѣи* (утверд.

1) Не считая заглавных букв, где обычно вместо *ѣ* пишется *Ѣ*.

2) В журн. Slavia III. 2—3, стр. 230, ошибочно: *ѣльма*.

частица), *еда*, *ешерь*, и греческие слова; в последних 2 раза написано *ю* (примеров с *е* около 100). Один раз написано *есе* 93.

В основной, бóльшей части У 142 начальные *ю* и *е* строго различаются: я не заметил ни одного случая смешения этих букв. С начальным *ю* пишутся постоянно формы глаг. *юсмь*, косв. надежи местоимения *и*, существ. *юстьство*, основа *юдин-* и слова *юлико*, *югда*, *юже*. С начальным *ю* пишется также *юще* 6 об. bis. К сожалению я не заметил, встречается ли это слово в других местах. С начальным *е* пишутся постоянно греческие слова. Слова *еда* и *елень* встречаются только по одному разу и написаны правильно с *е*: *елень* 113 об., *еда* 114. Слов *еи* (утверд. частица), *ели*, *еша*, *едьва*, *ешерь*, *есе*, *ельма* я не встретил.

В меньшей части У 142 (лл. 34—36 об, 42, 47—52 об) замечается колебание в написании начальных *ю* и *е*. С одной стороны, здесь встречаются написания *еси* 34, 36, 36 об, *ею* 33, *емоу* 48 об, *естьствоу* 48 об, при более частом написании тех же слов с начальным *ю*, с другой стороны — написания: *юваньелию* 34, 42, *юдема* 47 об, *въ юдемъ* 50 об, *юреси* 52 об при более частом написании тех же и других греческих слов с начальным *е*.

В М 95 первый писец в начале слов пишет только *е*: *егда*, *еже*, *еси*, *естъ* и пр.; остальные писцы употребляют и *е* и *ю*, но почти их не различают; так, в части, писанной Дъмкой (с л. 97) в греческих словах *е* значительно чаще, чем *ю*, но в славянских словах, имеющих начальное *ю* в рукописях, различающих *ю* и *е*, написания с начальным *ю* лишь немногим чаще, чем написания с *е*. В слове *еленьмь* 122 а написано правильно *е*.

В М 96 случаи правильного употребления начальных *е* и *ю* гораздо чаще, чем неправильного; я насчитал при беглом просмотре всего 40 случаев написания начального *е* вместо *ю* при 350 слишком случаев с *ю* (в таких словах, как *югда*, *юдинъ*, *юже*, *юси*, *юю* и пр.); наоборот, в греческих словах обычно (более 30 раз) *е* и очень редко *ю* (я насчитал всего 9 случаев). Слово *елико* встретилось один раз с начальным *е*; слово *юще* один раз написано с *ю* 106 а, и 2 раза с *е*: *еще* 96 а, 105 а.

В М 97 правописание по отношению к употреблению начальных *е* и *ю* неоднородно. В начале рукописи, до л. 37 пишется обычно *е*: *еси*, *естъе*, *еюже* и пр., а *ю* встречается очень редко, напр. *ююже*, *юсть* 10 а. Наоборот, начиная с л. 42 правильное употребление *ю* и *е* значительно чаще, чем случаи смешения; *ю* обычно пишется в словах: *югда*, *юже*, *юю*, *юмоу*, *юи* (дат. ед.) и

епискоупство 64 об, 86, епискжпиѣ 101 об, епистолиж (-и) 101 об. bis, ереси 160, еретик- 8 об, 124 об, 148, въ ерихо 69 об, еугении 127, еулогии (собств. имя и мера вместимости) 51, 59, 88, 101 об и др. (не менее 12 раз), еусевии 84 об, еутоухия 102 об, еухиж 105, въ ефесѣ 124, ефия 87, ефремии 22 и др., ефоудъ 148 и т. д.

В ЧПС. *ѣ* постоянно¹⁾ пишется в словах *ѣгда*, *ѣже*, *ѣшше* в падежных формах местоимений *и* и *иже* (*ѣго*, *ѣя*, *ѣ* и пр.), в личных формах глагола *ѣсмь*, в основе *ѣсѣьсѣв-* (много раз) и в глаголе *ѣмлж* (*ѣмлють* 1 раз, *ѣмлеми* 1 раз); основа *ѣдин-* с начальным *ѣ* написана более 90 раз, но несколько раз встречается с начальным *е-* (*едино* 52 г и др.); с начальным *е* пишутся постоянно или почти постоянно греческие слова (более 90 раз), а из славянских: *еда* 8 раз, *елма* 1 р., *въ езера* 1 раз, *елико* раз 10; *ѣ* в греч. словах встретилось всего 5 раз: *ѣзекиж bis*, *ѣгупт - bis*, *ѣванлиѣ* (ср. *езекии*, *езекиевж*, *егупт-* около 40 раз, *еваггелиѣ* много раз и др.), и в слове *ѣлико* 2 раза. Кроме того 1 раз написано: *и ѣдѣва*.

В ПА в начале слов пишется обыкновенно только *е*: *ею*, *емоу*, *есѣь*, *еже* и пр.

В АЕ¹ вообще в начале слов пишется *ѣ* как в тех словах, которые в других памятниках пишутся с начальным *ѣ*, так и в тех, которые в других памятниках пишутся с начальным *е*, ср. *ѣшер-* 11, 31 об, 32 об, 37 об. и др. (13 раз), *ѣда* 2 об bis, 4, 5 об, 6 об и др. (12 раз), *ѣи* (утверд. частица) 37, *ѣдва* 57, *ѣзеро* 56 об, *ѣвнлиѣ* 27, *ѣлини* 11, *ѣлеоньсѣѣ* 45, *ѣфрѣмъ* 11, *ѣхиднова* 34 об, также *ѣще* 12, 13 об, 14 и др. (7 раз), *ѣгда* 2 bis, 3 и др. (9 раз), *ѣлико* 2 об, 3, 5, 6, 55 об, *ѣже* 8 об, 16 об, *ѣдинъ* 9 об, 17 и др., *ѣль* (=жль) 58 и т. д. Начальное *е* встречается очень редко, независимо от того, как пишутся те же слова в других памятниках: *ешери* 9, *еи* (утвердит. частица) 33 об, *еѣа* 3 об, 10 об. и др., *еже* 38 об, *егда* 32, *единъ* 28 об, *есмь* 4 об, *еси* 4, *есѣь* 6, *емлеше* 3 об, 8 (ср. *ѣмлеше* 3 об, 15 об), *ею* 1, 29, 45, *емоу* 2, 13 об, 29 об, 40, 41, 52

В АЕ² начальное *ѣ* пишется в формах глагола *ѣсмь*, в косв. падежах местоим. *и*, в основе *ѣдин-* и в словах *ѣгда*, *ѣже*, *ѣлико*²⁾; написания с *е* в этих словах единичны, и только в основе *ѣдин-* 6 раз написано *е* (случаев с *ѣ* в этой основе около 60); слово *ѣще* пишется с *ѣ* и с *е*; всегда с начальным *е* пишутся слова *еи* (утверд.

¹⁾ Не считая заглавных букв, где обычно вместо *ѣ* пишется **Ѣ**.

²⁾ В журн. *Slavia* III. 2—3, стр. 230, ошибочно: *ѣльма*.

юмоу, юмь, юѧ или юѧ, юи, юю), в существ. *юсѣшѣво*, в основах *юдин-* и *юдн-*, в словах: *югда*, *юже*, *юлико*; с начальным *е* эти слова не пишутся¹⁾). Слово *юще* пишется обычно с начальным *ю*, но несколько раз встретилось *еще* 37, 112 об, 162 и др. Начальное *е* постоянно пишется в словах *еи* (утвердит. частица), *еда*, *езеро* (-а, -ѣ) 124 bis, 134 об. bis, 135, а также в греческих словах; один раз встретилось *едва* 139 об.

В ТЕ 1 начальные *ю* и *е* строго различаются. Начальное *ю* последовательно пишется в формах глаголов *юсмь* и *юмлю*, в косв. падежах местоимения *и*, в существит. *юсѣшѣво*, в основе *юдин-* и в словах *юлико*, *югда*, *юже*. Только один раз написано *егда* 125 об, повидимому, из-за недостатка места (слово „егда“ здесь — в конце строки) и 3 раза написано киноварное *Ѣ* вместо *Ю* в словах *Ѣгда* 11 об, 126 и *Ѣлико* 71, но эти буквы написаны другим лицом. Один раз написано *едьначе ли* 29. Начальное *е* пишется последовательно в греческих словах и в словах: *еи* (утвердит. частица) 10 bis, 16 об, 26 об. и др. (не меньше 8 раз), *еда* 13 bis, 13 об, 16, 22 и др. (не менее 20 раз), *ешер-* (етерь, -а, -и и пр.) 15²⁾, 31 об, 34, 40 об и др. (около 60 раз), *при езерѣ* 100 bis, 178 об, *еще* 32, 36 об, 54 и др. (не меньше 15 раз); с начальным *ю* эти слова мне не попадались.

В У 330 начальное *ю* пишется постоянно в словах *юси*, *юсть*, *юмлють*, *юмлюще*, *юства*, *юго*, *юмоу*, *юѧ*, *юи*, *юю*, *ю* (в. ед. ср. р.), основе *юдин-* и словах *югда*, *юже*, *юлико*, *юлишьды*; *е* в этих словах мне попало только 2 раза: *еже* 121 об и *въ единого* 38. Слово *юще* также пишется всегда с *ю* (не менее 20 раз). С начальным *е* написаны слова: *еда* 250 об, *ешероу* 97, *при езерѣ* 165, *едьва* 91 об, *ельма* 242, 248, 273, *елми* 278²⁾, а также греческие слова с начальным *е*, которых в У 330 очень много.

УС¹ состоит из статей разного происхождения: 1. повесть прор. Иеремии, л. 1 а—5 а (И), 2. житие Афанасия Александрийского, л. 5 б—8 б (А), 3. Сказание о Борисе и Глебе, л. 8 б—18 а (Б) 4. о чудесах Бориса и Глеба и о построении церкви Б. и Гл., л. 18 б—26 а (Б), 5. первая половина жития Феодосия Печерского, л. 26 а—46 д (Ф).

Начальное *ю* во всех статьях последовательно в формах глаг. *юсмь*, косв. падежах местоим. *и*, в основе *юдин-* и в словах *юлико*, *югда*, *юже*; глагольная основа *юм(л)* встретилась 2 раза: *юмлейшѣ*

¹⁾ В *Ѣдъннадесѣте* М Ф. 28₁₆н ачальное *Ѣ* киноварное и написано другим лицом.

²⁾ С начальным *ю* эти слова не встречаются.

Б 11 с, *юмы* и Ф 43 с. Только один раз ш единомъ Ф 42 а. *юще* с начальным *ю* 2 раза в И, 5 раз в Б и 10 раз в Ф; *еще* — 1 раз Б 20 а. С начальным *е* написаны слова: *еда* во всех статьях — А 7 а, 7 в, Б 23 с, Ф 45 в, *ешера* И 2 а, -о 2 в, *ешеро* А 6 в, -ы 6 д, -ѣ 7 а, *ельма* Б 18 д, *едва* Ф 34 а, а также все греческие слова во всех статьях и руское собственное имя *еловичь* Б 11 д.

УС² состоит из статей разного происхождения; я просмотрел 1. вторую половину жития Феодосия, л. 46 д—67 с (Ф), 2. житие Ирины, л. 67 д—84 а (Ир), 3. житие Иова, л. 84 а—86 д (две статьи, Ио), 4. Слово на явление креста, л. 87 а—90 а (Кр), 5. Видение Исаии, л. 90 а—95 а (Ис), 6. Мучение Христофора, л. 95 а—102 в (Х), 7. Житие Мефодия и похвальное слово Кириллу и Мефодию, л. 102 в—115 д и 8. Слово Кирилла Александрийского об отцах Ефесского собора, л. 265 с—270 в (К).

Во всех статьях начальные *е* и *ю* различаются, но случаев с написанием *е* вместо *ю* и наоборот значительно больше, чем в УС¹. Я отметил следующие случаи написания *е* вместо *ю*: *еси* Ир. 71 д bis, *есшь* Ф 49 с, Ир 71 а, 74 а, Ио 86 в, Хр 95 с, 96 а, М 102 с, *ею* Ф 53 а, д, Хр 95 д bis, 100 с, К 269 д, *ель* (и *емоу*) Ф 48 с, Ир. 72 д, 75 в, Ио 86 а, Ис 91 в, Хр 95 с, д, М 106 с, *ель* Ир 68 а и др. (4 раза), *еи* Ир 71 в, 72 в, *егда* Ио 86 а, *еже* Ф 56 в и др. (5 раз), М 102 с, К 265 а, 268 в, *един-* Ф 59 а, 65 с, Ио 85 а, Кр 89 д, Ис 94 в, *елико* 79 д, при очень большом количестве написания тех же слов с *ю*¹).

юще почти везде пишется с начальным *ю*; написание *еще* мне встретилось только в Кр. 88 с.

Слово *ельма* встретилось только в К два раза, оба с начальным *ю*: *юльма* 265 д, 267 д.

С начальным *е* всегда или почти всегда пишутся слова: *еи* (утверд. и зват. частица) Ф 53 д, Ир. 72 а и др. (3 раза), М 107 а, *еда* Ф. 54 а и др. (7 раз), Ир. 74 а, Ио. 84 с, М 106, Хр. 96 а, 100 д, *ешер-* Ир. 69 д и др. (3 раза), Ио, 84 а, 85 д, Ис. 90 с и др. (раз 5), М (4 раза), *ерабь* К 268 а bis, *едва* Ф 60 в, 66 а, Хр. 101 и др. Из этих слов с начальным *ю* мне встретилось только *юшерь* Ис. 93 а, ср. также *юшери* 169 (там же: *ешеро*).

¹) *юси* Ф 3 раза, Ир больше 20 раз и т. д., *юсшь* Ф 25 раз, Ир около 30 раз, Ио 6 раз и т. д., *юю* Ф. больше 20 раз, Ир не меньше 10 раз и т. д., *юмоу* Ф 15 раз, Ир больше 20 раз и т. д., *югда* Ф 10 раз, Ир 6 раз и т. д., *юже* Ф больше 50 раз, Ир 7 раз и т. д., *юдин-* Ф больше 30 раз, Ир больше 10 раз, Ио около 10 раз и т. д., *юлико* Ф, Ио, Ис, М по несколько раз.

Греч. слова пишутся постоянно с начальным *e*; начальное *ю* встретилось мне лишь в следующих случаях: *юлиномъ* Хр. 100 в, и *юлиньско* К 266 в, *юрьсь* М 103 д.

Об ЕК см. *Slavia* III. 2—3, стр. 229—230.

Таким образом, русские рукописи XI и XII в. по отношению к употреблению начальных *e* и *ю* представляют тройкое правописание: 1. правописание, различающее *e* и *ю*, — в ОЕ¹, ОЕ², ТЛ, И 73¹, КИ, СПт, ЧПс, АЕ², М 96, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹, УС², ЕК, большей части ГБ, основной части У 142 и большей части М 97; 2. правописание, употребляющее в начале слов только *e* — в ПА, РЕ, в начале и в конце ГБ, 1-м почерке М 95 и начале М 97, и 3. правописание, употребляющее в начале слов только *ю* — в И 73² и АЕ¹. Эти три правописания не во всех рукописях являются выдержанными: единичные отступления от правописания, различающего *e* и *ю*, встречаются в СПт, ЧПс, АЕ², УС², а ГБ, И 73¹, КИ, М 96 и М 97 представляют значительное число таких отступлений; в рукописях, не различающих начальных *e* и *ю* и употребляющих в начале слова только одну из этих букв, изредка, кроме РЕ, попадает и другая буква. Наконец, в части рукописей начальные *ю* и *e* употребляются безразлично, и вскрыть за этим употреблением следы правописания, различавшего *ю* и *e*, трудно. Таковы меньшая часть У 142 и большая часть М 95.

Трудно приурочить каждое из этих правописаний к определенной области. Правописание, различавшее начальные *ю* и *e*, было наиболее распространенным и известно было как на Юге, так и на Севере. Правописание, знавшее в начале слов только *e*, хотя и было известно, но распространением не пользовалось; из рукописей с таким правописанием ГБ, ПА и РЕ обнаруживают несомненную близость к своим ю.-сл. протерографам и по другим чертам своего правописания; остальные две, не обнаруживающие такой близости, несомненно, писаны на Севере, но этого обстоятельства недостаточно для того, чтобы утверждать, что правописание с одним *e* привилось только на Севере. Единственное, на что с несомненностью указывают такие памятники, как ГБ, ПА и РЕ, это на то, что в XI в. на Русь проникали, между прочим, и рукописи, писанные глаголицей или с орфографией, свойственной глаголическим памятникам, и что были русские писцы, которые умели читать глаголические рукописи. Но этот вывод, конечно, не новый. Выяснить точно, какие из сохранившихся русских рукописей восходят к глаголическим оригиналам, трудно, потому что, как мы видели, писцы при

переписке обычно изменяли правописание оригинала согласно своим орфографическим навыкам.

Рассматривая памятники, различающие начальные *e* и *ю*, мы видим, что их правописание отличается большой однородностью; пишутся с начальным *e* греческие слова, а также следующие славянские слова:

ei ОЕ, ТЛ, КИ, СПт, АЕ², МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, УС²;

еда ОЕ, ГБ, ТЛ, КИ, СПт, ЧПс, АЕ², У 142, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹, УС², ЕК;

едъва ОЕ, ГБ, КИ, МЕ, ГЕ, У 330, УС¹ УС², ЕК¹);

ешерь (-а и пр.) ОЕ, ГБ, КИ, СПт, АЕ², МЕ, ЮЕ, ИЕ 1, У 330, УС¹, УС², ЕК;

езеро ОЕ, ТЛ, ЧПс, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330;

елень ГБ, КИ, СПт, У 142.

С начальным *e* почти во всех ркпсах этой категории пишется и слово:

ельма или *ельми* ОЕ, ГБ, КИ, СПт, ЧПс, МЕ, У 330, УС¹, ЕК.

Написание *юльма* с начальным *ю* только в И 73¹ (часто, при более редком *ельма*) и в УС² bis.

К этой же группе относятся и слова, встречающиеся лишь в единичных рукописях с начальным *e*:

есе АЕ²

еша КИ

ерябь УС² bis.

Повидимому, к той же группе относится и слово

ели КИ, ср. *ели* и *юли* СПт.

Колебание между начальными *e* и *ю* наблюдается в слове *ешше* (*юще*):

юшше (*юще*) ОЕ, ЧПс, У 142, ГЕ, У 330, УС¹, УС²;

ешше (*еще*) КИ, СПт, МЕ, ЮЕ, ТЕ 1, М 97;

юшше и *ешше* ГБ, АЕ², М 96, ЕК.

При этом, в ОЕ и ГЕ, где обычно *юшше*, и в КИ, где обычно *ешше*, встречаются изредка и другие написания: в ОЕ и ГЕ — *ешше* (*еще*), а в КИ — *юшше* (*юще*).

Везде с начальным *ю* пишутся падежные формы местоимений *и* и *иже*, личные формы глагола *юсмь*, глагольная основа *юм* (л)-; почти везде с начальным *ю* пишутся слова:

югда ОЕ, ГБ, СПт, ЧПс, АЕ², У 142, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹, УС², М 96, М 97, ЕК;

¹) и *юдва* в ЧПс (1 раз), может быть, объясняется положением после *и*.

юже ОЕ, ГБ, СПт, ЧПс, АЕ², У 142, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹, УС², М 96, М 97, ЕК и основы:

юшьств- ГБ, КИ, СПт, ЧПс, ГЕ, М 97, ЕК;

юдин- ОЕ, ГБ, ТЛ, КИ, СПт, ЧПс, АЕ², У 142, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹, УС², М 96, М 97, ЕК;

юлик- ОЕ, ТЛ, АЕ², У 142, МЕ, ЮЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹, УС², М 97; ср. *юлишьды* У 330.

Основа *юдин-* во всех рукописях — гораздо чаще с *ю*, чем с *е*, но в некоторых из них число случаев с *е* довольно значительно по сравнению с другими словами с начальным *ю*, ср. ГБ, КИ, ЧПс, АЕ²; *егда* с начальным *е* — один раз в ОЕ, довольно часто в ГБ и чаще, чем с *ю*, — в КИ; *еже* с начальным *е* в КИ — чаще, чем *юже*; в остальных рукописях обычно *юже*; основа *елик-* с начальным *е* пишется почти всегда в ГБ и ЧПс, чаще, чем с *ю*, в КИ и почти так же часто, как и *юлик-*, в СПт; единичное *елико* в М 97 можно понимать различно; *елишьды* с начальным *е* — в ГБ и ЕК.

Написания, имеющиеся в большей части памятников русского письма, не могут рассматриваться во всех случаях, как отражение русского живого произношения¹⁾, потому что в русском языке не было слов *ешерь*, *югда* и, повидимому, *юже*, а слова, соответствовавшие книжным *езеро*, *елень*, *юлико*, *юлишьды*, *юдинъ*, произносились иначе. Написания *езеро*, *елень* нельзя объяснять и как комбинацию ст. сл. *юзеро*, *юлень* с русскими *озеро*, *олень*, потому что в таком случае подобной комбинации следовало бы ждать и у слов *юдинъ*, *юлико*, *юже*. Следовательно, эти написания восходят к ю.-сл. орфографии, а последняя базировалась на ю.-сл. произношении. В этом последнем те слова, которые в русских рукописях писались с *е*, звучали с начальным *е* без йотации, а слова, писавшиеся с *ю*, звучали с начальным *је*. Грамотность большинства русских писцов в употреблении начальных *ю* и *е* может говорить за то, что упомянутое ю.-сл. произношение было усвоено и ими.

Отступления от правильного употребления начальных *ю* и *е* в русских рукописях касаются слов *югда*, *юже*, *ельма*, *юлико* и *юдинъ*.²⁾ Первое из них, неизвестное живому русскому языку, могло напоминать писцам, как слово частичное, похожие по звукам частицы *еда* и *едъва*, обе с начальным *е*. Для некоторых писцов, как напр., для писца ГБ, это было тем легче, что в их оригиналах в

¹⁾ См. Slavia III. 2—3, стр. 233 слл.

²⁾ Чередование *юште* и *еште*, очевидно, было уже в ю.-сл.

начале слов вообще писалось только *е*. Все остальные слова, встречающиеся в русских рукописях с начальным *е* вместо орфографического *ю*, русскому живому языку были известны с начальным *о*, и возможна аналогия со стороны греческих слов, а также слов *езеро* и *елень*, которые в живом языке произносились с начальным *о*, а должны были писаться и читаться с *е*. Для *елико* возможна также аналогия со стороны частиц *ели* и *ельма*.¹⁾ Слово *ельма* в большей части русских рукописей пишется с *е*, что должно указывать на цсл. произношение с *е* без йотации. Но Супр., И73¹ и УС² указывают на произношение с йотацией. Может быть, было и то и другое.

Трудно судить по правописанию русских рукописей о том, насколько усвоенное русскими от южных славян произношение, различавшее начальные *е* и *је*, было устойчивым. Частые отступления от правописания, различавшего *ю* и *е*, в ГБ, могут объясняться правописанием глаголического оригинала и не свидетельствовать о книжном произношении писца. Возможно, что так же следует объяснять отступления от того же правописания и в некоторых других памятниках, напр., в КИ. Но возможно так же, что первоначальное церковное произношение, различавшее начальные *е* и *је*, уже в XI в. стало заменяться другим произношением, с начальным *је* во всех случаях, и это другое произношение и вызвало отступления от установившейся орфографии у менее грамотных писцов. Оно же легло в основание орфографии, употребляющей в начале слов только *ю*. Эта последняя орфография возникла очень рано, так как засвидетельствована уже И 73² и АЕ¹, но не получила большого распространения. Возможно, что и эта орфография принесена южными славянами.

Наблюдение над употреблением начальных *е* и *ю* в русских рукописях XI и XII в. приводит к интересному выводу, что правописание этих рукописей, *как система*, не передает ни произношения русских писцов, ни орфографии южнославянских протерографов каждой отдельной рукописи, и только отступления от этой системы указывают или на произношение отдельных писцов или на орфографию их оригиналов. Но зато орфографические системы русских рукописей свидетельствуют об орфографии, принесённой на Русь южнославянскими книжниками, и о произношении, лёгшем в основу этой орфографии.

¹⁾ Ср. *Форшунайовъ*. Лекции по фонетикѣ ст.-сл. яз., стр. 281.

Ѣ

По употреблению Ѣ памятники русского письма частью сходятся со ст.-сл. памятниками ю.-сл. письма, писанными кириллицей, частью представляют некоторые особенности, не свойственные памятникам ю.-сл. письма и характерные именно для русского извода. В ю.-сл. употреблении буквы Ѣ в памятниках, писанных кириллицей, можно различать 3 группы случаев: I случаи, где Ѣ не чередуется с *я* или *а*; II. случаи, где Ѣ в разных ст.-сл. памятниках кирилловского письма чередуется с *я* или *а*, но не восходит к о.-сл. *ja* или *a* после мягких, и III. случаи, где Ѣ пишется после смягченных согласных или не после согласных и соответствует этимологическому *я* или *а* после мягких. В I группе русские памятники позволяют различать по крайней мере два звука, обозначавшиеся буквою Ѣ: А. то Ѣ, которое в памятниках русского письма передается буквою Ѣ и, иногда, буквою *е*, и В то Ѣ, которое в них передается или может передаваться через *я* или *а*. Сюда относятся следующие случаи: 1. Ѣ в суффиксе отымённых прилагательных *ѣн* (камѣнъ, дрѣвѣнъ и т. п.), 2. Ѣ в суффиксе -ѣн существительных, произведенных от названий местностей и обозначающих жителей этих местностей (егуптѣнинъ и т. п.), 3. Ѣ в основе прѣм-, 4. Ѣ в суффиксе имперфекта *ѣа* или *ѣ*. Ко II группе относятся некоторые основы с начальным Ѣ, чередовавшимся с *я*, а именно 1 основа ѣд — в значении „edere“ и 2. основы ѣд-, ѣзд-, ѣха- в значении „vehī“, а также 3. слово нынѣ с производными; частое Ѣ в этом слове почти во всех памятниках кирилловского письма позволяет отделять его от случаев с написанием Ѣ вместо *я* или *а* после мягких. В III группе можно различать А. случаи, где Ѣ обозначало те же звуки, что и буквы *я* или *а* или близкие к ним, восходящие к о.-сл. *ja* или *a*, и В. случаи, где Ѣ повидимому, не обозначало звуков *ja* или *a*, а обозначало звуки, явившиеся в известных положениях нефонетически, по аналогии с таким Ѣ, которое не чередовалось с *я* или *а*; сюда относятся 1. Ѣ в окончаниях повелительного наклонения после смягченных согласных и 2. Ѣ в суффиксе сравн. степ. после шипящих. По этим рубрикам я и рассмотрю употребление Ѣ в памятниках русского письма.

I A

Ѣ в случаях этой группы вообще в памятниках русского письма пишется правильно; но в то же время во всех этих памятниках встречаются случаи написания вместо такого Ѣ букв *е* или *я*;

вместе с тем попадаются случаи написания *ѣ* вместо *е*; редких случаев употребления буквы *и* вместо *ѣ* я не касаюсь, потому что эти случаи несомненно не стоят в связи ни с ю-сл. правописанием, ни с ю-сл. произношением.

Однако, употребление *е* вместо *ѣ* в памятниках русского письма сводится или к единичным примерам при огромном количестве случаев правильного написания или к определенным категориям.

Памятников, в которых *е* вместо *ѣ* только в нескольких единичных примерах, немного. Сюда относятся 1) ОЕ, где *е* вместо *ѣ* встречается только 3 раза — все примеры в ОЕ²: несмь, прѣже-възлегания, въметаемо (ср. въмѣта — 7 раз, отъмѣта- — 6 раз), 2) ТЛ, где *е* вместо *ѣ* написано только один раз в неполногласном сочетании после *р*: посредѣ, 3) ЧПС, где *е* вместо *ѣ* написано всего 8 раз: привлечеть 71 б, с обозначением мягкости *л*, дат. себе 117а, приметати сѣ 167г, теломь 114в, първѣю 167г, бждете 3 дв. повелит. 109а, глете повелит. 124г, мождена 69в (ср. постоянно облѣчьеть и пр., себѣ дат. 14 раз, тебѣ дат.-местн. 73 раза, собѣ 1 раз, възмѣтають, отъмѣтаѣште сѣ, тѣл- 6 раз, тѣлес- 7 раз, първѣю 8 раз. мождѣна и пр.), 4) ТЕ 1, где случаев написания *е* вместо *ѣ* я вовсе не отметил. Как увидим ниже, написания въметаемо, посредѣ, дат. себе, приметати сѣ относятся к тем группам случаев, в которых и в других памятниках русского письма встречается написание *е* вместо *ѣ*, бждете и глете в ЧПС могут быть описками или случайной заменой повелит. наклонения изъявительным; во всяком случае, на произношение *ѣ* эти единичные примеры указаний не дают. Очень редко пишется *е* вместо *ѣ* в КИ и ПА, несколько чаще в ГБ, И73¹ и УС², но во всех этих памятниках *е* вместо *ѣ* в известных категориях случаев довольно обычно. В остальных памятниках *ѣ* вообще не заменяется через *е*, кроме некоторых категорий, в которых, наоборот, часто пишется *е*. Эти категории следующие:

а) основа мѣта-; в этой основе единичные написания с *е*, при обычных написаниях с *ѣ* встречаются, кроме ОЕ и ЧПС. также в И73²: отъметати сѣ 219 с, АЕ¹: метаєте 7 об (ср. 2 раза с *ѣ*), МЕ: метавъше 161 б (в остальных случаях *ѣ*), КИ: меташѣ 149 об. bis (ср. отъмѣтающеи 138), ПА: приметати сѣ, изметамъ (ср. мѣта-несколько раз), УС¹ в Сказ. о Борисе и Глебе 2 раза (ср. Шмѣтахоу сѣ — ж. Афанасия), УС²: въметати в ж. Ирины; часто мета- в ГБ: отъметанию 17 а, 120 а, 267 d, метаюмомъ 261 б, отъметаюмъ 312 б и др. (отъмѣтаѣи сѣ, възмѣтаѣ 312 б); наоборот, в ТЕ постоянно в этой основе пишется *ѣ*.

в) неполногласные сочетания с *рѣ*; в этих сочетаниях написания с *е* отсутствуют только в ОЕ, ГБ, ЧПС, ТЕ1 и У330; очень редко пишется *е* при обычном *ѣ* в ТЛ (см. выше), И73¹: посредоу 34 d, на средоу 78 с, требоу 67 d (ср. срѣдоу, трѣбоуж много раз), КИ: посредѣ 61, 82 об, 235, средѣ 232, време 113 об, и чрева 168, чрево 268, жребимъ 149 об (ср. посрѣдѣ 55 и др., срѣды 118 и др., врѣмъ 33 об и др., и чрѣва 64 об и др., жрѣбимъ 149 об и др.), ПА: посредѣ 3 раза, средѣ, средж, древѣ, древоу, нетрѣбиви, нетрѣбиви, УС²: в ж. Феодосия: престааше, потребоу, преселивъшемъ сж, дрѣвѣнѣ, в ж. Ирины: времена, превѣчнѣи; в остальных памятниках чаще: в И73² 17 раз в основе срѣд-, посредоу, посредѣ, въ средоу и др. и 8 или 9 раз в других случаях: оумрети 107 b, потребѣ 133 b, чресь 115 с, 152 а, 206, жребии 192 b, чрево 194 а (ср. посрѣдоу, трѣбѣ, чрѣсь, жрѣбимъ, чрѣвѣ много раз); в СПт часто *е* в приставке пре- и предлоге предѣ рядом с частыми же написаниями прѣ-, прѣдѣ, реже *е* в других случаях: дрѣвѣнѣ 36, дрѣвы 58 об, оумреть 76, чрепинѣ 85 об, трѣбѣ 120, чрево 158 об. и т. д. при частых написаниях с *ѣ* как в тех же, так и в других основах; в АЕ¹ случаев написаний с *е* довольно много, хотя *ѣ* в подобных случаях пишется чаще более, чем вдвое; в У 142 (в б. ч., несмешивающей *е* и *ѣ*) очень часто *е* в сокращенном написании слова срѣ на лл. 1—24, нередко также в слове посредѣ и в основе чрев- при обычных написаниях тех же основ с *ѣ*; в других словах *е* редко: потребити 25 об, трѣбища 32, жребѣти 84 об, почрети 88; в остальных случаях пишется постоянно *ѣ*; в М 97 *е* часто, особенно в приставке пре- и основе сред-, но *ѣ* значительно чаще; сравнительно часто *е* в РЕ: на 32 страницах памятника написано *е* по 3 раза в основах сред- и чрев- и 7 раз в остальных случаях, при обычном *ѣ*; в ЕК Обнорский по изданию насчитал около 220 случаев с *е*, в том числе в приставке пре-, предлоге предѣ и слове прежде около 140 случаев, в предлоге чресь 22 раза, основах врем- 15 раз, трѣб- 27 раз, при 243 случаях с *ѣ* не в приставке прѣ-, предлоге прѣдѣ и слове прѣжде; в последних *ѣ* значительно чаще, чем *е* (повидимому, не меньше 400 случаев); очень часто *е* в М 95, М 96, МЕ и ГЕ: трудно сказать, какие написания преобладают, с *ѣ* или с *е*; обычно *е*, при редких написаниях с *ѣ*, в АЕ², УС¹ и меньшей части У 142.

с) в неполногласных сочетаниях с *лѣ*. В большей части памятников в этом положении *е* не пишется, а пишется правильно *ѣ*; таковы ОЕ, ТЛ, И73¹, И73², ГБ, СПт, ПА, АЕ¹, У 142, ГЕ, ТЕ 1,

У 330, УС²; в единичных случаях написано *e* в ЧПс (см. выше), КИ: пленению 213 об (ср. плѣна 109 об, плѣвными 59 об, млѣка 84 об, млѣко 127), М 95: плевелы, пленению, М 96: облекоста сѣ (при 7 случаях с *ѣ*); чаще *e* в М 97: влекома bis, привлече, звлече при более частом *ѣ*, и ЕК, где *e* в этом положении 5 раз, случаев с *ѣ* не менее 30; обычно *e* при редком *ѣ* в АЕ², МЕ, УС¹.

d) в дат.-местн. тебе, себе. Вовсе не встречаются формы на *e* только в ОЕ, ТЛ, ТЕ 1 и УС², где постоянно тебѣ, себѣ, и в ГЕ, где так же постоянно тобѣ, собѣ. В СПт при обычном тебѣ, себѣ и тобѣ, собѣ встречается о собе 24; в ЧПс себе 1 раз 117а (ср. себѣ 14 раз, тебѣ 73 раза); в КИ тебе — раза 3 (99 об, 236, 247 об) при обычных тебѣ, себѣ; в ПА тебе 4 раза, себе 4 раза; обычно тебѣ, себѣ; в И 73² тебе 10 раз, себе 7 раз, рядом с правильными тебѣ, себѣ, но в русских формах тобѣ (5 раз), собѣ (5 раз) всегда *ѣ*. Часто тебе, себе рядом с правильными тебѣ, себѣ в ГБ, АЕ¹, У 142, ЕК и обычно, при редких случаях с *ѣ*, в И 73¹, АЕ², М 95, М 96, М 97, МЕ, ТЕ 1, У 330, УС¹; при этом дат.-местн. тобѣ, собѣ везде, где встречается, — в И 73², СПт, КИ, ЧПс, ПА, АЕ², У 142, М 95, М 96, М 97, У 330, УС⁴, ЕК-, пишется постоянно с *ѣ* кроме одного случая в СПт.

e) в основе телес- и, в У 142, делес-. Только с *ѣ* в 1-м слоге обе основы пишутся в ОЕ, ГБ, И 73², СПт, ЧПс, ТЕ, МЕ 1, УС²; в И 73¹ два раза в основе тѣлес *ѣ* переправлено из *e* — 25 в, 57 в, в остальных случаях везде *ѣ*; в КИ основа тѣлес- 2 раза с *e*: телеснѣшаа 136, телеса 187, в остальных случаях с *ѣ*; в АЕ² один раз телеса 169 об при нескольких случаях с *ѣ*. Довольно часто, но реже, чем с *ѣ*, пишется та же основа с *e* в М 96 и М 97: телесы, телесною и пр. В ЕК в падежных формах существительного тѣло написано тѣлес- 36 раз и телес- 14 раз, а в прилагательном тѣлеснѣи 12 раз *ѣ* и только один раз *e*. В У 142, М 95, МЕ, У 330 и УС¹ постоянно телес- с *e*, как в существительном, так и в прилагательном; телес- только 2 раза в МЕ. Основа дѣлес- пишется с *e* только в У 142; в остальных — с *ѣ*. Основа тѣл- (тѣло, тѣла и пр.) во всех названных памятниках пишется постоянно с *ѣ*; только в ЧПс один раз теломь и в меньшей, смешивающей *e* и *ѣ*, части У 142 два раза тело.

f) вместо *ѣ* в начале слова (пишется *ю*, реже *e*). Такое *ю* или *e* могло быть только в основах ѣд-, ѣзд- и ѣха-. В ОЕ, ТЛ, И 73¹, И 73², КИ, СПт, ЧПс, ПА, АЕ², М 95, М 96, М 97, МЕ, ТЕ 1, УС¹, УС² и ЕК такое *ю* или *e* не встречается. В ГБ я отметил едь (им.

ед. сущ.) 96 β при частых *ѣ* и *я* в той же основе, в ГЕ один раз написано *юсть* Мф. 9₁₁; в остальных многочисленных случаях — *ѣ*, *я* и *ж*; в У 330 один раз: *юдени*; в остальных случаях — *ѣ* и *я*. В АЕ¹, У 142 и РЕ начальное *ѣ* не встречается: в АЕ¹ в основе *ѣд-* постоянно пишется *ю*: *юмь* 68, *юси* 68, *юсть* 50 об, *юждь* 2 об, 59 об, *юсти* 2 об и др., *юдѣть* 4 об и др., *юхомь* 63 об, *юдѣше* 73 и т.п.; в У 142 в этой основе пишется *ю* 4 раза и *я* 3 раза, в РЕ единственный пример: *еды* (прич.). В связи с этим стоит употребление *ю* или *е* в конце слова вместо русского *ѣ* (= ст.-сл. *ж*) в падежных окончаниях: У 142: *алѣгюж* 9, *анастасюж* 45 об, *илиюж* 72, *приснодвюж* *мриюж* 76 об. и др., РЕ: *ѣ* *нее*, *свое*, *оное*, У 330: *порозднююж*, *третюж* род. ед. ж., *девѣтвое*, *пѣтвое* род. ед. ж., *пармиюж* род. ед., *воюж* вин. мн.; в ГБ, АЕ¹ и ГЕ я подобных случаев не встретил, но они попадают и в некоторых памятниках, не имеющих *ю* вместо начального *ѣ*: АЕ²: *явлюшеюж* сѣ род. ед. ж. 145.

г) в существительных на *-ѣниюж*. Примеры с *е* в этих случаях встречаются только в ГБ: *оутрѣпениюж* 33 γ, *обѣдѣниюж* 248 β, 273 б, М 97: *повелениюж* *-юмь* несколько раз, УС¹: *невѣдениюж*, *соумнениюж*, *говениюж*, ЕК: *мнѣниюж*, *соумнѣниюж* *bis* при 12 случаях с *ѣ*. Можно заметить, что всем этим памятникам известно смешение *ѣ* и *е*.

н) в четырех памятниках, знающих смешение *ѣ* и *е* помимо случаев, указанных в пп. а — г, *е* вместо *ѣ* встречается более или менее часто в основе *обрѣт-*, а именно, в меньшей, смешивающей *е* и *ѣ*, части У 142 *е* в этой основе написано 3 раза: *обрете* 47,50 об, *обретѣших* 48, в М 95 — 2 раза: *обретѣть*, *обретениюж* (обычно, много раз, *ѣ*), в М 96 *може* 2 раза, в УС¹ — часто, во всех статьях, в переводных чаще, чем *обрѣт-*; в русских (Сказ. о Борисе и Глебе и Житие Феодосия), наоборот, *обрѣт-* чаще, чем *обрет-*. Интересно отметить, что в основе *сърѣт-* во всех рассматриваемых памятниках постоянно пишется *ѣ*.

Кроме названных категорий случаев *е* вместо *ѣ* в рассматриваемых памятниках русского письма почти не встречается. Вот все случаи такого употребления:

ОЕ: *несть*, *прѣжевъзлегания*.

И 73¹: *гнѣвъ* 28 с, *гнѣва* 32 а, *прогнѣваюши* 31 с (та же основа с *ѣ* — очень часто), *вероуж* 21 с, *обитель* 27 с, *свѣдетельствина* 45 с, *облѣцемы* сѣ 54 в, *свѣдетель* 69 а, *оутрѣшнюж* 75 д.

И 73²: *некими* 120 в, *югоуптене* 161 д, *роуце* им. дв. 195 д.

ГБ: *лютеишеми*.

КИ: рыцете повел. 168, намененъи 182 об.

СПг: помеща сж 14.

ЧПс. теломъ 114 в, първеж 167 г, бждете 3 дв. повелит. 109 а, глете 2 мн. повелит. 124 г, мождена 69 в (ср. тѣл- 6 раз. тѣлес- 7 раз, първѣж 8 раз, мождѣна).

ПА: съвѣдетельства.

АЕ²: обитель 90, 100 об, обитѣли с ѣ, переправленным из е, 143, опреснѣкъ 93, лъжесвѣдетеля 97, неси 2 ед. наст. 105 (ср. обитѣли 99, опрѣснѣкъ 89 об, 90 и др.).

У 142, в меньшей части рукописи: добродетельми, добродѣ- тельми, темъ bis, чловекъ, разоумевыи, съвета, юспешно, видехомъ, не нѣ вероуи, въскоре, роукодействиъмъ, тело bis, место, вселенеи, въ языце, сънеденъ, проведаетъ, о всех; случаев с правильным упо- треблением ѣ и в этой части гораздо больше.

М 95: прѣменно.

М 97: на тѣле, посреде; о мне, добродѣтелими (ср. дѣтѣль), въале- тела, вселѣнеи, разбогатов, притекающимъ (ср. притѣкающихъ).

ГЕ: несте Мрк 12₂₆.

УС¹: в переводных статьях: неведомъимъ, прибеже; в Сказ. о Борисе и Глебе: печенегомъ, съмерению, понеделникъ, обители, повеленю, лепо, пременении, бесове; в житии Феодосия: възве- щении, ѿбеже, неделѣ, верьне, съмерену, ослепленъи, прозвуч- терове местн. ед. м., излезе; ѣ в подобных случаях гораздо чаще.

ЕК: довѣлеетъ (ср. с ѣ 17 раз), инемъ дат. мн., поне bis. (ср. понѣ 9 раз), опреснѣкъ (ср. с ѣ 2 раза).

В остальных рукописях я подобных случаев не нашёл.

2. ѣ вместо е в рассматриваемых памятниках встречается реже. Бóльшая часть случаев употребления ѣ вместо е относится к сле- дующим словам или категориям:

а) в род.-вин. местоимений тебѣ, себѣ — в И 73², ГБ, КИ, АЕ¹ в единичных примерах, в М 95, МЕ и ЕК довольно часто.

б) в наречии дрѣвльє и прилагат. дрѣвльнѣи и дрѣвльнѣи. Только с ѣ встретились мне эти слова в КИ, АЕ¹, бóльшей (не смешивающей е и ѣ) части У 142, МЕ, ГЕ, ТЕ 1, У 330, УС²; почти всегда с ѣ они пишутся в ЧПс (18 раз при 3 примерах с е), М 95 (при редких при- мерах с е), ЕК после 160 стран. издания (39 раз при 4 примерах с е); в ГБ в этих словах пишется и е: древле 373 β, и ѣ: дрѣвле 13 γ, дрѣвльникъ 278 γ; в М 96, М 97 и на первых 160 стран. издания ЕК обычно е, но встречается и ѣ. Постоянно е в этих словах в ОЕ и меньшей части У 142.

с) в существит. срѣбро с производными: в И 73¹ три раза — 76 а bis, 86 а (ср. сребро 67 а, 81 с, 83 с, сребра 79 а), в КИ часто (49 об, 74 об. и др., ср. сребро 176 об. и др.), в ЧП с один раз при 2 примерах с е, в М 96 один раз (примеров с е мне не встретилось), в У 330 часто (примеров с е я не встретил), в УС² один раз в житии Феодосия сребра, в ЕК после 160 стр. издания 24 раза при одном примере с е. Буква е в основе сърѣбр- (чаще: сребр-) пишется в ОЕ, И 73² (рядом: серебр-), ГБ, СП т, АЕ¹, У 142, ПЕ, МЕ, ГЕ, УС¹.

д) В основе прилѣжьн- в ЧП с (5 раз), ПА (при 9 примерах с е), У 142, М 97 (7 раз при одном примере с е), УС¹, УС², ЕК (10 раз при одном примере с е) и др. Но в основе прилежа- и т. п. в тех же памятниках пишется е.

е) В существит. скждѣль с производными (скждѣльница, скждѣльниче и пр.) во всех памятниках русского письма, где только встречаются эти слова: в ОЕ, ГБ, АЕ², МЕ, ГЕ, ТЕ 1, постоянно.

ф) В существительных на -ѣннѣ: ЧП с.: заимѣннѣ (*ἀντωνυμῖαν*) измѣнилъ мѣсть 222 г, М 95: сѣмотрѣннѣ (один раз; обычно — е), М 96; вѣспѣннѣ, У 330: дѣрзновѣ., дѣрзновѣннѣ bis, мановѣннѣм., УС¹: трезвѣннѣмъ ж. Афанасия.

г) в существит. младѣнць один раз в меньшей (смешивающей е и ѣ) части У 142 и постоянно, много раз, в У 330.

Кроме того — в следующих единичных случаях:

И 73¹: вѣнѣшьнѣж тв. ед. 17 д, вѣ сѣмь 47 а (переправл. из вѣсѣмь), вѣ описатѣлѣ 25 в; неясно для меня, к каким правильным написаниям восходят примеры: хоудожѣ 13 с, терѣсхомь 56 в.

И 73²: истѣсемь 208 д.

ГБ: тѣлѣсьннѣ 139 а, гнѣтоуть сж 167 д, сѣдѣ 21 б, вѣтъха 101 г, велѣхвальнаа 16 а (позняя поправка из вельхвальнаа? ср. пѣсиѣж ib. и много подобных поправок на лл. 1—10); неясно сѣ ли 113 а.

КИ: оусѣлѣють 12, лѣжоуцемъ (= лежащемъ) 153 об.

ЧП с. прилѣжаниа 39 б (ср прилежаниѣ, -на, -имь 3 раз, -жати, -жавѣшааго 3 раза, -жить 2 раза), 2 раза в отрицании не: авѣ иматъ разоумъ и многословеснѣ (= много словесъ не) трѣбують 70 г., нѣ пѣвѣти 169 г., сурѣнѣ им. мн.; в слове оубоѣмъ тв. ед. 146 а буква ѣ из чего то переправлена; повидимому, писец не понял текста и хотел прочесть: оубо ѣмъ; было же написано, вероятно, оубоимъ или оубоѣмъ; ѣ вместо ь: рѣвѣчикъ 89 б.

АЕ²: възлѣжаи 91 (ср. с *e* 2 раза), бѣсѣда 98, отрочатѣ род. ед. 146 (ср. отрочате 146, 167 об.), отрочатѣ местн. ед. 144.

У 142 в меньшей части (смешивающей *e* и *ѣ*): каплѣ зв. 32 об, ючитѣла 34 об, жидовѣ, пѣщъ 45.

М 95: повѣлѣвають, вѣлѣниѣмъ, чрѣвѣса, сѣти, нѣврѣжно, нѣ пѣска.

М 97: нѣизмѣнѣноу, овѣчатѣ им. дв., нѣистѣлѣнѣа, вѣздѣ, сѣдѣтѣла, вселѣнеи, всѣгда; в словах вѣрѣгоста и навѣствѣнѣ, где *ѣ* вместо *ь*, написание *ѣ* похоже на позднюю поправку написанного правильно *ь*. М 97 писано несколькими писцами, и случаи смешения *e* и *ѣ*, по большей части, принадлежат, кажется, только одному из них.

РЕ: обрѣмѣнени.

МЕ: обрѣмѣнѣ 35 d.

ТЕ 1: вѣкысѣ аор.

ЕК: принесѣнѣмъ, о нѣмъ (περὶ αὐτοῦ), в сѣмъ (ἐν τούτῳ), възпомѣнѣнаго, телесѣ) въздрастѣ аор., понѣже, рѣчи infin.

В И 73¹, И 73², ГБ. ЧПС, У 142, МЕ и ГЕ в основах, начинающихся с гнѣ- обозначается, хотя непоследовательно, мягкость *n* перед *ѣ*: И 73¹: прогнѣва 9а, прогнѣваша 9с, подгнѣтъ 29а, гнѣва 29с и др. (но также: гнѣвъ 40с и пр.), И 73²: гнѣваѣмъ 94в, гнѣвѣливъ 94с, гнѣвѣмъ 104а и др. (чаще без обозначения мягкости: прогнѣва 87а, гнѣвати 104а, гнѣвъ 105с и др.), ГБ: гнѣвѣ 307β, гнѣвъ 325α и др., ЧП с.: гнѣв- 46 раз (но 4 раза гнѣв-), гнѣзд- 4 раза (только с н), възгнѣштажшти 1 раз, У 142: гнѣвъ 25 об, 27, прогнѣваѣшъ 23 и др. (но ср. гнѣвана сж 78 об и др.), МЕ: гнѣваѣте сж, гнѣваѣи сж, гнѣздити сж, оугнѣтахоуть, възгнѣтивѣше и др., ГЕ: разгнѣва сж 5 (Мф. 2₁₆), гнѣвѣмъ 73 об (Мрк. 3₆), гнѣзда Мф. 8₂₀, оугнѣтахоуть 79 (Мрк. 5₂₄) и др. (но также: гнѣва б, разгнѣва сж 48)¹). Об обозначении мягкости *n*, *л* в слове нѣнѣ перед *ѣ* в окончаниях повелительного наклонения и перед русским *ѣ* в падежных окончаниях основ на мягкие см. ниже. В остальных случаях мягкость *n*, *л* и других согласных перед *ѣ* нигде не обозначается.

Употребление *e* вместо *ѣ* и обратно резко отличает памятники русского письма XI и XII в. от памятников ю.-сл. письма X и XI в.

¹) Ср. А. Васильевъ. Объ одномъ случае смягченнаго звука *n* въ общеславянскомъ языкѣ, явившагося не посредствомъ слѣдующаго за нимъ древняго *j*. РФВ. LXX (1913, 3—4), стр. 71—76, где приводятся примеры подобнаго написанія также из ю.-р. Христинопольскаго апост. XII в. и Толстовскаго Сбор. XIII в.

Естественно предполагать, что оно явилось на русской почве, а не перенесено из ю.-сл. оригиналов. Но в то же время характер этого употребления показывает, что оно основано не на живом русском произношении:

а) *e* в основе *мѣта*- нередко и в памятниках ю.-сл. письма (напр. в Зогр., Мар., Син. Пс.) и на произношение *ѣ* вообще не указывает, как явившееся нефонетически.

в и с) неполногласные сочетания, в которых чаще всего в памятниках русского письма является *e* вместо *ѣ*, в русском живом языке отсутствовали; следовательно, *e* в таких случаях передает только русское произношение иностранных слов.

д) в памятниках, употребляющих дат.-местн. тебе, себе и род.-вин. тебѣ, себѣ, встречается и дат.-местн. тобѣ, собѣ, всегда с *ѣ* за одним только исключением (себе СПТ). Так как памятники ю.-сл. письма и ю.-сл. языки не знают форм тобѣ, собѣ, то в употреблении их в памятниках русского письма следует видеть руссизм; в таком случае формы тебѣ, себѣ для русского писца могли быть чужими, а потому и заменялись обычными для писца формами род.-вин. тебе, себе или дат.-местн. тобѣ, собѣ.

е) в памятниках, имеющих *e* в 1-м слоге основы телес-, формы от основы тѣл- всегда пишутся правильно с *ѣ*; естественно думать, что основа тѣлес- живому русскому языку не была известна.

ф) так как в памятниках, заменяющих начальное *ѣ* через *ю*, такое же *ю* пишется и вместо русского *ѣ* в падежных окончаниях основ на мягкие после гласных, то можно думать, что употребление *ю* в обоих случаях передаёт черту русского языка — совпадение *ѣ* в начале слова и после гласных с *је* или *je*. Впрочем нынешние русские языки не дают указаний на переход начального *ѣ* в *је* или *je*, а только на такой переход конечного *ѣ* после гласных, и то только в в.-р. Поэтому показания памятников русского письма XI и нач. XII в. можно толковать и как указание на церковное произношение начального *ѣ*, как *je*, отличавшееся от живого русского произношения.

г) употребление *e* вместо *ѣ* у существительных на -ѣниѣ -явление морфологического порядка и на произношение *ѣ* не указывает.

h) относительно правописания *e* обрет- можно заметить, что большая часть писцов, писавших *e* вместо *ѣ* в неполногласных сочетаниях, отличали эту основу от основ с неполногласными сочетаниями и писали её только с *ѣ*, как напр. писцы АЕ¹, АЕ², У 142, МЕ, ГЕ; в последнем эта основа встречается очень часто исклю-

чительно с ѣ. В то же время из памятников, имеющих в этой основе е, УС¹ представляет много случаев написания её с ѣ, тогда как в неполногласных сочетаниях после р буква ѣ в этом памятнике почти не пишется. Это, повидимому, указывает на то, что основа обрѣт-существовала в тогдашнем русском языке, что облегчало правильное её написание; написание же с е, соответствующее церковному произношению, естественно в текстах, предназначенных для пения (служебные минеи и кондакаръ).

Из остальных случаев часть: съвѣдетель, -ля, -льства, -льства в И 73¹, ПА, АЕ², югоуптене И 73², намененти КИ и некот. др., повидимому, — описки; единичные случаи в ОЕ, СП т, ГЕ вследствие своей единичности ни на что указывать не могут, но остаются случаи, которых нельзя объяснять только описками или ошибками, не имеющими фонетического значения. Таковы, напр., случаи употребления е вместо ѣ в И 73¹, АЕ², меньшей части У 142, М 97, УС¹. Часть их, может быть, нерусские слова (обитѣль, опрѣснѣкъ, въселѣнаа?), но есть среди них и несомненно русские. Тем не менее вывода о совпадении ѣ и е в говоре писцов делать нельзя, п. ч. в несомненно нерусских словах в тех же памятниках е вместо ѣ гораздо чаще, скорее всего можно думать, что церковное произношение повлияло и на правописание таких слов, которые были известны писцам и из своего языка. Я думаю, что у недостаточно грамотных, но твердых в церковном произношении писцов, особенно в текстах, предназначенных для пения, подобное, явление возможно.

2. а) формы род.-вин. тебѣ, себѣ могли явиться потому, что формы тебѣ, себѣ вообще в русском языке отсутствовали, и писец, зная о существовании их в церк.-слав., мог не помнить их настоящего значения и потому употребить в значении род.-вин., так как такие формы, в их церковном произношении, больше походили на свои формы род.-вин. тебе, себе, чем на формы дат. тобѣ, собѣ.

в) Написания дрѣвле, дрѣвльнии, дрѣвньии могут представлять лишь орфографическую передачу нерусских слов:¹⁾ во всех памятниках, в которых в этих словах пишется ѣ, случаи сохранения ѣ в неполногласных сочетаниях более или мене часты, причём с ѣ пишется между прочим и основа дрѣв- или дрѣвес- (дерево), стоящая к этим словам близко по звукам (так, напр., в И 73², АЕ¹,

¹ Основа древ(л)- русским языкам не известна: слова древний, древность и пр. по происхождению цсл.

У 142, ЕК, УС²; в МЕ и ГЕ, где дрѣвле и пр. постоянно пишется с ѣ, в основах дрѣв- и дрѣвес- пишется и ѣ и е); в М 95 там, где слова дрѣвле и дрѣво встречаются рядом, они нередко пишутся с одинаковыми гласными, оба с ѣ или оба с е.

с) Может быть, и слово серебро в такой форме было для русских писцов или некоторых из них чужим; в живом русском языке ему соответствовало серебро; от последнего писцу нетрудно было образовать неполногласную форму срѣбро: основа срѣбр- встречается только в тех рукописях, где в неполногласных сочетаниях постоянно или по большей части после р пишется ѣ.

д) Правописание прилѣжно рядом с прилежати, прилежание в ряде памятников показывает, что писцы различали эти слова в своём произношении; иначе такое орфографическое различие при отсутствии его в ст.-сл. письме было бы непонятно. Это произношение могло быть свойственно русскому языку, но могло быть усвоено русскими писцами и у южных славян; в последнем случае правописание русских рукописей указывало бы на такое ю.-сл. произношение, которое не отразилось в памятниках ю.-сл. письма.

е) Последовательное написание скждѣль с производными с ѣ указывает на то, что эти слова писались так уже в усвоенной русскими ю.-сл. орфографии, и что эта орфография находила себе подкрепление и в известном русском произношении южных славян и в живом русском языке; при отсутствии хотя бы одного из этих условий такая последовательность являлась бы необъяснимой.

ф) Из случаев написания -ѣнижъ вместо -енижъ написание заимѣнижъ в ЧП с, конечно, вызвано стремлением осмыслить слово; в остальных случаях имеется нефонетическая замена одного суффикса другим.

г) Хотя младѣнъць с ѣ засвидетельствовано Клоц., где это написание нельзя рассматривать, как ошибочное написание ѣ вм. е и следует считать передачей варианта, существовавшего в ст.-сл. яз., но последовательное младѣнъць в У 330 трудно возводить к этому варианту. Для русского переводчика устава это слово было церковнославянским, а из церковного употребления он мог знать его только с е, как показывают все остальные памятники русского письма. Скорее здесь действовала аналогия со словом пѣрвѣнъць. Что касается написания младѣнъца в меньшей части У 142 (в кондакаре), то это написание, очевидно, нельзя отделять от других случаев написания ѣ вместо е.

Из остальных случаев написания *ѣ* вместо *е* некоторые представляют описки, как напр. въ сѣмь, описатѣлѣ, тѣлѣснѣя, чрѣвѣса, оусѣлѣкъ, бѣлѣда и некот. др. некоторые являются в чужих, нерусских словах: таковы истѣсемь и указанные, как описки, тѣлѣснѣя и чрѣвѣса, но остаются случаи, которые нельзя объяснить ни описками, ни ошибками, не связанными с произношением. Но таких случаев очень немного.

Ничтожное количество случаев смешения *е* и *ѣ* в словах, известных живому русскому языку, при значительном количестве случаев замены *ѣ* через *е* только в словах церк.-слав., показывает, что в живом русском языке, по крайней мере, в тех его говорах, которые отразились на известных нам письменных памятниках, звуки, обозначаемые буквами *е* и *ѣ*, различались; совпадение этих звуков в живом языке можно предполагать в части говоров только для *ѣ* (из о.-сл. „ѣ носового“) и *је* или *іе* в конце слова после гласных и, может быть, для *ѣ* и *је* в начале слова.¹⁾ В то же время случаи замены *ѣ* через *е* в церк.-слав. словах свидетельствуют о том, что таким написанием русские писцы передавали не свое живое произношение *ѣ*, а церковное, отличное от живого и основанное на южнослав. произношении *ѣ* (хотя, быть может, и не совпадавшее с ним), и что ю.-сл. *ѣ* воспринималось русскими, по крайней мере, в некоторых положениях, как звук, отличный от русского *ѣ*, а в некоторых случаях отождествлялось ими с церк.-слав. *е*.²⁾ Последнее же произносилось ими, как *е*, причѣм часть писцов про-

¹ Показания памятников XI и XII вв. сами по себе недостаточны для того, чтобы с уверенностью считать передачу *ѣ* через *је* в начале слова за отражение живого произношения писцов. Но за возможность такого понимания говорит подобное же употребление *ѣ* в части новгородских грамот XIV в., где церковная орфографическая традиция очень слаба.

² Может показаться мало вероятным, что церковное произношение звуков *е* и *ѣ* русскими писцами отличалось от живого, в то время, как в других случаях те же писцы заменяли звуки ст.-сл. яз. мало похожими на них звуками своего языка (напр., произносили *у*, *а* вм. *ж*, *л* и др.). Но я и не предполагаю, что в црк. русском произношении являлись звуки, отсутствовавшие в живом яз., но комбинация их могла быть другой, иногда даже необычной для языка, подобно тому, как теперь русские свободно произносят в иностранных словах немягкие согласные перед *е* или такие сочетания (там, где *к*, *г* не изменились в *к*, *г'* после мягких неслоговых), как Кяхта и пр. В ст.-сл. и др.-р. задолго до перехода *кы* в *ки* и до появления таких морфологич. новообразований, как Дѣмѣкъ, морьскѣи, произносились мягкие *к*, *г'* в словах, взятых с греч. яз., как Кирилль, ангель.

износила согласные перед таким *e* мягко только в том случае, если они были мягки и в ю.-сл. произношении, а в остальных случаях согласные перед *e* в произношении этих писцов не смягчались; ¹⁾ но часть писцов произносила, повидимому, и в церковном чтении все согласные перед *e* мягко. Церковное произношение *e* и *ѣ* в церковном чтении, надо думать, не ограничивалось словами црк.-сл. происхождения, но распространялось и на слова и формальные части слов, существовавшие и в живом русском языке, но в правописании этих последних писцы могли руководиться своим живым произношением и потому обыкновенно *e* и *ѣ* не смешивали.

В каких же случаях црк.-слав. *ѣ* отождествлялось русскими писцами с *e* и как произносилось в тех случаях, когда не отождествлялось с *e*?

Замена *ѣ* через *e* в црк.-слав. словах, если не считать случаев, где такая замена, несомненно, нефонетического происхождения, встречается не во всех памятниках, а там, где встречается, ограничивается известными положениями, не во всех памятниках одними и теми же. Ничего не говорят ни о живом русском, ни о церковном произношении *ѣ* такие случаи, как *e* в основе мета-, в дат.-местн. тебе, себе или *ѣ* в род.-вин. тебѣ, себѣ и в словах прилѣжно и скоудѣль, кроме того, что русские писцы вообще *ѣ* и *e* различали, не имели в своем языке форм тебѣ, себѣ и произносили прилѣжно и скоудѣль с *ѣ*. Т.о., бóльшая часть случаев смешения *ѣ* с *e*, которые могут указывать на русское церковное произношение *ѣ*, падает на употребление *e* вм. *ѣ* в неполногласных сочетаниях, в основе „телес“ и, может быть, в начале слова.

Употребление *e* вместо *ѣ* в неполногласных сочетаниях могло бы объясняться компромиссом между русским и ю.-сл. произношением соответствующих слов: писцы не писали *e* перед главной, п. ч. его не было в цсл. и писали *e* после главной, п. ч. в их живом языке было *e*, подобно писцу СПт, писавшему злотникѣ, оброниша сѣ и т. п., где *ло*, *ро* соответствовали русским *оло*, *оро* и цсл. *ла*, *ра*. Но в таком случае мы должны бы ждать и в других памятниках рядом с написаниями *ре* вместо *рѣ* также написаний *ло*, *ро* вместо *ла*, *ра*, а вместо *лѣ* не *ле*, а *ло* и притом тем чаще, чем чаще

¹⁾ См. мою статью: К истории звуков русского языка. II. Смягченные согласные в языке 2 писца Архангельского Евангелия. *Slavia* II. 4, а также статью Л. Васильева. С какимъ звукомъ ассоциировалась буква ѣ и пр. РФВ. 69 (1913. 1—2). Подробнее этого вопроса я предполагаю коснуться в одной из следующих глав настоящей работы.

пишется *ре*; между тем такие написания, кроме СП т, почти не встречаются.¹⁾

Из названных случаев употребления *е* вместо *ѣ* чаще всего *е* пишется в неполногласных сочетаниях после *р*. В ряде рукописей, знающих *е* вм. *ѣ* в неполногласных сочетаниях после *р*, в таких же сочетаниях после *л* и в основе тѣлес- пишется правильно *ѣ*. Таковы ГБ, ТЛ, И 73¹, И 73², ПА, СПт, АЕ¹, ГЕ, УС²; из них только в ГБ, АЕ¹ и ГЕ встречается *ѣ* вм. *ѣ* в начале слова. Случайностью отсутствие *е* в этих случаях можно объяснять только в ТЛ и ПА. Можно поэтому думать, что писцы этих памятников воспринимали ю.-сл. *ѣ* после *р* иначе, чем после *л* и в основе тѣлес-. Это могло быть вызвано какими-то особенностями в ю.-сл. произношении звука *р*. Такой особенностью была, повидимому, твёрдость этого звука, указания на которую мы находим в русских рукописях XI и XII в. В тех из них, которые различают мягкие и немягкие *л* и *н*, мягкость *р* не обозначается, что свидетельствует об отсутствии мягкого *р* в церковном произношении, а это отсутствие вызывалось, очевидно, тем, что *р* мягкое в известном русском ю.-сл. произношении отвердевало.²⁾ Повидимому отвердение *р* в ю.-сл. шло довольно далеко и перед палатальными гласными не оставалось на степени полумякости; т. е. *р* полумягкое перед палатальными гласными становилось более твердым, что вызывало, между прочим, какие то изменения в произношении сочетания *рѣ*, заставлявшие русских воспринимать его, как тождественное с сочетанием *ре* в ю.-сл. произношении. В словах, известных живому русскому языку, писцы сочетаний *ре* и *рѣ* не смешивали, т. е. произносили, очевидно, *рѣ* отлично от *ре*.

В остальных случаях писцы названных памятников, не смешивающих *ѣ* с *е* ни в неполногласных сочетаниях после *л*, ни в основе тѣлес-, очевидно воспринимали ю.-сл. *ѣ*, как звук, отличный от *е*. Немногие встречающиеся в этих рукописях случайные написания

¹⁾ Несколько примеров подобных написаний из других памятников приведено Шахматовым, Очерк.

²⁾ Л. Васильев, о. с. РЯВ. 69 предполагает, что подобные случаи указывают на твёрдость *р* в языке самих писцов, сравнивая с этими указаниями твёрдость *р* в значит льной части нынешних малорусских говоров и в белор. Но в таком случае следовало быждать в тех же памятниках более частых указаний на твёрдость *р* в русских словах, тогда как на самом деле примеры на отвердение *р* не перед *е* очень немногочисленны и являются главным обр. не в словах живого русского языка.

е вм. *ѣ* могли явиться под влиянием употребления *е* вм. *ѣ* в неполногласных сочетаниях после *р*. Отождествление писцами *ѣ* с *е* после отвердевшего согласного звука может дать повод к предположению, что в остальных случаях ю.-сл. *ѣ* воспринималось ими, как *е* со смягчением предшествующего согласного звука: на это мог бы указывать тот факт, что как раз в тех рукописях, писцы которых, повидимому, читали согласные перед *е* смягчённо, различие между церковным произношением *е* и *ѣ* утрачено, и *е* вместо *ѣ* встречается чаще, во всяком положении, с другой стороны, — нынешнее книжное произношение поморских старообрядцев, читающих согласные твёрдо перед *е* и мягко перед *ѣ*. Но это предположение не оправдывается показаниями рукописей XI и XII в. Если бы различие между церковным произношением *е* и *ѣ* состояло в том, что перед *ѣ* согласные произносились мягко, а перед *е* твёрдо, то надо было бы ждать смешения не только *ѣ* с *ю* в начале слова и после гласных, которое мы, действительно в некоторых рукописях и находим, но также *ѣ* и *ю* после *л*, *н* и *ѣ* с *е* после *ц*.¹⁾ Однако случаи такого смешения в рукописях не чаще, чем в других случаях: после *ц*: облѣцемы сѣ И 73¹, роуце И 73², рьцете КИ; после *н* буква *ю* или *е* с обозначением мягкости *н* встречается только в И 73¹ (гнѣвъ и пр.), но как И 73¹, так и другие памятники XI и XII в. показывают, что *н* в сочетании *нѣ* отличалось от *н* перед *ѣ* в других случаях именно смягченностью, т. е., очевидно, *н* и *л* перед *ѣ* в других случаях не произносились смягчённо.²⁾ Но все эти факты в совокупности, а именно, совладение *ѣ* с *е* после отвердевшего *р*, после *ј* или *і* и после смягчённого *н*, делают вероятным предположение, что ю.-сл. *ѣ* в произношении, известном русским писцам, звучало, приблизительно, как *ј*е или сложный звук, начинавшийся

¹⁾ После шипящих не в окончаниях писалось только *е*, и потому смешения *е* и *ѣ* могло не быть. Впрочем, юда сбы могло быть отнесено мождена в ЧПс., хоудожѣ И 73¹.

²⁾ Показательна, между прочим, передача *ѣ* после *л*. В этом положении только 1 раз в ЧПс. вместо *е* с обозначением мягкости *л*: привлечеть 71 б, (адесь чужое слово могло просто ассоциироваться со словами, имевшими в основе сочетание „губная + л“); в остальных случаях во всех ркспях *ѣ* ни разу не заменяется буквой *ю* или *е* с обозначением мягкости *л* несмотря на то, что в неполногласных сочетаниях встречалось почти исключительно после губных (влѣкоу, млѣко, плѣнѣ и пр.), т. е. в таком положении, где перед *е* обычно являлось *л* мягкое. В АЕ², строго различающем *л* мягкое и немягкое перед *е*, в неполногласных сочетаниях *лѣ* последовательно заменяется через *ле*, т. е. с немягким *л*.

с артикуляции *i*; после отвердевшего *p*, как и после начального *j* или *i* и после смягчённого *n* в сочетании *инѣ*- это *i* (*i*) в значительной степени скрадывалось; поэтому русские писцы воспринимали *ѣ* в этих случаях частью, как *ѣ*, частью, как *e*, а в остальных случаях, как своё *ѣ*, произносившееся сходно с ю.-сл., но, повидимому, с несколько более сильным элементом *i* в первой части звука.

Те писцы, которые читали согласные перед *e* мягко, отождествляли обыкновенно цсл. *ѣ* во всех случаях не со своим *ѣ*, а со своим *e*. То-же, повидимому, делали и некоторые писцы, читавшие согласные перед *e* немягко (АЕ² и, отчасти, КИ). Это могло вызываться тем, что, как я уже заметил, ю.-сл. *ѣ* могло произноситься с более слабым элементом *i* в первой части звука, чем русское *ѣ*, и потому частью писцов и притом преимущественно теми, которые читали согласные перед *e* мягко, воспринималось не как своё *ѣ*, а как своё *e*.

Как мы видим, писцы, читавшие согласные перед *e* немягко, не смягчали согласных, по крайней мере, сонорных *л* и *н*, и перед *ѣ*. Но в определённых категориях случаев писцы читали смягченные сонорные и перед *ѣ*; эти случаи следующие: 1) падежные формы на *ѣ* (из „ѣ носового“) от основ на мягкие: землѣ, койѣ и пр., 2) 2 дв. и мн. imperat. от основ на мягкие: глаголѣте, вѣнемлѣте, 3) сочетание гѣѣ- и 4) слово нѣѣѣ; для случаев 2 и 4 мягкие сонорные засвидетельствованы памятниками ст.-сл. письма; в случае 1 *л*, *н* читались мягко, как и в остальных падежах и как в цсл. форме тех же падежей (землѣ, койѣ) для случая 3 мягкое *н* памятниками ю.-сл. письма не засвидетельствовано, но должно предполагаться на основании того, что встречается в памятниках русского письма, сохранивших много ю.-сл. черт;¹⁾ поэтому к ю.-сл. произношению, вероятно, восходит и ражнѣвахъ сѣ И 73², л. 99 а, где *ж* из *з* перед *н* мягким вследствие выпадения *з*; невыдержанность в обозначении мягкости *н* перед *ѣ* может свидетельствовать о том, что живому русскому языку различие *н* мягкого и немягкого перед *ѣ* не было свойственно, или о том, что *инѣ* с *н* мягким произносили не все южные славяне, выговором которых руководились русские в своём церковном произношении.

¹⁾ Л. Васнхъев РФВ. 70, видит в этом отражение явления живого русского яз., но я с ним не согласен; я считаю изменение дпѣ > дѣѣ о.-сл., но в живом русском яз. пѣ и ѣѣ в XI в., по моему мнению, звучали посюду одинаково, как ѣѣ.

И так, русские рукописи XI и XII в. отражают русское церковное, не всегда совпадавшее с живым произношением *ѣ*, наслонившееся на усвоенную русскими писцами ю.-сл. орфографию. Это церковное произношение у разных писцов было различным: 1. некоторые писцы, может быть, правильно различали *ѣ* и *е* в книжном произношении, как и в живом; 2. другие писцы читали *ѣ* так же, как церковное *е*, в неполногласных сочетаниях после *р* и, вероятно, вообще после *р*, а некоторые из них также и после *ј* или *і* и после *н* мягкого в сочетании *гнѣ*; 3. третьи читали всякое *ѣ* так же, как церковное *е*; при этом писцы, различавшие в церковном чтении *л* и *н* мягкие и немягкие перед *е*, различали их и перед *ѣ*. Церковное произношение *ѣ* в тех случаях, когда оно отличалось от *е*, повидимому, совпадало с русским живым произношением *ѣ*. Южные славяне, произношение которых отразилось на правописании *ѣ* в памятниках русского письма, повидимому, произносили *ѣ*, как дифтонг *је* или звук сложной артикуляции, начинавшейся с *і* и отличавшейся от русского *ѣ* большей краткостью или слабостью первого элемента.

Эти замечания относятся только к случаям I. А. Случаи I В показывают, что с буквой *ѣ* в ю.-сл. правописании связывалось и другое значение.

I В.

1. В суффиксе прилагательных *-ѣн-* исключительно *ѣ* или *я* пишется в *ОЕ*: *камѣнь* *ОЕ*¹; *багърѣницѣ* *bis*, *багърѣнѣж*, *трѣнѣнѣж*, *начѣнѣнѣнѣхъ* *ОЕ*²; *И 73*¹: *просѣно* 13 *d*, *бисѣрѣнна* 59 *b*, *рамѣни* 59 *d*, *багърѣница* 58 *об*; *КИ*: *камѣнѣ* 34 *об*, 90, 121, 161, *камѣно* 81, *камѣнахъ* 135, *плѣтѣноу* 68, *плѣтѣнама* 76, 76 *об*, 123 *об*, *водѣны* 78, *дрѣвѣнѣ* 114 *об*, *дрѣвѣнѣмѣ* 125 *об*, *дрѣвѣнаго* 125 *об*. *bis*, 136, *дрѣвѣнож* 192 *об*, *багърѣницоу* 142, *багърѣноу* 155, *багърѣнѣ* 202, *мѣдѣноу* 143 *об*, *рамѣнѣ* 146 *об*, *власѣнѣ* 192, *крѣвѣнѣи* 270; *СПШ*: *древѣнѣ* 36, *древѣнѣ* 117 *об*, *древѣнѣымѣ* 171, *деревѣнож* 171, *стъклѣничѣноуж* 51 *об*, *роумѣнѣствомѣ* 122; *АЕ*²: *багърѣноу*, *багърѣноу* 104 *об*, *багърѣницѣ* 108, 113 *об*, 114, *оцѣтѣно* 108, *оцѣтѣно* 114; *У 142*: *дрѣвѣного* 64 *об*, *дрѣвѣнѣмѣ* 83, *мѣдѣнѣ* 70 *об*, *ледѣнѣи* 75 *об*, *багърѣницѣ* 58 (то же в меньшей части 40); *М 95*: *багърѣницоу* 3 *раза*, *мѣдѣноу*, *пламѣнѣна*, *камѣнометѣна*, *дрѣвѣнѣна*, *власѣны*, *багърѣницоу*, *мѣдѣнѣ*, *пламѣно*; *М 96*: *багърѣницеу*, *обагърѣнами*, *пламѣного*; *М 97*: *пламѣнѣна*, *плѣтѣнѣмѣ*, *камѣно*; *МЕ*: *камѣнѣ* 6 *d*, *ячѣнѣнѣнѣхъ* 17 *b*, *власѣници* 35 *b*, *стъклѣницѣ*- 51 *c bis*, 84 *d*,

111 b bis, 135 a, 135 b, дрѣвѣнѣимь 62 d, дрѣвѣнѣимь 77 b, дрѣвѣноу 89 с багѣрѣницѣ- 81 с, 153 с bis, 153 d, 157 об. bis, 158 а, багѣрѣноу 152, оцѣтѣно 154 а, 158 а; *ГЕ*: стѣклѣницѣ несколько раз, камѣнѣ; *ТЕ 1*: стѣклѣницѣ 45, оцѣтѣно 87, камѣнѣхѣ 136 об; *У 330*: льнѣноу 223, багѣрѣницею 177 об, дрѣвѣнѣимь 205, пѣртѣнами 224 об, власѣнѣхѣ 223 об, вѣлнѣнѣхѣ 224 об и др.; *УС¹*: багѣрѣницѣ, деревѣнѣнѣ- неск. раз, камѣнѣнѣ- неск. раз, дрѣвѣнѣимь Сказ. о Борисѣ и Глебѣ, рамѣно Житѣе Феодосѣя; *УС²*: льнѣнѣимь, дрѣвѣнѣнѣ- 3 раза, дрѣвѣнѣ, власѣнѣницѣ, багѣрѣницѣ Ж. Феодосѣя, дрѣвѣно, мѣдѣнѣнѣ 3 раза, мраморѣноу Ж. Ирины; *ЕК*: камѣнѣ, мѣдѣнѣ, дрѣвѣнѣ, бѣгѣрѣницѣ и др.; в *И 73²*, *ГБ*, *ЧПс*, *ПА* при обычном *ан* или *ѣн* встречаются рѣдкіе примѣры с *ѣн*: *И 73²*: *ан* 6 раз: стѣклѣницѣ 105 с, роумѣнѣнѣ 112 d, камѣнѣнами 153 b, камѣнѣнѣи 154 а, багѣрѣно 247 b, оцѣтѣна 251 b; *ѣн* 6 раз: багѣрѣницѣ 173 b, жлѣтѣнѣнѣи 196 d, иглѣнѣи 232 b, ѣзѣнѣнѣнѣ 229 b, мѣдѣноу 238, рамѣнѣнѣ 261 d; заметим, что с *ѣ* написаны слова, встречающѣеся в Евангелии, кроме роумѣнѣнѣ, а с *ѣ* — слова, которых там нѣтъ, кроме багѣрѣницѣ, (прилаг. от игла в Ев. с другим суффиксом: иглѣнѣнѣ); в *ГБ* почти всегда *ѣю*: рамѣнѣимь 16 б, мраморѣнѣи 77 б, камѣнѣнѣ 218 б, -нѣи 299 г, -нѣи 375 г, багѣрѣницеѣж 267 а, -ци 283 г, пламѣноу 292 а, мѣдѣнаѣ 349 а, крѣвѣнѣнѣи 355 г; *ѣн* очень рѣдко: рамѣнѣи 290 б, неплѣтѣнѣнѣ 330 а; в *ЧПс* 3 раза *ѣн*: мѣдѣнаѣ 80 г, глинѣнѣи 12 а, плѣтѣнѣнѣ 20 а, и один раз *ѣн*: камѣнаѣ 58 б; через *ѣ* написан тот же суффикс и после *жд*, где в ст.-сл. было *а*: можлѣнѣи 69 b, мождена *ib.* (ср. можданѣ Син. Пс.); в *ПА* 6 раз *ѣн*: трѣстѣнѣнѣ, дрѣвѣнѣнѣи, дрѣвѣнѣнѣ, зѣдѣнѣнѣ, плѣтѣна, плѣтѣнѣнѣ, и 1 раз *ѣн*: плѣтѣнѣи.

2. Суффиксы существительных *-ан* (первоначально только после шипящих, *ј* и смягченных сонорных) и *-ѣн* (первоначально во всех остальных случаях) в памятниках русского письма частью различаются правильно, частью смешиваются, причем в последнем случае обыкновенно преобладает суффикс *ан* со вторичным смягчением предшествующих согласных. Не стану выписывать случаев с правильным употреблением суффикса *ан* после шипящих, *ј* и *л* мягкого: во всех памятниках, кроме случаев, приводимых ниже, в этом положении постоянно пишется *а*, *ѣа* или *ѣ*. Остальные случаи следующие: *ОЕ*: после *р* в *ОЕ¹* один раз назарѣнѣнѣнѣ, в *ОЕ²* назарѣнѣнѣнѣнѣ- 3 раза, самарѣнѣнѣнѣнѣ- 3 раза, самарѣнѣнѣнѣи, назарѣнѣнѣнѣ 2 раза, самарѣнѣнѣнѣ, самарѣнѣнѣнѣнѣ, самарѣнѣнѣхѣ; после *т*: излитѣнѣнѣнѣнѣ по одному разу в *ОЕ¹* и *ОЕ²*; *И 73¹*: после *р* — *ѣ*: александѣрѣнѣимь,

самарѣныйж, после *т* — *ѣ*: йзраилитѣныхъ, егуптѣны, егуптѣныхъ; в И 73²: после *р* — *ѣ*: самарѣнина, после *т* на л 136 три раза *ѣ*; югуптѣнемъ, южптѣны, южптѣне, а после 136 л. везде *ѣ*: югуптѣне 4 раза, южптѣнъ но один раз *а*: кананитанинъ 262 а; ГБ: после *р* несколько раз *ѣ* и *я*: морянина 13 β, самарѣнинъ 131 б, сарѣныня (т. е. самаряныни) 124, самарѣнехъ 266 α и один раз *ѣ*: самарѣнина 159 γ; после *т* — *ѣ*: егуптѣнина 254 γ, — нъмь 341 β, — немъ 371 б, ниневгитѣне 317 α; КИ: после *р* — *ѣ*: самарѣне, самарѣны (по неск. раз), самарѣнина, назарѣнина; после *н* и *т* — *ѣ*: куринѣнинъ 155 об, егуптѣнемъ 156; СПт: после *с*, *т*, *р* — *ѣ*: персѣныню 5, персѣниноу 105 об, егуптѣнъ 36, егуптѣнинъ 78, 123, моавитѣниноу 66 об, таронитѣне 85, фаранитѣнъ 85 об, еггатѣнинъ 117 об, алейандрѣнъ 51, тоурѣнинъ 116, после *к* — *ѣ*: кузикѣнинъ 134 об, и *ѣ*: кападокѣнина 79 об; после шипящих — *а*: егу(п)шанъ 170 об, моавишанинъ 124 об; ЧПс: после *т* постоянно *ѣ*: амманитѣны, аскалонитѣне, гавашнитѣне, егуптѣне, измаилитѣне, излитѣны, моавитѣне и пр. 27 раз; после *р* и губных обычно тоже *ѣ* (без *л* после губных): ассурѣнина, самарѣны, сурѣне и пр. 11 раз, аравѣне, островѣне, роумѣне и пр. 4 раза, но по одному разу с *ѣ*: самарѣныни, римѣнстии; после *н* только один раз *ѣ*: палестинѣны и 18 раз *ѣ*: вавулонѣне, македонѣнъ, ассаринѣне, палестинѣны и пр.; ПА: после *р* один раз *ѣ*; самарѣне и один раз *ѣ*: самарѣны, после *т* — только *ѣ*, 9 раз: соуманитѣныню, егуптѣныни, тезвитѣнина, искареотѣнинъ, критѣнемъ, моавитѣнынъ и др.; АЕ¹: после *р* — *ѣ*: самарѣн — 8 раз; АЕ²: после *р* — *ѣ*: назарѣнинъмь 98, 103, -нинъ 129, самарѣнъ 137 об, после *т* — *ѣ*: илитѣнинъ 78; У 142: всегда *ѣ*: самарѣнынъ и 15 об. bis, 81 об, егуптѣнынъ 3, егуптѣны 66, измаилитѣне 35; в меньшей части ркпси: егуптѣне 45; М 95: почти постоянно *ѣ* или *я*: агаряны, гортоунѣномъ, критѣнемъ, нинеуѣтѣнъ, но один раз *ѣ* после *т*: везвитѣнинъ и один раз *е* после *ж*: соуграженинъ; М 96: после *р* — *ѣ*; самарѣнско, после *т* — *ѣ*: измаилитѣне, по одному разу; РЕ: только *ѣ*: самарѣнскъ, назарѣнинъ, излѣтѣны; МЕ: после *р* — *ѣ*: назарѣнин — 4 раза, самарѣнин — 5 раз, самарѣнын — 3 раза, самарѣнскъ, после *т* — *ѣ*: излитѣнин — 2 раза; GE: после *р* — *ѣ*: алейандрѣниноу, самарѣнъ, назарѣнинъмь и пр.; TE 1: после *р* — *я*: самарянъ; У 330: везде *ѣ*: селоунѣномъ, егуптѣн-, пьрсѣн- по 2 раза; УС¹ в переводных статьях — *ѣ*: вавилонѣнъми, алейандрѣне; ЕК: *ѣ*: агарѣне, самарѣне и др., один раз после *т* — *е*: израилитенъ.

3. Основа прѣм- (прѣмо, въпрѣмити, прѣмъ и пр.) пишется с *ѣ* в OE², GB, ЧПс, TE 1; по несколько раз с *ѣ* и по одному разу

с ѡ в КИ и ПА; только с ѡ в И 73¹, И 73², АЕ², У 142, М 95, МЕ, ГЕ, У 330, УС¹.

4. В имперфекте на -ѡхъ почти во всех памятниках русского письма, кроме ТЛ, вместо ѡа более или менее часто пишется ѡа, ѡаа или, со стяжением, ѡа, ѡ, причем во всех памятниках, кроме ОЕ и ГБ, формы с ѡ или отсутствуют или очень редки; так, в АЕ¹, У 142, М 95, М 96, РЕ, ТЕ 1 эти формы пишутся только с ѡ, ѡа или ѡаа; в других памятниках ѡ пишется только в имперфекте от быти (бѡаше, бѡахъ и пр.) и от имѡти (имѡаше, имѡаше и пр.): так, в И 73¹ при обычных формах с ѡа (бѡахоу 19 с, бѡа|ше 35 в, 57 с-d, 73 с, 75 а, в, имѡахоу 52 с, живѡахоу 19 в, словѡахоу 26 а, бладѡахоу 26 в, богатѡаше 74 d, живѡаше 75 а, скърбѡаше 75 в, вѡдѡаше 85) я отметил только по одному разу бѡаше 9 а и имѡаше 19 а; в АЕ² — только один раз бѡахоу 78 об; в ГЕ и У 330 встречаются (редко) только формы имѡаше и имѡахоу; в И 73², МЕ, УС¹, УС² и ЕК формы бѡаше, бѡахъ, имѡаше, имѡахъ и имѡаше, имѡахъ встречаются более или менее часто; отмечу бѡѡста И 73², л. 212 об; в ЧПс при обычных формах с ѡа и ѡ формы с ѡ только 2 раза: идѡахоу и имѡаше; в КИ — только 1 раз имѡаше; в М 97 один раз написано: растѡаше; в ОЕ¹ нестяженные формы пишутся только с ѡаа (18 раз), стяженные — только с ѡ (10 раз); в ОЕ² обычные формы с ѡа (133 раза), один раз ѡ: зърѡста; формы с ѡаа и ѡа встречаются только 7 раз; в ГБ до л. 51 пишется только ѡа, с л. 51 до 74 ѡа часто только в имперфекте от быти: бѡаше, бѡахъ рядом с формами бѡаше, бѡахъ; у других глаголов очень редко, обычно же ѡа и ѡ; с л. 74 до конца рукописи ѡа и ѡа употребляются безразлично; в ПА при обычных формах с ѡа встречается несколько случаев написаний с ѡа. Для понимания правописания ОЕ², ГБ и ПА следует заметить, что в ОЕ² ѡа пишется часто и вместо этимологического ѡаа после о.-сл. л, н, р мягких (26 раз при 42 случаях с ѡаа); наоборот, в ГБ ѡа в таких случаях почти не встречается (я отметил только мьнѡаше 40 а при обычном мьнѡаше: от основы мьнѡ-?); в ПА ѡа в таких случаях не отмечено, но есть несколько случаев с ѡ вместо ѡа в других формах.

Какие выводы о ю.-сл. произношении XI в. мы можем сделать на основании правописания памятников русского письма в указанных случаях? Рассмотрим это правописание по пунктам.

1. Как мы видим, суффикс прилагательных ѡн пишется постоянно с ѡа или ѡ почти во всех памятниках русского письма, даже таких, в которых влияние русского языка почти не сказыв-

вается, или где обычны другие ю.-сл. черты правописания, не свойственные русскому правописанию, как ОЕ, И 73¹, КИ, ТЕ 1; в тех памятниках, где мы находим написание этого суффикса с ѣ, это написание встречается чрезвычайно редко и притом, повидимому, в словах, церковнославянское произношение которых не было известно писцам: это ясно из И 73², где написание с ѣ встречается почти исключительно в словах, неизвестных из Евангелия и Псалтири; рамѣни в ГБ можно сравнить с рамѣнъ в И 73²; повторение слова плѣтѣнъ в ГБ и ПА может тоже говорить за то, что церк.-слав. произношение этого слова писцам было мало известно. Памятники, в которых попадаются единичные случаи написаний с ѣ — ГБ, ЧПс и ПА — принадлежат к числу таких, в которых наиболее ярко сохранился ю.-сл. облик правописания, и тем не менее в них старослав. правописание суффикса ѣни является лишь в виде исключений. Такая последовательность в употреблении ѣ или ка вместо этимологического ѣ не только не может быть удовлетворительно объяснена предположением, что написание ѣ или ка в суффиксе ѣни основано только на русском произношении писцов, но и делает это предположение совершенно недопустимым: помимо того, что для русских писцов не представляло труда произнести в этом суфф. тот звук, который они произносили там, где писали ѣ, а следовательно и написать правильно, невероятно, чтобы писцы, стремившиеся не написать по-русски, списывая с ю.-сл. оригиналов, так последовательно заменяли ю.-сл. правописание правописанием, основанным на русском живом произношении. Очевидно, они не только сами произносили этот суффикс а, но и воспринимали, как а, тот звук, который произносился в этом суфф. ю. славянами. Это могло быть только в том случае, если этот звук в ю.-сл. произношении известном русским писцам, отличался от звука, передававшегося буквой ѣ в случаях I А, большею близостью к а. Различие в произношении ѣ в случаях I А и в суфф. прилагат. -ѣни может восходить еще к о.-сл. эпохе, ср. различную судьбу этих звуков не только в русском яз. и в том ю.-сл. произношении, на какое указывают памятники русского яз., но и в слов. и сrb.; звук е в суфф. ени в икавских и јекавских говорах: леден, дрвен, гвозден, меден, мједен, сламен, сукнен и др. говорит против тожества гласного звука в этом суфф. с ѣ уже в дневнейшую эпоху жизни сrb. яз.; в тоже время против того, что сербский яз. в этом суфф. получил из о.-сл. яз. гласные е или ѣ, говорит тот факт, что после старых смягченных в этом суфф. является последовательно а: воштан, мождан, кожан, ражан, земљан,

конопльан, и пр.¹⁾ Ниже я буду обозначать звук, являвшийся в произношении ю. славян в суффиксе прилагат. *-ѣн*, через *ѣ²*, а звук, являвшийся в случаях I A, через *ѣ¹*. В ст.-сл. азбуке оба звука передавались одной буквой, п. ч. в говоре, для которого составлялась азбука, всякое *ѣ* звучало близко к *а*.

2. В написаниях *-ѣн-* с одной стороны и *-ѣн-, -ѣан-* с другой стороны в б. ч. примеров, встречающихся в памятниках русского письма, следует видеть правильное отражение образований с двумя суффиксами: *-ѣн-* и *-ѣан-*: первый имеется во всех примерах, где написано *ѣ* после *с, ш, н, р* и губных, второй — там, где написано *ѣа, ѣ* и *а* после *л, н, р* и шипящих; в памятниках, различающих *л* и *н* мягкие и немькие, правильно обозначается мягкость *л, н* перед суфф. *ѣн* (*ѣн*) и не обозначается перед *ѣ*. Последовательное употребление *ѣ* и *ѣа* после *л* и смягченного *н* во всех памятниках, где такие образования встречаются, и *ѣ* после *с, ш* и губных в ОЕ, И 73¹, ГБ, КИ, СПт, ЧПС, ПА, АЕ¹, М 96, МЕ показывает, что их писцы различали эти суффиксы и в своем произношении. Судя по тому, что написания с *ѣ* после *ш* появляются уже в И 73² и далее имеются в У 142, М 95, РЕ и У 330, можно думать, что в русском яз. уже в XI в. этот суфф. звучал с *а*, и что, следовательно, написания с *ѣ* передают ю.-сл. правописание и произношение, как оно воспринималось русскими, т. е., что в этом суфф. ю. славяне произносили *ѣ¹*.

3. Написания *ѣрѣм-* и *ѣрам-* не дают ясных указаний на то, как читалась эта основа у ю. славян. Русские, несомненно, произносили *а*.

4. Употребление *ѣа* или *ѣ* в имперфекте вм. ст.-сл. *ѣ* в памятниках русского письма настолько последовательно, что не может быть объяснено только, как отражение живого русского произношения. Так, писец ОЕ¹, отличавшийся большою грамотностью, ни разу не написавший *ч* вместо *щ, ло* и *ро* вместо *ла, ра* и *ѣ* вместо *ѣ* в падежных окончаниях, только 4 раза употребивший *ж* вместо *жд* и сделавший всего 40 ошибок против правильного упо-

¹⁾ По мнению Зубатого (ASIPh. 15) и Meillet (Ét. 434), повторяемому Вондраком (Vgl. gr.² 480, стр. 529—531) этот суфф. в о.-сл. первоначально являлся в виде *ѣю*, откуда в положении после мягких *-ѣю*; уже после этого изменения в диалектах о.-сл. яз. *ѣ* перед *л* изменялось в *ѣ*; с таким *ѣ* этот суфф. перешёл из о.-сл. в русск., сrb. и слов. язз. Но я думаю, что русские памятники говорят больше за гипотезу Шахматова (Изв. VI. 4, очерк, § 11), что здесь уже в о.-сл. был звук, отличный от *ѣ* и более близкий к *а* (по Шахм. ä). Отделять же сrb. *-ен*, поль. *ian* и пр. возводя его к о.-сл. *en* (с е неносовым!), как это делает Лескин (Srb-kr. Gramm. § 538), нет оснований.

требления обоих юсов, в суффиксе имперфекта последовательно 18 раз пишет *ка*, употребляя однако с такой же последовательностью *ѣ* в стяженных формах имперфекта. Не менее последовательно пишут в имперфекте *ка* оба писца И 73, употребляющие *ѣ* иногда только в имперфектах от глаголов быти и имѣти; из 2 случаев *ѣ* в КИ один падает на форму имѣше, другой — на стяженную форму; в ЧПс. *ѣ* пишется только в имперф. имѣше при обычном имѣа- и только один раз в другом глаголе; даже переписчики ПА, списывавшие свой оригинал довольно точно, не справляясь с традиционной орфографией и произношением, в имперфекте пишут *ка* чаще, чем *ѣа*. Более поздние памятники, почти не употребляющие *ѣ* в суффиксе имперфекта, кроме как в имперфектах от глаголов быти и имѣти, не так показательны. Обычны имперфекты с *ѣа* только в ОЕ² и в ГБ; но в последнем на лл. 51—74 *ѣа* встречается тоже почти исключительно в имперфектах от глаголов быти и имѣти, а после л. 74 формы с *ка* или *каа* употребляются не реже, чем формы с *ѣа*. В виду этих данных, я думаю, что употребление *ка* в имперфекте вместо *ѣа* в памятниках русского письма основано на известном русским писцам произношении южных славян, читавших в этих формах *ѣ²* (ср. Шахм., оо. сс.). Что касается имперфекта от глаголов быти и имѣти, где при обычном *ка* нередко встречается и *ѣ*, то от глагола имѣти, повидимому, существовал имперфект имѣаахъ, ср. имѣааше в МЕ и частое имѣаше, имѣаше и т. п. в других памятниках, тогда как в имперфекте от других глаголов пишется обычно *ка* или *ѣа*; в форме имѣаахъ и пр. перед *ј* южные славяне, очевидно, произносили *ѣ¹*, воспринимавшееся русскими писцами, как *ѣ*. Менее ясно сохранение ст.-сл. правописания русскими писцами в бѣаше, бѣаахъ; стяженная форма имперфекта, в которой южные славяне, судя по ОЕ¹ и КИ, произносили *ѣ¹*, не могла повлиять на употребление *ѣ* только в этом глаголе; как раз в памятниках русского письма стяженная форма имперфекта от глагола быти, правда не в самых ранних, где она не встречается, пишется с *ка*. Но вообще стяженные формы с *ѣ¹* могли влиять на сохранение написаний с *ѣ* и в нестяженных формах.

II.

1. В основе ѣд- „edere“, главным образом, в формах глагола ѣсти, а также в словах ѣдъ, ѣдъца, ѣда и некот. др. только *ѣ* или *ка* пишется в ОЕ¹, ТЛ, АЕ¹, М 97, УС¹ (только в Сказ. о Бор. и Гл.) и один раз в М 96, обычно *ѣ* при единичных примерах с *ка* — в

СПт, ЧПс и ТЕ 1; *ѣ* значительно чаще, чем *я* — в ОЕ², И 73¹ и И 73²; и *ѣ* и *я* в этой основе пишутся в У 142, РЕ, МЕ, ГЕ, У 330 и УС²; *я* чаще, чем *ѣ* в ГБ; обычно *я* при редком *ѣ* в КИ и при единичных примерах с *ѣ* — в АЕ² и ЕК; в М 95 только один раз встречается *ядь*. В основе *ѣд-* „venepim“ только *я* — в М 96 и М 97; *ѣдъ* и *ядовитыхъ* М 95. Написания с *я*, конечно, восходят к ю.-сл. правописанию и произношению, но и написания с *ѣ*, обычные в древнейших памятниках, избегающих руссизмов, как ОЕ¹, ОЕ², ТЛ, И 73¹, ЧПс, несомненно, идут оттуда же; интересно, что написания с *я* к концу XI в. становятся более употребительными; по видимому, южные славяне, с которыми русские познакомились раньше, говорили и писали несколько иначе, чем южные славяне, появившиеся на Руси в конце XI в.

2. Основы *ѣд-*, *ѣзд-*, *яха-* или *нѣха-* „vehī“ встречаются в памятниках русского письма сравнительно редко. В основах *ѣд-* и *ѣзд-* только *ѣ* пишется в ОЕ¹: *ѣдѣахъ bis*, КИ: *ѣдѣащиимъ* 189, СПт: *ѣѣдѣаше* 95, *ѣждаше* 20 об, ЧПс. *ѣждению*, *ѣздѣ*, *ѣдѣаштоуоумоу*, М 97: *ѣздѣ*, ГЕ: *ѣдоущѣ*; и *ѣ* и *я* в М 96: *ѣдѣащаго*, *яздѣ*, МЕ: *ѣдѣахоу* 8 d bis, *ѣдоущемъ* 77 d, *прѣдѣмъ* 77 с, но: *яди* 72 а (2 ед. повел.), УС² (ж. Феодосия): *ѣдоущю*, *яздѣщю*; только *я* — в ОЕ²: *яджщемъ*, *прѣяде bis*, *прѣядѣмъ*, И 73¹: *яздить* 14 с, ГБ: *прѣяждениа* 338 а; в основе *ѣха* пишется *ѣ* в АЕ¹: *приѣхавъше* 37, *приѣха* УС², и *ѣ* и *я* в ГЕ: *прѣѣхавъше bis*, *прѣяха*, *поахашѣ*, в ТЕ 1: *прѣѣхавъше* 28, -*шю* 66 об (примеры с *я* я не выписал); только *я* в ОЕ²: *прѣяхавъше*. Надо думать, что колебание между *ѣ* и *я* в основах *ѣд-* и *ѣзд-* было уже в знакомом русским писцам ю.-сл. правописании; менее ясно, известно ли было этому правописанию и языку южных славян, бывших на Руси, *ѣ* в основе *ѣха-*, т. к. *ѣ* в АЕ² и памятниках XII в. может быть руссизмом.

3. Наречия *нынѣ* и *нынѣчоу* и прилагательное *нынѣшнии* пишутся только с *ѣ* в ОЕ¹, ОЕ², ЧПс, РЕ, ГЕ, ТЕ 1, с *ѣ* значительно чаще, чем с *я* или *ѣ* в И 73², ГБ, АЕ¹, АЕ², У 142, МЕ, У 330, УС², и с *ѣ* и с *я* в КИ и СПт, с *я* значительно чаще, чем с *ѣ* в ЕК, и только с *ѣ* или *я* в И 73¹, М 97 и УС¹; при этом мягкость *н* перед *ѣ* или *ѣ* обозначена в И 73¹, И 73², ГБ, СПт, ЧПс, большей части У 142, МЕ и ГЕ. Не являлись ли в ст.-сл. эти слова первоначально в двойном виде: *нынѣ* и *нынѣ*, причём позднее под влиянием первого *н* мягкое проникло и в вариант с *ѣ*? Ср. в Супр. *нынѣ*, *нынѣ* и *нына*.

4. Слово трава с производными пишется с *ѣ*: трѣва, трѣвьноу и пр. в ОЕ², И 73², КИ и с *а* в ЧПС, АЕ¹, МЕ, ГЕ.

III. А.

Из изложенного видно, что звук, обозначавшийся в русском языке и в книжном произношении русских писцов и в произношении приезжавших на Русь южных славян от звуков, обозначавшихся в русском письме буквами *ѣ*, *а*. Употребление *ѣ* и *а* вместо буквы *ѣ* ю.-сл. рукописей, как мы видели, частью указывает на существование в известных категориях в ю.-сл. говорах особого звука, отличного от *ѣ*. Поэтому обратное употребление *ѣ* вместо *а*, как не опирающееся на русское, хотя бы церковное произношение и на усвоенную русскими орфографию, не встречается в грамотно написанных текстах, писцы которых более или менее твердо усвоили традиционную орфографию и церковное произношение, как напр., в ОЕ¹, ЧПС, АЕ², МЕ, УС², и в текстах, в которых не заметно стремления точно копировать ю.-сл. оригинал, как в СПт, АЕ¹, У 142, М 95, М 97 и др., и в значительном количестве попадает только в трех списанных с ю.-сл. оригиналов текстах, писцы которых старались только точно копировать оригинал, не руководясь при этом ни своими орфографическими навыками, ни церковным произношением, именно, в ОЕ², ГБ и ПА. Употребление *ѣ* вместо этимологического *а* в этих рукописях сводится к следующим случаям:

1. после *л*: в ОЕ² 21 раз написано *ѣа* в имперфекте от основ на *л* мягкое: молѣаше, хоулѣахж, дивлѣахж сѣ и т.д. и 11 раз в формах глаголов на -лнати: подавлѣжть сѣ, срамлѣж сѣ, помышлѣжете, раздѣлѣжща и др.; в ГБ несколько раз в глаголах на лнати: оумѣлѣжща (σωφρονίζοντας) 68 α, исцѣлѣжшта 160 α (ср. оусрамлѣи сѣ 128 β и др.), а также в словах; полѣнѣи (λεπίδες) 35 δ, полѣнамѣ 44 β (ср. полнаны 209 γ), илѣ р. ед. 216 β; в ПА не встречается.

2. после *н* мягкого: в ОЕ² 3 раза в имперф.: кланѣаше сѣ и др., и 4 раза в окончаниях прилагательных с основой на *н* мягкое: ближнѣаго, вышнѣаго, послѣднѣа, гнѣ; в ГБ 2 раза в падежных окончаниях существительных: грѣднѣи 14 δ, банѣ им. ед. 117 α; в ПА 2 раза в глаголах: съблажнѣти, съоупражнѣжштиихъ сѣ и 3 раза в падежных окончаниях: на нѣ в. ср. р., вонѣ им. ед. bis.

3. после *р* первоначально мягкого: в ОЕ в имперфекте 2 раза: творѣаше bis и в причастии сѣмѣрѣи сѣ; в ГБ 2 раза: оуда-

рѣниѣмь 78 б, прѣмждрѣжщихъ 165 γ; в ПА 2 раза: варѣжтъ, вѣрѣ им. ед.

4. в словах въсѣкъ ОЕ², въсѣ вин. мн. ср. р. bis, всѣ им. ед. ж. р., всѣ вин. мн. ср. р. ПА.

5. после гласных только в ГБ: причасти|ѣ род. ед. 241 β, причѣзнивѣшише 267 β (ср. назва много раз с ѧ).

6. после шипящих: ГБ: обѣнѣшчѣ 128 β, ПА: члчѣ вин. мн. ср. р.

7. после губной, с пропуском I epentheticum: оумрътвѣжтъ ПА.

В остальных памятниках ѣ вместо ѧ в единичных примерах: И 73¹: очѣсаѧ 61 а, не срамѣсѧ bis 44 а, ѣзва 51 б (ср. назвы 56 с)

И 73²: дѣлѣ 155 d, при обычном дѣлѧ

КИ: оусѣлѣжтъ (= въселѧжтъ) 12, недѣлѣхъ 123

ЧПс: мождѣни (ср. можданъ Син. Пс. 79 б) 69 б

ГЕ: оусрамѣють сѧ Мф. 21₃₇ (ср. посрамлѧють сѧ Мрк. 12₆)

ТЕ 1: оусрамѣють сѧ ib.

УС¹: ѣзвы (Сказ. о Бор. и Гл.)

Из этих примеров отмечу повторяющиеся случаи: 1) в основе срамѣ- вместо срамлѧ: И 73¹ bis, ГЕ и ТЕ 1, в последних в одном и том же евангельском стихе, 2) в слове ѣзва — И 73¹, УС¹, 3) после шипящих — И 73¹, ЧПс, 4) после ѧ — И 73², КИ.

Из рукописей, в которых встречается ѣ вместо ѧ, ГБ несомненно, а ПА вероятно списаны с глаголических оригиналов; остальные к глаголическим оригиналам не восходят, но указывают на диалектические черты их прототипов; интересно отражение такой ю.-сл. диалектической черты в написании ѣзвы в *русском* Сказании о Борисе и Глебе.

III. В.

1. От глаголов с основой на шипящие и мягкие сонорные с тематической гласной наст. врем. е формы повелит. наклонения во всех памятниках русского письма, где такие формы встречаются, обычно оканчиваются на -ѣмъ, ѣте, -ѣта: плачѣмъсѧ, сѣрѣжѣмъ, покажѣте, ищѣте, въсѣлѣмъ, глаголѣте, вѣнемлѣте и т. п., но всегда: наоучите, дѣржите и т. п.; формы с и от тех же основ встречаются реже, ср. ОЕ²: осѣжите, плачите сѧ, глаголите; ГБ: покажемъ сѧ 281 γ, въсплачимъ сѧ 316 β и т. п.; еще реже — формы с гласной а: ОЕ²: ищѣте, сѣвѣжѣте, ГБ: одеждѣте сѧ 279 β. От глаголов с основой на j после гласной повелит. на -ѣмъ, -ѣте очень редко: я нашѣл только оубиѣмъ и в МЕ (58 б, 96 а, 106 с, 203 б) и ГЕ

в одном и том же евангельском стихе; в ОЕ² в том же месте читается оубиѣмъ, а в ТЕ 1: оубиимъ; в остальных случаях в формах повелит. накл. от основ на гласную *j* пишется *и* в ОЕ², ГБ, МЕ, GE, ТЕ 1, УС¹.

2. В суффиксе сравн. степ. после шипящих в большей части памятников пишется *а* и *ѣ*: мѣножаѣ, мѣножаиша и мѣножѣю, мѣножѣиша и т. п.

Формы повелит. наклонения с *ѣ* после шипящих и смягченных сонорных настолько часты в памятниках русского письма, что не могут рассматриваться, как отражение ю.-сл. диалектической манеры употреблять *ѣ* в значении *а* или *и*; такое объяснение допустимо было бы разве только для ОЕ², ГБ и ПА; почти последовательное написание этих форм с *ѣ* во всех памятниках русского письма указывает на то, что они и читались с *ѣ*, а это возможно было только в том случае, если и в ю.-сл. произношении являлось *ѣ* (и именно *ѣ*¹), а не *а*. Это церковное произношение, повидимому, соответствовало и живому русскому произношению с *ѣ*, к которому восходит нынешнее белорусское и малорусское произношение этих форм, но основывалось не на нём, потому что русские писцы в своей орфографии в XI и нач. XII в. никогда не руководились русским произношением в тех случаях, когда ю.-сл. письмо в их восприятии не представляло для них фонетической трудности. Повидимому, так же надо понимать и написание *ѣ* в сравнит. степени после шипящих. Что касается *ѣ* в повелит. наклонении после гласных, то оно, повидимому, основано главным образом на орфографии ю.-сл. оригиналов; в произношении и южных славян и русских, повидимому, преобладали или употреблялись исключительно формы с *и*.

Вгпо 8.-XII.—1924.

Николай Дурново.

Iz srpsko-hrvatske toponomastike*).

27. *More* ne služi kao naziv za lokalitete. Ali imamo za oznaku kraja kod Trogira često puta potvrđeno *Podmorie* a. 1249¹⁾, 1257¹⁾, pisano za olakšanje konsonantske grupe i sa umetnutim vokalom a. 1303¹⁾ territorium de *Podemorie* a. 1303¹⁾, 1308¹⁾, a. 1316¹⁾ *Podimorie*²⁾. Tu se nalazi mjesto *Smoquiz*, neki murus, ecclesia st. Nicolai; međa mu je terra ad Spilan.²⁾ Dakle samo kompozit s prefiksom od riječi *more* može da služi za oznaku kraja.

Odatle je izveden naziv (saxum qui lingua slavnica) *Podmor-sciza* (uocitatur), negdje blizu Solina a. 1338.¹⁾

I izvedenica *Primorje* dolazi u dokumentima: a. 1352¹⁾ totum *Primorie* diocesis Scardonensis. Poljičko se Primorje spominje a. 1379⁴⁾ (Stus Stephanus de) *Primorge*. Već car Konstantin pominje hrv. župu ή Παραθαλασσία. Bit će to po svoj prilici prijevod srp.-hrv. riječi. Od ovoga kompozita postojao je po svoj prilici u doba narodne dina-

¹⁾ Sm IV 385, V 65, VII 128, VIII 51, 196, 428, X 396, XII 101. — ²⁾ Mhj X 124, 60, 160, 38, 39. — ³⁾ Na karti Lucijevoj (17. stolj.) stoji: Podemoria overo Campo grande iznad Divulja. Campo piccolo je iza Trogira. — ⁴⁾ Kaer, Dvije opatije 36.

*) V. *Studije iz srpsko-hrvatske toponomastike* u Beličevu *Зборнику* p. 119—128; *Iz srpsko-hrvatske toponomastike*, JФ, II, p. 311—318; JФ, III, p. 72—77. Ovi članci idu zajedno sa mojim *Prilozi k ispitivanju imena mjesta, Rad Jugosl. Ak.*, knj. 224, p. 98—167. Sa promjenom *vas* u *-vac* (*Зборник*, p. 119) neka se uporedi *Crna vlast* kod Otočca (Lika) mjesto *Crna vas* (=crno selo) u 15. stolj. (Mažuranić, *Prinosi* p. 1544). Sa adjektivom *Dmináč* od *Dminko* (*ibidem*, p. 124) neka se uporedi *Obješenče brdo* (od *obješenac*) *Ak. Rj.*, VIII, p. 372. Sa imenom *Čudomir* (*ibidem*, p. 127) upor. ime bana *Saruba Čudomirigi*, comes Pribislaus de genere *Čudomirithorum* (Rački, *Documenta*, p. 486, 482). Neke se popravi *Blisano* = *Blečnik* (JФ, p. 2, redak 2 odozgo) u *Polisano* = *Polečnik*; *Jagodnije* (JФ, II, p. 313, red. 16 odozdo) u *Jagodnje*, *Bogova* (*ibidem*, p. 315, red. 11 odozgo) u *Rogova*, *oricag* (*ib.*, p. 316 r. 1 odozgo) u *Gorica*, *Горѣвъ* (*ib.* p. 317 r. 17 odozdo) u *Горѣвъ*, *possessiv* (*ibid.* p. 318, r. 11 odozgo) u *possessio*. U JФ, III, neka se popravi p. 73, r. 10 odozdo: *λαβινζαγε u *Λαβζαγε; p. 75, r. 9 odozdo *Bogdavich* u *Bogdasich* (Mh Sm XXVII, 148); p. 77, r. 4 odozdo: Νλα u Νινα; p. 76, r. 7 odozgo: *Cupinovich* neka se briše, jer ne sadrži ime lokaliteta na *-ič*, nego na *-ik* izvedeno od *kupina*; p. 75, r. 6: kriv citat *Antropogeogr. proučavanja str. ef.* ima da glasi. *Антропогеогр. проблеми балкан-*

stije adjektiv *morsti*.¹⁾ a. 1065—74²⁾ spominje se Rusinus iupanus *morsticus*, a. 1080²⁾ u darovnici Petra Crnoga coram *morstico* Rusino; drugi je župan Jacobus a. 1078²⁾ Jacobi *morstici*, 1088/9²⁾ u sumnjivom dokumentu Jacobo *moristico*, 1088/9²⁾ Jacobi *morstici*. Adjektiv je hibridna tvorevina, jer sadrži i slov. i lat. sufiks kao i *polsticus* i *breberisticus*. Veoma je dragocjena potvrda iz g. 1076—8²⁾ Jacobus dux *Marianorum*, jer vidimo, da je hrv. adjektiv zamjenjen imenicom *Mariani*.³⁾ Izgleda mi, da ćemo se najbliže približiti istini, ako uzmemo, da je ovaj naziv stanovništva latinisirani slov. **Primorjane*⁴⁾ (isp. *Pomorjane* > *Pommern*), jer u lat. od *mare* ima samo izvedenica na *-inus*. *Mariani* ne može dakle biti lat. riječ. Vidjeli smo pak, da se imena mjesta na *-jane* često latiniziraju lat. sufiksom *-anus*. Zašto je nestalo prefiksa *pri*, ne mogu se domisliti. *a* za naše *o* je sasvim obična latinska grafija.

Ovom prilikom iznosim da naša dalmatinska obala nosi i staro-francusko ime *Moriane*. Ova se zemlja navodi u „conte dévot“ *Du Chevalier au barisel* (izd. Schulz-Gora, p. 112, 165, vers 607.), a pomijne se među mnogobrojnim ostalim, koja je proputovao vitez, a da mu nije uspelo napuniti čuturicu: *et Honguerie et Moriane*. Schulz-Gora identificira krivo sa starim njemačkim vojvodstvom *Meran* (današnji južni Tirol), dakako samo na osnovu suzvučnosti. Daleko bliže stoje staro-franc. obliku dalmatinski *Mariani* spomenuti a. 1076—8. Toma, arhidakon splitski (ed. Rački, p. 41, 45), navodi *mare dalmaticum cum tota Maronia*. Griješka kod Schulz-Gore i kod Hertzza, *Spielmannsbuch*, p. 352 nastala je valjda tako, što su vojvode od *Andechs et Meran* nosili u 12. i 13. stoljeću, kako je opće poznato, i titulu „dux Dalmatie et Croatie“. Da li ovaj naziv ima ikakvu vezu sa *more* ili *mare*, teško je reći; prije ne, nego li da, jer se na osnovu naše tvorbe riječi ne da protumačiti gubitak od *pri* ili *pod*.

28. *Nerez* dolazi kao mjesno ime u Dalmaciji i na Krku. Na Braču a. 1228⁵⁾ curia in *Nerezi*. Ovako se ovo mjesto uvijek piše u

скога њолуосѣрва, Срѣ. еѣнопр. Зборник, v. IV, p. CXLVII. Stvarne probleme, koji su u vezi sa dosele proučenim imenima mjesta navedenim u mojim gornjim radovima, tretiraću u „Sistemu jugoslovenske toponomastike“, o većem djelu, koje već poodavna pripremam. U tom ću djelu srediti u jedan sistem sve naše stvarno i lingvističko znanje o jugoslovenskim imenima mjesta.

¹⁾ *st* mjesto *sk* je prema izmjeni u slov. deklinaciji. Isp. чловѣчьскѣ, али чловѣчьскѣ, чловѣчьсти. — ²⁾ Rački Doc. 98; 113, 147, 149. — ³⁾ Dolazi još u *Johannis Chron. venet. Drosaico Marianorum*. A. 1102 stvoren je odavde teritorijalni naziv *parochia Maroniae* Sm II 4. Također nelatinska tvorevina. — ⁴⁾ Isp. ipak *Morjani*, selo u staroj srpskoj državi Ak. Rj. VII 10. Ispadanje prefiksa *pri*- u ovom ethniconu kao i u gornjem kteticonu začuđuje. — ⁵⁾ Sm III 280.

listinama: a. 1381¹⁾ in *Nerezi*. Vidi se, da latinisator poslije *in* ne upotrebljava latinskoga padeža. Očito je osjećao *Nerezi* kao hrvatski plural i ostavio ga kao indeclinabile. Danas je to *Nerežišće*. Ime je dakle dobilo u toku vremena sufiks kao i *Motružnica* na otoku Mljetu, koja se u 15. vijeku zvala *Matarughe*.

Ako promotrimo značenje riječi *nerez*, *neriz*, *nerezine*,²⁾ lako je shvatiti, zašto je ime mjesta dobilo baš sufiks *-išće*. Riječ znači „pustoselina, zapuštena zemlja“. Sufiks *-išće* pak označuje, da je takva zemlja nekada bila na mjestu zvanom *Nerežišće*. Ako danas Talijani upotrebljavaju *Nerezi* kao talj. naziv, upotrebljavaju zapravo naš plural. *Nerezi* kao ime mjesta dolazi još na Neretvi u Hercegovini (*Neriz*) i kod Skoplja u Južnoj Srbiji (upor. *Гласник скуп. научног друштва*, II, p. 278).

29. *Novi grad*. Ovo sasvijem jasno ime od interesa je za filologa samo u talijanskom obliku *Novegradi*. Talijanski je oblik očiti slovenski lokativ. Tuđinac obično uzimlje za temelj lokativ. Ta se činjenica dade konstatirati već kod Konstantina Porfirogenita³⁾. Lokativ

1) Mh SIm V 346. — 2) Ak. Rj. VIII 59; Jireček, *Romanen* I 91; Mažuranić, *Pravno-povj. rj.* 744 i *Zbornik za narodni život* IV 230 (Strohal). Dolazi prvi put a. 1250 (Mhj VI 9 = *Starine* XIII) *gračiče sь nerezi*. Bartoli II 253 ga meće bez razloga među romanske riječi. Može se sasvijem lijepo protumačiti iz slov. jezičnih sredstava: *ne* + *rězz*, kako i čini Ak. Rj. Da je tome tako, dokazuje i to, što ova riječ kao posuđenica u arnautskom jeziku (*nerés*, *-zi*) ima značenje, koje još očitlje stoji u vezi s glagolom rezati: ungepflegter Weinstock, Meyer, Alb. et. Wbch 303. Pored *nerezi* dolazi u dokumentima i *nerezine*: a. 1307 tres gonayos derri sive *nerezine* Sm VIII 137 (Nin). O riječi *der*, koja se u ovom dokumentu tumači sa *nerezine*, v. *Nast. Vjesnik* XXIII 658. *Nerezine* za naziv sela dolazi na Lošinju istočno od brda Ossero, spec. karta 27:XI. — 3) N. Vj. XXIV 563. Pokojni Jireček odobrio je u pismu od 12. VI. 1915 moje tumačenje Konstantinovih grafija. Budući da u tome pismu ima i novih pogleda na Konstantinove grafije, držim, da će biti od koristi za nauku, ako ga ovdje u izvratku publiciram: „Αττζα Ράστωρζα od lokativa Licë Rastocë od vas vrlo dobro protumačeno. I Γράδεται bit će od *Gradocë*. Kad-kad bi rekao, da je materijal [Konstantinov] bio pisan latinskim slovima. Δοβριστικ Μοκριστικ mislim da je κ(αστρον), kao što kod mletačkoga Κογρადω od κ(αστρο) Γράδω, Grado. Da bi u Εσσιουνηζ bio Sestrunki i Iž, vrlo je lako moguće. Zali bože ovdje nemam tekstova pri ruci“. Što se tiče grafije εδ Γράδεται mislim, da Jireček imade posve pravo, samo će u *-ται* biti onakva grafička griješka kao u Κριβασαν. Imat će se čitati εδ Γράδετζι, a to je čisti naš lokativ, kao što ga imamo a. 1279 Drago- vanich de *Clobuci* = u drugom poveljama *Clobuch* = župa Klobuk = εδ Όρμος, Jireček *Handelsstrassen* 23; ili *Bolino poilli* (= lok. od polje) a. 1375 kod Theinera, *Monhist.* 289; a. 1080 in *Olmist* (= u Omišu) u oporuci Petra Crnoga, Šišić, *Priručnik* I, 1 str. 278. I Idrisi a. 1153. plše naša imena u lokativu. Njegov Sibândži, v. Tomasehek, *Sitzungsberichte* bečke ak. phil.-hist. Kl. CXIII 343, razumljiv je, ako se uzme za temelj naš lokativ, budući da je za *k* imao zamjenu u

adjektiva dolazi dosta rano već u potvrđi iz g. 1260¹⁾) apud *Novegradum*. Inače dolazi u potvrđama isključivo srpsko-hrvatski oblik: a. 1185¹⁾) *Novigrad* parrochia ep. corbaviensis, a. 1108²⁾) Slauiz comes *novogradensis*, a. 1258²⁾) castellanus de *Novigrad*, a. 1345²⁾) Barthol devornic (= dvornik) de *Novigrado*.

Da apelativ kao razumljiv sam od sebe može otpasti, poznata je stvar. *Novi* u Vinodolu prevodi se u listinama: a. 1308³⁾) in Castro Novo in partibus *Vinodole*.

Lokativ je još τὸ Νουγράδε, danas možda Prevlaka u Boci Kotorскоj,⁴⁾) ali samo u drugom dijelu. Ima li se Konstantinova grafija shvatiti tako, da se adjektiv nije deklinovao kao danas ni u ruskom *въ Новгородѣ*, dok Ostromirovo evanđelje (a. 1056—7) u pogovoru deklinuje oba dijela *въ Nově gorode*? Adjektiv u *Banja Luka* rijetko se deklinuje.

30. *Obrovac* kod Nina pišu listine vrlo interesantno. Kako Romani zamjenjuju naše *o s a*, ovo se mjesto piše a. 918⁵⁾) in *Abraucio*. U ovom obliku je opet Roman mislio, da je *a* = prijedlog *ad*; za to ga je ispustio, jer mu je bio nepotreban za sintaktičnu konstrukciju. A. 1072⁵⁾) piše dakle in loco quod appellatur *Brauizo*, tako isto a. 1107⁶⁾), 1134⁶⁾), 1167⁶⁾) terrae in *Brauizo*, a. 1204⁶⁾) St. Michael de *Brauizo*. Odatle pravi novi nominativ *Braucium*, pa piše a. 1242⁶⁾) terra Sti Michaelis *Braucii*, ili u papinskoj listini a. 1195⁶⁾) *Brautii*. Ovamo će ići i potvrda ecclesia sti Petri et Pauli que est in *Torauizo*⁵⁾). Ali čist hrvatski oblik dolazi u potvrđama već a. 1066—76⁶⁾) terra in loco *Obrouezo*, tako i a. 1296—8⁶⁾), 1323—48⁶⁾): *Obroveç*, -iç, a. 1343⁶⁾) *Hobrovaç*, *Obrovacio*, *Hobrouaç*, a. 1342⁶⁾).

U Dalmaciji ima još jedan *Obrovac* na Zrmanji (Stari i Novi), potvrđen iz 16. vijeka: a. 1529⁷⁾) *Obrovac*, 1523 *Obrowacz*⁸⁾).

Ime je izvedeno sa sufiksom *bc* od *obrovb* = fovea, koje dolazi također kao ime mjesta, danas n.pr. u Istri na teritoriji Čiča⁹⁾). Kako nemam potvrda iz dokumenata, ne znam, ne ide li ovamo a. 1294⁶⁾) ad *Obroium*, villam ste Marije Momana de Jadra.

svome jeziku, ali *-č* je morao izraziti sa *-đi*. Ostale primjere v. u Glasniku b. h. zem. muzeja XXX3. bilj. 1. Možda se i u Konstantinovoј grafiji τὸ Γαλουμαίνικ(άστρον) = *Glumine* krije stari nom. plur. ž. r. Umetnuto α u Γλοῦν je razumljivo radi oblakšanja konsonantske Romanu neobične grupe, isto tako i η za naše *i*. Radi αη mjesto *i* upor. sada *Starohrvatska Prosvjeta*, n. s. I, p. 166.

1) Mh Sm I 92. — 2) Sm II 193. XI 204, XII 497. — 3) Mh Sm I 225. — 4) Jireček, Handelsstrassen 21. — 5) Rački Doc 18, 91, 92, 94. — 6) Sm II 18, 44, 114, 274 III 38, IV 164, VII 261, 273, 310, IX 111, 288, 329, XI 20, 40, 52, 120, 135, 198, 336, 464, 466, X 145. — 7) A P J IV 40, 51. — 8) Mh Sm I 184, XLII 65, 66—8, 71. — 9) Šišić, Geschichte der Kroaten, 55 bilj. 1, drži da je u vezi sa *Obrb* = Avar

31. *Oko* znači prema Vukovu rječniku „izvor gdje voda tiho izvire“.¹⁾ Kao oznaku mjesta bilježi ovaj apelativ također Vuk: „u jezeru Skadarskome kraj brijega Crnogorskoga onako mjesto gdje se voda čini drukčija nego u ostalome jezeru.“²⁾ Vuk daje i tumačenje, kako je do ove denominacije došlo. Ova je činjenica dragocjena, jer nam kaže, da apelativi, koji i ne uključuju u sebi ideje o lokalitetu, mogu postati imena mjesta, ako se uzmu u metaforičkom smislu. *Oko* je u navedenom slučaju očita metafora. Dolazi i kod Dubrovnika: a. 1253²⁾ до Ока близу Шумета извор⁴⁾ Ријеке; a. 1455³⁾ *Ocho* je istočna međa „casnacine“ riječke. A. 1368²⁾ piše se *Aca* (ecclesia conventus fratrum minorum de — diocesis Ragusine). Romansku grafiju *a* za naše *o* susretali smo češće. Isp. još moj članak o imenu *Bulet* kod Dubrovnika u Glasniku b. h. zem. muzeja XXXI 155 sl.

32. *Ostrvica* (cf. Mikl. br. 411.) Za *ostrv*, osobito čest adjektiv u topografskom nazivlju, nemam nažalost potvrda iz dokumenata. Imam samo vezu s imenicom a. 1341³⁾ vinea in loco *Podostreberdo* (= *e* je možda lokativni nastavak, ako nije pisarska griješka) na Lastovu. A. 1322⁵⁾ piše se ovaj lokalitet *Auster-berdo*. Osim toga dolazi dosta često u imeničkim izvedenicama: kod Šibenika a. 1322⁵⁾ *Ostriča* in Srimac; tu su soline i villa a. 1402⁶⁾. Isp. za ovakovu denominaciju još *Punta d' Ostro* na ulazu u Boku Kotorsku, *Oštri rat* vrlo često u Dalmaciji. Naziv *Punta d'Ostro* interesantan je i sa općeg toponomastičkog gledišta, jer nam kaže, kako stranac ne znajući značenja, dva puta kaže isto. *Punta* znači isto što i *ostro*, „rt na morskoj obali“. Naziv ide prema tome u istu kategoriju, u koju i *Lingua-glossa* pod Etnom na Siciliji, gdje imademo sraštenu grčku i latinsku riječ, upor. Meyer-Lübke, *Einführung in das Studium der roman. Sprachwissenschaft*, 3. izd. p. 271. § 279.

Ovamo ide i *Ostrovica*, castrum in Lica a. 1411⁷⁾, a. 1412⁷⁾ pisano *Ostoroviza* sa umetnutim vokalom, da se strancu olakša izgovor konsonantske grupe a. 1361 castrum *Oztrovicha* in regno Croatiae; a. 1494⁶⁾ castrum *Osterwicza* in districtu Lappacz izgleda, kao da se osniva

Na stanovišta gramatičke analize je ovakovo tumačenje doista moguće. Ali mjesno ime dolazi n.pr. i u Istri, gdje je prisutnost Avara teže dokazati. Trebalo bi dakle navesti još drugih razloga, jer se na osnovu same gramatičke analize ne može odlučiti, da li je mjesto ime izvedeno od *Obrv* = Avar ili se mora identificirati sa *obrov* fouea, kako čini Miklošić 383.

¹⁾ Broz-Iveković, Hrv. rj. I 885. Jireček, *Romanen* I 60, III 74. — ²⁾ Sm IV 531, XIV 137. — ³⁾ Mhj VII/1 1455. — ⁴⁾ Zove se i *Vrelo*. ⁵⁾ Sm IX 80, 60, X 604, XIII 25, 188, 304, VII 126, VIII 98, XIV 128, II 11, III 70, 268, 260, IV 58, 147, 154, 198, 235, 385, V 380, VI 109, 151, 207 sl. 211. — ⁶⁾ Mh Sm IV 453, XL 43—5, 47, I 60. — ⁷⁾ Mhj III 158, 161.

na izgovoru *Ostrvica*. U ovom obliku dolazi kod Kotora a. 1305—07⁵⁾ оу малоу Острвицоу. Kako se ovako nazivaju brda, ne može ova riječ imati nikakva posla sa *ostrovo*, *ostrvo* = otok. Isp. n. pr. *Ostrvica* kod Rudnika u Srbiji. Tako je nazvano čunjasto brdo, na vrhu gotovo šiljasto. Tu se nalazi kula¹⁾.

Druga izvedenica je *Ostraci* na desnoj obali Ibra, a. 1346²⁾ *Astracia*, a. 1550²⁾ castel *Ostrati*, a. 1395²⁾ selo *Ostrakie*, posljednje valjda za lokativ *Ostracē(i)h*.

Izvedenica je i *Ostrog*, isp. *ostroga-uga*³⁾, veoma stari naziv. Zabilježio ga je već Konstantin, τὸ Ὀστρωκ, grad Neretljana, danas *Zaostrog* kod Makarske²⁾. Kod Trogira imademo a. 1078⁵⁾ villa *Ostrog*, a. 1103⁵⁾, 1171⁵⁾ (villa, vicus, via que ducit ad) *Ostrog*, a. 1226⁵⁾ terra sub *Ostrogo*; grafija a. 1207⁵⁾ villa *Ostrohe* počiva možda na našem lokativu; a. 1358⁵⁾ *Ostrag*, 1243⁶⁾ villa de *Ostrog*, tako često a. 1238—1277 *Ostrog*⁷⁾, *Ostroch*, *Ostrogh*. Danas su to *Ostrožine* kod Kaštel-Lukšića. Sufiks *-ine* ima se prosuditi kao *Manastirine* u Solinu. Pokazuje na razvaline. Na izvoru Zete imademo kraj nazvan *Ostrog*²⁾. Odatle je izveden sa sufiksom *-bc*: a. 1293⁵⁾ *Ostrogeç*; a. 1227⁵⁾ piše se ovo mjesto bez početnoga *o*, jer je latinizator shvatio *o*—*a* kao prijedlog: terra *ad Storuzaz* (= *Ostrožac*); u kninskoj biskupiji imademo Petrus *Ostrosethi* (= Petar iz *Ostrošca*), ecclesia de *Ostrossth* Thiniensis diocesis. *i* u *Ostrosethi* je madžarski dočetak *-i* kao u *budapesti* = budimpeštanski.

33. *Ošlje* kod Stona meće Miklosich među n. jesna imena izvedena od *osla* „cos“.⁸⁾ Moguće je međutim shvatiti ga i kao srednji rod adjektiva *ošlji* (u Dubrovniku, sc. mjesto). Veoma je star naziv, jer ga već car Konstantin spominje τὸ Ἰοσλίη. Čini se, kao da je on pisao *i* na krivom mjestu, mjesto Ἰοσλίη. Srpskohrv. oblik dolazi g. 1399⁹⁾ *Ošle*. Dubrovčani ga pišu sa umetnutim konsonantom između *s* i *l*: a. 1351¹⁰⁾ *Oscle*, a. 1351¹¹⁾ (Pervien Clapovich de) *Ostle* (factus fuit civis ragusinus). Isp. takovo umetanje u *slavus* > *sclavus*, *assula*¹²⁾ > *ascla*, *insula*¹²⁾ > *iscla* u romanskim jezicima.

¹⁾ Radivojević, Srbija u slici i reči str. 4, sl. 9. — ²⁾ Jireček, Handelsstrassen 54, 28, 72. — ³⁾ Miklosich Et. Wbch. 227. — ⁴⁾ Rački Doc. 114. — ⁵⁾ Sm IX 80, 60, IX 604, XIII 25, 188, 304, VII 126, VIII 98, XIV 128, II 11, III 70, 268, 260, IV 58, 174, 154, 198, 235 385, V 390, VI 109 151, 207 sl. 211. — ⁶⁾ Mh SIm IV 453, XL 34—5, 47, I 60. — ⁷⁾ A. 1275 Sm VI 109. Ovdje čitamo potvrdu: terrae in confiniis Tragurii positae in loco vocato ad Stum Petrum de Clobucichy (takoder lokativ) sub Ostrog. Tu se vidi, da se je naziv Ostrog odnosio na uzvisine brda. — ⁸⁾ br. 406. — ⁹⁾ Mon. serb. 234. — ¹⁰⁾ Jireček, Handelsstrassen 27. — ¹¹⁾ Mh SIm XIII 117. — ¹²⁾ REW 736, 4475, 8023.

34. *Ozren* je danas ime planine u Bosni. U ikavskom obliku dade se u Dalmaciji dosta rano potvrditi: a. 1224¹⁾ terra de *Osrin*, valjda negdje blizu Zadra. U drugim potvrdama izmjenjuje se *n* u *ri* kao u *žban* pored *žbanj*: a. 1298 terra ad *Osrignum*, a. 1324 terre ad *Osrignum* vocatae Papoue Gomile, a. 1347 vinea ad *Osrignum*, a. 1286 terra communis Jadre in *Osrigno*, a. 1333 possessio ad *Osrignum* usque mare, 1341 vinea ad *Hosrignum*. Ne znam, ne odnose li se ove potvrde možda na ime brda *Ozrin* na lžu, koje se spominje a. 1299 terra sub monte *Osrigni* insulae Jeći. I u današnjoj nomenklaturi dalmatinskoj dolazi *Ozrin* često puta. Imadem potvrda za Brač.

Stoji u vezi kao i *Prizrēn*, *Prozor* (= „prozorъ prospectus“) u Bosni sa glagolom *zrēti*, isp. slov. *pozoren* = okrenut prema suncu.

35. *Poklž* „pix“ je vrlo čest toponomastički apelativ.²⁾ Na kakove se odnošaje u prirodi lokalitetâ odnosi, trebalo bi istom tačnije ispitati. Gdje gdje su ovako nazvani, kako već Miklosich ističe, sumporni izvori. U Dalmaciji je zastupan apelativ u izvedenicama od adjektiva. Današnja *Pakljena* na Šipanu je adjektiv ž. r. sa sufiksom -ěnz. Potvrde nam jasno dokazuju, da današnje *a* potječe od poluvo-kala. Najstarija je potvrda iz g. 1284:³⁾ monasterium sti Michaelis de *Pechina*.⁷⁾ Ovako se piše još g. 1359.⁴⁾ Ovdje je naše *kl* zamijenjeno s tal. fonetskom pojavom *ch*, koja potječe također od cl: *oclu* > *occhio*. Ovaj se *kl* jasno vidi u kasnijim potvrdama: a. 1284³⁾ *Pecline*, de *Peclina*, a. 1368⁴⁾ *Pecclina*. Ovako i a. 1352⁸⁾, 1358⁸⁾, 1327⁴⁾, 1323⁴⁾, 1305⁴⁾. Događa se, da latinisatori, nevješti našem jeziku, prenašaju *l* u krivi slog, pak pišu a. 1358⁴⁾, 1360⁴⁾ *Plechina*. Najstarija pisana potvrda za *b* > *a* je iz g. 1562¹⁾ de *Paklina*, a. 1560⁵⁾ di *Pachglina* a. 1569⁵⁾ di *Pachlina*.⁶⁾ Kako se vidi, postojala je mnogo dulje tradicija, da se piše u ovom mjesnom imenu *b* > *e*, nego što su najstarije potvrde za *b* > *a*, kojih ima već od g. 1300.⁸⁾

Na Korčuli in districtu Smoquiza ima a. 1426⁵⁾ locus *Pachlinize*.

36. *Perun*. Miklosich br. 428 navodi nekoliko slov. mjesna imena, za koja drži, da potječu od imena slav. boga Peruna. U Dalmaciji, — sudeći zasada bar po suzvučnosti, jer stvarnih dokaza nemam, — moglo bi ovamo pripadati ime lokaliteta i brda *Pèrun* u Poljicima.

1) Sm III 236, VI 565, VII 298, 338, IX 211, X 122, 595, XI 348. —

2) Mikl. br. 514. — 3) Sm VI 500, 465, 614, XII 86, 472, XIV 137, 139. —

4) Mh Sm XIII 219, 278, 295, 310, X 99, XXVII 51, XXIX 245 sl. — 5) Mhj VII/1 130, 155, I/1 133. — 6) *Paclina* u indexu Mh Sm XXVII ne nalazi se nažalost na str. 91, gdje bi morala biti. Ne mogu znati, nije li ovo još starija potvrda. — 7) U indexu Sm VI se krivo čita *Pečina*. — 8) Leskien, Skr.

Gramm § 194.

Već a. 1090¹⁾ spominje se vinea in *Peruno*; a. 1178²⁾ tu je *curtis*, luogo detto *Perun*, a. 1187²⁾ luoco detto *Olmo sotto Perun*. Kod Žrnovnice ima i voda, koja ne presuši, zvana *Perunić*. Upor. sada i *Starohrvatska Prosvjeta*, n. s. I, r. 68, bilj. 19.

37. *Petr(i)čane* kod Zadra dolazi veoma rano u listinama: a. 1071—3³⁾ terra in *Petrizani*. Ovako se piše još a. 1174⁴⁾, 1224⁴⁾ U *-i* nema se zacijelo tražiti slovenski nominativ plurala, jer je taj glasio u to doba od imena na *-janinŕ -ane*. Ovako je zaista i potvrđeno g. 1286⁴⁾ vinea ad *Petričane*. U *-i* se ima tražiti latinizam, t. j. naš plural bio je prekrojen na latinsku. I doista vidimo u potvrdama, da se čitav dočetak prekraja na latinsku⁷⁾, prema latinskom dočetu *-anum*: a. 1231⁴⁾ monasterium in *Petrizano*, a. 1332⁴⁾ de *Petričano*, a. 1235⁴⁾ vinea in *Petrečano*, tako potvrđeno još a. 1237⁴⁾, 1276⁴⁾, 1314⁴⁾; a. 1240⁴⁾ ad *Petričanum*, isto tako a. 1259⁴⁾, a. 1280⁴⁾, 1272⁴⁾, 1338⁴⁾ ad *Petrečanum*.⁸⁾

Ime je učinjeno kao i *Varikašane* (59) od imena zadarske plemićke porodice *Petrizo*,⁵⁾ koja je bila na glasu 12.—15. stoljeća. Označuje dakle ili familijsko naselje porodice ovakvoga imena ili pak naselje kmetova ove porodice.

38. *Pokrovnik* znači možda u toponomastici „zaštita, praesidium“.⁶⁾ Nije često mjesno ime, ali se daje potvrditi iz dosta starih dokumenata: a. 1189⁹⁾ apud *Pocrounicum*, a. 1189⁹⁾ *Pocrounic*, tu je i aqua de *Pocrounik*, negdje kod Trogira. Ispor. iz današnje nomenklature *Pokrovnik*, selo u srezu kninskom.

39. *Polje* (cf. Mikl. br. 467) je čest topografski naziv, kako je i posve naravno. Prema listini cara Dušana a. 1351¹⁰⁾ pripada *Пољѣ* Kotoru. Drugih potvrda za sâm apelativ iz dokumenata nema. Veze s adjektivima su brojnije i veoma stare: isp. *Dračevo Polje*, na koncu 12 stoljeća¹⁰⁾, *Babino Polje*, a. 1372¹⁰⁾ terra sub *Berovopole* na Hvaru

¹⁾ Rački Doc. 153. — ²⁾ Sm II 155, 217. — ³⁾ Rački Doc. 96. — ⁴⁾ Sm II 137, III 236, 238, 441, IV 24, 100, 142, V 130, 134, VI 170, 335, 548, VIII 295, 378, X 5, 391, XIV 426. — ⁵⁾ Jireček Romanen III 50. — ⁶⁾ U *-i* bi mogao biti doduše i akus. plur., ali budući da naša imena na *-janinŕ* dolaze uvijek u nominativu pl., nagljinem radije mišljenju, da je to latinizam. Isp. ipak Miklosich, Die slav. Ortsnamen aus appell. I, Denkschriften XXI 88 sl., gdje je stvar nejasno prikazana. — ⁷⁾ S našim izvedenicama na *-janinŕ* postupaju latinisatori i u drugim listinama kao s latinskim na *-anus*: u oporuci Petra Crnoga: cum *Tugaranis*, ex *Olmisanis*, jednom je samo ovaj sufiks zamijenjen sa *-inus*: *Tugarini* kao *Catarini*, Rački Doc. 129, 134. — ⁸⁾ Cfr. Daničić Rj. iz knj. star. srp. II 348, покровъ praesidium, odatle supstantivirani adjektiv s pomoću *-nik*, Mažuranić, Pravno-povj. rj. 988. — ⁹⁾ Sm II 239. — ¹⁰⁾ Sm II 364, III 141 sl., IV 461, 531, 606, V 224, VI 501, IX 422, 568, VII 337, X 529, 584, XII 65.

sa nejasnim adjektivom, valjda *Borovo*; a. 1331⁴⁾) vineae *Zarevo Pogle* u hvarskom statutu; a. 1216¹⁾) inter montes *Copille polle* locus valjda na Pašmanu = možda *Kobiļe pole*; na istom otoku a. 1212¹⁾) *Dobirčo pole*; na Velom otoku a. 1287¹⁾) *Glavočopole* sa nejasnim adjektivom, *Nuopachie Pogle* a. 1397⁸⁾) kod Omiša je valjda *Na Opacē* (= opatovo) *Polje*.

Deminutiv sa sufiksom *-ica Poljica* je također veoma star. Adjektiv sa sufiksom *-bškъ* od ove riječi dolazi često već u doba narodne dinastije: a. 1076—8²⁾) Uiseno *polstico*, a. 1078—9²⁾) Uratina *polstici*, jupanus *polsticus*, a. 1070²⁾) Dalizo *poliscico*. Ovi oblici su veoma interesantni. Kako je već Rački opazio,³⁾ na slavenski adjektiv *poľbškъ* dodan je latinski adjektivni nastavak *-icus*. Latinski adjektivi 1. *polisticus*, gdje prvo *i* još izražava poluvokal *b*, 2. *polsticus*, gdje je poluvokal ispao, a *st* mjesto *sc*, odgovara izmjeni ove konsonantske grupe u deklinaciji kao n. pr. n. pl. msc. *člověčbsti* od *člověčbškъ*, hibridni su dakle adjektivi, kao današnji *amerikanski*, *bokški* i t. d., gdje je talijanskom adjektivu dodan naš adjektivni nastavak. Oni dokazuju još i to, da se je u veoma stara vremena pravio adjektiv od izvedenica na taj način, da je sufiks izvedenice ispao pred adjektivnim sufiksom. Inače ovako starih potvrda za simpleks *Poljica*⁹⁾ nema. Najstarije su a. 1294¹⁾) (comes Radoslaus olim Dornagne de) *Policia*, a. 1328¹⁾) (comes Gregorius Jurinich de) *Policia*, a. 1367¹⁾) territorium *Politii* i lat. adjektiv a. 1251 castellanus *Policensis*.

Druge se Poljice, kod Dubrovnika između Zatona i Orašca, pišu u dokumentima a. 1255, 1262¹⁾) in *Palize*, *Pallicium*⁴⁾), *Palliça*⁴⁾). *Palici*,⁴⁾ romanskom grafijom *a* za naše *o*, a. 1351—63⁵⁾) *Palice*, a. 1253¹⁾) Полице.

Ime stanovnika izvodi se od ovoga imena sa *-janinъ: Poliçani*⁶⁾) u 16. vijeku. U oporuci Petra Crnoga zovu se još latinski *Campisani* < *campus* + *ensis* + *anus*⁷⁾). Ista riječ kao naziv naselja dade se potvrditi iz 13. stoljeća: a. 1300¹⁾) in *Polisane*, a. 1331¹⁾) villa de *Polisane*, a. 1340¹⁾) Polisa[ne], *Pollissane*, 1363¹⁾) possessio *Pollissane*; ili latinisiranim nastavkom prema *-anus*: terrae et possessiones de *Pollissano*, de *Poliseno*, de *Polisano*¹⁾). Kako se vidi iz potvrde iz g. 1300,

¹⁾ Sm II 364, III 141 sl., IV 461, 531, 606, V 224, VI 591, IX 422, 568, VII 387, X 529, 584, XII 65. — ²⁾ Rački Doc. 82, 113, 149. — ³⁾ Rad XXXV 42. — ⁴⁾ Mhj III 206, IX 445. — ⁵⁾ Mh Slim XIII 123, 158 164, 341, 345, 366, 369, XXVII 102 sl., 117, 289, 341, 346. — ⁶⁾ APJ IV 50. — ⁷⁾ Sudeći po imenima u pomenutoj darovnici, stanovnici Poljičâ bili su u ovo doba dijelom možda još Romani, većinom svakako Hrvati. Imena u darovnici ne dadu se tačno po mjestu razdijeliti. Ne može se znati prema tome, koja su splitska, a koja poljička. Romani su *Ursanus de Strnouize* i *Dymus de Srenine*, Rački Doc. 135. Iz Tugara imaju slovensko ime *Boledrugo* i *Kerna* (= *Kernl*, cf. Jireček, Romanen III 34) *de Tugari*. Ne može se znati za narodnost od *Girgi* (< Georgius?) i *Andrea de Tugari*, Rački Doc. 129 sl., 135, jer imaju svetačka imena. — ⁸⁾ Kaer, Dvije opatije 36.

ovaj je izraz označivao gotovo čitav kraj. U njemu je bilo više zemalja, a jedna od njih se zvala *Gladussa*; opet jedan dokaz, da se imena izvedena s *-janinъ* odnose ne na jedno naselje, nego na veću teritoriju. Za to i stoje kao i imena naroda u pluralu, kad označuju zemlju: *Hrvati* = Hrvatska, *Čechy* = Češka i t. d. Danas se zovu *Poličane Polešnik* kod Zadra. Izmjena je sufiksa čudnovata. Ne znam je protumačiti; *čn* > *šn* je razumljivo.

40. *Pôvlje* na otoku Braču zove se u glagoljskom spomeniku iz g. 1185 (1250) molьstѣръ stago Joana u *Pavlah* (zacijelo se ima izgovoriti *Pavlah*¹⁾). *Povlje* se govorilo nekada kao i danas u pluralu, kako se vidi iz jednoga pisma iz g. 1788: *iz Povalj*²⁾). Da je bio plural, to dokazuje i stari lokativ *u Pavlah*. Današnje *o*, kako se iz ove potvrde vidi, glasilo je nekada *a*. Možemo dakle mirne duše isporođivati *Povlje* na Braču s imenom mjesta u banjском hrisovulju, koje se piše *Pavlje*. *O* se dade potvrditi iz g. 1184: *ecclesia sti Johannis de Pouglie*³⁾). Možda se na ovo mjesto odnosi i potvrda iz g. 1311 (Andrea Radovani de villa) *Poulige*, gdje je *ge* talijanska grafija za hrv. *je*. Prijelaz *a* > *o* odgovara fonetici čakavaca otočana. Do ove tačke sve je u ovome imenu mjesta jasno. Ispoređujemo li najstariju hrvatsku potvrdu s današnjim oblikom, iskršavaju razne mogućnosti u prosuđivanju dočetka. U *Pavlah* može naime da pretpostavlja nominativ plurala **Pavlane*, a za to nema pisane potvrde. Bila bi to samo konstrukcija, na osnovi najstarije potvrde prema tipu Bužane: *vъ* Bužah. Ako je bio najstariji plural *Pavlane*, kao što je i mogao biti, kako se odnosi prema njemu kasnije: *iz Poval*? Moglo bi međutim biti, da je lokativni nastavak *-ah*: u *Pavlah* analogijom prešao iz duala u plural, kao što se to dogodilo u ruskom i poljskom jeziku⁴⁾). Prema tome mogao je postojati već u najstarije vrijeme nominativ plurala *Povlja* (sc. polja) i u tom slučaju je današnje *Povlje* (sc. mjesto) singular, stvoren s pomoću adjektivnoga sufiksa *-bj* od osobnoga imena *Pavlъ*, kao što su *Arilje*⁵⁾ (sc. mjesto,

1) Pački u Starinama XIII 199, 206 = Mhj. VI 6. *Povljāna* na Rabu nema po svoj prilici nikva posla sa *Povlje*. Bit će *Paulianu* od rimskog imena Paulus ili Paulius. — 2) Starine XIII, 202. — 3) Sm II 190. Latinski je prijevod hrvatske listine iz g. 1250. — 4) Isp. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik II 31. Za ovakovo prenašanje u srp.-hrv. jeziku imam potvrdu u adverbu *na mestā na mestā*, koji upotrebljavaju katolici Zumberčani u ovakovoj reduplikaciji u značenju „mjestimice“, pa a. 1478.: što imamo u *Konavlahъ* Mhj VI 287. Cfr. Daničić, Istorija oblika str. 136. — 5) Jireček, Handelsstrassen 35, Christl. Element 31, 36, 40. Ovakovih adjektivnih imena mjesta u muškom ili običnije u srednjem rodu, kojemu se ima dopuniti: *mjesto*, polje, dobro, imanje, selo i t.d. imade mnogo u našoj toponomastici: *Gomirje*, u dokumentima *Gojmerje*, v. Ak. Rj. III 265 = *Gojmirovo* mjesto i t.d. Ovamo

jer je tu bila crkva sv. Arhiliija ili *Prokuplje* (sc. mjesto, jer je tu bila crkva sv. Prokopija) ili *Baošlje*¹⁾ u Boci (sc. Balšino mjesto).

41. *Paprat* (cf. Mikl. br. 482) ne dolazi doduše jako često u našim imenima mjesta, ali se daje potvrditi u starijim listinama. Kod Zadra se spominje a. 1359²⁾ *confinium*, villa *Prapat*, a. 1368²⁾ ad *Praprat*²⁾ sa metatezom od *r*. Odatle ima i izvedenica sa *-janin*³⁾: a. 1370²⁾ villa *Papraithane*, a. 1359²⁾ se piše de *Praprayano*.

Supstantivirani adjektiv će biti *Praputnik* u Hrv. Primorju, od **paprōt*³⁾ > *paprut* u Žumberku kod katolika čakavaca, a. 1573⁴⁾ *paprutišće* (Ozalj). Čisti adjektiv dolazi u modernim imenima dalmatinskim: *Prapatna* i supstantiviran sa *-ica* a. 1689⁵⁾ *Prapatnizza* kod Trogira.

42. *Rastok*⁶⁾ je čest slovenski toponomastički apelativ. U Dalmaciji dolazi već kod Konstantina τὴν Ῥάστορζαν, danas (jezero) *Rastok*⁶⁾ kod Vrgorca. ζ za *k* grčka je grafija za naš konsonant u lokativu: = **Rastocē*⁷⁾.

43. *Raštane*. U povelji Petra Krešimira za biogradski samostan pominje se a. 1059⁸⁾ teritorijalni naziv (curtis in) *Chrastani*. Ovaj je naziv morao označivati poveću teritoriju, jer se još kaže, da je tu (in Chrastani) locus qui dicitur Suchikham. U Policorionu se još pominje curtis *Cosyça* in Chrastani.⁸⁾ A. 1070—8 navodi se tu još curtis filiorum *Dobraçao*⁹⁾ in Chrastani. A. 1340¹⁰⁾ piše se još i ovako

ide possessio *Prybynye* a. 1524 u Mh Sm XLII; na *Milodraži*, *Millodraxe* a. 1440—8, *Milodraž*, v. Jireček, Handelsstrassen 37, danas *Milodraže* u Bosni od imena *Milodrag* Ak. Rj. VI 678 u dečanskom hrisovulju i kod Račkoga, Doc. 171, 173. K tome još *Milodražje* u Hercegovini i Bosni. Iz Ak. Rj. citiram još *Hrvat* III 712 od prezimena *Hrvat*, *Ivanje* IV 103, *Jakovlje* IV 438, *Kurtijač* V 813 od *Kurjak* < *Cyriacus*. U Sloveniji ide ovamo *Radeče*, *Budtsavlje* I 711, *Spasje* kod Ohrida, a po svoj prilici i *Goražde* u Bosni od *Gorazd*. *Primišlje* u Hrvatskoj može biti identično sa poljskim *Przemysł*. Isto tako i sa apelativima: *Kobilje* V 138, *Kožlje* V 426, *Kožalj*, *Kožalj Vrh*, *Kožalj Breg* V 424.

¹⁾ Sm XII 65 iz g. 1351. Starije potvrde od ove nemam. — ²⁾ Sm XII 552, 629, XIV 115, 279. — ³⁾ Isp. slov. *paprōt* Miklosich, Et. Wbch. 231. Radi ovih dvaju oblika mislim da je dozvoljeno postaviti i ovaj sporedni oblik. Dva *r* su radi istoga razloga kao i u *brnestra* od lat. *genista* ZfrPh, XLVI, p. 406, br. 83. — ⁴⁾ Kukuljević, Acta croat. 272. — ⁵⁾ Mhj. X 281. — ⁶⁾ Rački, Doc. 406. bilj. Jireček, Handelsstrassen 28. — ⁷⁾ NVj. XXIV 663. — ⁸⁾ Rački Doc. 53, 102, 161, 164. — ⁹⁾ = *Dobrosav*, potvrđen već u 14. vijeku, v. Ak. Rj. II 529. Inače se piše ovo ime u lat. obliku *Dabrasclavus*, v. Jireček, Romanen II 70. Još bi starija potvrda bez *l* bila na natpisu župana Godesava (a. 788—800) v. Šišić, Priručnik I, 1, 118 i priloženu sliku, ako se u Σ_L nema tražiti ligatura od Σ i L. Posljednje je vjerojatnije. — ¹⁰⁾ Sm II 182, 219, VIII 369, X 531, XII 523, 544.

Crescane, a. 1350¹⁾ *Craschani*, a. 1358¹⁾ de *Craschiano*. Papinske listine iz g. 1183¹⁾ i 1183¹⁾ pišu opet *Choruscani*, *Chorasçani*, locus prope Tin, sa svarabhaktičkim vokalom u grupi *hr* teškoj za stranca. Istom g. 1322 piše se u pravilnom našem pluralu in villa *Hrasghane*.²⁾ Ova nam grafija osigurava grupu *šč*, koju je novo pučanstvo³⁾, koje došlo iz Bosne, zamijenilo sa *št*. Sa *šč* piše i fratar Šimun Glavić u svojoj kronici⁴⁾ (a. 1520—49) i to u starom lokativu plurala: „I ubiše (sc. Turci) dum Ivanka na Hraščah“. U kronici se kaže, da se ovo mjesto nalazi u zemlji Hrvati. Danas je to *Raštane* ili *Raštani* u općini biogradskoj.

Postanje je sasvijem jasno. Izvedenica je od *hrast*, od imenice neobično često zastupane u našoj toponomastici, s pomoću sufiksa *-janinž*, kako često opažamo u onome kraju.⁵⁾ Predstavlja veoma stari tip mjesnih imena. Mjesna imena s ovim sufiksom označivala su veću teritoriju, kako se vidi odatle, što se u Hraštanima nalaze i drugi lokaliteti sa svojim posebnim imenima, isp. osim navedenih još i *Vilchichi*=*Vukšići*. Takav teritorijalni naziv je bio i *Bužani*, danas *Bužim* u Lici. I ovdje se spominju i drugi lokaliteti: a. 1438⁶⁾ v Bužah pod Novim Gradom; grad Kosinj, ki je v Bužah.⁷⁾

I sam simpleks *Hrast* je često mjesno ime (v. Ak. Rj. III 688), ne samo kod nas, nego i drugdje.⁸⁾ I adjektivi sa sufiksima *-ovž*, *-bnž* dolaze u ovoj upotrebi. Za *hrastov* ove su potvrde: a. 1330⁹⁾ na Lastovu terra na *Crascope* (=lokativ). Da *sc* stoji mjesto *st*¹⁰⁾, dokazuje druga grafija iz iste godine: (medietas terre posita) na *Crastovo* districtus Laguste. I drugi adjektiv dolazi samo u srednjem rodu: a. 1560⁶⁾ *Hrasno* kod Stona. Nije isključeno, da se ovaj adjektiv ima tražiti 1. u locus *Crestena* na Lastovu a. 1314¹⁾, jer *e* može biti

¹⁾ Sm II 182, 219, VIII 369, X 531, XII 523, 544. — ²⁾ Mh Sm XLII 2 = Sm IX 52 sl. U Possessiones spectantes castro Auranae (15. stolj. u zadarskom namjesničtvu arhivu, J. b.) piše se (villa vocata) *Craschiane*, *Chraschiane*, a. 1519 *Hraščane* (J. b.), a. 1479 pre (= skraćeno od tal. prete) Johanni de villa *Chraschiane* (J. b.). — ³⁾ Ovo se novo pučanstvo spominje već a. 1432 kao catunarium de Marfci (= Mrvci?); catono Vlachorum in villis Biliane et Draginichi, s karakterističkim imenima, kao što su Milule Slafcovich, vlah, a. 1518 Petrus Milovanich catonarius districtus Zelengrad (J. b.). — ⁴⁾ Arkiv za povj. jugosl. IV 34. Tome odgovara u Klimentovićevoj Kronici: „i ubiše dom Ivanka na Hraščah“, a ovo će biti štamparska griješka. — ⁵⁾ Isp. još a. 1461 vila *Paprachiane*, a. 1479 *Blachiane* u posedarskoj knežiji, a. 1482 *Grabouzane*, a. 1518—20 u topografskom prijegledu zadarskog kotara i ninske županije: *Blaćane* kod Novigrada i Vrane, *Briščane* kod Novoselaca i Grobnice, *Bubnjane*, *Pakoščane*, *Podbrđane*, *Polišane*, *Puljane*, *Zablaćane* i t.d. — ⁶⁾ Mhj VII/1 158, VI 138. — ⁷⁾ Ak. Rj. I 751. — ⁸⁾ Cf. Miklosich 161. — ⁹⁾ Sm. IX 500, 510, XIV 442. — ¹⁰⁾ Zamjena može potjecati od Talijana, isp. *maschio* pored *mastio*.

latinizatorova zamjena za *b*, a *hra* > *hre* kao u *Resnik* kod Trogira = a. 1246¹⁾ *Rastinicum*; 2. u (Drago de) *Crastina* (civis belgandensis) a. 1076.²⁾ U oba primjera *-a* je romanska grafija za *-o*.

Prvi je adjektiv supstantiviran s *-ica*: a. 1372³⁾ in *Curastoviça* na Korčuli (in pertinenciis Blate).

Kolektivum od *hrast* dolazi također jednom kod Zadra: a. 1336⁴⁾ *Lemeseuo chreschie* = a. 1336⁴⁾ *Lemesouo hraschie* = *Lemeševo hrašće*. *Lemeš* se zove zadarska plemićska porodica iz 12.—14. stolj.: (isp. Jireček, Romanen III 35.)

44. *Rašević* se nalazi u nekadašnjoj lučkoj županiji (in comitatu Lucke), kako se vidi iz listine g. 1368., u kojoj se piše villa *Hraschiewich*.⁵⁾ Ovo je i najstarija meni pristupačna potvrda. Ovako se piše i g. 1449. u popisu gradova i sela ninske biskupije van ninskoga kotara (J. b.). Dolazi još u 15. vijeku kao in villa *Hraschewychy* a. 1498.⁶⁾ Mislim, da se u dočetnome *-y* ima tražiti lokativni nastavak *-i*.⁷⁾ Na to upućuje i prijedlog *in*. Pita se, kako imamo čitati konsonantsku grupu *-sche-* u potvrdama. Isporedimo li grafije (villa vocata) *Craschiane*, *Chraschiane* = danas *Raštane*, (villa vocata) *Pachoschiane* = *Pakoštane*, nema nikakve sumnje, da se ima čitati *šč*. Ovu je grupu za turskih vremena nadošlo pučanstvo zamijenilo sa *št*, kako se vidi u današnjem obliku. Dočetno *-ch*, sudeći po današnjem obliku, mogao bi biti *ć*, ali može biti i *k*. Iz etimoloških razloga držim, da nije prvotno *ć*, nego *k*, da je dakle prvotni oblik glasio *Hraščevik*. Ovaj izgleda kao da je izveden, neobično doduše, od kolektivuma *Hrašće*,⁸⁾ koji dolazi kao ime mjesta. S pomoću sufiksa *-ovik* (isp. *višnjovik*, *Bükovik*) mogla je nastati izvedenica *Hraščevik*. Naš nastavak *-ik* bio je venecijaniziran, — u ovim krajevima stvar nimalo neobična, — prema tipu imenicâ *secchio* (izgovori na mletačku *sečo*) > *sic*. Ovakovog italianiziranja naših dočetakâ ima više. Hrvatska mjera za zemljišta *gonjaj* latinizira se u listinama ne samo *gognaius*, *gognaus*⁹⁾ nego i mnogo češće *gonale*, *-is*, *gognale*.¹⁰⁾

1) Sm IV 283. — 2) Rački Doc. 53, 102, 161, 164. — 3) Sm IX 500, 510, XIV 422. — 4) Sm X 265, 298. — 5) Sm XIV 152. — 6) Mhj 411. — 7) Ak. Rj. III 690 vidi plurale tantum. — 8) Isp. Ak. Rj. III 689 s. v. *Hrašća*. A. 1514. spominje se u popisu posjeda samostana sv. Dominika u Zadru u ninskom području lokalitet *Craschte* (J. b.). — 9) Sm. XIV 555 sl. a. 1373. — 10) Isp. još zamjenu dočetakâ u imenu Velebit u *Velebich* Afsl Ph. XXXV 348 bilj. 1.; za tim u *Buković* kod Benkovca, a. 1410—1420 pasculus ville *Buchovichy* (iz Jelićevih bilježaka), koja će riječ zacijelo biti identična sa brojnim mjestima, koja se zovu *Bükovik* v. Ak. Rj. I 726. O ovakovoj promjeni dočetakâ radit će se bez sumnje i u *Smocovich*, koje čitam u Sm II 281 a. 1196 (mezzo vreteno di terra sotto —, u indeksu identificirano sa Smokvica. Ne znam, da li je ova identifikacija ispravna). Isp. običan

Pitamo li se, kako je latinizator došao do dočetka *-ale*, mjesto hrv. *aj*, moramo potražiti uzrok u njegovom materinskom jeziku. Latini-zatori bili su Talijani, ispravnije Mlečani. Oni su srp.-hrv. *goñaj* shvatili kao plural prema tipu imenicâ u svome jeziku, koja se svršuju na *-ale*, a u pluralu glase *-al*: *animale*, pl. *animai* ili *cavallo* pl. *cavai*.¹⁾ Tako su oni došli na ideju, da od *goñaj* naprave singular *gognale*, oblik, koji je njihovu latinskome uhu bolje zvučio. U dubrovačkim se dokumentima opet piše naš *stanak*: *stanagl*, *stanaghl*²⁾ prema zakonima furlanskoga dijalekta. Moderna pak talijanska grafija piše *Opatje selo* kod Soče (= selo, koje pripada opatiji) *Oppacchia sela*.³⁾ U *Raštevíc* vidim dakle dvostruki upliv: 1) upliv doseljenih štokavaca, koji su čakavsko *šć* zamijenili sa *št*, i 2) upliv službenoga mletačkoga govora, koji je zamijenio naš dočetak *-ik* sa *-iç*. Upor. p. 77, bilj. 10.

45. *Resnik*. Od *rasti* ima u imenima mjesnim nekoliko izvedenica, kojih inače u današnjem govoru nema. Na otoku Ižu su a. 1247⁵⁾ *terrae seu vineae Rastiche*, zacijelo ista riječ koja i slov. *rastika*⁶⁾ = bilje, biljka, grana, russ. рѳстики⁷⁾ = *Scilla cenua*. S drugim sufiksom dolazi riječ a. 1192 totam *Rastizam*, teritorija splitske biskupije, isp. slov. *rastlica*²⁾ = biljka, *râstje* = rasline, malor. *rošča* = grm.⁸⁾

Sa složenim sufiksom *-bn + -ik* [isp. slov. adj. *rasten*⁶⁾ = üppig wachsend] izvedeno je ime a. 1246⁵⁾ *terra apud Rastinicium*, koja leži unutar teritorija praedii Drid, danas *Rěsnik* kod Trogira. Današnji oblik pokazuje istu glasovnu pojavu kao *resti* mjesto *rasti* u narječjima. *e* dolazi već a. 1233⁵⁾ *terra apud Resincum*. To je latinisirani naš današnji oblik, koji je po svom postanju supstantivizani adjektiv.

46. *Selo* (cf. Mikl. br. 567) služi od davnih vremena kao geografski naziv. U oporuci Petra Crnoga a. 1080:⁹⁾ in loco qui dicitur *Sello*, u Šišićevu izdanju u lokativu *Selle*, pomenuto a. 1065,¹⁰⁾ 1086,¹⁰⁾ 1096—7,¹⁰⁾ 1099⁹⁾ sa crkvom sv. Stjepana i Petra. Kaer¹¹⁾ dokazuje, da se ovo mjesto ima tražiti kod današnje crkvice sv. Petra između Krila i Dugog Rata u Poljičkom Primorju. Ovome dodajem, da se

upliv mletačkoga govora u Glavačevoj kronici (Arhiv za povj. jugosl. IV 43 a. 1529), gdje se za *Solun* piše *Grad Soloniç* prema tal. *Salonichi*; *ch* je čitano na mletačku.

1) Wiese, Altital. Elementarbuch § 189. — 2) Thalloczy-Gelcich, Diplomatarium str. 919. — 3) Ovakav naziv dolazi i u ninskom kotaru, a. *Opasiae selo*, a. 1504 u današnjem Ljubču. — 4) Isp. N Vj XXIII 654. Mažuranić, Prinosi za hrv. pravnopovjesni rječnik str. 326 sl. — 5) Sm IV 288, 329, II 251, III 381. — 6) Pleteršnik, Slov.-nem. sl. II 374 sl. — 7) Pawlovsky, Руск.-нѳм. сл. 1420. — 8) Mikl., Et. Wbch I 226. — 9) Rački Doc. 127 = Šišić, Priručnik I, 1, 276. — 10) Rački Doc. 46, 65, 74, 144, 177, 179. — 11) Dvije opatije 26.

u Podstrani jedan lokalitet zove *Staro Selo*,¹⁾ a u Jesenicama *Supetar*.¹⁾ Ovi će se nazivi zacijelo odnositi na nazive u spomenutoj dorovnici.

Curtis *Sella nova* a. 1042²⁾ dana sv. Krševanu mogao bi biti također slovenski naziv, premda je poredak riječi romanski. *Villa magna*, koja se spominje dva puta na Pašmanu [a. 1303³⁾ i 1344³⁾], bit će zacijelo prijevod našeg naziva *Velo selo*, a ne romanski naziv.

Deminutiv na *-ce* također je star: a. 1250⁴⁾ на Сельцехъ земле darovane samostanu u Povljima na Braču. Radi plur. mjesto sing. upor. *Selca* ČSJKZ, V, 10, VI, 6.

Dolazi i u vezi sa posjedovnim adjektivima: *Stomorje selo* kod Zadra = villa Stae Mariae (v. *Rad*, knj. 224, p. 101, br. 1.); u hvarskom statutu a. 1331⁵⁾ locus *Michaglina sela*, međa općine Varbagnno. Isp. Mikalja, prezime poznatoga našega leksikografa. O *Vydche selo* a. 1365 v. Glasnik b. h. zem. muzeja XXX 315 bilj. 4.

Od imena mjesta **Novo Selo* izvedeno je ime stanovništa, a. 1343⁶⁾ (Radoslavus de) *Novoselci*, koje je poput mnogobrojnih imena na *-janinŕ* opet postalo imenom lokaliteta. Ovaj se lokalitet kod Nina pominje i u mletačkim dokumentima.

47. *Smrčani*. U Krešimirovoj listini izdanoj samostanu opatica u Biogradu iz g. 1069 zove se jedno mjesto na biogradskom teritoriju kod Tinja *Smurdačani*.⁶⁾ Lokalitet se i поближе označuje, jer se kaže: incipiente a termino uallis usque ad predictum montem Tini. Jelić ga s toga ispravno identificira sa *Smrčani* u Bubnjanima.⁷⁾ Ova se identifikacija može posvema odobriti sa stanovišta glasovnih zakona. Samo mislim, da je *a* krivo čitano mjesto *u*; ili je to štamparska griješka. Poluglasovi su u latinskoj grafiji označeni kadikad sa *u* kao i u Konstantinovu η Γουρζηκά < *Gacka* < **Grčbska*.⁸⁾ Ako se hoće konstruisati slovenski oblik prema ovoj grafiji i prema današnjem liku, ima se postaviti *Smrčdčani*.

Izvjescno je, da je naziv izveden s pomoću sufiksa *-janinŕ* i da prema tome označuje stanovnike naselja, a taj se naziv onda prenaša na sam lokalitet, kako se nebrojeno puta opaža u slovenskim imenima mjesta. Što se tiče etymona, mogao bi se naš naziv dovesti u vezu sa stcsl. *smrčdŕ*,⁹⁾ koja se riječ nalazi još u poljskom, maloruskom i ruskom jeziku i znači „plebejus, vrsta kmeta, podanik, rob“.

1) Zb N Z O VIII 188, 200. — 2) Rački Doc. 45, 65, 74, 144, 177, 179. —

3) Sm XI 77, VIII 54, XI 165. — 4) Mhj VI 9 = Starine XIII 209. — 5) Mhj IV 204. — 6) Rački, Doc. 75. — 7) Vj H A Dr III 44. — 8) N Vj XXIV 663, bilj. 4. Glasnik b. h. z. m. XXIX 137, bilj. 72, *Graduch* a. 1370 Sm XIX 236, *Lapuch* a. 1367 Sm XIV 69 pored generatio *Lapčanin*, *Raduchus* a. 1370 Sm XIV 271, *Pukur* < *Pakra* vrlo često. — 9) Miklosich, Et Wbch 310. s. v. *smerdŕ*.

Smrčani je stvoreno kao u Žumberku kod katolika *goščân* od *gost* i znači jednoga između gostiju (cf. pučanin), jer se gost kod katolika u Žumberku upotrebljava samo u pluralu: *imam gosti, idem nâ gosti*. Na ovu riječ je došao sufiks *-šk*, a na ovu izvedenicu opet *-janinš*.¹⁾ *Smurdučani* su dakle „villani“.

48. *Spila* (cf. Mikl. br. 605) je čest topografski naziv u Dalmaciji. U dokumentima se dade potvrditi simpleks i deminutiv: a. 1426²⁾ *Spiliza* et sub *Spilize* in districtu Dolgna Blata na Korčuli; u oporuci Petra Crnoga³⁾ u vezi sa *podž*: *Podspilice*, danas *Podspilice* više Solina u Poljicima.⁴⁾ Simpleks dolazi kao naziv rta: a. 1171⁵⁾ ad caput *Spille* suptus monte ad Laucelle⁶⁾ negdje kod Splita. U singularu možda a. 1234⁵⁾ sub Kilco (= Kučine) iuxta *Spilla*.⁷⁾

Odatle imademo najprije izvedenicu s *-janinš*: a. 1189 via de *Spilano* kod Trogira, a. 1266 (papinska listina) *Spellan villa*, a. 1292 *Spilan*. U ovom mjestu bila je crkva Sta Maria de *Spilano* a. 1189, 1318, 1334. Danas se sačuvalo samo ime lokaliteta po crkvi *Stomôrije* (< Sancta Maria), zemlje u novskom konfinu kod Trogira. U listini iz g. 1189 spominje se još terra *Bufali*.⁸⁾ Danas su to *Bufaline* u istom konfinu, a više njih je *Spilja* kao ime brda. Kako se vidi

¹⁾ Isp. Leskien, Skr. Gr. str. 249 § 391 pod: Klassenbezeichnungen. Začudo bi bilo, da je plural već u ova stara vremena bio *-ant*, a očekivali bi *-ane*. Držim, da se radi o latinisiranju prema *-anus*. — ²⁾ Mhj I 137. — ³⁾ Rački Doc. 132. — ⁴⁾ Kaer, Dvije opatije 23. — ⁵⁾ Sm II 131, 239, III 408 (Ne znam, zašto izdavač dodaje još *n* u zagradi?), V 380, VII 128, VIII 98, 481, XII 493. — ⁶⁾ Današnji mi je oblik ovoga romanskoga imena nažalost nepoznat. Od *lau*, spomenuto kod Konstantina (isp. Jireček Romanen I 90 i R E W 4806) i g. 1080 u Spljetu, gdje nam se i značenje kaže: sub rupe que vulgo dicitur *lau*, Rački Doc. 129, izveden je s pomoću sufiksa *-cellus*, *laucellus* strmina; isp. od *monte* deminativ *monticellum* već u oporuci Petra Crnoga (quod prope petra situm est, danas prema Kaeru, Dvije opatije 20 *Glavice* kod Stinica u Poljicima) > u dalmatinskoj toponomastici *Muncel*. Nije nemoguće da i *Lovćen* potječe od *Laucellum*; *ć* se piše *tl* a. 1351 la corona de *Lovtien* (kao međa Kotora), a. 1614 u opisu sandžakata skadarskoga od Marina Boljice kao *kj Lovckien* detto in italiano *Monte Sella* (= možda *monticello* izgovoreno na mletačku). U to vrijeme *Lovćen* nije bio pust kao danas, nego je bio pun izvora i pašnjaka; *-n* mjesto *-l* bio bi kao u *lancun* < *lenuolo*; *au-* > *ov-* kao u *aurata* > *ovrata*, *lovrâta* u Hrv. Primorju. Budući da nema starijih potvrda, ova etimologija, sve ako bi i pristajala u pogledu značenja, može biti samo uspjela kombinacija. Riječ *Lovćen* svakako nije slovenska. Deminutivni sufiks *-cellus* dolazi još u terra de *Vallicella* a. 1230 Sm III 329, na Rabu, danas *Valizal* na specijalnoj karti kod Raba. Moguće je međutim i drugojačije tumačiti *-ćen* u *Lovćen*, upor. *Starohrvatska Prosvjeta*, n. s., I, 191. — ⁷⁾ Ovamo ide možda sa svarabhaktičkim vokalom *Zipille*, negdje oko Omiša, a. 1329 Sm IX 461. Identifikacija je otežana, jer se ne zna za moderni naziv. — ⁸⁾ Ime je očito identično sa *Bufali*, *Buffali*, de *-s*, plemićka porodica u Trogiru, Jireček, Romanen III 11.

slovenski je sufiks bio latinisiran sa *.-anum*. Drugi su *Spilani* a. 1305—7 kod Kotora.

Sa sufiksom *-enica*: locus *Spilenica* posita ad Coprayl kod Zadra a. 1358.

49. *Suh̃* (cf. Mikl. br. 640) čest je adjektiv u toponomastici. Dolazi obično u vezi s apelativima: a. 1191¹⁾) via qua itur in *Suchu dol* versus *varh Suhi dol*. Potvrda je dragocjena, jer dokazuje, da se ovim izrazom, koji zapravo pristaje dolini, može nazvati i *vrh*, koji se blizu ovako nazvane doline nalazi. Mjesto se nalazi između Smokvice i Labina. U okolici Trogira dolazi a. 1689⁹⁾) još drugi lokalitet *Suhi dolaz*. *Suchi kham* in Chrastani a. 1059²⁾) nije izvjesno, pripada li ovamo, jer imade i drugih varijanti: *suuiskhani*, u Policorionu a. 1070—8²⁾) se piše i *Seuischane*, *Suuicham*, a današnji je oblik nepoznat. Zacijelo ide ovamo terra *Suho berdo* a. 1426⁴⁾) na Korčuli in districtu Gorgna Blata; zatim kod Kotora a. 1305—7:¹⁾) (отъ ѡптинске улице у) *Suhij potok*, отъ *Suhoga potoka* (u Prěšĕku).

Kompozitum **Suhovara*, koji će biti kakav prišvarak, dade se potvrditi u najstarijim našim listinama, i to iznajprije u singularu: a. 1070²⁾) *Suchovara* locus prope Nonam, a. 1198¹⁾) locus qui *Suchovarra*, a. 1239¹⁾) locus de *Suchovarra*. Za ovakve prišvarke kao oznaku stanovništva najnaravnije je, da dolaze u pluralu, kao *Mokronoge* i t. d. Tako se ovo ime od 14. stoljeća dade potvrditi u pluralu: a. 1358¹⁾) curia posita in *Sucovare*, a. 1362¹⁾) villa de *Suchovare*. Danas također samo u pluralu *Suhòvare*. Potvrde, kao što su a. 1195¹⁾) terram *Suchouarre*, a. 1242¹⁾) terra *Succhovarre*, a. 1332⁴⁾) villa *Zochovarie*, a. 1371¹⁾) villa *Suchouare* mogu biti i lat. gen. sing.

50. *Šibenik* se dade potvrditi još iz vremena hrv. narodne dinastije. Grafije su obične latinisacije srp.-hrvatskoga imena s latinskim dočetkom i izjednačenjem vokala kao i u modernom talijanskom obliku *Sebenico*. Najstarije potvrde izjednačuju vokale pred naglaskom prema početnom vokalu: a. 1066⁵⁾) in *Sibiniquo*, a. 1088—9:⁵⁾) 1311,⁶⁾) 1326,⁶⁾) apud castrum *Sibinico*, a. 1360⁷⁾) *Scibinik*, a. 1372,⁷⁾) 1446⁸⁾) *Slbinicho*, a. 1303⁶⁾) de *Sybinico*. Talijanska se asimilacija piše prvi put a. 1167⁷⁾) *Sebenicenses*, a. 1210⁷⁾) de *Scebenig*. Naša vokalizacija dolazi a. 1216⁷⁾) *Sibenici*, a. 1220⁷⁾) populo *Sibenicensi* i t. d. Kako je u starom dal-

1) Sm II 250, 274, 296, VIII 98, III 39, IV 91 sl., 164, XII 514, XIII 247, XIV 323. — 2) Rački. Doc. 53, 166, 81 sl. — 3) Mhj I/1 136, X 281. — 4) Mh Slm I 392, 293. — 5) Rački Doc. 66, 132, 149, 200, 429, 135 (= Šišić, Priručnik I 283). — 6) Mh Slm XIII 192, XXVIII 138, 211, XXIX 52, 95, 190. — 7) Sm II 115, III 101, 143, 360, XI-I 87, XIV 46 sl., 169, 389, 416, 516. — 8) Mhj III 415.

matinskom jeziku *e i* pred labijalom mogao prijeći u *u*,¹⁾ imamo grafije a. 1080²⁾ in *Subenico*²⁾ u oporuci Petra Crnoga. Izvedenica sa sufiksom *-janinš* za oznaku stanovništva dolazi već u spomenutoj oporuci a. 1080³⁾ de *Subbenzanis*, a. 1232⁴⁾ Slavox *Sibiņamus*. Naš je dočetak latinisiran prema tipu lat. imenica na *-anus*. Izvedenica na *-janinš* učinjena je u ovom slučaju tako, kao kao da je osnova *Šibenac*, *Šībēnca* (upor. za takovo ime naziv Drinske otoke u Mačvi, Vuk *Pj.*), ne *Šibenik*. Broz.-Iveković II, p. 527 ima *Šībēničānin*. I danas se govori samo *Šibenčanin*, adj. *šibenski*. Upor. za razlikovanje osnove kod kretika: *žūmberski* (ovako govore katolici u Žumberku) mjesto književnoga *žumberački* od *Žūmberak*, *Zagrepcānin*, *zagrebački* od *Zagreb*, *mitrovački* od *Mitrovica* i t.d.

Denominacija je slovenska. U Velebitu blizu Paleža imade vrh *Šibenik*, zabilježen na specijalnoj karti. Na istoku Biokova oko Kozice zovu se dva vrhunca *Šibenik Veliki*⁵⁾ (1320) i *Šibenik Mali*⁵⁾ (1068 m), zatim skup kuća *Šibenik* u selu Jesenice (opć. Obrovac), u Hrvatskoj *Šibenik*.⁵⁾ Denominacija je supstantivirani adjektiv od *šiba*, koja dolazi također kao mjesno ime:⁶⁾ *-en* (= *bn*) + *-ik*. Isp. sa drugim sufiksom: *Šibenac*⁵⁾ u Mačvi i *Šibenica*⁵⁾ u sinjskoj župi. Upor. sada o ovome imenu i moju studiju *O simbiozi i nestanku starih Romana u Dalmaciji i na Primorju u svijetlu onomastike* (*Razprave*, IV, p. 4, p. 28, bilj. 15.).

51. *Trstb* (cf. Mikl. br. 697) > trstika je biljka, prema kojoj se u Dalmaciji veoma često nazivaju lokaliteti, osobito uvale. Za simpleks nema potvrda u dokumentima. Dalmatinska su imena ili čisti adjektivi ili supstantivirani sa *-ik*, *-ica*. Kod Dubrovnika ima *Trsteno*, talijanski prevedeno a. 1764⁷⁾ *Cannosa*. Nezna se nažalost iz dokumenata za starost ovih dvaju oblika. Ovaj se naziv zacijelo ima tražiti i u nazivu uvale na Korčuli, koji čitamo a. 1436 vallis *Vterstena* (*v-* je *v̄*). Supstantivirani adjektiv *Trstenik* dolazi u najstarijim našim dokumentima. A. 1065—74⁸⁾ daruje Rusinus qui et morsticus samostanu sv. Petra u Selu sve zemlje, koje su *in Tristenico*. Premda ima više ovako nazvanih lokaliteta u opsegu splitske nadbiskupije, Kaer⁹⁾ drži, da je ovaj *Trstenik* posred sela Jesenica

¹⁾ Isp. Bartoli II § 343—5 i Č M F L, VI, 254. — ²⁾ Na osnovu ove grafije dovodi P. P. Kaer, Povjesne crtice grada Šibenika i njegove okolice I 11 u vezu sa Šubićima. Da je ova misao nedopustiva s gledišta tvorbe riječi, izlišno je isticati. — ³⁾ Rački Doc. 66, 132, 149, 200, 429, 135 (= Širić, Priručnik i 283). — ⁴⁾ Sm II 115, III 101, 143, 360, XIII 87, XIV 46 sl., 169, 389 416, 516. — ⁵⁾ Ove podatke vadim iz Kaera I. c. — ⁶⁾ Miklosich br. 661. — ⁷⁾ MhJ VII/1 6, 99. — ⁸⁾ Rački Doc. 98,177. — ⁹⁾ Dvije opatije str. 24.

ispod župničke crkve. C. a. 1096¹⁾ in *Calamito*²⁾ = a. 1338³⁾ terra in *Calameto* a. 1144³⁾ zacijelo je drugi lokalitet kod Splita: vallis que sclavonice dicitur *Tirstenic*, latine vero *Calamet*. Ovdje je naša riječ prevedena sa lat. *calamus*⁴⁾ i naš sufiks *-ik* sasvim ispravno izražen sa lat. *-êtum*. Danas je to Trstenik nedaleko Gospe od Žnjana.⁵⁾ Radi se bez sumnje o jednom od najstarijih srp.-hrv. prijevoda. Iz Spljeta je još a. 1493 *Tarstenich*.⁶⁾

Druga je izvedenica sa *-ica*: a. 1348—58⁷⁾ comes, capitaneus *Tristenice*, *Trestenice*, *Tersteniza*, *Tarstaniza*, danas *Trstenik* na poluotoku Pelješcu. Ime je dakle promijenilo sufiks u toku vremena.

I u romansko je doba ovakova denominacija morala biti česta. Na Krku imademo contrada *Canayti* a. 1419²⁾, S. Petrus in *Caneto*,⁸⁾ danas *Kanajt*, izvedenica od *canna*⁴⁾ s pomoću sufiksa *-êtum*.

Ovamo bi išlo i ime *Rožat*, selo kod Dubrovnika, tal. *Rogiatto*, ako bi bilo ispravno isporođivanje Jirečkovu²⁾ sa *rosetum*, izvedenicom sa *-êtum* od germ. *raus*,⁴⁾ nvnj. Rohr. Ako se uzme u obzir situacija ovoga lokaliteta, Jireček bi mogao imati pravo. Naselje leži naime uz močvarno polje puno rogoza. Ali glasovi ne govore za ovu etimologiju. Najstarije potvrde kažu samo to, da je slovensko *o* nastalo od *a*: a. 1118,¹⁾ 1198, 1257, 1359 *Razato*, a. 1197³⁾ Sta Maria di *Razata*, a. 1186 *Ragat*, a. 1237³⁾ *Razatum*, a. 1347³⁾, 1363,³⁾ 1368³⁾ de *Raçato*. Osim toga pišu mjesto ž latinski dokumenti jednom i *bi*, pojava, koja se ne može protumačiti na osnovu glasova staroga romanskoga jezika: a. 1261—2:³⁾ Sta Maria de *Rabiato*. *o*, kako se nalazi u srp.-hrv. obliku, dolazi a. 1321⁸⁾ *Rozato*, a. 1359⁷⁾ *Roxato*. Osim toga teško bi bilo protumačiti, zašto stoji *a* mjesto lat. *ê*. Ovakav prijelaz dolazi samo u praslovenskom: *bježati* < **bĕgĕti*. Upor. ipak Konstantinov Μελετά, nenastanjeno ostrvo u zadarskom arhipelagu, danas srp.-hrv. *Molat*, tal. *Melada*, a. c. 995, 1078 *Melata* (Rački, *Doc.* 25, 123), gdje vidimo također *ε* > *a* kao i u *Rožat*, O diftongaciji u južnodalm. roman. narječju upor. sada *Starohrvatska Prosvjeta*, n. s. I, p. 161. sl. § 5, bilj. 17, § 8, bilj. 24.

52. *Tršci*. Već u doba hrv. narodne dinastije, u t. zv. Libellus Policorion pominje se u zadarskom kraju, a u lučkoj županiji vicus *Trizici* a. 1070—8,⁹⁾ pisano isto tako još a. 1085 i 1086—95.⁹⁾ U

¹⁾ Rački *Doc.* 98, 177. — ²⁾ Romanen I 60, 61, 63. Handelsstrassen. —

³⁾ Sm II 56, 29, 201, 212, 294, 285, IV 38, V 50, 195, 214, VI 523, XII 601. —

⁴⁾ R E W 1485, 1596, 7096. — ⁵⁾ Dvije opatije str. 24. — ⁶⁾ *Bullettino dalmato* XII 101. — ⁷⁾ Mh *Slm* XII 24, 89, 116, 158, 163, 183, 193, 227 i t.d. XIII 280. —

⁸⁾ Mhj VII/1 6, 99. — ⁹⁾ Rački *Doc.* 163, 172. Grafija *ri* za sonantno *r* dolazi i u *Tristenico* a. 1065—74 za *Trstenik* kod Splita, Rački *ib.* 98. Nejasna je varijanta *Treičici*.

kasnijim ispravama dolazi a. 1289 u akusativu pl. terre de *Tričice*,¹⁾ kasnije uvijek kao i u najstarijim potvrdama u nom. pl. a. 1333, 1338 villa de *Trečeci*,¹⁾ a. 1336 terre ad *Trečci*,¹⁾ isto tako a. 1337, 1341, a. 1343 villa *Trečci*¹⁾. Potvrda iz g. 1336 *Tčecy*¹⁾ bit će kakova griješka. Današnji izdavači listina modernizuju neispravno ove stare grafije u *Trecci*, *Tričica* (Zemunik). Ime dolazi još i u 15. vijeku pisano *Tersci*, *Tirsci*, *Tresci*, a možda i *Terci*, ili a. 1459 villa *Tarci*, *Tarzi*, *Tarce* (J. b.). *s* je ispušteno, da se strancu olakša izgovor konsonantske grupe. Treba ustanoviti, čemu odgovara u današnjoj nomenklaturi ovaj vicus ili villa, kome se međe označuju g. 1343 i to *Gelsane* (= Jošani, cf. *J. Φ.* II, p. 315), terre ville *Merglane* (= Mrljane, srez Zadar), terre de *Starassane*²⁾ (danas nepoznato), terra *Cotuschina*³⁾ (danas nepoznato), terre *Lemesuo chraschie* (danas nepoznato), zemlje manastira Kuzme i Damjana de Monte i nekih privatnika. Kako mi je Jelić privatno saopćio, bio bi to lokalitet *Tršci* kod Babinduba između Zadra i Zemunika. Glasovno se posve slaže *Tršci* sa starim grafijama.

Istaknuti valja još i ovo. U kronici otisnutoj u A P J IV str. 39 čitamo za g. 1520—49: „Turci pridoše na Hrvate (a. 1499) i ubiše dum Jakova na *Trščah*.⁴⁾“ Ovo je stari lokativ plurala od nom. *Trščane*, za koji imamo potvrde u zadarskoj listini iz g. 1362 villa *Treschane*⁵⁾ i u Jelićevim bilješkama a. 1535 villa *Terschiane* i *Terscane* iz 15. stoljeća. Bilo bi vrlo lako moguće, da su *Tršci* i *Trščane* isto mjesto (isp. *Tukljača* i *Tukljačane*). Drugo se ime, koje zapravo označuje stanovnike mjesta Tršci, moglo upotrebljavati i za prvo.

Glede značenja mogu da dadnem samo kombinacije. Moguće je, da Tršci stoji u vezi sa *tręgъ* s dočetkom *ъc*. Ako je ispravna ova misao, ostaje ipak nejasno, zašto je ime u pluralu. Moglo bi biti, da se i ovdje radi o istom pluralu kao i u drugim našim mjesnim ime-

¹⁾ Sm. VI 664; X 92, 265, 279, 298, 438, 643; XI 106. — ²⁾ U drugim se dokumentima piše *Starosan*, kao Sm VI 533 a. 1285. Međe su ovome posjedu na istoku *Rossane* i villa *Bristena* filiorum de Cassichi, na zapadu *Semelnik* (= danas Zemunik), na sjeveru *Polletchis*, na jugu *Subichi* i *Radobucha*. Posjed se nalazi u lučkoj županiji, kako se izrijeком kaže a. 1360, Sm. XIII 63: *possesio Starosan* in comitatu de Luka. — ⁴⁾ Tome odgovara u kronici Klimentovićevoj ibid. str. 34: a. 1512: „dom Jakova na *Krčah*“. Ovo će biti štamparska griješka. — ⁵⁾ Sm. XIII 247. Tu se označuju međe posjedu *Suchovare* (= danas Suhovare, cf. 49): de traversa villa Gerbiča (= danas valjda Vrbica) mediante potoch et partim villa *Treschane* et partim villa *Gerča Chacina* (= Ka(l)čina gorica u drugim dokumentima, cf. *J. Φ.* II, p. 315). — ³⁾ U drugim dokumentima piše se još Sm. VI 254 a. 1278 terra *Chotissina* (međa zemlje u Kruševu), Sm. X 265, 298 a. 1336—7 terra *Chotuschina*.

nima u Dalmaciji i u Hrv. Primorju: *Bijaci, Selca, Milje* i t.d., upor. *Strena, Buliciana*, p. 290 sl., *Nast. Vj.* XXIII, p. 340, *Č S J K Z, V*, p. 10. Pluralom se u ovim slučajevima označuje mnoštvo češtica, koje sačinjavaju teritoriju *Bijaća, Selaca* i t.d.

53. *Tukljača*. U listinama iz doba hrv. narodne dinastije pominje se a. 940—6, 1066 i 1078 locus, territorium i terra in *Tochinia*¹⁾ Šišić meće ovaj lokalitet na svojoj historijsko-topografskoj karti hrv.-dalm. kraljevstva oko 1100²⁾ između Rogove i Belgrada uz more tamo, gdje danas stoji na specijalnoj karti XIII/30 lokalitet zvan *Tukljača* (43° 58' 50"/33° 3' 50") i piše ga današnjom ortografijom *Tokinja*. *Tochinia* u dokumentima nije samo ime lokaliteta, nego i ime kraja. I *Tukljača* je ime predjela od Sukošana do Turnja³⁾ (posljednje na specijalnoj karti *Torette*). Jelić drži, da je ovo ime u tijesnoj vezi sa *Tokinjom* iz isprava X—XI vijeka.⁴⁾ Na svome sam putovanju ustanovio, da se na onome mjestu, koje specijalna karta bilježi kao *Tukljača*, nalazi grobište i crkva i da samo mjesto narod zove *Tukljačane*, ime izvedeno od *Tukljača* s pomoću sufiksa *-janinž*. Ide dakle u vrstu mjesnih imena, koja po etimologičkom postanju označuju podrijetlo stanovnika, dotično ne sam lokalitet nego njegove stanovnike, kao *Ramljani, Maglajani, Bošnjaci* i t. d. Današnji se konfin, u kome se nalazi lokalitet *Tukljačani*, zove *Křm(n)čine*. Polje oko njega nazivaju *Tukljaško Polje*. Ima još i naziv *Tukljaška pūnta*. Dolazi i u dokumentima: a. 1249, 1250 terra *Tuclizani*,⁴⁾ darovana samostanu sv. Damjana de Monte. Latinizator je dodao našem obliku samo latinski dočetak *-um*: a. 1309 *ad Toclecanum*,⁴⁾ a. 1310 *iuxta pasculum Tucličani*,⁴⁾ a. 1317 *vinea ad Tuclčanum*,⁴⁾ a. 1334⁴⁾ *vinea in Tuclečano*⁵⁾ uz more, a. 1335⁴⁾ *terre ad Tuclečanum*,⁵⁾ dok a. 1362⁴⁾ (in districtu Jadre in loco) *Tuclačane* pokazuje današnji oblik. U listini iz g. 1365⁴⁾ ovako se imenuje naselje: *tota villa sive possessio posita in Tuclečano*. U ispravi iz g. 1351⁴⁾ je oblik promijenjen: *terra in Cucličano*, valjda prema imenu mjesta *Kukljica*. Da su *Tukljača* i *Tukljačani* u vezi, o tome nema nikakve sumnje. Za to govori geografski položaj i gramatička analiza.

Drugo je pitanje, da li se za *Tukljačani* nalazi paralela na srp.-hrv. teritoriji. U dubičkom srezu u Bosni ima seoska općina s pravoslavnim žiteljstvom *Tuključani*.⁶⁾ Na osnovu same suzvučnosti ne može se ništa pozitivno zaključiti.

¹⁾ Rački, Doc. 20, 67, 68, 118. — ²⁾ Priručnik izvora hrv. istorije I, 1 na kraju. —

³⁾ Jelić, VJ H A Dr. N. S. III 111, gdje govori o središtu tukljačke županije i str. 113. —

⁴⁾ Sm IV 401, 415, VIII 254, 269, 444, X 141, 200, XII 2, XIII 225, 477. — ⁵⁾ Jelić o. c. III 116 piše ga *Tuklječane*. — ⁶⁾ Popis b. h. žiteljstva od g. 1910 str. 164.

Kad ne bi imali historičke potvrde, da današnja *Tukljača* odgovara starom teritoriju *Tochinia*, mogli bi poređivati *Tuklječane* s mjesnim imenom *Tukleke* iz g. 1321 u bosanskoj listini pisanoj srp.-hrv. jezikom.¹⁾ Ali kad znamo, da je stariji oblik *Tochinia*, ne možemo na ovu poredbu ni pomišljati. Gramatički se daje sasvim lijepo dovesti u vezu *Tochinia* i *Tukljača*. i u *Tochinia* je latinska grafija za naš poluglas. Na ovo ime došao je u toku vremena naš sufiks *-ača*. Primjera za ovakve slučajeve gdje ime mjesta ili kraja u toku vremena dobije sufiks, imademo: današnji *Nikoljac* na Limu zvao se *Nikolj pazar*, a. 1395 *ecclesia Sti Nicolai de Limo*,²⁾ ili *Kupinovo*, koje se zvalo nekada *Kupinbn* i *Kupinbnik*.³⁾ Promjena konsonantske grupe *kn̄i* > *kļ* nalazi se i u apelativu: *tn̄ä* ili *tļä* u Banjoj Luci i Travniku ili *kn̄ä* ili *kļä* (u Bosni) = bolest na pšenici, koja nastane, kada kiša padne poslije vrućine. Stoji u vezi sa *tblja* = tinea, *tbliti tbljo* = corrumpto (Miklosich, Slav. etym. Wörterbuch str. 370).

Na pitanje, što je etimologički *Tochinia*, da li je slovenska ili predslovenska riječ, ne mogu zasada još odgovoriti.

54. *Tustica* (cf. Mikl. br. 681.) — Da je današnje ime brda i zemljišta u Poljicima *Mutogras* latinskoga podrijetla i da mu je temelj *Montem grassum* = debelo brdo, o tome poslije Jirečeka, Romanen I 62 nema nikakve sumnje. Potvrde iz listina u tome su jednostužne: a. 1106 *insula que intra Montem grassum est*.⁴⁾ Papinska listina iz g. 1192 piše ga u klasičnijoj latinštini: *Montem crassum*, a. 1207⁴⁾ [*villam Gette*⁵⁾ *et*] *Montem crassum* isto tako, poslije a. 1251⁴⁾, 1315⁴⁾, 1328⁶⁾ samo *Montem grassum*. Sa stanovišta fonetskoga današnji je oblik također jasan; *ont* > *ot* > *ut* je u redu; samo je u konsonantskoj skupini *tgr* neobičnoj našem jeziku umetnuto *o* kao n. pr. u *jävovac* (kod Unijata u Žumberku) iz *jävöcb*. Nebrojani su *Monte grasso* u Italiji i u Francuskoj.

Nas interesira više to, što se ista denominacija opetuje veoma često u srpsko-hrvatskom obliku na raznim stranama naše teritorije. Vidi se, da toponomastički motivi u različitim vremenima i kraje-

1) Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter str. 43. Na pridodatoj karti ubicira *Tukleke* tamo, gdje su danas *Tukovi*. Tumači riječ iz albanskoga. Da li je ispravno ovakovo tumačenje, ne znam. Riječ *tuk* bi mogla biti identična s arnautskom *tokē* = Erde, Festland (cf. Meyer, Alb. etym. Wbch. 432). Dolazi u Duvnu: „Kad voda teče ravno, pa zavije, ono misto, di zavije, zove se lakat ili okuka; ako je to livoda, zove se ada ili *tuk*“. (U Zborniku za narodni život 4, 249). — 2) Jireček, Christl. Element str. 38. — 3) Ak. Rj. 5, 797. — 4) Sm II 17, 251, III 70, IV 453, VIII 380. — 5) Današnje *Gate*, Ravennatov *Gedate*, a je bilo oslabljeno u *e* kao u *Spaletum* i prešlo u poluvokal kao i prvo *e*: *Gädste* > *Gate* je po tome sasvim pravilno. — 6) Mh Sm V 228.

vima mogu biti isti. *Dèbelò Brdo* navodi Ak. Rj. II 325 iz Hrv. Kra-
jine, Bosne i Srbije po više puta. Rimljani su upotrebljavali i *Mons*
Pinguis za jedan lokalitet u Srijemu.¹⁾ U Dalmaciji imamo veoma
starih potvrda za ovakovu denominaciju, možda već iz prvih vremena
dolaska naših pređa. U darovnici Petra Crnoga iz druge polovice
11. stoljeća čitamo: (incipiente a Saline usque ad vineam) *Tilsto-*
*cosse.*²⁾ *Tilstocosse* je lat. genitiv od *Tilstocossa* prema poznatom pra-
vilu latinske i romanske sintakse. Jedino smo u dvojbi, da li se radi
o osobnom ili mjesnom imenu³⁾, jer naziv dolazi i u imenu svjedoka
*Drugana Tilstocosse*²⁾, *Girdana Tilsta cossa.*²⁾ U listini iz g. 1200⁴⁾
čitamo opet: (tercia pecia de terra Rasoli) *sa (=za) Telsti breg*
sub Pocivala (na Braču). Ovdje se jedan lokalitet zove *za Tusti brijeg*.
U dokumentu iz g. 1308.⁴⁾ zove se današnja *Tustica* kod Zadra *mons*
vocatus Tolstiça. Ove su potvrde dragocjene i za našu historičku
gramatiku, jer pokazuju još sonantno *l.*⁵⁾

55. *Vbcb* je čest toponomastički naziv u svim slov. zemljama.⁶⁾
Kod Jugoslovena dolazi najčešće na slovenačkoj i na staroj hrvatskoj
teritoriji. Već a. 1042⁷⁾ spominje se *curtis Batina ves* darovana sa-
mostanu sv. Krševana. Adjektiv je nejasan. Listina je iz Lucija. Ima
i čitanje *Butina.*⁸⁾ Današnji je oblik nepoznat. Može se dakle s nekom
izvjesnošću govoriti samo o apelativu. Ispoređivati se ipak može sa
Bwthynawaz a. 1435⁹⁾, 1486⁹⁾, 1495⁹⁾ negdje kod Knina.

Ovaj je apelativ zacijelo i u *Dobruchiavas, Dobrucauas* a. 1351¹⁰⁾,
1354¹⁰⁾ negdje kod posjeda Draginići s nejasnim posjedovnim adjek-
tivom. Sasvijem je jasan adjektiv a. 1258¹⁰⁾ u villa *Radoslavla vas*,
koja se nalazi na teritoriji *Bužane* (danas Bužim). U lučkoj je županiji
a. 1370¹⁰⁾ *Malinauas* s nejasnim adjektivom kao i u a. 1370¹⁰⁾ in *Par-*
lina vas negdje kod Zadra, a. 1370¹⁰⁾ *Puticagna vaçs* = 1402⁹⁾ villa
Putizagnavaç in districtu Sibenici. Očit je posjedovni adjektiv u a. 1338¹⁰⁾
villa *Raduhova vaas*¹¹⁾ u lučkoj županiji.

56. *Vinac*. Vrhunci se često označuju na srp-hrv. teritoriji s *vbnъcb*.
Miklosich ne donosi primjera. Kod Jajca ima vrhunac *Vinac*, naprama
Petrinu u Polači (benkovački srez) *Vinculja*. I u romanskim imenima

1) Passio quattu Coronatorum; isp. Bulić, Fruška Gora, Hrv. Prosvjeta
VI 198. — 2) Šišić, Priručnik I 1, str. 278, 280. — 3) Bulić l. c. drži ovaj naziv mjesnim
imenom. U Kaera, Dvije opatije, ne nalazi se. — 4) Sm III 54, VIII 244. — 5) Isp.
Leskien, Skr. Grammatik I § 200. — 6) Miklosich br. 755. — 7) Rački Doc. 46.
Druga su mjesta *Nova sella, Vitula*. Za posljednje ima i čitanje *Infula*. —
8) Isp. locus *Butinna* kod Kukljana a. 1339 i 1369 Sm. X 486, XIII 10g. — 9) Mh
Sim XLII 9, 29, 48, V 2. — 10) Sm V 102, X 373, XII 30, 260. — 11) Ova je gra-
fija od interesa za akcenat. Govori zacijelo za duljinu u *vas*, isp. u Žumberku
kod katolika *vās*.

Dalmacije imade potvrda za ovakovu denominaciju: a. 1266¹⁾ mons *Corone* = a. 1302¹⁾ mons *Cruna* na otoku Pašmanu.

Vrhunac se označivao u romanskoj Dalmaciji i sa *crista*²⁾: a. 1261⁸⁾ terra in *Cresta*, Santus Michael in *Cresta* a. 1326⁸⁾, 1312⁹⁾ iznad Dubrovnika. U 14—15⁴⁾ vijeku bio je slaviziran u a. 1357⁵⁾ *Crestec* a. 1324⁵⁾ *Crestez*, a. 1348⁶⁾ *Crestecz* na osnovu pučke etimologije, danas nazvan *Srđ* prema istoimenoj crkvi. Kod Kotora imade također *Krstac* na specijalnoj karti 36/XIX, potvrđen a. 1331¹⁾ *Carstaz*. Ne zna se, nije li i ovo slavizirano lat. *crīsta*.

I u vezi s adjektivom dolazi ovaj apelativ: a. 1363⁵⁾ aqua (pagus=potok) de *Smocovenec -ač* [= Smokov⁶⁾ vijenac], danas *Smokòvjenac*, selo poviše Mlina (Molini) u Župi (gen. *Smokòvjēnca*). Ide li ovamo *Winic* a. 1329¹⁾ (valjda kod Omiša), ne znamo, jer je moderni oblik nepoznat.

57. *Vlašići* (cf. Mikl. br. 731.) *Vlašić* kao prezime i mjesno ime dade se potvrditi na nebrojenim stranama srpsko-hrvatske teritorije: Obično se dovodi u vezu sa sredovječnim putovanjem rumunjskih pastira po našim stranama.⁷⁾ Začudo je, da su nekoja od tih imena veoma stara. A. 1070⁸⁾ spominje se *Wlasići* villa Pagi. Tu je ecclesia sti Johannis de *Vlassich* de insula Pagi a. 1292.⁹⁾ Pribilježiti je također, da se u istom dokumentu pominju *pascua* et *gajo* de villa *Vlassich*. U ovoj je potvrdi mjesno ime u singularu, kaošto imena na *-ić* u moderno doba pokazuju tendenciju, da iz pluralia tantum pređu u singularia tantum. A. 1265⁹⁾ 1284⁹⁾ umeće se u konsonantskoj grupi *vl* neobičnoj Romanima u za oblakšanje izgovora: pars salinarum de Pago que sunt in *Vulascigi*, terra ad *Vulasichi*. Danas *Vlašići*, isp. i na Krku selo *Vlašići*, kojega ruševine se vide u Brgudu (= općinskom pašnjaku) kod Dubašnice.¹⁰⁾

Druga izvedenica je negdje kod Dubrovnika: a. 1253⁹⁾ връхъ Жъръновъницѣ дери до Влашице,

Territorium *Vlossi* na *Seri* u Policoricnu a. 1070—8⁸⁾ je posvema nesiguran. Čini mi se, da ne ide ovamo. *Vlossi* je možda *vš ložē*.

58. *Vrana* (cf. Mikl. br. 741) nije baš osobito čest topografski naziv u Dalmaciji. *Vrana* blizu Biograda, potvrđena već za doba hrv.

¹⁾ Sm V 398, VIII 32, XII 62, IX 461. — ²⁾ R E W 2330. — ³⁾ Sm V 187, Mh Sm XXIX 225, X 9, Mhj IX 432. — ⁴⁾ Jireček, Romanen I 60. — ⁵⁾ Mh Sm XIII 50, 182, X 131, XXVII 316—20, 334, 342 sl. — ⁶⁾ Oba v slila se u jedan (haplogija) kao i u *Petrovaradin* < *Petrov Varadin. — ⁷⁾ Isp. Miklosich, Über die Wanderungen der Rumänen etc. Denkschriften Wiener Ak. Wiss. ph.-hist. Kl. XXX. Novaković, Selo, Glas XXIV 31. — ⁸⁾ Rački Doc. 88, 167. — ⁹⁾ Sm V 345, VI 472, IV 531. — ¹⁰⁾ Milčetić, Sitni prilozi, Zb N Ž O. IX 17.

narodne dinastije, dolazi u kasnijim dokumentima u interesantnim potvrdama. Kako Romani nemaju konsonantske grupe *vr* na početku riječi, *v* je bio vokaliziran. Za to imamo potvrde kao a. 1248¹⁾ preceptor *Orane* u mletačkim listinama. Da li se u potvrdama, kao što su a. 1291²⁾ de *Urana*, a. 1360¹⁾ ad *Uranam*, ima baš čitati *u*, ne može se znati, jer se oba glasa jednako pišu. Interesantnije je, da se *u* diftongira kao *Laucarani*³⁾ za *Lucarani*, pa se piše: a. 1292³⁾, 1298³⁾, 1348²⁾, 1278²⁾, 1352²⁾, 1356²⁾, 1394²⁾ prior *Aurane*, *Aurana*. Tako se piše još i danas u lat. titulu priora vranskoga. Ovaj *Aurana* dobiva i član, pak se piše a. 1409¹⁾ castrum *Laurani*, *Laurana*. Ali ima potvrda, koje nesumnjivo dokazuju, da se je nastojalo latinizirati našu konsonantsku skupinu umetanjem vokala za oblagšanje izgovora. Još se tome iz nepoznatih razloga dodalo romanski član.⁴⁾ Pisalo se prema tome naše mjesno ime u mletačkim dokumentima: a. 1409¹⁾ *Laverani*, *Levorani*, *Lavorana* ili bez člana a. 1348²⁾ prior *Averane*, in logia tere *Averane*, a. 1348²⁾ prior *Averanus*, datum *Averani*. Oblakšalo se grupu i na taj način, da se metnulo pred *vr a*, pa se pisalo a. 1370²⁾ *Awrana*. Slično se latiniziralo i *Vračl* u Albaniji, koje se pisalo a. 1416 *Auracus*.⁵⁾ Jednom se samo piše sa *w*: in terra Sclavonie prope *Wranam* a. 1361.²⁾ I dočetak se jednom zamijenio drugim latinskim: a. 1350²⁾ viceprior *Aurule*, doduše samo jedan put, tako da ovaj oblik nije postao tradicionalan kao *Aurana*. Da li se a. 1080⁶⁾, 1076⁶⁾, 1360¹⁾, 1345¹⁾ ima čitati *Vrana*, kako pišu izdavači Rački i Ljubić, ne može se znati, jer dokumenti, kako je rečeno, ne razlikuju *v* i *u*.

Vrana dolazi u Dalmaciji još u adjektivu: 1. sa sufiksom *vj*: a. 1267²⁾ via qua itur ad *Vranja*, isp. u srednjem rodu u Srbiji *Vranje* (sc. mjesto). Danas je to *Vrânjic*⁹⁾ kod Splita s deminutivnim sufiksom kao *Kònjic* u Bosni. I ovo je mjesto prema tome dobilo u toku vremena deminutivni sufiks kao i *Ravanjska*. 2. Isp. drugi naš adjektivni sufiks u *vranova noga* a. 1191.²⁾

Supstantivirani adjektiv od *vrânic*⁶⁾ je možda a. 1426⁷⁾ (tres valles ubi dicitur) *Vuraniciak* na Korčuli in districtu Blata. Isp. *Vrânic*, planina u Hercegovini više Mostara.⁸⁾

1) Mh Sm I 76 sl., 169, II 287, 299, III 180, 433, IV 19 sl., 337, V 164, 177, 180, 205, 173 sl., XXVII 55. — 2) Sm VII 27, 29, II 250, V 427, VI 509 piše *Aurania* više puta, 254, XI 438, 442, 444, 566, XII 101, 347, XIII 186. — 3) Jireček, Romanen I 82. — 4) Arkiv za povj. jugosl. IV 51 piše za 16. stolj. rastavljeno *La Vrana*. — 5) Jireček, Chrjstl. Element 20. — 6) Rački Doc. 132, 104. — 7) Mhj I/1 132. — 8) Broz-Iveković Hr. Rj. II 742. — 9) Na ovo se mjesto odnosi možda i a. 1080 in *Vrana* (a cilaua niua) u oporuci Petra Crnoga, Rački Doc. 132. Ako je tako, onda ova potvrda dokazuje, da je današnje mjesno ime istom kasnije dobilo adjektivni sufiks.

59. *Vrkešane*. G. 1472. čitamo ime ovoga lokaliteta u starom lokativu plurala: „u Mikule na *Varikašah*¹⁾“, kao što i od *Bužani*²⁾: *v Bužah*,³⁾ cf. Daničić, Ist. obl. str. 135. Nominativ plurala je prema tome bio *Varikašane*, kako se spominje a. 1518—20 u topografskom prijedelu zadarskog sreza i ninske županije, crpljenom iz spisa zadarskoga kneza Petra Marcello (privatno saopćenje Jelićevo). Današnji je oblik *Vrkešane*. Ovako se zove prostrano polje, oranica i vinogradi kod Bokanjca blizu Zadra. Stanovnici Bokanjca naglašuju, kako me obavještava g. Piasevoli, *Vrkešane*, a otočani zadarski, koji tu rade, *Vrkešâne*. Današnji stanovnici Bokanjca izgubili su osjećaj za etimologičko značenje ovoga imena. Oni samo znaju, da se je to polje uvijek ovako zvalo. Budući da posrijed terena ima i lokva, zovu neki ovo polje još i *Lokvina*. Kako je autohtono stanovništvo onoga kraja bilo za turskih ratova zamijenjeno drugim, držim, da je nestalo tradicije, koja bi mogla čuvati prvotni naziv u nepromjenjenom obliku. Bit će dakle, da je stari naziv izmijenilo novo stanovništvo, ne znajući mu značenja na osnovu kakve pučke etimologije, koja mi je zasada još nepoznata, jer se izmjena *Varikašane* > *Vrkešane* neda protumačiti na osnovu glasovnih zakona.

Hoćemo li da pronađemo etimologičko značenje, moramo po-najprije potražiti paralele. U ispravi iz Zadra iz g. 1373. čitamo ime polja kod Tkona na Pašmanu: (in loco Tukoni in campo) *Varicçagni*⁴⁾ *polle* (gognaos duos vinearum). *Varicçagni*⁴⁾ je očiti lokativ singulara od adjektiva izvedenog s pomoću nastavka *-bj* od *Varikašanin*, a ovo opet od *Varikaša* s pomoću sufiksa *-janin* kao *pučanin* = jedan iz puka, ili u Žumberku *goščân* = jedan između gostiju. Tako će značiti i *Varikašanin* = jedan iz zadarske familije *Varikaša*, koja se često pominje u zadarskim ispravama.⁵⁾ *Varic[a]çagni polle* označuje prema tome polje, koje pripada jednom iz ove porodice, a *Varikašane* = naselje ove porodice. U zadarskom kraju imamo paralelu u *Petrčane* ili

1) Mhj VI 269, 138. Prema Jeliću *Bužani* su današnji *Bužim* kod Gospića. S time se slaže, što se na teritoriji *v Bužah* a. 1438 pominje *Novi Grad*, a to je današnje mjesto kod Gospića. — 2) V. Miklosich, Ortsnamen aus Appellativen, Denkschriften Wiener Ak. ph.-hist. Cl. XXI 89. Leskien, Skr. Gr. I § 739. Vondrák, Vgl. sl. Gr. II 9. — 3) Sm XIV 555 sl. Što se između *ç* ne nalazi *a*, bit će cijelo štamparska ili pisarska griješka. — 4) Jelić, Vj H A Dr. N. S. III 77 piše ovo isto *Varigagni polle*. Koje je čitanje izpravnije, ne znam. — 5) Jireček, Romanen III 67, 50, 20. S imenom zadarske porodice *Lemesso*, *Lemesci* i t.d. kod Jirečeka ibid. 35 možemo upoređivati imena naselja: 1. *Lemešane*, 2. *Podlemešane* a. 1449 u konfiniju Ljubavca, pomenuto u popisu gradova i sela ninske biskupije izvan ninskoga sreza (J. b.) 3. *Lemesuo chraschie* (= Lemeševo hrašće) a. 1343 Sm XI 106. X 265, 298 a. 1336. — 5) *Kožino* zove se još a. 1520 *Cosinoselo* (J. b.).

Petričane (37), izvedeno sa istim sufiksom od imena zadarske plemićske porodice *Petrizi* (12. stolj.), *Petrizo*, *Petriço*, *Petrizzo*¹⁾ (13.—14. stolj.). Imenima *Varikašanin*, *Petričanin* možda su bili nazivani i kmetovi ovih familija; *Varikašane*, *Petričane* bi onda značilo naselje ovih kmetova. Ovu nijansu u značenju ne možemo dokazati, nego samo nagađati.

Za oznaku pripadnosti nekoga zemljišta ili naselja stanovitoj porodici upotrebljavaju se u zadarskom kraju i drugi sufiksi, kao što su: 1) *-inz*: *Kožino* (v. bilj. 5. p. 90) = posjed *ser Cose*, *Cosse* [= hipokoristik od *Cosmas*²⁾]; 2) *-o(e)vš + ski + ina*: *Pečarôščina*,³⁾ zemlje kod Bokanjca, izvedeno bez sumnje od imena zadarske plemićske porodice *Pechiario* a. 1289, *Peçaro*, *Pecchiario* 14. stolj. i t. d.⁴⁾, *Pegiaro*, *Pechar*,⁵⁾ a potvrđeno a. 1479 *Pechiarouschina* loco posto a Bocagnazzo (J. b.), danas *Pečarôščina* (zemlje). Za tijem terre (supra Muruičam ad) *Lemeseschina* a. 1335 Sm X 197, bez sumnje izvedeno od imena zadarske porodice de *Lemessis*.¹⁾ Isp. s ovim sufiksom još terrae *Maslofschina* in Luka a. 1334.⁵⁾ Ili samo *-sk + -ina* kao u: terra vocata *Cotopanschina* (posita ad Berdam) a. 1301,⁶⁾ a. 1304 villa *Cotopanschina* ad Berdam,⁶⁾ a. 1285 terra *Cotopansina*.⁶⁾ Ovako se zove naselje, jer se a. 1364 spominje Miltinus abitator in *Cotopanscina*. Ovo se naselje spominje još a. 1519 *Kotopaščina* (J. b.) sa *nšč > šč* kao u *Brbiščica* od *Birbinj*. Ovamo ide zacijelo i possessio *Viref-schina* a. 1333⁶⁾ negdje kod Zadra, izvedenica od zadarskoga porodičnoga imena *Virević*.

60. *Vučja glava* (cf. Mikl. 733). Adjektiv i izvedenice od *vuk* česte su u našoj toponomastici. Iz dokumenata imadem a. 1249⁷⁾ collis *Volchya glava*, međa posedarskoga posjeda, danas *Vučja glava* kod Posedarja. Prijevod će biti a. 1205⁷⁾ (ad quercum que dicitur) *Quercus lupi* kod Nina.

¹⁾ Jireček, Romamen III 67, 50, 20. S imenom zadarske porodice *Lemesso*, *Lemesci*, i t. d. kod Jirečeka ibid. 35 možemo upoređivati imena naselja: 1. *Lemešane*, 2. *Podlemešone* a. 1449 u konfiniju Ljubavca, pomenuto u popisu gradova i sela ninske biskupije izvan ninskog sreza (J. b.) 3. *Lemesuo chraschie* (= Lemeševo hrašće) a. 1343 Sm XI 106, X 265, 298 a. 1336. — ²⁾ Isp. i naziv *Cosin las* a. 1372 Sm XIV 431. — ³⁾ A. 1518—20 u topografskom prijegledu zadarskog sreza i ninske županije pomijne se još *Pechiario* castrum (Jelić misli, da je isto što i *Polišane* = *Poležnik*), *Pečarovci* (villa *Pechiarovci* a. 1514; ove se godine pomijnu iz Novigrada Jakobus i Symon *Pechiarich*). U konfinu Pridruga ima i danas *Pečarevac* (bunar i njive). Sufiks *-ovščina* dolazi još u *Oslarofschina* in districtu Jaderae a. 1448 = a. 1512 puteus sive fons *Osgliarouschina* (J. b.) — ⁴⁾ Jireček ibid. str. 48. — ⁵⁾ Sm X 123, IX 219, XIV 175 sl. a. 1369. — ⁶⁾ Sm VI 525, VIII 2, XIII 413. Veza s imenom zadarske plemićske porodice *Cotopagna*, *-nia* v. Jireček o. c. 21. je sasvijem očita. — ⁷⁾ Sm IV 391, III 52.

Od osobnog imena *Vlk* (isp. *Vulkossius*, *Valcossius* u dokumentima) bit će izveden naziv Вѣльковѣшина, što ga čitamo a. 1250¹⁾) u Smoljčevoj darovnici: kupihъ u Rečimira vsu Вѣльковѣшинѣ ѡ Брѣзихъ до вѣрѣха. Račkome je ovo kao i *Brēzi* ime sela ili zemljišta. Od ovoga je imena izvedeno i drugo ime zemlje u hvarskom statutu: a. 1331²⁾) prope terram, quae vocatur *Vuchol stiza*. Čitati se ima zacijelo **Vulhostiza*. Sastavljač nevješt narodnom jeziku premjestio je *l* na krivo mjesto. Ime je jasno: *Vukovštica*, supstantivirani adjektiv od *Vuk*: *Vukov* + *ski* + *ica*, kao što je na Ugljanu *Sutomišćica* < *Sutofumišćica* = terra Sanctae Eufemiae (Fumiae) < *sutomij* + *ski* + *ica*³⁾) ili *Lovreščina*⁴⁾) kod Postira na Braču izvedeno od crkve svetoga Lovre, koja se tu nalazila: < *Laurent* + *bj* + *bskъ* + *ina*.

Kao imena familijskih naselja imaju se smatrati pluralia tantum izvedena od *Vuk*: 1. locus *Vilchichi* in Chrastani (= Raštani kod Tinja), danas *Vukšići*, a. 1070—8⁵⁾) u Policorionu. U dokumentu je ispušteno š, možda radi toga da se olakša izgovor Romanima. 2. Drugo se ovakvo ime spominje u oporuci Petra Crnoga a. 1080⁶⁾) *Uilkiki*. Ovako se zove pleme u Poljicima, jer se tu kaže: ceperunt *Vilkiki* nec non Prodanus dvornico cum omnibus Tugaranis etc. resistere. Ime plemena se sačuvalo do danas kao ime mjesta *Vučići*⁷⁾) (*Pod Vučići*) u Poljicima⁸⁾).

61. *Zemunik*. Adjektiv *zemlbn* „terrestris, agrarius“ dolazi u toponomastici sâm, u vezi s apelativom i u supstantiviranom obliku. Današnji *Zemun* = njem. *Semlin*, koje je stariji naš *Zemlbnъ* s i mjesto poluvokala. Drugo je mjesto u biografiji Stefana Lazarevića: *Zemlbnъ*⁹⁾) (*grad*). Apelativ je dakle u toku vremenima iščezao; još se je sačuvalo u *Zēmûn-grād*, u imenu položaja između Piskavice i Omaške (okružje banjolučko). Ako sam dobro obaviješten, zove se ovaj isti lokalitet i *Zemûnica*. Ovako se zove i potok, koji izvire negdje kod Ivanjske, a utječe u Gômie(o)nicu¹⁰⁾) pokraj Piskavice. Kraj toga po-

1) Mhj V 18 = Starine XIII 209, 205. — 2) Mhj 205. — 3) N Vj XXIII 444. A. 1529 u *Suturmišćici*, Arkiv za jugosl. povj. IV 37. Je li *r* štamparska griješka? Skraćeni oblik *Fume*, koji se danas govori u onom kraju, dade se potvrditi u izvedenici već u dokumentu a. 1354. domus *Fumiçe*, Sm XII 240. Za kontrakciju -*ohu*- > *o* isp. *ulož* < **uholož* (cf. *uholaža*) kod Broz-Ivekovića II 640, *soparan* < *suho*- u Žumberku kod Unijata. U *Fumija* se izgovaralo *f* kao *h*, isp. *kaha* < *kafa*, *hala* < *hvala* na Ižu, kako mi piše g. Piasevoli. u mjesto *e* u *Fumia* nastao je radi labijala, isp. Časopis pro mod. fil. VI 254. — 4) Bullettino dalmato XXVII 37. — 5) Rački, Doc. 163, 165, 129. — 6) Šišić, Priručnik I 1, 278. — 7) Zb N Z O VIII 196. — 8) Kaer, Dvije opatije, str 22. misli, da su *Vilkiki* = *Vičičevići* u Poljicima. Ali se oba imena glasovno ne podudaraju. — 9) Daničić, Rj. iz knj. st. srp. I 375. — 10) < *Gomilnica*. Čuje se i *Gomionica. ie* < *io* isp. u *bariece* < *barilce* u Žumberku kod Unijata.

toka je čunjast brijeg, koji se zove *Zemunik*. Na tom je brijegu morala biti nekakva crkva ili grad, budući da se tu našlo pečene zemlje i troske (šljaknje). Moglo je tu biti i kakvo rudarsko naselje. Nije nemoguće, da se je tu nalazio sredovječni *Žemlnik*,¹⁾ koji Thalloczy²⁾ meće negdje oko Kotor-Varoša. Oba su imena, kako se vidi, identična. *Zemun* u staroj srpskoj državi na Strumi³⁾ spomenut je već gore.

Dalmatinski *Zemunik* kod Zadra dade se potvrditi od 13. stoljeća: a. 1285⁴⁾ *Semelnik*. Ovaj je oblik bio latiniziran a. 1289⁴⁾, 1340⁴⁾, 1342⁴⁾, 1343⁴⁾, 1341⁴⁾, 1347⁵⁾ *Semelnicus*; ili su *l* pisali ljudi nevjšti našem jeziku na krivom mjestu: *Selmenicus*.

62. *Žrnovnica*. *Žrnjny* je stavio Miklosich br. 788 također među slovenska toponomastička apelativa. Na srpsko-hrvatskoj teritoriji dolazi u imenima mjesta ovaj apelativ *sâm* i kao supstantivirani adjektiv. Današnja *Āvala* ili *Hāvala* kod Beograda zvala se prije castellum *Xerno*⁶⁾ (et Ostrouiza, in praeruptis ambo petris), također *Žrnovanj*.⁷⁾ Na Korčuli ima selo *Žrnovo*, a. 1426⁸⁾ *Zernova*. Ne znam, je li slučaj, što su ovako nazvana mjesta ili rijeke u toku vremena mjenjala nazive. Kao što *Žrnovanj*, brijeg kod Beograda, koji je zamijenio svoj slovenski naziv turskim (od *havalé* = strmo mjesto, isp. rum. *havalea*), tako su druge dvije rijeke u Dalmaciji promijenile svoj prvobitni slovenski naziv drugim slovenskim. *Kopriva* nazvana je kasnije *Zrmanja*.⁹⁾ Najstarija je potvrda za posljednji naziv iz 14. vijeka (a. 1365.). *Bade* kod Splita zvala se još prije a. 1080¹⁰⁾ *Sirnounyze*, c. a. 1090¹⁰⁾ curtis in *Sirnouniza*, a. 1210¹¹⁾ ad *Zernovizam*, a. 1220¹¹⁾ *Zernouniza*, a. 1315¹¹⁾ *Sernouniça*, a. 1328¹¹⁾ fluvius *Sernovinice*, u 14.⁹⁾ stolj. *Zarnouiça* bez *n*, kako se i danas govori. U jednom srp.-hrv. pisanom dokumentu iz g. 1415⁸⁾ piše se ovo ime rijeke sa poznatom promjenom konsonanske grupe *vn > mn*: mimo *Zarnomicu*. Sa *-ar-* za sonantno *r* piše se u 16.¹²⁾ vijeku u mletački pisanoj kronici: *Zarnouniza*, kao i još ranije a. 1231¹¹⁾ *Zarnounitza*.

¹⁾ Daničić l. c. — ²⁾ Studien zur Geschichte [Bosniens na karti. — ³⁾ Daničić, Rj. iz knj. st. srp. I 375. — ⁴⁾ Sm VI 665, 533, X 590, XI 19, 33, 120. — ⁵⁾ Mh SIm II 453, 455, III 7. — ⁶⁾ Jireček, Heerstrassen, 123; Handelsstrassen 24, 53. — ⁷⁾ Mijatović, Годишњица Чупића, I, 52. — ⁸⁾ Mhj VI, 116 I/2, 134. — ⁹⁾ *Nast. Vj.* XXIII, 445, br. 8, XXIV, 662 br. 6. Pokojni Jireček u svome pismu od 13.-VIII. 1916. izrazio mi je mišljenje, da se u *Mlava* sakriva *Dacia Maluensis*, što bi sa fonetskoga gledišta doduše moglo biti ispravno. Ali valja primjetiti, da lat. *μ* poslije *l* prelazi u vulgarnom latinitetu u *b*, por. *malva* u rom. jezicima *R E W* 5274: rum. *nalba*. — ¹⁰⁾ Rački, *Documenta*, p. 135, 153, 88. Sudeći po izrazu curtis in *Sirnouniza*, ad Ursanum de *Sirnounize* (= Šišić, Priručnik, I, p. 283), ovaj je naziv označivao I naselje. — ¹¹⁾ Sm III 102, 188, 214, 344, 395, 433, II 22, IV 531, VI 254, VIII 394, IX 437, XIII 245. — ¹²⁾ Arkiv za Jugosl. povj. IV, 58.

Zr̃ny je u ovoj denominaciji imao po svoj prilici metaforičko značenje (upor. Berneker II, 36 s. v. *mel'q*; Ak. Rj. VI, p. 852, *voda melje obalu* u Timoku, metatorički izričaj, koji odgovara slovenačkome: *voda melje breg*). Ivanišević¹⁾, koji piše na više mjesta ime rijeke *Žrnovica*, ovako je opisuje: „Na strmin obroncin obori se pusta voda, uvati mav (= mah), prodere polje, otvori sebi put, pa ćeš, čoviče moj, malo di viditi potočina, rivotina, vododeraka i jametina kao u Poljicin“.

Prema ovome opisu, poljička je *Žrnovnica* tipična gorska rijeka, koja derući teren stvara na svome toku svakakve grebene. Srednjevjekovna metaforička denominacija za ovu rijeku *Bade* upućuje baš na ove grebene. *Bâd* je kod dalmatinskih leksikografa potvrđeno za „scopulus“ od 16. vijeka²⁾ O tome toponomastičkom nazivu raspravljao sam na drugom mjestu.³⁾

Naziv *Bade = Žrnovnica* interesantan je za toponomastičku nauku, jer nam veli, da su mogući različiti metaforički izrazi za isti geografski pojam. A baš je za dalmatinske rijeke karakteristično, da mogu imati po više imena⁴⁾ već od starih vremena.

Od osobitog je interesa nadalje to, što u Dalmaciji nailazimo još jednom na ovakovu denominaciju. Ovaj puta označuje se ovim imenom ne rijeka, nego kraj (župa) već u 13. i 14. vijeku.⁵⁾ U narodnoj pjesmi⁶⁾ 16. vijeka imamo „lijepa župa *Žrnovica*“, gdje mjesto sufiksa *-nica*, imamo samo *-ica* kao i u Ivaniševića za *Žrnovnicu* kod Splita. Dokumenti znaju međutim samo za *-nica*: a. 1253⁶⁾, връхъ *Жръновъницѣ*, a. 1222—8⁶⁾ i *Žръновъnici*, a. 1234⁶⁾ (?) za vinograde *žръновъničьке*, a. 1234—40⁶⁾ od *Žръnovnice*, a. 1362⁶⁾ a za землю *жръновничкѣ*. Ova se denominacija upotrebljavala i u pl.: a. 1378⁷⁾ u *Žrnovnicah*. Jireček⁷⁾ je bio već na dobrom putu u tumačenju ovoga toponima, kad je rekao, da su se njime označivala prvobitno ona vrela na morskoj obali, gdje su mlinovi i upozorio na „*žr̃ny*⁸⁾ Mühlstein“. Južna granica ove župe išla je kod sela Bjelena (= danas Plat). U 14. vijeku dijelila se na tri kotara: *Brennum*, *Subbrennum*⁹⁾ i *Molini = Mlini*.. U ovu župu je spadao još *Brgat = Ver-*

1) Zb. N Ž O, VIII 196. — 2) Ak. Rj. I, 145, 2. — 3) Rad, knj. 224, p. 103, br. 3, — 4) Archivum romanicum, VI, 160. — 5) Jireček, Heerstrassen, 123; Handelsstrassen 24, 53. — 6) Sm III 102, 188, 214, 344, 395, 433, II 22, IV 531, VI 254, VIII 394, IX 437, XIII 245. — 7) Handelsstrassen, 24. — 8) Današnji srp.-hrv. oblik *žřvanj*, *žřvnja* nastao je metatezom od *nv > vn* kao u *Žumberku* kod katolika *pómna* ili *póvna* prema *pomva* kod kajavaca < st. v. nj. *panna* i t.d., (REW 6199) *zâvla = zaova < *zby*. O mjesto *a* u *Žrnovnica* opominje ili na č. *žernov* pored *žerna* mjesto *-ev* kao u *církev*. gdje se radi po svoj prilici o promjeni sufiksa, ili na *Dubrovnik* mjesto **Dubravnik* od *dubrava* (upor. Belićev Zbornik, p. 128). — 9) Sačuvano do danas u *Srebrno*, Jireček, Mhj, IX, p. 436, prema pučkoj etimologiji, koja je dovela u vezu predslovensko ime sa adj. *srebrn*.

gatum i *Šumet = Junchetum*. Iz ovih se podataka razabire, da je *Žrnovnica* kao denominacija pristajala samo za onaj kraj, gdje je danas selo *Mlīni*. Kao ime kraja raširilo se kasnije i na mjesta, gdje o mlinovima nema ni govora.

Ovdje se prema tome ne radi o metafori kao u splitskoj *Žrnovnici*, nego o oznaci mlinova, o sinekdohi, ako se hoće ova toponomastička pojava označiti estetskim terminom.

Kao što je splitska *Žrnovnica* mijenjala u toku vremena svoje metaforičko ime, tako i za *Zrmanja*¹⁾ nalazimo u srednjem vijeku drugo ime: a. 1111²⁾ flumen *Coprive*, još ranije u Krešimirovoj listini a. 1070³⁾ flumen *Coprive*. *Kopriva* je očito ne ime rijeke nego vrlo obično ime mjesta⁴⁾, koje se pominje a. 1278²⁾ *Chopriva*, kao međa Kruševa, zemlje krbavskoga (de Crebau) kneza. Kao što se Drim zove flumen *Lessi*⁵⁾ zato, što protječe kraj Lješa, tako se Zrmanja zove flumen *Coprive* radi toga, što protječe kraj tako nazvanoga mjesta. Najstarija je potvrda za naziv Zrmanja iz 14. vijeka: a. 1365²⁾ (tarra regalis Wydche zelo inter possessionem Kegel et) *Zirmana*. Metafora je ovdje ista kao i u *Žrnovnica* i *Mlava*.⁶⁾ Da li se je u rimsko doba zvala *Telavius* ili *Tedanius*, to nije izvjesno, jer prema Patschu⁶⁾ ovaj posljednji naziv označuje karstna vrela (Karstquellen) kod Sv. Jurja, koja se danas zovu *Žerovica*.

¹⁾ *n* mjesto *n* pokazuje, da je *Zrmanja* adjektivna izvedenica s pomoću sufiksa *-bj* od *žrny* kao i sam apelativ *žrvań* (sc. kamen). Dva adjektivna sufiksa kriju se u *Žrnovań*. Glede *žr > zr* upor. *Nast. Vj.*, XXIII, p. 445. Upor. obratno *ždrāk* mjesto *zrak* u Vrhovinama kod Banje Luke. — ²⁾ Sm III 102, 188, 214, 344, 395, 433, II 22, IV 531, VI 254, VIII 394, IX 437, XIII 245. — ³⁾ Rački, *Documenta*, p. 135, 153, 88. Sudeći po izrazu *curtis in Sirnouniza, ad Ursanum de Sirnounize* (= Šišić, *Prjručnik*, I, p. 283), ovaj je naziv označivao i naselje. — ⁴⁾ Mikl. br. 237. — ⁵⁾ Glasnik b. h. z. muz., XXIX, 133, bilj. 23. — ⁶⁾ Bartoli, II, 435.

P. Skok.

Још неколико ријечи о глаголу „*мораши*“.

Иза чланка проф. Мусића у 227. књизи „Рада Југослав. Академије“ и иза чланака гг. Грубора и Илешића у 5. књизи „Јужнослов. Филолога“ мора се рећи, да је глагол *мораши* по свој прилици постао од облика *морем*, *мореш* и т.д. (т.ј. могу, можем...). Кажем „по свој прилици“, а не „зацијело“, „јамачно“, јер у етимолошким тумачењима није доста, да се слажу гласови и облици ријечи, којима хоће тко да докаже сродност, него је исто тако важна и њихова семантичка страна, т.ј. ако се гласови и облици најљепше подударaju, опет остају сумње о сродности дотичних ријечи, ако се не поклапају и њихова значења. Ја не видим, да су поменута господа у својим чланцима расвијетлили семантичку свезу глагола *моћи* и *мораши*; она је након тих чланака исто тако тамна, како је мени била пред 20 година, када сам у „Рјечнику хрватскога или српскога језика“ код ријечи *мораши* рекао, да ту свезу није лако разабрати и зато да је постање тога глагола тамно. Речени чланци нагнаше ме, да се мало промучим, не бих ли ту свезу нашао. Послужила ме срећа, те је нађох, и сад мислим, да ће добро бити, ако је изнесем у овом часопису.

Треба истакнути, да непосредне свезе у значењу између *могу* и *морам* нема, јер да је има, јамачно би је открио који од поменуте тројице господа, а и већ прије њих били би је открили Миклошић и Бернекер. А кад непосредне свезе нема, онда треба наћи трећи глагол, којег значење очевидно стоји у средини међу речена два глагола и тако чини (нека ми се допусти овај израз) семантички мост међу њима. Тај мост чини глагол *имати*, и то ево како. Пред нашим очима значење „моћи“ прелази у значење „имати“ у ријечима *могућ* и *могућан*, које значе „богат“, т.ј. онај, који има, који је имашан, иматан. Исто се види и у немачким ријечима: (*das Vermögen* (т.ј. имање, имовина), *vermögend* (т.ј. имашан, иматан) према глаголу *vermögen* (т.ј. моћи). Обрнуто се догодило у грчком и у латинском језику, гдје видимо, да глаголи $\epsilon\chi\omega$ и *habeo*, који управо значе „имам“, могу имати и значење „могу“; потврде томе мислим да није нужно наводити, јер их сватко може лако

наћи у великим рјечницима речених двају језика. Премда је у њима пут између значења „моћи“ и „имати“ обрнут, али и он доказује сродност обадвају значења.

Да глагол *имати* поред његова правог значења (т.ј. лат. *habere* њем. *haben*, франц. *avoir*) може да има и значење „морати“, то је у „Рјечнику хрв. или срп. јез.“ код *имати* на стр. 807. доказано мноштвом примјера, особито из старијег језика, а сасвим је обично и у наше вријеме на пр. сјутра му имам платити (т.ј. морам).

Мислим, да ће након овога сватко признати, да се између *моћи* и *морати* налази једна семантичка свеза, која не допушта сумњати о постању другог глагола из првог.

У Загребу, мјесеца маја 1927.

Т. Марешкић

Netopir i leptir.

1. Riječ stsl. *netopyrb* „vespertilio“ izvodi Miklošić od *neto-* i *-pyrb*, a *neto-* čini mu se da stoji mjesto **nekto-* i da je srodno s riječju *noštʙ* (mjesto **noktʙ*), *-pyrb* pak da pripada korijenu *per* „letjeti“. Po tom bi *neto-pyrb* značilo životinju, koja noću leti; dakle po prilici isto, što grč. *νυκτερίς* i lat. *vespertilio*. Isp. Mikl. Vergl. Gramm. I. str. 238. pa Et. Wörtl. s. v. *netopyrb* i s. v. *per* 8. Ali je teško složiti *neto-* (= **nekto-*) sa *noštʙ* (= **noktʙ*) poradi razlike u glasu *e-o*. Slovensko *necoj* (*nicoj*) pored *nocoj* „noćas“, na koje se M. poziva (Et. Wörtl. s. v. *netopyrb*), mislim da ne dokazuje izmjenu glasova *e-o* u praslavenskom jeziku (riječ je naime *netopyrb* bez sumnje praslavska, kad dolazi gotovo u svima jezicima slavenskima, isp. Mikl. Et. Wörtl. s. v.), jer je moglo istom u slov. jeziku postati redukcijom od *nocoj*.

2. Drukčiju etimologiju našao sam u Breznikovoj Slov. slovnici (3. izd., Prevalje 1924.) na str. 54., gdje se među primjerima za metatezu spominje i *netopir* uz dodatak: „iz *nepotir* in to iz *nepʙtyrb*: ne ptič!“ I ova etimologija zadaje teškoću, jer suponira također već za praslavenski jezik oblik *potyrb* u značenju „avis“ pored *psta*, *pstica*, dakle oblik *s o* pored oblika *s ʙ*, čemu nema sigurne potvrde. Dolazi doduše i oblik *sa-potyrb* u stsl. *no-potyrb* i u mlr. *ne-potyrb*, ali je *o* od *ʙ* moglo postati u samim tim jezicima, jer za to ima potvrde (*no-* u *no-potyrb* poradi *o* u drugom slogu). Sufiks *-yrb* ne zadaje teškoća, jer ima za nj dosta potvrde u različnim jezicima; n.pr. stsl. *měh-yrb* „vesica“ (Mikl. Vergl. Gramm. II. str. 93—4.). Ali i ona teškoće *s o* pored *ʙ* držim da bi se mogla ukloniti, i to ovako. Za praslavske valja držati oblike *netopyrb* (od **netspyrb*¹⁾) i *nepʙtyrb* (stsl.); a da oblik bez metateze dolazi pored oblika *s* metatezom, tomu ima dosta primjera; n.pr. slov. *kopriva* i *kropiva*. Pošto je od *nepʙtyrb* metatezom postalo *netʙpyrb*, stalo se *-pyrb* shvaćati kao postalo od kor. *per* „letjeti“ (Mikl. Et. Wörtl. s. v. *per* 8.) te se riječ počela držati za složenu od *netʙ-* i *-pyrb*, pa je *netʙ-* kao prvi

1) Miklošić u Et. Wörtl. piše *nepʙtyrb*, a u Lex. palaeosl. *nepʙtyrb*.

dio složenice dobilo i oblik, kakav prvi dio složenice obično ima, t.j. oblik *neto-*; isp. *listo-pad* „october“ (listъ-), *vodo-nosz* „hydria“ (voda—), *kosto-bolja* „arthritis“ (kostъ). Tako se može razumjeti i oblik *neto-pyrb*.

3. Da je *netopyrb* postalo od *nepřtyrb* „non avis“, tomu se u prilogu mogu navesti ovi momenti :

a) što pored oblika *netopyrb* dolazi u nekim jezicima još oblik *nepřtyrb*; tako u stsl. *nepřtyrb* i *popotyrb* i u mlr. *nepotyrb*;

b) što se u ruskom jeziku *ne-* složilo i s riječju drugoga oblika u značenju „avis“, t.j. s riječju *potka* = *pъtъka te *ne-potka* znači opet „vespertilio“ (isp. § 4.);

c) što je i riječ *leptir* (*lepir*) „papilio“ jamačno postala od *le-přtyrb*, gdje *le-* ima isto značenje kao *ne-* u *ne-přtyrb*, tako da i ona znači „non avis“ (isp. § 6.)

4. Ako je riječ *netopyrb* postala od *ne-přtyrb*, onda znači, kao što je rečeno, „non avis“. Ali ja bih rekao, da se *ne-* nije složilo s riječju *-přtyrb* kao negacija, nego kao komparativna partikula u značenju „kao“, o čemu sam govorio u Radu Jugosl. akad. 222. str. 274. i d. Po tom *ne-přtyrb*: *netopyrb* znači upravo „kao ptica, tobožnja ili prividna ptica, nepravna ptica“. A takovo mi se značenje čini i priličnije ne samo za ovu, nego i za druge tako složene riječi; n.pr. sh. *ne-brat*, *ne-čovjek* itd. (isp. Mikl. Vergl. Gramm. II. str. 353 i d.) Tim ne ću da kažem, da se po vremenu, kad je *ne* uopće (naročito kod glagola) od komparativne partikule postalo negacija, ne bi bilo i u takovim riječima shvatilo kao negacija, ali u vrijeme, kad su takove riječi postale, držim da *ne* još nije bilo samo negacija. Teško je naime pomišljati, da bi se ljudi ili stvari nazivale po onom, što one nijesu. Mnogo mi se priličnije čini, ako se htjelo izreći, n.pr. da neka životinja ima neka svojstva ptica, ali ne svih, da se reklo, da se samo čini, da je ptica, da je samo tobožnja ili prividna ptica, ili da je čovjek, koji je nekome doista brat, ali se prema njemu ne vlada bratski, samo tobožnji ili prividni brat itd. Pa onda ako šišmiš nije ptica, nije on ni n.pr. pas, pa zašto se ne zove *ne-pas*? Jamačno zato, što psu nije sličan, a ptici jest. Odlučuje dakle sličnost. A *ne* kao komparativna partikula znači baš sličnost, pa je po tom osobito prikladno za označivanje onoga, što je nečemu samo slično, a u istinu to nije. Stoga bi se pravo značenje naše riječi bolje označilo riječima „quasi avis“ nego „non avis“. Zanimljiv citat navodi Miklošić u Lex. palaeoslav. s. v. *nepřtъka* iz Buslaeva, Istoričeskaja hristomatija cerkovno-slavjanskago i drevne-ruskago jazykovъ, Moskva 1861. (bez poblizhe naznake): nepotka vъ potkahъ („u pticama“) netopyrb

nezvěřъ vъ zvěrehъ ožъ („jež“), neryba vъ rybahъ rakъ, neskotъ vъ skotěhъ koza, ne holopъ vъ holopěhъ („slugama“), u holopa rabo-taetъ, ne mužъ vъ mužehъ, kotory ženy slušaetъ.

5. Još treba ogledati neke sporedne oblike riječi *netopyrb*, što ih u različnim jezicima nalazimo. Tako se slov. kaže i *ma-topir*, sh. *me-topir* (ali sa značenjem „papilio“, u kojem po Vukovu Rječniku dolazi u Slavoniji, a i „vespertilio“, isp. akad. rj. s. v. pa ovdje § 6.), p. *mę-topyrz*. U Radu Jugosl. akad. 222. str. 278. spomenuo sam (po Mikl. Et. Wörtb. s. v. *ma*) neke riječi složene sa *ma-* ili *me-* kao slov. *ma-klen* „Feldahorn“, *me-klen* „Spindelbaum, evonymus europaeus“, sh. *ma-kljen* nekakvo drvo nalik na kun (Vuk, Rj.), r. *ne-klenъ* (i *pa-klenъ*) „acer tataricum“, slov. *ma-cěsen*, *me-cěsen* „pinus larix“, p. *ma-šlez* „bufagium“ — i pristao uz Miklošičevo nagađanje, da je *ma-*, *me-* srodno s negacijom stind., zend., stpers. *mā*, grč. μί. Ovamo može pripadati i slov. *ma-topir*, koje se od *ne-topir* razlikuje samo drugim oblikom riječi, koja je postala negacija, te znači također upravo „quasi avis“. Poljski oblik poradi ξ teško da pripada ovamo.

U drugim oblicima mjesto *ne-* nalazimo *le-*: slov. *letopir*, č. *letopýř*, p. *latoperz*, *latopierz*. *Le-* mjesto *ne-* čini se da je lakše razumljivo, ako se uzme, da je prvi dio riječi *neto-pyrb* doveden u svezu s glagolom *letjeti*, nego ako se *le-* drži za isto kao u riječi sh. *le-ptir* (v. § 6.); isp. i p. *lato-mysz* „Fleder-maus“. Druge varijacije nemaju osobita značenja: slov. *nado-pir* (i sh. v. Akad. rj. s. v.), mlr. *nedo-pyr*, p. *niedo-perz* pokazuju nastojanje, da se prvomu nerazumljivomu dijelu riječi *neto-pyrb* dade neki smisao. Slov. *topir*, *dupir*, mlr. *topyr* izgubilo je *ne-*, jer mu se nije razumio smisao.

6. Ako je vjerojatno, da je *netopyrb* postalo od *ne-přtyrb*, još je vjerojatnije, da je sh. *leptir* postalo od **le-ptyrb* u značenju „quasi avis (non avis)“. Tu nije nastala metateza niti je mjesto τ došlo o, nego od **le-přtyrb* postalo je pravilno *le-ptir*. A i *le-* se lako razumije, ako se uzme na um, da je i *le* (u čakavskom dijalektu u obliku *le-go*, *le-h*) komparativna partikula kao i *ne*, o čemu vidi Rad Jugosl. akad. 231. str. 3—4; n.pr. Volila bim krunu zgubit *leh* črnoga Morca ljubit. N. pj. istr. 2, 30. Po tom i *le-ptir* znači upravo „kao ptica, tobožnja ptica“, što za leptira isto tako dobro pristaje, kao i za šišmiša. Tako i postanje riječi *leptir* dokazuje, da je riječ *netopyrb* postala od *ne-přtyrb* (isp. § 3, c.), a potvrđuje i mišljenje izrečeno u § 4., da *ne-* u *ne-přtyrb*, kad je riječ postala, još nije bilo samo negacija. Sve to stim više, što u sh. i riječ *me-topir* dolazi u značenju „papilio“ (a i u značenju „vespertilio“, v. § 5.).

Pored *leptir* dolazi i oblik *lepir* (leper, pa lepirica, leperica; v. Vukov Rječnik), koji će biti od *leptir* postao tako, da se pomislilo na glagol *lepetati* (*se*) „flattern“ (Vukov Rj.), od kojega i Miklošić (Et. Wörtb. s. v. *leptyrb*) i Berneker (Et. Wörtb. s. v. *lepetati*) i Akad. rj. s. v. izvode i *lepir* i *leptir* (ipak Miklošić u Lex. palaeoslav. i „serb. *leptir*, *lepir*“ spominje pod riječju *nepɛtyrb*), a možda se pomislilo i na pridjev *lijep*, *lep* „pulcher“, čemu ide u prilog, što ima i oblik *ljepir*, *ljepirica*, v. Ak. rj., gdje se uz riječ *ljepir* spominje i oblik *lipir*, ali ga u azbučnom redu nema. Isp. zagonetku, koju Vuk u Rj. s. v. *lepetati* spominje: Lepirica lepeće kroz bijelo pliješće¹⁾, petinja je ćeraju a petinja čekaju; odgonetljaj: čunak kad se će; pa zagonetku u Novakovića: Lepušica lepeće na zlačeno cvijeće; kada cvijet usahnu, lepušica izdahnu (iz zbirke V. Vrčevića; odgonetljaj: lepirica, koja leteći okolo svijeeće sobom ugasi svijeeću, a sama izgori.).

¹⁾ u knjizi Српске нар. приповијетке и загонетке држ. изд., Биоград 1897. на стр. 352. штампано је *liješće* mj. *pliješće* i *petina* mj. *petinja*.

U Zagrebu, 10. maja 1927.

Dr. A. Musić.

О употреби времена у српскохрватском језику

Поводом расправа о томе проф. А. Мусића.

Нема никакве сумње да је једно од најтананијих питања у сваком језику — употреба времена. Г. А. Мусић посветио му је три расправе под називом „Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику I—III (Глас СХХI 109—176; СХХIII 67—119; СХХVI 1—59; све је изашло 1926—1927 г.). У првој је расправи размотрио времена у народним песмама, у другој — у Вукову и Даничићеву преводу Св. Писма, а у трећој — у народним приповеткама и, као додатак, у Вуковим и Даничићевим историским делима. Г. Август Мусић, који се задржавао на толиким питањима наше синтаксе, узео је овога пута да расправи једно од основних питања — о употреби времена. На крају свога рада (Глас СХХVI 55) он истиче живу жељу: да наши стручњаци што пре, полазећи од његова рада, посвете, њиме потстакнути, што више пажње овим питањима. Ја се радо одазивам његовој жељи.

Морам одмах рећи да је г. А. Мусић у овим студијама својим много осетио и много дао. Његов материјал, често врло исцрпно продискутован, готово увек лепо пробран, остаће живо сведочанство о његовим заслугама за расправљање ових важних питања.

Г. Мусић се не задржава на историском делу употребе времена, на ономе што је наш језик у овом правцу добио из словенске заједнице, и како се развитак употребе глаголских облика огледа у историји нашег језика, т. ј. у споменицама нашим и нашим дијалектима. Њему је стало да утврди данашње стање у књижевном језику нашем и народном дијалекту који му је непосредно у основици, и да га осветли са психолошко-језичке стране. Пошто је и то значајна страна употребе глаголских времена која помаже разумевању многих питања историског развитка њихова, г. Мусић је имао потпуно права да ограничи свој задатак, остављајући другима да говоре о другим питањима која су са њим у вези. У овом свом прегледу, у ком ми је стало на првом месту да продискутујем погледе г. Мусићеве и његов материјал, и ја нећу ширити оне границе ни испитивању ни материјалу које им је он обележио.

I

Зауставићу се на неким општијим питањима која се тичу свих студија г. Мусића. Прво, зашто је г. Мусић поделио на показани начин свој материјал. Он вели да хоће да покаже употребу времена за прошлост (свакако и за садашњост) у активу, како се она јавља у сва три стила (народној песми, Библији и народној приповеци). Ја мислим да материјал није требало тако разбијати, јер разлика међу стилима није „апсолутна“. У сваком од њих употребљава се више један начин, али то не значи да се не могу употребити и други начини. Особина стила и јесте да се у њему од онога што је у језику *могућно* употребљава нешто чешће, а нешто ређе, да би се дао нарочити карактер илагању. И ако се у народној песми употребљава врло обилно историски презент имперфективних глагола, то не значи да се у њему не употребљава и историски презент перф. глагола (исп. примере код г. Мусића, Глас СХХI 117—120) и сл. Зато ћу ја при разматрању употребе глаголских времена спојити односне делове у свима расправама г. Мусића.

Међу општим напоменама наводи г. Мусић једну која је заиста од великог значаја. „Треба разликовати, вели он (Глас СХХI 113), још нешто, што је за овај посао веома знатно, наиме оно, што говори пјевач (*приповиједање* = П), и оно, што говоре поједина лица (*разговор* = Р), јер је вријеме, према којему се радња глаголска темпорално одређује, у сваком од тих случајева друго. У П то је вријеме оно, у које говори пјевач, а у Р оно, у које говори лице. Маретић, који је ту разлику први истакао, разликује приповиједање, приопћивање, јављање и спомињање (Грам. и стил. стр. 599.), али за овај посао чини ми се *да досијаје*, ако се разликује приповиједање и разговор“ (ор. cit. 113). Тако и чини г. Мусић. Он стално одређује у главним и у зависним реченицама употребу времена у П (приповедању) и у Р (разговору).

Нема никакве сумње да је потпуно оправдано г. Мусићево свођење г. Маретићеве четири категорије на две, јер г. Маретићево приповедање и спомињање претставља г. Мусићево приповедање, а г. Маретићево јављање и приопћивање, ако је присутно лице које их врши, — г. Мусићев разговор. Али има нешто у овој краткој дефиницији са чиме се ја и код г. Мусића не могу сложити.

Г. Мусић вели да се у приповедању глаголска радња одређује према времену у којем или када приповедач говори, а у разговору — према времену када лице говори. То би, по моме мишљењу, било исто. Када би тако било, не би било разлике међу приповедањем и разговором. Међутим те разлике стварно има.

Ја сматрам да је разлика између приповедања и разговора у томе, што се у приповедању све глаголске радње одређују према догађајима вршеним у прошлости, тако да је свеједно када се о њима прича. За приповедање је сасвим споредно време у које говори приповедач, јер је приповедач ту посредник који износи оно што се извршило у прошлости, и, ако је добар приповедач, он то износи увек на исти начин.

У разговору пак основица је — садашњост, оно време када се лица разговарају. Према „својој“ садашњости та лица одмеравају све глаголске радње.

Према томе, у приповедању бисмо имали глаголске радње у односу према прошлости, а у разговору — глаголске радње у односу према садашњости. Тако се оне могу одредити, наравно, у најопштијим цртама.

Када би било тачно оно што вели г. Мусић, и радње о којима певач говори, дакле, у приповедању, и радње које се налазе у разговору — одмеравале би се подједнако према садашњости. Јер би и за певача, према г. Мусићу, глаголска времена приповетке била у прошлости која се одмерава према садашњости, т. ј. тренутку када он саопштава песму или причу.

Ја сам овде навео само један део из излагања г. Мусићева који је најважнији. У приповедању, имамо дакле, *односно* употребу времена, релативну, према прошлости, а у разговору директну, одређену према садашњости, индикативну. У првом случају употреба времена одређује се према радњама у прошлости, а у другом — она се одређује према садашњости, према тренутку када дотично лице говори, а тај је тренутак у садашњости, јер се од њега као центра, времена трајања разговора, одређују сва друга времена. Ја сам у расправици која ће изаћи у Зборнику радова посвећених проф. Јану Розвадовскоме (*Symbolae Grammaticae*) — назвао прво синтаксичким „релативом“, а друго синтаксичким „индикативом“. Та два синтаксичка начина употребе времена врло су широка и обухватају не само приповедање и разговор, него и многе друге реченичке облике у којима се наш говор јавља.

Ја сам овде поменуо само у најопштијим цртама однос мога схватања према г. Мусићеву. Али морам ипак и ту нешто додати.

Ја сматрам, као што сам већ напоменуо, да је у приповедању певач или приповедач само посредник. Он износи приповетку како је текла онда када су се догађаји у њој изнесени дешавали. Приповедање припада прошлости и сва времена која се у њему употребљавају везана су за прошлост. Према томе, приповедач у тим

догађајима не учествује активно, већ их предаје како их је чуо. Могло би се десити да он сам, поводом тих догађаја, учини какву примедбу слушаоцима; та његова примедба онда *излази из круга приповедања и постаје разговор*. Али и у самом причању може бити разговора, т. ј. може бити да певач пусти лица која су у причи да директно између себе говоре, а да он само тај њихов говор понови. То би био разговор у приповедању.

Дакле, ако узмемо да је само *право причање* (изношење догађаја у историском реду као да их је певач видео) — наш синтаксички релатив, а да је сваки разговор — синтаксички индикатив, онда је јасно да г. Мусићево приповедање обухвата, када је *право причање*, синтаксички релатив, а када се у њему јавља разговор — синтаксички индикатив. Из овога се види сва незгода у употреби назива *приповедање* у смислу *синтаксичке* категорије.

То исто вреди за разговор. У разговору, у којем се одмеравају догађаји према садашњости, врло се често прелази у причање, т. ј. у одмеравање догађаја према прошлости. Дакле, и разговор обухвата и синтаксички индикатив и синтаксички релатив. Зато није довољно да се нешто назове разговором, па да се зна *синтаксички смисао* времена.

Г. Мусић то не разликује у довољној мери, и зато, по моме мишљењу, он није могао да да једну употребу времена за приповедање, а другу за разговор.

Све што се може рећи у одбрану г. Мусићевих назива јесте само толико да је *приповедање* обично или махом *синтаксички релатив*, а разговор — да је обично или најчешће *синтаксички индикатив*. Сасвим је други однос времена, ако се пође од синтаксичког индикатива, па био он у приповедању или разговору, а опет — друкчији, ако се пође од синтаксичког релатива, па био он у разговору или приповедању. Мој ће задатак у овим редовима и бити, на првом месту, да покажем како се ове синтаксичке категорије укрштају готово свугде.

У томе неодвајању ових различних момената недостатак је испитивања г. Мусића: Истина, г. Мусић спомиње нешто од онога што сам ја горе поменуо у својој последњој студији (Глас СХХVI 53), али о томе не води рачуна у самим студијама и не издваја довољно те моменте у анализи примера.

Обухватање поменутих г. Мусићевим називима различних синтаксичких категорија такође је сметало да се дође до јасног сазнања, где је *права* временска употреба времена. Јер чим имамо две категорије, релатив и индикатив, јасно је да се мора одре-

дити: у којем случају имамо право или типично, основно значење времена.

Ја мислим да није тешко утврдити да то мора бити синтаксички индикатив, јер се у њему сва времена одмеравају према садашњости. Прошлост, садашњост и будућност у односу према извесном моменту у садашњости обухватају сва времена и дају им право временско отстојање од садашњости. Према томе, ако узмемо г. Мусићеву терминологију, то је *разговор*, а не *приповедање*. Приповедање пак, претстављајући догађаје везане за прошлост, неодмерене према садашњости, него поређане према своме односу у прошлости, даје сва времена у нарочитој примени, у нарочите врсте „транспозицији“.

Да би се могло показати, како се та транспозиција врши, морамо одредити на првом месту право временско значење глаголских облика у индикативу и затим начин на који се они преносе у релатив. Г. Мусић је у своме излагању полазио од приповедања; ја ћу пак у своме — од примера које он обухвата „разговором“, јер се у њима огледа основно значење времена.

II

Нема никакве сумње да је презент нашег језика један од најважнијих глаголских облика, нарочито зато што поред имперфективног презента имамо и презент перфективних глагола. Г. Мусић је писао и раније о перфективном презенту (*Zum Gebrauche des Praes. verbi perf. im Slav*, Јагићев Arch. XXIV; Значење перф. презента у негат. питањима у хрв. или срп. јез. J. Ф I 27—34). Перфективни презент има врло широку употребу у нашем језику, можда слободнију него и у једном другом словенском језику. На његовој историској страни г. Мусић се не задржава, јер он, као што рекосмо, не показује уопште историски развој употребе данашњих облика наше конјугације, него данашње стање те употребе. Зато ћу се и ја, полазећи од његова материала, само на томе задржати. Али ја ћу излагати његове особине у другом реду, који ми се чини да је више у природи самог предмета.

1. Г. Мусић вели сасвим правилно да се у Р (т. ј. у синтаксичком индикативу) права садашњост исказује презентом имперфективним и да другог начина за њу не може бити, т. ј. да се на пр. та садашњост не може исказивати презентом перфективних глагола (Глас СХХI 118). То вреди подједнако за све стилове (Глас СХХIII 71, СХХVI 4). По себи се разуме да значење трајне радње може бити и учестано, јер и учестани глаголи нису ништа друго до трајни

глаголи са сталним понављањем глаголске радње. Овоме не треба никаква даљег коментара. Јасно је да кад нешто мора бити представљено да се *врши* у садашњости (онда када се о извесној радњи говори), оно мора бити исказано презентом имперфективних глагола.

2. Презент имперфективних и перфективних глагола може бити подједнако употребљен у П (дакле, у синтаксичком релативу), само са том разликом што се првим обележава радња која траје а другим — један извршени тренутак (почетни или крајњи) извесне радње. Г. Мусић одваја, у своме излагању, употребу у овим случајевима имперфективних глагола од перфективних, јер он сматра да је једно основно, а друго тек доцније развијено. Али и једно и друго ствара г. Мусићу велике муке при објашњавању.

Употребу имперфективног презента за прошлост (т. ј. у приповедању догађаја који су давно прошли) он овако тумачи: „Презенат ће у П бити разумљив, ако узмемо на ум, да је народна пјесма за П изабрала такав облик, да се прошла имерфективна радња глаголска темпорално не одређује (као обично) према оном времену, у које приповједач (пјевач) говори и за које је прошла, него према ономе, у које се радња врши и за које је садашња, па се стога и изриче презентом. Зашто је такав облик изабран, тешко је рећи. Најједноставније мислим да се та појава може протумачити, ако се узме, да је прадавну употребу презента за прошлост (исп. Delbrück-a Vergl. Synt. II 261) народна пјесма употребила као техничко (стилистичко) средство, које значи, да пјевач прошле догађаје себи предочује тако живо, као да их очима гледа; тако постају за њ садашњи, па их као такове и изриче презентом. И аорист се у истој прилици употребљава у прадавном значењу“ (Гл. СХХI 114). Даље г. Мусић наводи аналогију апстрактних реченица, па продужује: „Посљедак је пак такому употребљавању презента у П, те се чини као да нам пјевач управо не приповиједа догађаје (као Хомер), него описује призоре (ситуације), које у духу гледа, или да поступа тако, као да нам показује и тумачи нешто, што је пред њим на слици. Delbrück Vergl. Synt. II стр. 262 зове таково казивање презентом у грчком језику (гдје се јавља само спорадички) — драматским, а казивање аористом и имперфектом епским приопћавањем. Али ваља знати још и то, да објективному опису призора, што их као гледа, пјевач додаје и примједбе из своје залихе знања (у перфекту, исп. § 10, а), дакле, с гледишта свога времена, које је за њ доиста садашње. С тога треба у П разликовати *двје садашњости*, једну *помишљену фингирану (фиктивну)*,

у којој се призори развијају (радње врше), и једну *праву* (*збиљску, реалну*), у којој пјевач говори“ (ор. cit. 114—115).

У овоме је кључ целокупне расправе г. Мусића; зато сам исписао цео цитат; али ја ћу у своме дискутовању његових погледа, у којима има и добрих запажања и оштрине, поћи од краја.

Прво, да ли у *приповедању* има две *садашњости*, једне „замишљене“ (боље него помишљене) и друге, „праве“ садашњости. Узмимо који пример за „*праву*“ садашњост, да видимо шта г. Мусић под њом разуме. На стр. 116 он наводи: „На одаји отворила врата, шта да види? чуда големога! на јастуку од змије кошуља, у душеку добар јунак *сјава!*“ Или: „Ја кад био под бијели Жабљак, виђе Иван своје б’јеле дворе: бијели се у висину кула, на ћошета сићани чардаци, а сјају му срчали пенџери“ Ibid. Сви су примери те врсте. За њих мисли г. Мусић да је у њима „радња садашња не само за пјевача (помишљена садашњост), него и за онога, тко види, али мисао није онога, тко види, него пјевачева, иначе би реченица била декларативна“.

Истина је да ово нису декларативне реченице, али је тако исто истина да се у њима не огледа мисао певачева. Певач овде просто приповеда шта је који од јунака чуо, видео. Према томе, овде стоји трајни вид, пошто је јунак констатовао радњу која траје у прошлости. На пр. у првој реченици, да је она видела какву тренутну радњу, за њу би био употребљен перфективни презент, на пр. „шта да види? у душеку се добар јунак пробуди“ или слично.

Према томе овде има стварне трајне радње, а не садашње радње. Садашње време не значи овде садашњост, него глаголски вид, који добија од целокупне ситуације у прошлости ниансу глаголског времена. То вреди за све овакве примере.

3. Ја мислим да и „замишљена *садашњост*“ у приповедању не постоји и, према томе, ја не могу примити и г. Мусићево тумачење о њој. Уосталом, и сам г. Мусић је у даљим тачкама мало дискредитовао временски карактер своје „помишљене“ садашњости. То јасно излази из његова текста о употреби презент перфективних глагола у народним приповеткама. „Презент перф. глагола, вели г. Мусић (Глас СХХVI 5 и даље), развио се у славенским језицима свагдје поред презент имперф. глагола, али само у случајевима, ако овај *не значи садашње радње*¹⁾, јер би онда и презент перф. глагола морао значити такову радњу, а то он по својој природи не може, јер перф. радња не може бити садашња (в. Archiv

¹⁾ Курсив је мој.

f. Slav. Phih. 24. стр. 479 и д.). То вриједи и за наш случај. У народним пјесмама употребљава се презенат имперф. глагола веома често (али само у П.) за *прошлу радњу*,¹⁾ али тако, да је пјевач приказује као садашњу (с гледишта помишљене садашњости, исп. Времена у нар. пр. § 4. б.). Поред таква се презента имперф. глагола по оном, што је речено, презенат перф. глагола не би могао развити. *Али радња*, која је за помишљену садашњост садашња, за праву је садашњост пјевачеву прошла. Истом онда, када се презенат имперф. глагола у народним пјесмама схвати тако, као да се употребљава с гледишта *праве садашњости пјевачеве за прошлост*,¹⁾ могао је поред њега настати презенат перф. глагола у значењу прошлости. Исторички презенат перф. глагола у народним је приповијеткама насљедник историчкога презента имперф. глагола у народним пјесмама. Али презенат перф. глагола нема на себи никакога темпоралног обиљежја“ (Гл. СХХVI 5—6).

Г. Мусић је овим дао сам критику „замишљене“ садашњости²⁾; ње у ствари нема, пошто ту „замишљену“ садашњост певач узима као прошлост, јер да је она ма каква садашњост, не би се могао напореда са имперфективним презентом употребљавати за њу и перфективни презент. Дакле, презент имперфективни не значи садашњост у приповедању.

Кад смо дошли до овога резултата, питање је шта значе уопште презенте имперф. и перф. глагола у причању (или у синтаксичком релативу). Они, као што смо видели, не значе време, већ само глаголски вид, а време они добијају од ситуације која је везана за прошлост. Зато што презент добија у овом случају ниансу прошлости, паралелно са презентом перф. и имперф. глагола за причање могу се употребљавати и сва претеритална времена, без изузетка (исп. ниже).

У приповедању, које претставља радње које припадају у потпуности прошлости, радње које се не одмеравају према садашњости и које немају никакве везе са садашњошћу, — презент имперфективних глагола значи радњу која траје у прошлости, а презент перфективних глагола — радњу свршену у прошлости. Они значе оно што значи њихов глаголски вид. Нити је перфективни презент имао ту штогод да добије од имперфективног презента, нити је потребно уводити икакву хронологију у њихово јављање²⁾. Они су своје функ-

¹⁾ Исп. и слично место, Глас СХХI 118.

²⁾ Према томе не могу се сложити са тим да је то „млада појава“, а још мање да „нагрђује“ стил народне песме и т. д. (в. код г. Мусића Глас СХХI 118).

ције (свођење на свој глаголски вид) добили у исто време. Уосталом ово су особине и других словенских језика, а не само нашег.

4. Тачност овог тврђења показују „апстрактне“ реченице у којима се подједнако употребљава и имперфективни и перфективни презент (на пр. Рука руку *йере*). За њих вели г. Мусић да се у њима имперфективна радња „темпорално не одређује према оном времену, у које се говори, него према ономе, у које се радња врши и за које је свагда садашња, па се зато и она изриче презентом“. „Али, вели он даље, у тима се реченицама то чини с тога, што се њихова радња не може темпорално одредити према оном времену, у које се говори, јер према њему није јединствено темпорално обрађена (она је и садашња и прошла и будућа)“; исп. Гл. СХХ 114.

Овде говори г. Мусић само о имперфективном презенту; али се у „апстрактним“ реченицама употребљава и перфективни презент. То помиње и г. Мусић (Гл. СХХVI 5—6), али, као што се по његовим упућивањима види, он мисли да је употреба перфективног презента ту у ствари у Р (ор. cit. 7). Он наводи ту овај пример: „У мене има сто жена, па их свабим све на једно зрно проје кад где *нађем*, а кад оне *дођу*, ја га *прождерем*“. „Оваква је употреба врло обична у пословицама, које припадају управо у Р.“

Као што се одавде види, г. Мусић је одвојио употребу имперфективног презента у њима од перфективног презента, и прву је употребу приписао „приповедању“, синтаксичком релативу, а другу — „разговору“, т. ј. синтаксичком индикативу. То не може бити тачно, и та нетачност није дала могућности г. Мусићу да одреди правилно значај поменутих облика у „апстрактним“ реченицама уопште. И једне и друге реченице припадају само „приповедању“ или синтаксичком релативу. Да је то утврдио г. Мусић, он би одмах дошао до тачног закључка: да имперфективни презент не може у њима значити никакву садашњост. Г. Мусића су на нетачан закључак навеле пословице оне врсте од којих је он једну навео, а која има са спољашне стране *облик* разговора. „У мене има сто жена, па их свабим и т. д.“ Стварно она не претставља део разговора, већ претставља навод, приповедање: закључак који се јавио на основу какве ситуације, крај приче у којем је поука, „нравоученије“. Када ми употребљавамо такве пословице, ми их *наводимо*, дакле препричавамо, и оне за нас значе оно што оне према своје стварном облику значе. „Кад год *нађем* једно зрно проје, ја свабим све жене и (тада) сам зрно *прождерем*“ — јесте једна сасвим обична темпорална реченица која вреди за сва времена. И поред тога што имају облик разговора, по томе свом односном карактеру (исп. ниже о темпо-

ралним реченицама), овакве реченице припадају синтаксичком релативу, дакле, приповедању, а не разговору, иако могу имати разговорни облик. Стварно, овде имамо у разговору — приповедање. Петао прича о томе како он вара кокошке, и то не у једном случају, везаном за једно време, већ увек, кад год му се за то пружи прилика. Ето још једног примера, како је назив „разговор“ незгодан, ако се жели њиме одредити употреба времена по суштини (исп. исто и о приповедању).

Одавде се јасно види да се у апстрактним, или боље, уопштеним, „апстрахованим“ реченицама подједнако употребљава и имперфективни и перфективни презент (исп.: поред *рука руку бере* може се рећи и: *вода све ојере до црн образ* и т. д.). То се потпуно слаже са временским карактером таквих реченица: у њиме *нема* времена, или боље, оне вреде за сва времена. То значи да се поменути презенту ту своде на своје значење вида (трајно и свршено) које вреди уопште, за свако време на које се мисли.

5. Са овим реченицама налазе се у вези и „апстрактне“, или боље, уопштене, апстраховане реченице са „итеративним“ значењем, ма да и реченице наведене у т. 4 имају до извесне мере итеративно значење. Али се ја и ту не могу потпуно сложити са концепцијом г. Мусићевом. Прво, он говори о употреби имперфективног глагола у таквим случајевима и примећује: „понављање (у таквим случајевима) не значи управо презент сам по себи, него долази отуда, што је реченица апстрактна. Што се пак таквих реченица у П тиче, њихова се радња понавља у помишљеној садашњости, ријетко у правој, када на име пјевач у апстрантној реченици изриче своју примедбу“ (Гл. СХХI 117)). На пр. — „Када буде на заходу сунце, тад *излази* Милићева мајка, па говори, а за сунцем *гледа*“ и сл.

Ово је реченица у којој се врши „апстракција“ свих случајева када је Милићева мајка чинила поменути радњу, а не говори се о једној реално извршеној радњи, у извесно време и под извесним приликама. Зато се такве реченице називају апстрахованим, уопштеним или, по г. Мусићу, „апстрактним“; али њихово значење не долази од њихове „апстрактности“, него од њихове „итеративности“; оне се врше увек кад наступа нешто друго (када сунце залази). Према томе, оне вреде стално, и за прошлост, и за садашњост, и за будућност, а врше се онда када наступе услови за њих потребни (када сунце залази); т. ј. у њима нема времена, већ само глаголски вид као и у случајевима у т. 4.

Не могу да примим ни другу примедбу г. Мусићеву, да се итеративни презент ставља за радњу која се понавља у правој сада-

шњости и којом се износи примедба певачева. „И потом су време живовали, и свој своме био на невољи, *ше с' сјомиње јунак по јунашћиву, као добар данак у години*“ и „Оде Турчин на ћошка трећег, ал' он застрт свилом и кадивом, *ђено сједи* Пеул — капетане, кад уморан из крајине дође“ — наводи г. Мусић као доказ за то.

Истина је да се у речима „*ше с' сјомиње... и ђено сједи...*“ износи примедба певачева, али се она износи у једној *последичној* и у једној *релативној* реченици, а не у главним реченицама. А, као што ћемо видети, *последичне* и *релативне* реченице понашају се као реченице за *приповедање*, а не за *разговор*, дакле, у њима имамо синтаксички релатив, а не синтаксички индикатив. На тај начин у њима *немамо* праве садашњости.

Али, што је најзнатније, у оваквим реченицама употребљава се и перфективни презент. Г. Мусић на много места своје расправе наводи да је тај перфективни презент употребљен за понављање. Исп. на пр. „Ђера коња ка Удбињи граду, *кога ћаше на пућу сретати, сатисне* га с пута испод пута“ и сл. Овде је заиста перфективни презент употребљен у *итеративној реченици* или у *итеративној вези*; али он сам нишпи има овде нишпи *игде друге итеративно значење*. Овде он значи „када кога среташе на путу, он га потисне са пута“; према томе „сатисне“ или „потисне“ има значење *свршене једне радње*; али пошто ова реченица нема времена, она значи само вид: „кад кога сретне, он га сатисне“, а то значи обичан перфективни вид, а итеративност реченица добија од „кога ћаше на путу сретати“ — „кад кога на путу сретне“. И „кад кога на путу сретне“ — итеративна је *реченица*, али то не значи да је „сретне“ итеративни *глагол*. Он значи само „тренутну“ радњу; што се та „тренутна“ радња „сваки пут“ дешава, ту итеративност показује израз „сваки пут“ и веза са њим „сатисне“. Тако је увек.

Све овакве реченице, којима је цео наш говор проткан, показују само да се радње о којима се говори, биле оне перфективне или имперфективне, — могу увек вршити кад за то има потребних услова; отуда њихов „уопштени“ карактер, а отуда и њихова „безвременост“, тако да глаголи у презенту у њима имају само значење свога вида, који од осталог контекста добија значење могућности њихове примене у свима временима када се јаве услови за њихово вршење. Да наведем још један типичан пример. „А кад нама порезу *донесе*, под оружјем на диван *изиђе*, десну руку на јатаган *мешне*, а лијевом порезу *додаје*. Ја порезу *заточнем* бро-

јити, а он на ме очима *сшријеља*“. Перфективни презент *донесе, изиђе, мешне, зайочнем* стоје напоредо са имперфективним *додаје, сшријеља*, и сви су на своме месту, јер се њима обележава *шрајање* или *извршење* извесне радње *сваки* пут када се састанак врши; „сваки пут“ је њихово „време“.

6. Ја сам већ говорио, како треба разликовати приповедање по суштини од разговора по суштини. Г. Мусић, иако сам види да у Р има и приповедања, ипак сматра да је перф. презент прешао ту из П у Р. То није тачно. Узмимо један пример. „Лијепа се зима намјерила; ја се *дигнем*, побратиме Марко, о Јовану по Божићу дану, и *покујим* седам, осам друга, и заведох чету од приморја, заведем је у Рудине, Марко, те уводим у Рудине овде“. Овде имамо *чисто* приповедање у облику разговора. Према томе, употреба перфективнога презента овде је потпуно разумљива. Када се овакви примери народних песама додаду оним у којима имамо и по облику приповедање, онда се види да употреба перфективног презента у песама у приповедању није тако ретка да се могу народне песме у томе правцу одвојити од нар. приповедака.

7. Употреба презента у народним приповеткама и у библиском стилу нема ничег у себи што би претстављало отступање од овога. Има само стилске разлике. У приповеткама се заиста употребљава префективни презент много чешће него ли у народним песама, а у преводу Библије и презента импер. и перф. глагола има мало у приповедању за прошлост, већ се свугде ту употребљавају претеритална времена. То долази од строго историског стила Библије, који није наративан; у нар. песама у наративним деловима има доста употребе импер. и перф. презента као и у народним приповеткама.

8. Ове разматрање дало нам је ове резултате:

а) *Презент имперф. глагола* има *једини* значење садашњице (прави презент), и то *само* онда када се употребљава у *синтаксичком индикативу*; када се употребљава у *синтаксичком релативу* презент има уопштс значење свога вида (трајно или итеративно).

б) Презент перф. глагола употребљава се, исто онако као и презент имперф. глагола, у синтаксичком релативу, и сваки од њих има само значење свога вида; временско значење добијају од времена глагола уз које се употребљавају или од временске ситуације, целог израза. У примерима које смо разгледали видели смо да у причању имају они значење прошлости, а у реченицама безвременским или таквим које вреде за сва времена — они добијају значење свога вида: трајности или свршености глаголске радње. Са овим реченицама се једначе итеративне или уштене реченице.

в) Иако г. Мусићев разговор (Р) и приповедање (П) представљају до извесне мере „синтаксички индикатив“ и „синтаксички релатив“, они су ипак незгодни као мерило за синтаксичку употребу времена, јер П садржи често Р и Р—П. Па не само то, као смо имали прилике да видимо, често „разговор“ и није „синтаксички индикатив“ него „синт. релатив“, и по природи својој. Према томе, то су сувише формални називи који не могу послужити као знаци синтаксичких категорија.

III

9. Анализа аориста дала је прилике г. Мусићу да покаже врло лепе анализаторске особине. Примедбе, које је он изнео на стр. 121 Гласа СХХI, чине част нашој синтакси. Али и поред свега овога, у свему нема довољно ни јасноће ни јединства. Основна подела на П и Р по формалним знацима, а не по стварним, учинила је да се особине стварног приповедања (синтаксичког релатива) код њега мешају са особинама стварног разговора (синтаксичког индикатива), тако да се најзад ништа сасвим одређено и сасвим јасно не види.

10. На више места у овоме излагању (на пр. Глас СХХIII 74) г. Мусић вели да се аорист употребљава за прошлу радњу која се извршила у одређено време.

Нема никакве сумње да је ово тачно; али ова је дефиниција сувише опште природе; међутим и у самом излагању г-на Мусића има материала за њено ближе одређивање. У разговору (у смислу синтаксичког индикатива) аорист значи радњу која се извршила непосредно пред моментом саопштавања (отуда долази код г. Мусића спомињање радње која је управо *сада* прошла), а у приповедању (у смислу синтаксичкога релатива), — радњу која је тада, т.ј. онда била када се известан моменат у прошлости одређује. Према томе, ако испоредимо ово двоје, онда је јасно да у синтаксичком индикативу (у стварном разговору) *аорисџ* има значење времена, и то одређеног времена, ограниченог на моменат непосредно пред моментом саопштавања, а у синтаксичком релативу (у стварном приповедању) — своди се на значење вида: он значи *извршени моменџ* једне имперфективне или перфективне радње у прошлости који се десио пре или после или у време вршења друге радње. Обично је тај моменат *завршни*, али он може бити и почетни (то зависи од глагола, исп. *он зайева шужну ђесму, ђа зађуша* (у оба случаја значи почетни извршени моменат перфективне радње). Као што се види, чисто временско значење или,

боље да речем, одређено временско значење овде се губи : место, да значи непосредно извршену радњу пред садашњошћу — он значи *извршени, обично завршени; моменаш глаголске радње у прошлости.*

11. Одавде истиче и друго неслагање у значењу аориста код мене и г. Мусића. Г. Мусић чешће вели да се у Р употребљава аорист за *констатовање* (у П за „приповедање“ вели г. Мусић); међутим јасно је из горњег да је у Р право његово значење *временско*, а *констатовање* пре би се могло употребити за значење аориста у приповедању.

Код г. Мусића има врло много примера да се аорист употребљава у Р за прошлост (не непосредну прошлост). Међутим у многим случајевима тај „разговор“ припада приповедању и у њему аорист има значење као у приповедању. На пр. Ти ме посла да ти чувам стражу; ко би теби сачувао стражу (Глас СХХI 124). Овде би се „посла“ могло заменити са „пошљеш“ или „послао си“, што у правој садашњости, а њу претставља прави или стварни разговор, не би могло бити. Или овај случај у којем разговор има своје стварно, индикативно значење: „Идући тако дође у друго село и пролазећи кроза њ, види где је у њему све жалосно и плачно, па рече једноме: „Ја прођох кроз једно село, и видех све весело, а зашто је у вас све тако жалосно?“ (Глас СХХVI 10). Овде се не би могло рећи: „ја прођем.“ Исп. са овим случај да је неко дошао и рекао друома: *ја дођох* — то не би могло бити замењено са „ја дођем“, а тако исто, кад бисмо га хтели исказати перфектом, морало би се рећи „ја сам сада (овог тренутка) дошао.“

Обрнуто, г. Мусић наводи један пример (из народне песме) приповедања у којем аорист не значи радњу у прошлости, без везе са садашњошћу, него баш радњу одмерену према садашњости. Стан’те, браћо, да ви чудо кажем: ожени се краље од Будима, ето данас девет’ годин дана, ништа краљу од порода нема (Гл. СХХI 123). Јасно је да је ово право приповедање, прави синтаксички релатив. Зато у овом примеру, у који је уметнута примедба певачева (ето данас девет годин дана), аорист значи „тада“, т. ј. пре девет година дана.

Ако бисмо ово схватили као разговор у којем се приповеда, опет се лако може разумети да у њему аорист може имати значење које има у сваком приповедању.

12. Из овога се виде основне особине аориста:

а) аорист употребљен у синтаксичком индикативу не може *никад* бити замењен презентом; он ту има значење да се радња

њиме исказана извршила у непосредној прошлости; он, без губљење свога одређеног темпоралног значење, не може ту бити замењен ни перфектом;

б) *аорист* умотребљен у синтаксичком релативу (у правом причању) може бити замењен *презентом* или *перфектом* (исп. примере код г. Мусића, Гл. СХХ 122—123). То долази отуда што аорист у релативу губи однос према садашњости, исто као онако што га губи и презент, и своди се на преношење у прошлост свога глаголског вида, и на тај начин постаје готово идентичан са релативним презентом. Да то исто вреди и за перфекат, видећемо ниже.

13. Г. Мусић говори такође о томе, да имперфективни глаголи у аористу значе не само да је радња свршена него и докраја извршена (исп. његов чланак о томе у ЈФV 27—41 и моју критику *ibid.* 171—182). Сматрам да за такво гледиште нема потврде у материјалу нашег језика.

Користим се овом приликом да исправим једну нетачност у моме чланку „Аорист имперфективних глагола“ (ор. *cit.*) која се тиче погледа г. Мусићевих.

У своме чланку „Aorist imperfectivnih glagola“ (ор. *cit.*) изнео је г. Мусић хипотезу да је онај аорист који је првобитно грађен од имперфективних глагола који нису имали према себи перфективних,—утицао да се употребљава историски презент од имперфективних глагола. Ја сам изнео да је г. Мусић сматрао да су ти имперфективни глаголи добијали ту способност баш од тога што су се употребљавали у аористу (т. ј. способност да се од њих гради историски презент); г. Мусић међутим приписује то самој природи оних имперфективних глагола који нису имали према себи перфективних. И једно и друго, по моме мишљењу, противи се стварности. Уосталом, како ја о томе мислим, може се видети из поменутог мог чланка.

14. Г. Мусић износи да аорист значи каткада футур: Авај мене до Бога милога! Ђе *погибох* јунак у тавници за младости и љепоте моје. Аорист се овде употребљава, као каткада и перфекат, не за праву прошлост (према томе не у синтаксичком индикативу) и има донекле модално значење које одговара његову виду: поузданости извршења радње, дакле, извесне врсте футуру. То исто значење (сигурност или могућност или „извршљивост“ извесне глаголске радње) добија аорист и у безвременским реченицама као „Два лоша избише Милоша“, тако да и ту имамо употребу аориста у једној врсти синтаксичког релатива.

IV

15. Имперфекат одређује г. Мусић као време које се врши у одређеној прошлости, т. ј. у прошлости која се одмерава према садашњости. Међутим, по његовим констатацијама, имперфекат се употребљава чешће у приповедању него ли у разговору.

Полазећи од своје дефиниције, г. Мусић се чуди, како се и зашто се имперфекат употребљава у приповедању уопште. Он у томе види некакву декаденцију или дегенерацију употребе времена у нашем језику. „Мјесто имперфекта очекивали бисмо у П свагдје презент. Ако имперфекат уза све то долази доста често у П, ваља ту употребу његову, који стил устаљен за П нагрђује, одбити на утјецај гледишта пјевачева (праве садашњости), којему је можда кадшто био у прилог обзир на стих, јер је често имперфекат за слог дуљи од презента. Свакако имперфекат у П. доказује да се смисао за чистоћу стила у П. почео губити. Више пута долази имперфекат поред презента, па несклад у стилу управо у очи удара“ (Гл. СХХI 126). Ово своје гледиште не понавља г. Мусић у другој и трећој студији, у којима говори о прозним текстовима; али и ту констатује да је и у тим текстовима имперфекат чешћи у П него Р, међутим према његовој дефиницији имперфекта то не бисмо смели имати.

Као што се из овога види, имперфекат је облик глаголски који се у нашем језику радије или чешће употребљава у синтаксичком релативу (т. ј. у приповедању) него ли у синтаксичком индикативу (у разговору). Већ би требало тај факат да обрати пажњу испитивачима на основно значење имперфекта.

Питање је за мене: да ли се може рећи да у нашем језику имперфекат има *одређено временско* значење у оном смислу на пр. у којем има аорист или презент. Одређеним временским значењем ја називам однос у времену извесног глаголског значење према садашњости. Таквог значења, по моме мишљењу, имперфекат уопште нема. Он означава *појачано истицање* трајања глаголске радње у прошлости; али некакав нарочити однос према моменту у садашњости ја у њему не налазим. Ја нећу испитивати овде, да ли је увек тако било у словенским језицима; али је поуздано да је код нас данас тако.

Баш тај факат што имперфекат значи истицање трајања глаголске радње у прошлости, он је врло згодан за обележавање паралелне трајне радње у прошлости према другим радњама, које он својим временом обухвата, или слично.

То је значење и учинило да је он био врло згодан баш за приповедање у којем се често хоће да обележи трајање радње у прошлости, када су се или за које су се време вршиле друге радње; дакле, он је по природи својој био готово упућен на употребу у синтаксичком релативу. Тако га у нашем језику и находимо.

Одавде се види да се имперфекат могао подједнако употребљавати и у синтаксичком индикативу и синтаксичком релативу, где год је било потребно да се означи његово основно значење. Само у приповедању има обично више прилика да се такво значење употреби.

Не треба се нимало чудити напоредној употреби у синтаксичком релативу (у приповедању) презент имперфективног и имперфекта. Јер као што смо видели, имперфективни презент у релативу значи неограничено трајање у прошлости извесне радње (без означавања икакве садашњости), а имперфекат значи нарочито истицање трајања глаголске радње у прошлости уопште. Та два облика могла су се сасвим лепо напоредо употребљавати, исто онако као што се аорист перфективних глагола напоредо употребљава са презентом перфективним у синтаксичком релативу.

16. Г. Мусић посвећује неколико речи и постанку имперфекта од глагола *хшешти* у реченицама као: „Кад покупи дизген бедевизи, пак је уд’ри оштром бакрачлијом, доиста га прескочити *шћаше*; ал’ не даде шарац од мејдана.“

Г. Мусић ставља ове једначине: *хоћу поинути* = *будем поинуо*, *хоћаш (шћаш) поинути* = *поинуо бих*. Али ја мислим да те једначине, иако је неке од њих г. Мусић употребљавао и у другим својим досадашњим расправама, нису исправне. У нашем језику је *хоћу поинути* футур, а *будем поинуо* футур егзактни; у словеначком језику *будем поинуо* и једно је и друго. Према томе, не може се служба једног облика узимати из једног језика, а другог из другог, и на основу тога изводити једнакост њихових значења. Можда г. Мусић претпоставља да се и у српскохрватском *будем поинуо* употребљавало као футур, али то се не може доказати. Моје је мишљење, напротив, да је и у словеначком *будем поинуо* првобитни егзактни футур, као што и сам његов облик показује, па је његово значење фигура добивено на основу тога што се перфективни презент подједнако некада употребљавао, и као егзактни футур, и прави футур, те је и егзактни футур *будем поинуо* према томе добио значење футура.

Уосталом, није тежиште у овоме. Ја мислим да се поменута покрајинска конструкција развила семазиолошки из значења глагола, а не морфолошко-синтаксички, како претпоставља г. Мусић.

V

17. Г. Мусић је нарочиту пажњу посветио перфекту и покушао је из основних констатација својих да изведе многострука значења перфекта и његову употребу у нашем језику. Могу рећи да нигде моје неслагање са г. Мусићем није тако велико као у схватању перфекта, не само у разумевању његова основног значења, него тако исто, ако не још више, — његових функција. Показаћу, прво, како г. Мусић схвата перфекат, а затим, како га, по моме мишљењу, треба схватити.

18. Пре свега г. Мусић одваја перфекат перфективних глагола од перфекта имперфективних глагола. „У првом случају, вели он, казује се перфектом садашња готовост перфективне радње или садашње стање субјекта иза извршене перфективне радње без обзира на време када се радња извршила. Садашњост пак, с којег се гледишта готовост радње или стање субјекта изриче, мора бити свагда права садашњост, т. ј. вријеме, када пјевач говори“. (Гл. СХХI 128). Одавде се види: 1) да перфекат не само значи, по г. Мусићу, потпуност („готовост“) радње, него и стање субјектово иза свршене радње и 2) да перфекат има увек темпорално значење, т. ј. да се одмерава према правој садашњости. „Ако је глагол у партиципу прет. акт. II имперфективан, ваља перфекту значење одредити онако исто као и онда, ако је глагол перфективан... Само ваља истакнути, да се за то, да облик, о којем се ради, буде доиста перфекат, тражи, да се радња имперфективнога глагола изврши, т. ј. не само врши, него и сврши. Ако се радња само врши, онда наш облик није прави перфекат, него значи исто што имперфекат“ (ibid. 136). У другој студији својој (времена у Вука и Даничића) г. Мусић примећује да је у приповедању перфекат редак, а у разговору сасвим обичан. „Ако се перфекат и аорист испореде, види се, да перфекат у П долази много рјеђе, а у Р чешће него аорист; то вреди и за Нови и Стари завјет, а особито за Стари. Значење пак, да се њим само констатира, да се нека радња извршила, без обзира на вријеме, добива перфекат по том, што се њим субјекат приказује у садашњем стању иза извршене радње без обзира на вријеме, у које се извршила. У том (правом свом) значењу, које се слаже са значењем грчкога перфекта и онога латинскога, који се зове *perfectum praesens*, долази перфекат, особито од перфективних глагола, и у Св. писму често. Али се перфекат употребљава и тако, да се више мисли на вршење радње у прошлости него на садашње стање онога, који ју је извршио. Тако перфекат, особито од имперфективних глагола, добива значење прошлости“ (исп. Гл.

СХХIII 80). У III-ој студији г. Мусић још јаче развија идеју да се у приповедању оно што се износи перфектом — износи као примедба приповедача, да се њиме не приповеда већ констатује.

Ето, то је основни поглед г. Мусићев који он даље примењује и изводи даље консеквенце. Као обично, и овде има изванредно добро запажених ствари, али целокупна концепција овога времена код г. Мусића, по моме мишљењу, не може се примити.

19. На основу свега овога ја ћу говорити о овим тврђењима г. Мусићевим:

а) перфекат се употребљава у правом свом значењу у разговору (у синтаксичком индикативу), а у приповедању кад год се перфекат употребљава (у њему је он уопште редак), он значи примедбу приповедача;

б) перфекат значи стање субјектово у садашњости иза извршене глаголске радње у прошлости;

в) перфектом се не „приповеда“, већ само „констатује“; и

г) перфекат имперфективних глагола значи стање субјектово у садашњости иза радње која се не само вршила већ и извршила.

20. Истина је да се перфекат најбоље и најчешће употребљава у синтаксичком индикативу (исп. ниже), али је сасвим погрешно мислити да у приповедању или у песми он значи примедбу певачеву или приповедача. Он каткада може то значити, али *по правилу* перфекат, са лаком модификацијом свог значења (сасвим у другом правцу него што наводи г. Мусић), претставља саставни део причања, припадајући тада синтаксичкоме релативу као и перфективни и имперфективни презент и други глаголски облици. Да бисмо се о овоме уверили, навешћу неколико примера. Напомињем само да ако је код Вука и Даничића (у преводу Св. Писма) г. Мусић нашао мало перфеката у приповедању, у народним приповеткама има доста перфеката, а у народним песмама има их у приповедању врло много.

„Славу слави царе Константине у прољеће честит данак Ђурђев, три је царе совре поставио.“ „Поставио је“ — није примедба певачева, него приповедање као и „славу слави.“ — „Отидоше на горње чардаке, доведоше лепоту девојку, у даре јој ни дирнули нису.“ „Ни дирнули нису“ саставни је део приповедања као и „отидоше“, „доведоше.“ — „Превари се српски цар Степане, те он седе с њима за трпезу, а још није ни славу напио, а заиста ни метанисао.“ „Није напио“ потпуно је једнако са „превари се“ или „седе“ и т. д. Ја сам узео прва три г. Мусићева примера, а могао сам узети и ма који други (Гл. СХХI 124—130). Или у прози: „А

бјеше Ана пророчица, кћи Фануилова, од кољена Асирова; она је остарјела, а седам је година живљела с мужем од дјевојаштва својега“ (Гл. СХХIII 80). Све ово припада потпуно једнако приповедању и никакве нарочите глосе приповедачеве овде нема. И тако обично.

Зато ја сматрам као нетачно да перфекат није на своме месту у приповедању (т. ј. у синтаксичкоме релативу); али сматрам да он ту има друго значење, а не оно које у разговору, па према томе и не оно које му ту одређује г. Мусић: као да се глаголска радња одмерава од праве садашњости у којој се певач или приповедач налази (исто ниже).

21. Да ли је тачно тврђење г. Мусићево да перфекат значи стање субјективно у садашњости иза извршене глаголске радње у прошлости која се ближе не одређује? Ја мислим да није.

а) Г. Мусић узима пример *Иван је умро*, па изводи да то значи да је Иван сада *мртшав* и да је то резултат стања иза извршене глаголске радње. Истина је да је то у овом примеру тако, али ова реченица за мене не значи ништа друго до да се у *садашњости* (је) субјекат (Иван) доводи у везу са радњом извршеном у прошлости, која се ближе не одређује. Тако је увек у перфекту. Сам перфективни глагол има често *резултативно* значење и по томе и сваки израз у којем је он мора имати то значење; али сам *перфекат* у разговору (т. ј. у синтаксичком индикативу) никада *не даје* значење „резултативности,“ ако га нема у самом глаголу. То се види најбоље по перфекту имперфективних глагола. И г. Мусић признаје да има имперфективних глагола и тамо где нема онога што он претпоставља да мора бити у перфекту; а ја тврдим, напротив, да *нема* имперфективног глагола где би у перфекту тога било, а ако се деси да би се негде и тако могао протумачити какав перфекат имперфективних глагола, поуздано је да потпуност извођења глаголске радње зависи од које друге речи у реченици, и не од перфекта. На пр. „Славу слави српски кнез Лазаре у Крушевцу месту скровитоме, сву господу за софру сједао“ — потпуност радње зависи не од „је сједао“, већ од „сву господу.“ Да је то тако, види се по томе што се место „сједао“ може ставити „сједа“ (презент имперфективни), па да се има иста потпуност радње. Али у другим реченицама, где нема тих споредних речи, нема ни потпуности радње. На пр. у другом примеру који наводи г. Мусић: „Пеул био у земљи латинској, те *ковао* свијетло оружје и т. д.“ Овде се вели да је само „вршио“ глаголску радњу, а о томе да је извршио у потпуности — нема ни помена. И тако увек.

Овим не мислим рећи да су сви перфективни глаголи у перфекту резултативни, а имперфективни да нису никад. Већ ја велим да је резултативност код перфективних глагола у њиховој основи и да су онда подједнако резултативни сви облици који се од њих граде, и перфекат, и аорист, и перфективни презент и т. д. По резултативности потпуно је једнако *Иван умре*, *Иван је умро* и *Кад Иван умре*... и т. д. И од имперфективних глагола нерезултативни су сви облици који се од њих граде.

Али иако перфекат не значи стање субјектово у садашњости иза извршене глаголске радње, ипак је г. Мусић тачно осетио да *прави* перфекат има две особине: прво, да има извесне везе са садашњошћу и, друго, да партицип значи радњу у прошлости која се временски према садашњости ближе не одређује.

По мојој дефиницији, перфекат значи, и то перфекат употребљен у синтаксичком индикативу (дакле, у стварном или правом разговору), везу у садашњости вршене или извршене радње у прошлости са субјектом. „Иван је умро“ значи да се у садашњости јавља о смрти Ивановој која се по времену у самој прошлости ближе не одређује. „Богат ми је боја пожељео“ и сл. — показује сличну везу (у садашњости) жеље ђогата за коју се не одређује када је у прошлости показана и т. д. Као што се одавде види, разлика између перфекта имперфективних и перфективних глагола само је у разлици вида међу њима, а никако у разлици перфекатскога значења.

Ово је значење перфекта у правом разговору (синтаксичком индикативу), а питање је како је његово значење у приповедању (синтаксичком релативу). Имали смо већ више прилика да говоримо о разлици између причања и разговора. Причање припада прошлости; оно припада прошлости увек, и по томе што је причање, одмах се и схвата као да припада прошлости. Оно се не одмерава према правој садашњости, и све се радње у њему одређују према прошлости у којој се све дешава. Тако и перфекат. У причању нестаје у њему везе са садашњошћу. Зато се глагол *је* може пропустити у причању, јер се њиме изражава садашњост; али када се и то *је* употребљава у причању перфекат у причању нема никакве везе са садашњошћу. Дакле, супротно г. Мусићу, ја сматрам да се перфекат у приповедању не одмерава према садашњости приповедачевој или певачевој. Када се то деси, а то је врло ретко, онда тај део приповедања прелази у разговор; из синтаксичког релатива прелази се у синтаксички индикатив.

22. Да бих показао сву истинитост овог тврђења, узећу примере г. Мусићеве које он наводи у III-ћој студији, тамо где говори

о народној прози (о народним приповеткама), јер се у њој најбоље огледа слободна употреба облика. „Кад буде испред поноћи, а јабука већ почела зрети“... (Гл. СХХVI 12). Ово је право причање и имамо „почела“, а не „је почела.“ „Па погледа, кад ли долећео виленик и вила“... (Ibid) „долећео“ — исто тако. „Послао отац дијете у воденицу, па му казао да не меље нигђе у воденици ђе нађе ћоса“ — „послао“, „казао“ — претстављају прави релативни перфекат, који нема никакве везе са садашњошћу, и зато и нема „је.“ Исп. расправицу академика г. Љ. Стојановића под називом Реченичне конструкције без *verbum-a finitum-a* ЈФ III 7-10. Иако у већини реченица овакве врсте нема *је*, ипак употребу и изостављање тога „је“ треба ближе одредити у синтаксичком релативу, који је знатно шири од приповедања. Исп. т. 23.

23. Од оваквих случајева треба разликовати оне које г. Мусић наводи мало даље (Гл. СХХVI 14) и у којима перфекат замењује имперфекат или аорист. На пр. „Тако су се њих двоје грлили и љубили до после поноћи“ (ibid. 14). Ту перфекат замењује аорист, јер је време до којег се вршила радња одређен; како је ова замена постала у синтаксичком индикативу, то се перфекат овде употребљава као „морфолошки“, а не синтаксички облик. Таква је употреба перфекта у различним релативним и другим реченицама, где он замењује или имперфекат или аорист. На пр. „Тако је онај служио а девојка прстен носила“ (ib. 15) једнако је имперфекту. „Међед је једнако којешта доносио и дијете хранио, као му прије и матер“ (ib. 15) једнако је имперфекту и сл.

Није тешко одредити у којој реченици замењује перфекат перфективних глагола аорист, а у којој — перфекат имперфективних глагола — имперфекат. Чим се у каквој реченици прилозима или каквом нарочитом речју обележава моменат, до кога је или када је глаголска радња извршена, онда се ту аорист може заменити перфектом, јер прилог преузима специфичко значење аориста; а чим се каквим прилозима или каквом нарочитом речју истиче трајање радње, може се имперфекат заменити неутралним перфектом, јер сам прилог преузима на себе специфичко значење истицања трајања глаголске радње. Ово је уосталом и пут којим се аорист и имперфекат, замењујући се перфектом, и губе у језицима.

У овим случајевима, као што је речено, перфекат као морфолошки израз замењује аорист и имперфекат; другим речима, потпуни перфекат (дакле, са *је*) преноси се овде у све положаје, били они у индикативу или релативу.

24. Г. Мусић у своме излагању често помиње како се у разговору нешто констатује, а у приповедању — „приповеда“; по који пут вели да се и у приповедању нешто констатује (Гл. СХХVI 12), али одмах додаје да се то констатовање може схватити као примедба приповедачева. На крају својих студија он ово вели о причању и констатовању: „Приповиједање и констатирање вршења неке радње разликује се тако, да се радња, која се приповиједа, изриче с обзиром на потоњу радњу (тако да се пита, шта је затим било), а која се констатира, изриче се сама за се без обзира на потоњу; али приповедање је свагдје постало од констатирања.“

Ја не употребљавам тако те термине: за мене је употреба времена у правом разговору (т. ј. у синтаксичком индикативу) увек одмерена према садашњости, тако да је у њему у извесном правцу радња увек одређена према садашњости (као садашња, прошла или будућа); међутим у причању, на против, има констатовања вршења радње (према прошлости), а не одмеравања њена према садашњости.

26. Из овога излази да се перфекат употребљава са пуним значењем својим у синтаксичком индикативу; пренесен у синтаксички релатив, он губи везу са садашњошћу, па зато често губи и помоћни глагол *јесам* којим се та веза са садашњошћу у синтаксичком индикативу обележава.

Али, као што је поменуто, перфектом се често замењује аорист или имперфекат у нашем језику. У том се случају пуни перфекат, а не крњи, употребљава као морфолошки знак. У многим нашим дијалектима та је конструкција и потиснула аорист и имперфекат, а у другим опет напоредна употребе перфекта са аористом и имперфектом и показује како се до тога дошло.

То није тешко разумети. Рченицом „дошао сам“ не вели се кад је радња извршена, само се у садашњости о њој саопштава; а рченицом „сад сам дошао“ исказује се исто што и аористом: „дођох“. Према томе, и у индикативу и у релативу, овакво „дођох“ може бити замењено каквим прилогом и перфектом (у индикативу прилогом или прилошким изразом *сад, овог шренушка, овог часа* и т.д. у релативу *тада, кога шренушка, када, тога часа* и т.д.). *Ја чистио* може бити замењено у рченици каквим прилогом и перфектом: *ја сам дуго чистио* и т.д.

Такву замену аориста перфектом ја налазим у многим случајевима које г. Мусић тумачи као *perfectum praesens* („за стање субјектово иза извршене радње, које је садашње у вријеме, када лице говори“, Гл. СХХVI 12). На пр. „Ево се приближила пошљедња ура моје чаше, и ја ћу умријети приђе но трећи кокоти запоју“

(81). „Ево се прилижила“ место „ево се приближи“. Или: „Бацићу овај новчић у воду, па ако не потоне, нисам га заслужио“ (и овде би аорист био на своме месту).

Таквих примера има нарочито много у преводу Св. Писма Вука и Даничића, а нарочито у преводу Даничићеву. Исп. Тада им рече Исус: Вријеме моје још није дошло, а вријеме је ваше свагда готово (исп. и црквени текст *время мое не оу прииде*). „А Исак одговори Исаву: ето сам га поставио теби за господара, и сву браћу његову дадох му да му буду слуге“. Јасно је да први перфекат „ето сам га поставио“ има исту вредност као и „дадох“, дакле, у првом случају перфекат замењује аорист. Истина, г. Мусић примећује да се перфектом овде радња глаголска изриче као готова у садашњости без обзира на време када се извршила; код аориста се на то време баш мисли. Али то неће бити тачно. Оно „ето“ замењује до извесне мере то време у првом случају. Уосталом, и у црквеном тексту на том месту у оба случају имамо аорист (*сотворихъ*, „Гл. СХХIII 81 и даље“). То исто вреди и за аорист имперфективних глагола који се такође замењује перфектом код Даничића. На пр. „А Рахила рече: Господ ми је судио и чуо глас мој, те ми даде сина“ — у слов. црквеном тексту стоји свугде аорист: *суди, послуша, даде*.

Ова замена аориста перфектом, која се налази и код тако добрих познавалаца народног језика као што су били Вук и Даничић, показује јасно да је перфекат као облик почео потискивати аорист код њих. То исто вреди и за имперфекат.

И овим још није исцрпено питање о тешкоћама одређивања употребе и значења перфекта; али када се све то буде имало на уму, ипак се перфекат може правилно разумети у главним категоријама.

VI

25. Плусквамперфекат се гради у нашем језику од имперфекта глагола бити или перфекта глагола бити и партиципа II свих глагола.

Г. Мусић се на њему задржава, и најтачније је оно што он говори у II-ом своме чланку о њему. Радња глаголска изречена њиме врши се *пре* оне прошлости која се има на уму. Тако је плусквамперфекат претерит перфекта, те стоји према њему као имперфекат према презенту. Зато му и јесте, као и имперфекту, право подручје П, а не Р (Гл. СХХIII 87). Тако и у I-вом чланку г. Мусић о њему употребљава исту аргументацију; он вели: „Тако постаје облик плусквамперфекта, који није ништа друго него облик перфекта метнут у претерит. И вршење радње у помишљеној са-

дашњости изречено презентом за праву је садашњост прошло, па се као таково са гледишта праве садашњости може изрећи имперфектом. Али једно је и друго против стила у П па и долази размјерно ретко“ (Гл. СХХI 142). По моме мишљењу, оно прво схватање код г. Мусића свакако је правилније.

Анализа плусквамперфекта према овоме је сасвим проста: у прошлости (што се исказује оним „беше“ или сл. глаг. обликом) радња означена плусквамперфектом била је извршена (што се исказује парт. II). Тако упрошћено схватање овог облика обично је и познато; али оно ипак не даје потпуну слику и потпуно разумевање овог облика.

Пре свега ћу приметити да је сасвим исправно гледиште г. Мусића да се плусквамперфекат налази више у приповедању него ли у разговору, просто зато што је приповедање упућено увек на прошлост, а разговор — није. Али у самом плусквамперфекту нема ничег што би га одређивало више као време релатива, чак има мање тога у њему него ли у имперфекту, јер се плусквамперфекат увек употребљава према радњама у прошлости, па биле оне изражене у индикативу или релативу.

Могло би се у извесном правцу рећи да је плусквамперфекат са „био сам“ — плусквамперфекат индикатива, а са „бејах“ — релатива; али то је тешко доказати, пошто се оба облика употребљавају напоредо.

Што се тиче значења плусквамперфекта, несумњиво је најобичније оно које износи г. Мусић, али подједнако и за П и за Р, дакле, и за синтаксички релатив и индикатив; али није једино. Довољно је да се баци један летимичан поглед на примере код г. Мусића (Гл. СХХI 141), па да се то види. На пр. „Паде на ум Црнојевић Иву, ја какву је ријеч оставио код његова нова пријатеља, те се Иво био раскардио“ (ibid.) или: „Уранила Косовка ђевојка. Намера је намерила била на јунака Орловића Павла“ (ibid.) и сл.

Радња изречена плусквамперфектом може се извршити и после неке радње у прошлости. Тако се употребљава плусквамперфекат и другде.

То долази отуда што се имперфектом у плусквамперфекту показује да се за цело време прошлости могла извршити каква глаголска радња, па је могла бити извршена пре других радњи, то је најобичнији случај, за време других радњи или после других радњи.

Исп. за ово друго код Вука: „Али се одмах распали у њој гњев и навали на мене с укором и са псовком, које ја све поднесем не одговоривши ни једне ријечи, јер сам већ био почео при-

знавати да сам крив“ (исп. Маретића *Gramatika i stil*. 616). Или за треће: „Турци су се сваку ноћ ближе прикучивали к српским шанчевима и најпослије су се тако близу били прикучили да су се могли тући“ (ibid. 617).

VII

27. Досадашње разматрање довело нас је до закључка: да се употреба времена може поделити у две синтаксичке групе, наравно, у најопштијим цртама:

а) Синтаксички индикатив, који се употребљава за прави разговор, у којем се све радње одмеравају према садашњости. Он познаје ова времена од оних која смо овде испитивали: презент имперфективни, имперфекат, аорист, перфекат, плусквамперфекат. У њему имају времена своје *основно* и *право* временско значење.

б) Синтаксички релатив, који се употребљава за прзво причање, т. ј. за оно у којем се све дешава у прошлости и у којем се према тој прошлости сва времена одмеравају. Овде се употребљава: презент перфективни, презент имперфективни, аорист, перфекат, крњи перфекат, плусквамперфекат.

Видели смо такође да у синтаксичком релативу сва времена имају, до извесне мере, друго значење него у синтаксичком индикативу: зато се овде додирују многа времена која се битно разликују у индикативу, те се могу употребљавати једно место другога. Од ситуације у прошлости, у којој се дешава све о чему се прича, она добијају значење прошлости, а њихово се значење своди или на значење њихова вида или на значење блиско глаголском виду на које се може свести њихово временско значење које имају у индикативу.

Али, наравно, докле год *облици* у синтаксичком индикативу и синтаксичком релативу остају исти, може се посумњати у тачност овакве њихове поделе на основу самога значења. Међутим ми имамо два облика који се употребљавају искључиво у синтаксичком релативу и никада у синтаксичком индикативу, и по којима се може одредити, да ли се у каквој реченици употребљава индикатив или релатив; то су перфективни презент и крњи претерит. Пошто је код крњег претерита стање компликованије, јер се у релативу може употребљавати и *облик* пуног перфекта (исп. више), остаје перфективни презент као поуздано мерило, да ли се у неким случајевима може употребљавати синтаксички релатив или не може.

Ово све вреди, на првоме месту, за приповедање и за разговор; за остале облике исказивања мисли, за остале реченице,

нарочито зависне, ово вреди само у толикој мери у коликој се те реченице, по својој природи, подударају са горњим основним облицима говора, наравно, са свима ограничењима која смо ми горе изнели.

Синтаксички индикатив — значи изношење догађаја према садашњости онако како су се у времену извршили, синтаксички релатив — обележава изношење њихово у облику нарочите врсте, било као приповедања о нечему што не припада садашњости или ма у неком другом смислу (условном, хипотетичком, оптативном и т. д.). Како је наш говор испреплетан најразличнијим реченицама, говореним са врло различних гледишта, то је јасно да се ова два начина стално преплећу и да је често тешко одредити где један престаје, а настаје други.

Ово су две врло опште категорије. Нарочито је широк обим синтаксичког релатива. Зато је и сасвим природно што релатив у различним реченицама добија различно значење. Другом ћу приликом показати, како се могу утврдити главна значења релатива (наративни релатив, гномички, модални и т. д.).

VIII

28. Као што је речено, Г. Мусић испитује и зависне реченице: декларативне, зависноупитне, каузалне, темпоралне и релативне; у трећој студији својој он говори засебно и о консекутивним реченицама.

Одмах у почетку свога излагања г. Мусић вели да се употреба времена у „подложним реченицама уопће удешава по правилима, која смо нашли за главне реченице“ (Глас СХХI 149). Иако се за ово не може рећи да је нетачно, ја ипак мислим да није згодно овако дефинисати употребу времена у њима.

Пре свега и г. Мусић при испитивању „подложних“ реченица истиче како треба одређивати време у њима: да ли према говору субјекта главне реченице или страног лица (приповедача, певача или сл.). Он сам наводи да у декларативним и зависноупитним реченицама имамо оно прво, а у осталим ово друго: „треба држати на уму, да о употреби времена у декларативним реченицама и у индиректним питањима одлучује гледиште субјекта главне реченице, а у осталим гледиште онога, који говори (у П гледиште пишчево, у Р гледиште онога лица, које говори)“. Исп. Гл. СХХVI 54.

Са овим се ја потпуно слажем. Јер ово значи да у декларативним и зависноупитним реченицама имамо синтаксички индикатив, пошто се радње у њима одмеравају према времену када субјекат

говори, а то је време — индикативно. Довољно је прегледати примере г. Мусићеве, па да се уверимо да је ово тачно (о неким ограничењима исп. ниже). У овим реченицама имамо увек два дела: један у којем се износи исказ (то је индикатив у правом смислу речи) или стварно питање (што је само потврдна, исказна реченица у облику питања) и други којим се додаје уводна реченица којом се ништа у исказу или питању не мења. На пр. „Глас допаде на дворе Ченгија, да је Петар бега изгубио“ (Гл. СХХI 151). Главни је део „Петар је бега изгубио“ у којем је изнесен догађај који је био, а уводни је део „Глас допаде на дворе Ченгија“ којим се у природу догађаја не дира. Или: „Да ви кажем, ко ме обранио, од кога сам ране допануо.“ Уводна реченица „да ви кажем“ у томе ништа не мења.

Сем ових двеју група реченица, ја мислим да има још једна оваквога типа: то су неке каузалне реченице. Као узрок износи се и мора се изнети стварно вршење догађаја: на пр. „Марко оде Светој Гори славној, причести се и исповједи се, јер је многу крвцу учинио.“ Овде је главно „многа је крвцу учинио“ и то се додаје главној реченици као узрок. Према томе, ако што може да утиче на друго, пре узрок на последицу, него ли обрнуто. Зато у оваквој реченици имамо *стварно изношење* догађаја, онако како је било. А стварно изношење догађаја — претставља синтаксички индикатив.

Према овоме имали бисмо тројаких реченица у којима се употребљава синтаксички индикатив: *декларативних, зависноујишних и каузалних*.

Према ономе што је речено за критериум синтаксичког индикатива и синтаксичког релатива, ово би значило да се у поменим реченицама не може употребљавати перфективни презент.

Међутим, иако ретко, налазимо међу неким примерима које г. Мусић наводи међу оваквим реченицама и перфективни презент. То значи или да је наша дефиниција у нечем нетачна или да су примери нетачно одређени.

Међу декларативним реченицама наводи г. Мусић: „Кад види чоек ће се она стровали и замакне у јаму, а он рече“ (Гл. СХХVI 16): „А кад видиш да ти се вода у њој замути“ (ib. 17). Ја сматрам да ово нису праве декларативне реченице, већ зависне реченице од темпоралних реченица (у причању), за кој: вреде иста правила као и за темпоралне реченице.

Међу индиректним питањима има и оваквих реченица које такође не иду овамо: „Господар дође и кад види какво је Бог чудо учинио,

онда му рече“ (ib. 17). Иако у овој реченици немамо у питању перфективног презента, он би могао бити употребљен. Ја ово разумем као релативну реченицу која се употребљава уз темпоралну и има употребу глагола као и темпорална („И кад види чудо које је Бог учинио...“). Према томе за њу вреде правила релативних реченица. Тако исто ја мислим да и све реченице под *v* на стр. 18 (Гл. CXXXVI) не иду овамо.

Али најтеже је питање о каузалним реченицама, јер врло често једна темпорална реченица (са *кад*, *пошто* и сл. свезамн) или једна релативна реченица (*зашто што*, *иде*) могу претстављати узрок, а за њих вреде правила темпоралних или релативних реченица, у колико карактер тих реченица у њима није ишчилио. Исп.: „Али кад се син никако не дадне одвратити, најпосле му допусти отац да иде да учи занат“ (Гл. CXXXVI 19). Овде још имамо врло јако темпорално значење. Покушајмо да изречемо ову реченицу са правом каузалном свезом *јер*, и ми ћемо видети да се овде мора употребити аорист или перфекат, а никако перфективни презент.

Реченице могу имати и модални карактер (конјуктивни, оптаивни, условни и сл.). Када реченице имају такав карактер, ма оне и припадале једној од горњих врста, оне имају времена као у модалним реченицама (т.ј. синтаксички релатив) о којима г. Мусић у овим својим расправама не говори.

Према томе, ја бих проширио употребу синтаксичког индикатива и на извесне каузалне реченице (а не само декларативне и зависноупитне), ако их схватимо искључиво у овом уском синтаксичком значењу.

Уосталом, у природи су синтаксичких типова ови стални прелази од једних реченица ка другим, тако да се, кад се говори о њиховој природи, мора стално водити рачуна о свима потребним ограничењима.

30. Остају нам још релативне, темпоралне и консекутивне реченице.

Релативне реченице обухватају велику разноликост реченичних типова, јер свака реченица, ма које врсте била, може имати своју релативну реченицу. Има их и у „приповедању“, и у „разговору“, и у апстрактним реченицама и модалним. И нема никакве сумње да се и у релативним реченицама огледа природа оних реченица са којима релативне реченице образују синтаксичку целину. У релативним реченицама могу стајати времена која и у тим ре-

ченицама, па се према томе у њима може употребљавати и синтаксички индикатив и релатив. У овоме правцу има г. Мусић потпуно право.

Темпоралне су реченице, по употреби својој, знатно уже од релативних. Истина, и темпоралне реченице претстављају претварање апсолутнога времена („индикативног“) у односно или релативно време. Оне се и јављају у приповедању; зато су у њима тако обична претеритална времена. Природа је употребе њихових времена, према томе, онаква као и у приповедању. Наравно, у темпоралним се реченицама нарочито истиче време, моменат извршења глаголске радње, па се према томе одређује и употреба врсте претериталних времена. У њима се, дакле, употребљава обично синтаксички релатив.

Што се тиче консекутивних реченица, њихова се природа приближава модалним реченицама, јер се последица која истиче из главне реченице одређује *слободно* према нахођењу онога ко ту последицу изводи. Како овде нисам говорио о модалним реченицама, то ћу оставити да и о консекутивним реченицама говорим другом приликом, у вези са модалним реченицама.

Ја нећу сада наново узимати да претресам све закључке које је г. Мусић износио на крају појединих својих студија. Осврнућу се само још једном на њихову главну садржину.

Иако сам ја сасвим независно од ових студија г. Мусићевих и знатно пре њих дошао до свога синтаксичког индикатива и синтаксичког релатива, мени је мило што сам и у студијама нашег уваженог синтаксичара нашао нешто што се, у главnome, поклапа са мојим категоријама, — његово „приповедање“ и „разговор.“ Ја сам се трудио да покажем да су ови облици нашег говора, иако се у њима крију две главне категорије глаголске употребе наше, незгодни да се приме као синтаксички облици; већ да они претстављају само врло драгоцен материјал за њих. Али, ја опет понављам, г. Мусић је својим синтаксичким осећањем правилно открио да се у њима налази оно што чини главну разлику међу употребом времена у нашем језику.

На много места ја се нисам могао сложити са погледима пишчевим, и то сам, да бих ствар могао што јасније изнети и окарактерисати, нарочито истицао. Али још на више места ја сам наилазио код г. Мусића на врло оштра и оштроумна посма-

трања, са којима сам се потпуно слагао. Што их нисам свугде износио где сам имао прилике, то је само зато што ми она, находећи се у пуном складу са мојим погледима, нису пружала нарочитих разлога да их износим. Али сада, на крају овог разматрања, мени чини нарочито задовољство да то истакнем.

1 септембра 1927.

Београд.

А. Белић

Hipoteza Lamanskoga o hazarskoj misiji sv. Ćirila.

1903.—1904. godine izašla je u Rusiji studija posvećena ćirilsko-metodskom pitanju, na koju, ako se ne varam, nije bilo obraćeno dovoljno pažnje. Govorim o raspravi akademika Lamanskoga, koja je naštampana u Žurnalu Ministarstva Narodne Prosvjete pod nazivom „Slovensko žitije sv. Ćirila kao religiozno-epsko djelo i kao historijski izvor“.¹⁾ Ukoliko mi je poznato, u Rusiji, osim jedinog Golubinskoga, koji je vrlo oštro kritikovao hiperkritičnu tendenciju ove radnje, nitko joj nije posvetio²⁾ opsežne recenzije. Isto tako i na zapadu osim Brücknera³⁾ i Lavrova⁴⁾, koji su kritički pretresli neke tvrdnje Lamanskoga, ovaj je njegov rad gotovo neopažen, tako da se vrlo rijetko nađe u novim radovima o sv. Ćirilu koja bilješka o zaključcima znamenitog slaviste. Međutim hipoteza Lamanskoga, koji sasvim originalno ocjenjuje historijsku vrijednost žitija i rekonstruira različne momente iz života svete braće, imala je nekoliko pristaša, te zbog toga nije izgubila svoj interes. Naročito u naše doba, kad je iznova ćirilsko-metodsko pitanje postalo savremeno pitanje slovenske nauke tako, da se svaki mjesec javlja po nekoliko radova posvećenih tome pitanju, mislim da neće biti suvišno progovoriti još nekoliko riječi o toj hipotezi, naročito kad ona dolazi od tako velikoga naučnoga autoriteta, kakav je bio akademik Lamanski.

1) „Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно — эпическое произведение и какъ историческій источникъ. Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія 1903. IV.—VI., XII., 1904. III., V. Ako se ne varam, 1915. godine izašla je u Rusiji posebnim izdanjem. Izvod na njemačkom jeziku pod naslovom Vita Cirlilli u Archiv für slav. Philologie 1903. i 1906.

2) Извѣстія Императорской Академіи Наукъ 1907., часть XII., кн. 2.; „Приложение“ другом издању „Исторіи русской церкви.“

3) Archiv für slav. Philologie 1906.; Die Wahrheit über die Slavenzpostel. 1913.

4) Archiv für slav. Philologie 1905.

Pokojni slavista kaže, da „žitije sv. Ćirila“ kao i svako žitije — nije historijsko djelo, nego — religiozni roman, koji je u staro doba zamjenjivao naše historijske romane. Prema tome ne smijemo bez oštre kritike primati svaki njegov podatak. Nema sumnje, da je temelj panonske legende istinit, ali je zadaća povjesničara da pronađe taj temelj, te da ga očisti od pjesničkih primjesa, koje su bile stvorene autorovom maštom, a isto tako i od izmišljenih tendencioznih netačnosti, koje su se mogle pojaviti zbog autorove nakane: da *jednostrano* prikaže djelovanje sv. apostola: naime kao da su oni radili samo na prosvjećivanju Moravljana. Lamanski pokazuje, da su po riječima žitija solunska braća poznavala slovenski jezik od mladih godina i misli, da se ideja o propovijedi među Slovenima na njihovu jeziku rodila kod Ćirila mnogo ranije od moravske misije. On je mnogo prije počeo prevoditi sv. knjige na slovenski jezik, i čitav je život apostola bio ostvarenje ove njegove ideje. U takvom svijetlu na novi način rekonstruirao Lamanski saracensku i hazarsku misiju sv. Ćirila.

Svoju hipotezu autor dokazuje ovako. Poznato je svjedočanstvo Hrabrovo da su „писъмена“ bila pronađena „в лѣто отъ созданія мѣру 873г (6363.)“, t. j. po istočnom računu 855. godine. Po njegovu mišljenju pogriješno je tumačenje onih naučenjaka, koji smatraju 6363. godinu 863-om tvrdeći, da je Hrabar prepisao 6363. godinu sa zapadnog izvora, gdje je 863. godini bilo dodano 5500 godina po zapadnom računu. Lamanski govori, da ovom razlaganju protuslovi sam Hrabar, koji kaže, da je abeceda bila pronađena u doba Mihajla III. i njegove majke Teodore, koja je već 856. godine bila zbačena s prijestolja. Ako prema tome Hrabrova 6363. godina označuje 855. godinu, vrlo veliku važnost dobiva svjedočanstvo t. zv. „soluskog slova“, koje govori o Ćirilovu pronalasku slovenskog pisma prigodom propovijedanja kod makedonskih Slovena na Bregalnici, što se je dogodilo prije 858. godine.

Na osnovu toga Lamanski iznova rekonstruirao historiju saracenske misije filozofa. Panonsko žitije kaže, da je car Mihailo poslao k Saracenicima Konstantina, kad je on bio star 24 godine. Pošto je sv. Ćirilo umro 869. godine, u doba od 42 godine, lako je izračunati, da se rodio 827. godine, i prema tome 24. godina njegova života pada u 851. godinu. Ali, kako dokazuje Lamanski, ni ove godine, ni drugih bližih godina nije moglo biti saracenske misije, jer je u to doba Vizantija bila u neprijateljskim odnosima sa Saracenicima. Primirje je bilo sklopljeno tek 855. godine i te je godine bilo zaista poslano poslanstvo Arabima za izmjenu zarobljenika. S vizantijskim diplomatima putovao je Arabima

i Konstantin. Arapski povjesničar Tabari pripovijeda, da je na čelu grčkog poslanstva bio neki činovnik Georgije i da je s njim bila velika pratnja i mnogo slugu. Po svoj prilici to je onaj Georgije Polaša, koji je u žitiju spomenut kao saputnik Kostantina u saracenskoj misiji. Ta misija nije dakle imala religioznu zadaću, kako to veli žitije, nego je bila politička misija, kojoj se pridružio i Konstantin s nakanom, da propovijeda mnogobrojnim maloazijskim Slovenima. Autor Konstantinova žitija nije se brinuo o tačnosti podataka, o vremenu, cilju i okolnostima saracenske misije, nego ju je opisao sa svog gledišta kao pisac religioznog romana pretvorivši političko diplomatsko poslanstvo u vjersko-propovjedničku misiju.

Isto tako i za hazarsku misiju Lamanski tvrdi da u žitiju ima vrlo malo istine, već da skoro cijela pripovijest predstavlja produkt mašte autora. Po riječima žitija hazarski su poslanici molili, da im Grci pošalju „книжнаго мужа“, i obećali: „аще прѣприте еврея и срацыны, вашу вѣру приимемъ.“ Hazarski hagai, koji su od VIII. stoljeća bili izraelićani, nisu mogli davati Vizantincima takva obećanja. To bi mogao učiniti samo poganski vladar, koji se kolebao, kakvu će vjeru prigrliti. Zatim nijedan drugi izvor ne pripovijeda o pokrštenju Hazara u to doba, a ovakav događaj ne bi mogao ostati nezapažen u Carigradu. Na osnovu toga misli Lamanski, ako je poslanstvo i došlo u Carigrad iz Hazarije, da ga nisu poslali židovski Hazari, nego *njihovi slovenski podanici*. U takvom smislu govori i latinska legenda Gauderiha o putovanju Konstantina *u Hazariju*, koja se u IX. vijeku protezala od Kaspijskog mora do Karpatskog gorja. U to je doba ime Hazarije bilo geografski pojam, koji je pokrивao i oblast kijevskih Slovena. Ovi su zamolili u Carigradu za propovjednika i k njima je došao da propovijeda sv. Ćiril.

Tu misao dokazuje autor ovako. Kijevski Sloveni, koji su do druge polovice IX. stoljeća priznavali vrhovnu vlast Hazara, početkom druge polovice Istog vijeka dobili su nove gospodare Ruse-Normane. Ti su osvajači zajedno s pokorenim Slovenima 860. godine pod vodstvom knezova Askolda i Dira navalili na Carigrad, ali ga nisu mogli osvojiti, nego su samo opustošili carigradsku okolinu. Duskora su uvidjeli, da su uzalud poduzeli napad. Kužne bolesti, koje su morale da se pojave, uništavale su njihovu snagu. U isto su vrijeme vidjeli hrišćane, gdje pred njihovim očima idu po gradskim bedemima pjevajući crkvene himne i slaveći svoga Boga. Mogla se kod njih roditi misao, da je zaista hrišćanski Bog jači od njihovih bogova i prema tome uzaludna je njihova nada na osvojenje vizan-

tijske prijestolnice. Razočarani vraćali su se kući, i još s puta (u Kijevu im to ne bi dopustili neznabošci) poslali su u Carigrad molbu, da im pošalju vjerovjesnika, koji će im propovijedati o hrišćanskom Bogu. Vizantijski dvor nije mogao da propusti ovu priliku da pretvori doskorašnje neprijatelje u saveznike, i zato je odmah poslao u Rusiju misiju, koja je pokrstila Ruse, kako o tome govore vizantijski suvremenici i izvori iz kasnijeg doba.¹⁾

Ta je „hazarska misija“ sv. Ćirila još krajem iste 860. godine prispjela u Herson, jer slovo o otkriću mošti sv. Klementa kaže, da je Konstantin našao te mošti 30. januara 861. godine. Ta misija vjerojatno nije imala samo religioznu zadaću: grčki su poslanici putovali u Hazariju, da se dogovore s haganom o zajedničkoj odbrani od skandinavskih došljaka, i s tim je poslanstvom došao sv. Ćiril, da se preveze u zemlju Askoldovih Rusa. Ovi nisu u to doba bili čisti Normani — već su bili dvojezični, koji su govorili i švedski i slovenski. Zato je razumljivo putovanje slovenskog apostola k Rusima. Još putem u Herson počeo je sv. Konstantin prevoditi sv. knjige na slovenski jezik i došao je tamo već sa završenim prijevodom, koji je pokazivao u Hersonu jednom Sloveninu, da vidi, koliko se poznati mu jezik makedonskih Slovena razlikuje od jezika istočno-slovenskih plemena. To je ona pripovijest žitija o čovjeku, koji je u Hersonu pokazivao apostolu jevanđelje i psaltir napisan „ruskim jezikom.“ Kasnije je redaktor panonske legende, Moravljanin, hotimice ostavio mjesto riječi „slovenski“ riječ „ruski“, da se ta bilješka ne bi protivila njegovoj izmišljotini o pronalasku abecede 863. godine za moravske Slovene. Došavši k ruskom knezu morao je Konstantin pobijati ži-

¹⁾ Patriarh Fokije u enciklici ist. episkopima, Konstantin Porfirogenit u historiji Vasilija I., Porfirogenitov nastavljaj, Zonara, Skilica, Kedrin, Glika, te neki ruski izvori iz kasnijeg doba. Pitanje o ruskom napadu na Carigrad 860. godine i o prvom pokrštenju Rusa ima dosta veliku literaturu. Glavni su radovi: Kunik „Berufung d. schwed. Rossen“ 1842. čar. X., istog autora „Извѣстія Ал-Бекри...“ 1873., Барсовъ, Константинопольскій патриархъ и его власть надъ русской церковью 1878.; Hergenröther „Photius“ II. 595.—597.; Регель „Analecta byzantina-russica“ 1891.; Меліоранскій Визант Временникъ“ 1893., X.; „Иловайскій Исторія Россіи“ I.; Архіеп. Макарій „Христіанство въ Россіи до Владиміра св.“ Голубинскій „Исторія русской церкви“ Prva polovica I. sveska, gl. 1.; Васильевскій, Византійскій Временникъ 1894., 258. 399.; De Boor „Der Angriff der Rhos auf Byzanz“ (Byz. Zeitschrift 1895.); Лопаревъ, „Византійскій Временникъ“ 1895. IV.; Васильевскій „Визант Временникъ“ 1896. I.; Васильевъ, „Византія и Арабы“ 1900. стр. 189. 199.; Ламанскій, Ж. М. Н. Пр. 1903. VI.; XII.; Παπαδοπούλο-Κεραμεύς „Визант. Врем.“ 1903. III.; Грушевскій „Исторія України-Руси“ I.; Пархоменко „Начало христіанства на Руси“ 1913.; Полонская, Журн. Мин. Нар. Просв. 1917. IX.

dovske i muslimanske propovjednike, koji su nastojali da obrate Ruse u svoju vjeru. Propovijed je bila uspješna; mnogo Slovena i Varjaga bilo je pokršteno i za tu novu hrišćansku koloniju bila je u Kijevu utemeljena episkopija, kako o tome govori savremenik događaja patr. Fokije.¹⁾

Uspomena na dolazak sv. Ćirila sačuvala se u Kijevu, te je anahronistički unesena u ljetopis kao besjeda Konstantina filozofa s Vladimirom svetim, jer ljetopisac nije znao, da je slovenski apostol sv. Konstantin i Konstantin filozof njegove legende ista osoba. O uređenju episkopije u Kijevu ljetopis ništa ne pripovijeda, jer se njezino stvaranje otpočelo u Kijevu za vrijeme poganina Olega, koji je dobio Kijev pogubivši Askolda i Dira. Ljetopisac se bojavao, da ne razdraži nasilnike Normane ističući svoje hrišćanske nazore i simpatije prema pogubljenom Askoldu. Međutim upravo ta šutnja ljetopisa potvrđuje činjenicu, da su Kijevljani pokršteni za Askolda. Ako se već za Olega sastavljao u Kijevu ljetopis na slovenskom jeziku, — bilo je ondje dakle ljudi, koji su prije Olega donijeli onamo slovenske crkvene knjige, a to se nije moglo dogoditi drugda, nego poslije Askoldova napada na Carigrad. Na takav je način znameniti slavista htio dokazati, da su istočni Sloveni kao i njihova južna i zapadna braća primili prve početke svoje prosvjete neposredno iz ruku slovenskih apostola — sv. Ćirila i Metodija.

Veliki ugled, koji s pravom uživa u slovenskoj nauci ime Lamanskoga, ne dopušta, da se ne osvrnemo na njegovu hipotezu, kako se god nevjerovatnom činila na prvi pogled. Naročito ako uzmemo u obzir, da još i sada nije posve riješeno pitanje o tome, kada je Konstantin započeo svoje misionarsko djelovanje među Slovenima, moramo priznati da hipoteza Lamanskoga nije izgubila svoj interes. Ona postaje još interesantnijom zbog onih korektura, koje Lamanski posve ispravno unosi u pripovijest o saracenskoj misiji.

¹⁾ Patr. Fokije u enciklici pripovijedajući o pokrštenju Bugara kaže, da ne samo ovi „promijeniše staro poganstvo na vjeru u Hrista, nego šta više... i Rusi, koji u okrutnosti i zvjerskom ubijanju sve ostavljaju za sobom; oni koji su osvojivši okolne stanovnike i zbog toga pomislivši o sebi previše dignuli ruke protiv Rimske države. — u sadašnje su vrijeme čak i oni promijenili ellnsku i nečistu nauku, koje su se držali prije, na čistu i neumjetnu Hrišćansku vjeru... i do takvog se stepena rasपालila kod njih želja i revnost vjere, da su primili episkopa i pastira, i ljube vjeru hrišćana s velikom ustrajnosti i marljivošću“ (Encyclicia epistola ad archiepiscopales per orientem obtinentes“ u zborniku Fokijevih pisama po izdanju Montakucija Londini 1651. p. 58., po izdanju Valette Londini 1864. p. 178.).

Čini mi se ipak, da hipoteza znamenitog slaviste o hazarskoj misiji Konstantinovoј nije tačna.

U prvom redu nije siguran glavni osnov hipoteze, da je slovenska abeceda bila pronađena 855. godine. Spomenuli smo, da se navedena 6363. godina kod Hrabra može tumačiti na dva načina: kao 855. i kao 863., prema tome, da li ćemo od 6363 odbiti 5500 godina po zapadnom ili 5508 godina po istočnom računanju. Naravnije bi bilo očekivati, da je Bugarin Hrabar računao godine po istočnom načinu. Ali je isto tako vjerojatna i prva hipoteza — da je Hrabar prepisao 6363. godinu sa zapadnog izvora, kojim se poslužio kod sastavljanja svoga djela. Da se Hrabar zaista služio zapadnim izvorom, nesumnjivo je dokazao Jagić nalazeći znake zapadnog uticaja u Hrabrovu rječniku (npr. oblik „Растиць“ mjesto Rastislav).

Tekst je Hrabrove pripovijesti vrlo nejasan. Hrabar dokazuje, da je slovenska abeceda svetija i časnija od grčke, jer ju je stvorio „sveti muž“, a grčku — „еллини погани“; osim toga, ako zapitate grčke naučenjake, tko im je napravio pismo ili u koje doba, malo o tome znadu; ako pak zapitate slovenske naobražene ljude „кто вамъ есть писмена сотворилъ и книги прѣложилъ, то всѣ вѣдѣють и отвѣщаютъ — святѣи Костянтинъ преложи и Меоводъ братъ его епископъ моравскій, и аще вопросѣть, въ кое время, и отвѣщаемъ: во времена Михаила царя Греческаго и маѣере его Теодоры, иже православную вѣру утвердиста и поклоненіе честныхъ иконъ и а — ю недѣлю свѣтаго поста православную взакониста по се момъ соборѣ мд (44) лѣта и въ времѣна Бориса князя Болгарска и Растисица князя моравска въ лѣшо ошѣ созданія мѣра штар (6363).“ U drugim spisima dodano još „ѡри ѡпѣриархѣ Фошѣѣ“ i „ѡри князѣ Блашенскомѣ Коцелѣ“.

Lako je naći u ovim podacima protivrječnosti u hronologiji. Ako se pronalazak slovenske abecede dogodio za vlade Teodore, to se nije mogao zbiti poslije 856. godine, jer je *do te godine* Teodora vladala zajedno s Mihailom III. Ali tome se protive bilješke o „vremenu Fokija i Kocela“, jer je Fokije stupio na patrijarši prijesto 857. godine, a Kocel je postao blatenski knez 861. godine. U prvom dakle slučaju smijemo 6363. godinu držati samo za 855. dok u drugom — jedino za 863. godinu. Prema tome moramo ili poništiti vrijednost dvaju posljednjih podataka, koje ćemo morati držati za interpolacije (kako to čini Lamanski), ili protumačiti, na koji se način javilo kod Hrabra ime Theodore, koja nije vladala 863. godine.

Navedeni tekst Hrabrove pripovijesti uzeo je Lamanski iz bečkog rukopisa N 9. p. 347. U drugim rukopisima vidimo znatne razlike. Na primjer u bugarskom rukopisu 1348. god. stoji: „яко въ врѣмена Михаила цесаря грчѣска и Бориса кнѣзѣя блѣгарьска и Растица кнѣзѣя моравьска и Коцеля кнѣзѣя блатьньска, въ лѣто же отъ съзѣданія всѣго мира ꙗ҃ѣꙋꙋ“. Takva se redakcija s imenima *cara Mihajla III., Rastislava, Borisa i Kocelja* nalazi u većini rukopisa, samo što je u nekim bugarskim varijantama propušteno ime Kocelja. *U svima rukopisima ove redakcije carica Teodora nije spomenuta.*

Ali je zato spominju svi rukopisi ruske redakcije, na pr.: „по седмомъ соборѣ в ѿд лѣто, во времена Михайла царя греческаго и матере его Феодоры иже правовѣрную вѣру оутвердиста, при патриархѣ Фотиѣ въ лѣто князѣ Бориса болгарскаго и Растица кнѣзѣя моравска, и Костелѣ кнѣзѣя блатыньска...“ Нарокон većina ruskih rukopisa iza riječi „блатыньска“ dodaje: „в великое княженіе руское Рюрика погана суца и некрещена, за ѣк лѣт до крещенія рускія земли а от созданія миру в лѣто ꙗ҃ѣꙋꙋ, рускаѣ же землѣ крести сѣ от великаго Владимира князѣ кievскаго і всеа Русіи в ꙗ҃ѣꙋꙋ лѣто“¹⁾).

Uza svu nemogućnost da se provede u okviru ovog članka iscrpno kritičko poređenje raznih redakcija Hrabrova skazanija, možemo već na osnovi navedenih podataka izvesti potrebne zaključke.

Nije teško opaziti, da tekst, koji je izabrao Lamanski *nije najbliži izvorniku*: većina rukopisa — i to upravo bugarske redakcije — nemaju podataka o carici Teodori, ѿд godini, uspostavljenju štovanja svetih slika i svetkovanju prve nedjelje svetog posta. Mjesto toga u većini rukopisa nalazimo ime kneza Kocelja, čega nema u bečkom rukopisu. S druge se strane vidi, da *bečka redakcija stoji u vezi s docnijim ruskim variantama*, samo što su ruske redakcije još više zamrsile stvar: rečenicu o ѿд godini, koja se u bečkom rukopisu odnosi na uspostavljenje štovanja svetih slika, koje je izvršila Teodora 842. godine, ruska je redakcija prenijela na izum slovenskog pisma od sv. Ćirila¹⁾. Prema tome držim, da su svi podaci o carici Teodori

¹⁾ Razne variante Hrabrova skazanija vidi kod Jaglca „Разсужденія старины о церковно-славянскомъ языкѣ“ (Сборникъ II. отд. Имп. Акад. Наукъ „Издѣдованія по русскому языку. Спб. 1895.“)

¹⁾ Ova je rečenica vrlo nejasna. Ako bi se taj datum odnosio na pronalazak abecede, onda bi sabor, koji se ovdje spominje, morao biti 811. ili 819. godine. (44 godine prije 855. ili 863. godine), ali u to doba nije bilo nijednog sabora. Ako riječ „се момъ“ значи „седмомъ“, onda se ovdje govori o VII. ekumenskom saboru, koji se održao 788. godine. Ali 44. godina poslije tog sabora bila bi 832.,

umetnuti jednim od docnijih redaktora u tekst Hrabrove pripovijesti, koja je u svom početnom obliku imala samo imena cara Mihaila, kneza Borisa bugarskog, Rastislava moravskog i Kocelja panonskog, te na takav način tačno odredila kao najraniju granicu datuma izuma sl. pisma — 861. godinu — dolaska Kocelja na prijesto. Moramo, dakle, 6363. godinu Hrabrova skazanija smatrati samo 863. godinom.

Kako je nastao umetak o carici Teodori?

To bi se moglo protumačiti ovako. Spomenuli smo, da je zadaća Hrabrove pripovijesti — dokazati, da je slovenska abeceda svetija od grčke, koju su stvorili „еллини погани“. Zato Hrabar i navodi svu onu — tako reći — okolinu, u kojoj je radio sv. Ćiril. To su donekle njegovi saradnici: Metodije, episkop moravski, knez Boris — prosvjetitelj Bugara, knez Rastislav — krstitelj Moravljana i pokrovitelj sv. braće, knez Kocel — širilac hrišćanske vjere među panonskim Slovenima, napokon patrijarh Fokije — veliki autoritet istočne crkve. Jedino ime cara Mihaila III. Pijanice ne pobuđuje poštovanja u pobožnog hrišćanina. Da prikaže i njega kao čovjeka zaslužnoga za crkvu, nabraja autor bečke redakcije sve crkvene događaje, u kojima je Mihailo III. sudjelovao: uspostavljenje štovanja sv. slika i objavljivanje štovanja prve nedjelje sv. posta. Ali pošto je svakome bilo poznato, da je sâm Mihailo malo uradio na tom poslu, već njegova majka Teodora, morao je autor uz ime Mihailovo spomenuti i Teodoru kao raniju njegovu saradnicu, premda u doba postanka slovenske abecede ona nije više bila na prijestolju. Teodora dakle nije spomenuta ovdje kao savremenica sv. Ćirila, nego kao saradnica Mihaila, kojega je trebalo prikazati kao pregaoca za Hristovu vjeru.¹⁾ To sve, dakle, ne bi smetalo da držimo 6363. Hrabrovu godinu za 863., a u tom slučaju pao bi i glavni dokaz, na kojem Lamanski gradi svoju hipotezu.

S druge strane izgleda da je historijska vrijednost panonskog žitija veća od one, koju mu određuje Lamanski. Po njegovu mišljenju,

što opet nema smisla. Ne bi li bilo moguće pomisliti da je Hrabar pogriješno napisao МД mjesto НД (44 mjesto 54)? U tom bi slučaju 54. godina poslije sedmog sabora bila 842., a to je upravo ona godina, kad je crkveni sabor sabran od Teodore uspostavio štovanje sv. šilka i ustanovio svetkovanje prve nedjelje velikog posta.

¹⁾ Moglo bi se dovesti ovaj umetak u vezu s bilješkom bugarskog sinodika u zborniku Trnovskog Sabora 1211. godine: „Кириллу Философу, иже божественное писаніе отъ гръческаго языка на болгарскомъ прѣвожившому и просвѣтшоому льгарскіи родъ, новому другому апостоу, въ царство Михаила и Феодоры православніе царицы матере его, иже божественную црковь святыми иконами украсивших' и православіе утврдившихъ, вѣчная память“

u čitavoj pripovijesti o hazarskoj misiji jedini su tragovi istinskih događaja: pripovijest o nalasku mošti sv. Klementa, i bilješke o sastanku Ćirilovu s hazarskim vojvodom i s Ugrima. Sve je drugo — domišljanje autora. Od toga se brani sam autor žitija. Kaže, da je u žitiju skraćeno prikazao ono, što je sa svima potankostima opisano u 8 knjiga, koje je sastavio sv. Metodije — saputnik i saradnik Konstantinov u Hazariji.¹⁾ Lamanski ne vjeruje ovim riječima, nego hoće da ulovi autora u protivrječnosti: autor kaže, da je *skraćeno* ispriповijedao Metodijevu relaciju, ali, uistinu, pripovijest o hazarskoj misiji predstavlja *najveći dio* žitija. Ja ne vidim ovdje protivrječnosti. Autor žitija ne kaže, da prikazuje hazarsku misiju kraće od ostalih događaja Ćirilova života, nego da je *ukratko prikazao Metodijevu pripovijest*, koja je obuhvatala 8 knjiga. Nasuprot Lamanskomu mislim da upravo dužina pripovijesti o hazarskoj misiji potvrđuje, kako je zaista postojalo 8 Metodijevih knjiga, koje spominje žitije. U protivnom slučaju valjda bi i hazarska misija bila prikazana onako kratko kao i saracenska. Ako je zaista postojao neki izvor, koji je poslužio autoru žitija, zašto bismo sumnjali da je tu pripovijest napisao Metodije, kako to tvrdi žitije.

Prije svega žitije je napisano ne dugo poslije smrti Metodija, tako da je u doba njegova sastavljanja moglo još živjeti mnogo ljudi, koji su radili s njegovim učenicima; oni bi mogli prebaciti autoru njegovu laž o 8 Metodijevih knjiga, da ove nisu bile napisane. Zatim je upravo Metodiju, koji je pratio brata na njegovu putovanju k Hazarima, bilo najlakše opisati ovaj događaj. Lamanski osniva svoju sumnju o postojanju takvog djela na tome, što Metodije vrativši se iz Hazarije ne bi imao ni vremena, niti potrebe da piše iscrpnu relaciju o putovanju. Taj razlog ne čini mi se dovoljnim. Promatrajući pripovijest o hazarskoj misiji u žitiju možemo primijetiti, da se najopširnije pripovijeda tijekom disputa sa židovskim i muslimanskim bogoslovima, a i sam autor žitija kaže, da skraćuje ovaj dio Metodijevih knjiga — polemičke „besjede“ sv. Ćirila. Iz toga bismo mogli zaključiti, da je Metodijevo djelo bilo uglavnome polemički traktat, kakvih je u to doba bilo mnogo. Sjetimo se, da je upravo doba patrijarha Fokija i Ignatija bilo periodom najvećeg misionarskog djelovanja carigradske crkve, koja je pored Slovena htjela da privede

¹⁾ отъ многа же оубо се мы оукрашыше въ малѣ положихомъ, селико памяти ради, а иже хошеть съвршенихъ сихъ бесѣдъ искати истыхъ, въ книгахъ его обрящеть е, елико прѣложи оучитель нашъ архиепископъ Меѳодіе, раздѣль я на осмь словесъ.

hrišćanskoj vjeri i druge narode, tako da nije prezala ni od nasilnog obraćanja Židova.¹⁾ Možda je upravo u tu svrhu bilo potrebno patrijarhu Fokiju sastavljanje opširnog polemičkog djela protiv židova. Posve je razumljivo, da nitko nije mogao to učiniti spretnije i bolje od Ćirila, koji je u Carigradu bio jedan od najučinenijih ljudi, što se baš u to doba vratio iz misionarskog putovanja u zemlju židovskih Hazara. Ali, kako se u to doba Ćiril pripravljaio za propovijedanje u Moravskoj, bio je taj posao povjeren Metodiju, koji je pratio brata u Hazariji, te je bio dobro upućen u tok disputa. Vidimo, dakle, da je u Carigradu bilo potrebno sastaviti takvo djelo, o kojem govori autor Konstantinova žitija. Ako je pak takvo djelo postojalo i ako je autor žitija zaista imao u rukama Metodijevu pripovijest, — zašto bismo ga optuživali za svjesnu prevaru? Žitije ne daje za to dovoljno razloga.

Žitije kaže, da je od Hazara došlo u Carigrad poslanstvo s molbom, da im Grci pošalju muža književna za dispute sa Židovima i Saracenicima obećavši, da će prijeći na hrišćansku vjeru, ako filozof pobijedi židovske i arapske bogoslove. Lamanski kaže, da Hazari-Židovi nisu mogli poslati takvu molbu. Međutim je poznato, da je kod Hazara samo hagan sa svojim dvorom prešao u VIII. stoljeću na židovsku vjeru, dok je čitav narod i nadalje ispovijedao svoju staru pogansku vjeru. Moramo uzeti u obzir da je u IX. vijeku u Hazariji vladala najveća vjerska trpeljivost, tako da su i muslimani i hrišćani i neznabošci uživali u državi potpunu ravnopravnost sa židovima, živjeli po svojim običajima, imali svoje posebne suce, gradili u gradovima svoje hramove, čak su smjeli propovijedati svoju vjeru.²⁾ Prema tome nema ništa nevjerovatnoga, da je u atmosferi one kulturne borbe, koju su vodili u narodu propovjednici ovih triju monoteističkih vjera, hazarski dvor mogao priređivati dispute slične onima, kakove opisuje žitije. Takav se disput vodio na primjer kod obraćanja na židovsku vjeru vrhovnog hazarskog vladara u VIII. stoljeću, o čemu potanko pripovijeda hazarski izvor pronaden 1912. godine D-rom Schechterom³⁾. Nema

1) Vidi: H. Graetz, „Geschichte der Juden“ V., 2. Afl., Leipzig 1870. s. 273.; Kaufmann „Die chronik des Ahimaaz über die Kaiser Basilios I. und Leon VI. (Byzant. Zeitschrift VI. 1897. s. 100.—101.); Васильевъ „Византия и Арабы“ 1902.

2) O tome svjedoči žitije gruzinskog svetog Abo (Brosset „Additions et Eclaircissements à l'Histoire de Géorgie“ S. P. B. 1851. p. 132—136) i fakat postojanja hazarskih episkopija podređenih gotskoj eparhiji (Кулаковскій „Къ исторіи готской епархіи въ Крыму въ VIII. вѣкѣ“ Журн. Мин. Нар. Просв. 1898., II. 137.—202.).

3) Jewich Quarterly Review. Octob. vol. III. N 2. U ruskom prijevodu izdao je akad. Kokocev (Журн. Минист. Нар. Просв. 1913. XI.) i nedavno u originalu s ruskim prijevodom i kritičkom analizom prof. Brutzkus (Письмо хазарскаго еврея отъ X века. Берлин 1924.)

ništa nevjerojatnog i u tome, da su sami Židovi zamolili u Carigradu za hrišćanskog propovjednika pouzdajući se s jedne strane u svoje sile u borbi s hrišćanskom vjerom, a s druge računajući na pomoć hrišćana u zajedničkoj borbi protiv muslimana, s kojima su u to doba oni u Hazariji vodili najžešću kulturnu borbu. Da je to zaista bilo tako, potvrđuje činjenica, što je židovski dvor poslao u susret Konstantinu židovskog naučenjaka, koji je morao unaprijed proučiti polemička sredstva i bogoslovsku spremnost hrišćanskog propovjednika.

Napokon bi se moglo dogoditi još i to, da propovjednik nije bio pozvan upravo od *hazarskog vladajućeg plemena*, nego od jednog od onih mnogobrojnih hazarskih plemena, koja su još čuvala svoju neznabožačku vjeru. Hazarski car Josip na primjer u polovici X. stoljeća kaže, da na jugu stanuju 15 silnih naroda, kojih se stanovi prostiru do Derbenda, i da su mu podložni. Onoguri, Ujguri, Saviri, Kuturguri, Avari, Akatziri, Itimari, Saraguri, Berzileji, Holiat, Hvalisi i druga plemena¹⁾ prolazeći kroz južnu Rusiju, ostavljali su u kaspiskim stepama svoje dijelove, te je na takav način hazarski narod u IX.—X. stoljeću sačinjavao jedan vrlo komplicirani konglomerat turskih i finskih horda, među kojima su *Hazari* u užem smislu sačinjavali samo neznatnu manjinu. Pomanjkanje izvora ne dopušta, da potanko istražimo konstruktivnu ulogu tih plemena u Hazarskoj državi, ali znamo, da je težnja za autonomnim životom bila dosta jaka kod sastavnih elemenata Hazarije. Porfirogenit spominje napr. horde Kavara, koji „spadaju u hazarski rod“, ali pobunivši se protiv „stare svoje vlasti“ odilaze s Madžarima na zapad. Nigdje se ne može razabrati u podacima o Kavarima, da su te tri *hazarske* horde bile pod uplivom židovske vjere — izgleda, da se oni nisu silno razlikovali od poganskih Madžara. Bilo je sigurno i mnogo još hazarskih horda, koje su čuvala staru vjeru i običaje. Bilo je među njima i velikih plemena, koja dolaze čak i u obzir međunarodne politike susjednih država. Takvo je naprimjer bilo pleme Berzileja, koje je (po Marquartu) stanovalo među Derbendom i Terekom uz kaspisku obalu²⁾ a igralo je nekakvu posebnu i dosta važnu ulogu u hazarskom političkom konglomeratu, kako na to upućuju izvori (Teofan, Mojsije Horenski, Jakut). Spomenuto je, da su sve monoteističke vjere nastojale, da prevedu u svoje krilo neznabožačka plemena³⁾. Prema

¹⁾ Vidi Marquart „Chronologie der alttürkischen Inschriften“ i „Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge“.

²⁾ Marquart „Streifzüge“ 489. — 492.

³⁾ Početkom X. stoljeća prešli su na pr. na muslimansku vjeru Volški Bugari. Kao zanimljiv trag mislonarskog djelovanja hrišćana među hazarskim

tome ne bi bilo nemoguće, da je sv. Ćiril putovao u Hazariju na poziv hagama jednoga od neznabožačkih hazarskih plemena, možda upravo onih hazarskih Berzileja, koji su stanovali na sjeveru od Kavkaza uz obalu Kaspijskog mora.

Zatim žitije pripovijeda, da je car poslao k Hazarima sv. Ćirila, koji se s bratom Metodijom i s carskom pratnjom uputio u Herson. Nakon toga se govori o lingvističkim studijama filozofa u Hersonu: on se uči *židovskom jeziku* — razgovornoj riječi i gramatici. Onda je našao jednog Samarićanina, koji je imao *samarićanskih knjiga*. I ove je nakon teške muke š Božjom pomoći pročitao Konstantin. Napokon je pronašao jevanđelje i psaltir „*роушькуми писмены ѱисано*“ i našao čovjeka, koji je tim jezikom govorio, te je za neko vrijeme izučio i taj jezik.

Ti su podaci o lingvističkim studijama Konstantinovim izazvali najveće nepovjerenje Lamanskoga. On ih tumači ovako. Židovski jezik — to je filozofu savremeni razgovorni židovski jezik, koji je morao oduzeti Konstantinu vrlo mnogo vremena, da ga izuči u tančine, kako o tome govori žitije. Samarićanski jezik — to je stari jevrejski jezik, koji nije bio nalik razgovornom, te bi se morao proučavati zasebno. Od bilješke o ruskim knjigama načinio je Lamanski dva jezika. Pošto su se Rusima u IX. vijeku zvali Normani, ruski jezik, kojim je govorio Rus, morao bi u žitiju značiti skandinavski jezik. Ali pošto u to doba skandinavski narodi nisu imali svoje književnosti, to „ruske knjige“ žitija nisu bile napisane na švedskom jeziku, nego su (kako je to mislio Golubinski) mogle biti napisane na gotskom, koji se do IX. stoljeća čuvao u gotskoj crkvi na Krimskom poluotoku i bio razumljiv Normanima. Jezicima — *židovskom, starom jevrejskom, skandinavskom i gotskom* — koje je Konstantin učio u Hersonu, dodaje Lamanski još i *turski (hazarski) jezik*, o kojem po shvaćanju Lamanskoga govori Gauderihova latinska legenda. Naučiti tih pet jezika u roku od mjesec dana posve je nemoguće. Na osnovu toga Lamanski proglašuje autorovom izmišljotinom čitavu pripovijest žitija o lingvističkim studijama Konstantina, misli, da je sveti Ćiril učio samo dva jezika: hazarski (turski), o kojem govori Gauderih i slovenski, koji se u žitiju krivicom njegova autora promijenio u ruski.

plemenima sačuvalo se svjedočanstvo De Boorove Noticije (iz druge polovine VIII. vijeka), gdje je spomenuto postojanje hazarske mitropolije sa 7 podređenih episkopa, među kojima su navedeni episkopi nomadskih plemena Onogura, Huna, Hazara i Hvalisa. (vidi: Кулаковскій Къ исторіи готской епархіи въ Крыму въ VIII. вѣкѣ. Журн. Минист. Народн. Просв. 1898. II.)

Meni se to ne čini tako vjerojatno kako to prikazuje Lamanski. Židovski je jezik Konstantin mogao učiti još u Carigradu, gdje je bilo dosta ljudi, koji su poznavali jevrejski jezik (na primjer Konstantinov učitelj i pokrovitelj patrijarha Fokije). Svakako je taj jezik bio filozofu neophodno potreban radi disputa s hazarskim Židovima i nema ništa nevjerojatno u vijesti, da se Konstantin učio židovskom jeziku. Stare jevrejske (samarićanske) knjige našao je Konstantin u Hersonu i pokušao je, da se s njima upozna, jer bi mu i one mogle biti od koristi kod disputa. Pošto je poznao židovski jezik, nije mu bilo osobito teško pročitati i stari-jevrejski tekst, premda Konstantin nije proučavao stari-jevrejski jezik onako temeljito kao savremeni-hazarski židovski, bez kojega nije mogao putovati u Hazariju, gdje je židovski jezik bio službeni.

Najveću zagonetku u cijeloj pripovijesti čine jevanđelje i psaltir, pisani ruskim pismom. Ako ovdje „ruski“ označuje slovenski, zagonetka postaje još tamnijom, jer u to doba Sloveni još nisu imali svoga pisma. Ako „ruski“ znači normanski, jednako se stvar ne razjašnjava, jer ni Normani nisu u to doba imali hrišćanskih knjiga. Gotske crkvene knjige postojale su u to doba na Krimu, ali Grci su već odavna poznavali krimske Gote, te ne bi nazvali gotske knjige ruskima.¹⁾ Možda je zaista bilo u to doba u južnoj Rusiji pokrštenih Normana, koji su gotskim slovima prepisivali sv. knjige prevodeći ih na svoj jezik? Ili ima pravo Iljinskij, koji misli, da je u prvom originalu žitija koje je bilo napisano glagoljicom stajala riječ „проушьскыми“ (=franačkima) „писмены“, a to je bilo pretvoreno u „роушьскыми“ od prepisivača, koji nije razumio smisla te riječi. Svakako, bile te knjige pisane gotskim, švedskim, ili slovenskim (!) jezikom, — ako su došle u Konstantinove ruke, morale su ga zainteresovati, te je razumljivo, da je on potrošio nešto vremena i na razgledanje tih knjiga. Ali ne smijemo zaboraviti, da to nije bila njegova glavna zadaća, koja bi ga silila na duži boravak u Hersonu.²⁾

Što se pak tiče „hazarskog“ jezika, — nema sumnje, da je Lamanski pogriješio tvrdeći, da se sv. Ćiril učio turskom jeziku. Latinska legenda kaže, da u Hersonu „gratia discendi *linguam gentis illius* aliquantum demoratus.“ Riječi „linguam gentis illius“ označuju ne turski

1) Pregled svih hipoteza o ovom pitanju vidi u članku Iljinskoga u „Slavia“ Ročnik III. 45.—64. (Одинъ элизоудъ изъ корсунскаго періода жизни Константина Философа).

2) Žitje kaže, da je Konstantin „ruske knjige“ „вскорѣ начать чисти и сказовати.“

jezik jednoga od nomadskih hazarskih plemena nego službeni „hazarski“ jezik, o kojem govori i panonska legenda. To je židovski jezik, bez kojeg, kako smo rekli, nije Konstantin mogao putovati u hazarsko carstvo. Tamo u IX.—X. stoljeću hazarski vladari, činovnici i državnici nose židovska imena, dvorski su naslovi-židovski, hagani vode s inozemnim Židovima dopisivanje na jevrejskom jeziku. Na ovom su jeziku napisani svi sačuvani do sada hazarski izvori. Prema tome, ako je Konstantin zaista putovao u Hazariju, bio mu je u prvom redu potreban židovski jezik, što se vidi i iz daljeg razlaganja žitija: njemu u susret Hazari šalju židovskog naučenjaka, on vodi dispute ne s neznabošcima, nego sa židovskima bogoslovima. Zato Konstantin i proučava onako temeljito židovski jezik — gramatiku, razgovorni jezik¹⁾ i ponešto stari jevrejski. Ako pak Konstantin nije putovao k Hazarima, nego k Slovenima, kako tvrdi Lamanski, onda mu nije bio potreban ni židovski, ni turski jezik, za koji se Lamanski toliko zauzimao. Dopuštajući, da je Konstantin mogao upoznati židovski jezik još u Carigradu, vidimo, da mu za spomenute studije ne bi bilo potrebno boraviti godine u Hersonu. Ali je opet posve kriva misao Lamanskoga, da je sv. Ćiril boravio u Hersonu samo dva ili tri tjedna. On je tamo sakupljao podatke o moštima sv. Klimenta, tražio ih je i pronašao 30. januara 861. godine, putovao je po okolini — na primjer k onome „hazarskom vojvodi“, koji je opkoljavao „hrišćanski grad.“ I još jedno: možemo kao pouzdano uzeti, da je sv. Ćiril bio kod havana ljeti. On putuje tamo vodenim putem, koji je zimi smrznut, traži havana u njegovoj ljetnoj rezidenciji kod Derbenda, na povratku strada od žeđi „u pustinji.“ Prema tome je Konstantin boravio u Hersonu najmanje pet mjeseci, pošto je pronašao mošti sv. Klimenta. Ako pak dodamo još samo jedan mjesec ranije, — moramo Ćirilov boravak u Hersonu protegnuti barem na pò godine. To je dovoljno, da se čovjek dobro nauči mjesnom jeziku.

Ni drugi podaci žitija, koji se odnose na boravak apostola u Hersonu, ne pobuđuju sumnju o svojoj istinitosti. Žitije pripovijeda, na primjer, da je Konstantin putovao nekom hazarskom vojvodi, koji je opsijedao jedan hrišćanski grad te ga nagovorio da napusti opsi-

¹⁾ Naučio se „жидовьской бесѣдѣ и книгамъ, осьмь части прѣложь грамматики.“ Upravo ovaj podatak ulijeva Lamanskomu najviše nepovjerenja u historičnost žitija, jer u IX. stoljeću uopće ne bi mogla postojati takva židovska gramatika. Golubinski nasuprot dokazuje, da riječ *преложити* znači isto što i *изложити* — opisati, ispriповijedati, te prema tome navedena bilješka žitija kaže, da je sv. Ćiril za svoju potrebu po načinu grčke gramatike (8 dijelova) sastavio nacrt hebrejske gramatike.

jedanje. O takvim hazarskim napadima na krimске gradove govori X. glava Porfirogenitova spisa „De administrando imperio.“ Kako je Konstantin putovao haganu kao carski poslanik, posve je razumljivo, da je njegova pomoć u pregovaranjima s Hazarima bila vrlo potrebna hersonskim Grcima. Možda su i same hersonske vlasti poslale sv. Ćirila k hazarskom vojvodi. Na povratku od Hazara, kako govori žitije, „въ пръвѣи часъ молитвоу творящоу емоу нападоше нанъ Оугри“, ali su ga pustili s čitavom pratnjom. I to je kratka, neizvještačena bilješka o istinitom događaju. Upravo su u to doba Madžari boravili u južnoj Rusiji, na sjeveru od Krima, te su, kako svjedoči arapski savremeni izvor,¹⁾ često dolazili na Krimski poluotok i odvodili slovensko roblje na prodaju u „rumske gradove.“²⁾ Možda je upravo takav nevoljnički karavan naišao na Konstantinov tabor i doznajući, da je on ugledni vizantiski činovnik, pustio ga ne želeći kvariti dobre odnose s hersonskim Grcima, koji su kupovali od njih slovensko roblje.

Zatim žitije pripovijeda, da je sv. Ćiril „въсѣдъ же корабль поути се етъ козарьскаго на мѣштъское езеро на каспийскаа врата къавъкаискихъ горъ.“³⁾ Ta se kombinacija Azovskog jezera s kaspijskim vratima i kavkaskim gorjem čini Lamanskomu absurdnom. Ali meni upravo ta bilješka služi kao najbolji dokaz vjerodostojnosti podataka žitija, jer posve tačno označuje maršrutu i konačni cilj hazarskog putovanja Konstantinova. Očevidno je, da „kaspijska vrata kavkaskih gora“ nisu ni Itilj — hazarska prijestonica, smještena pri ušću Volge —, ni Darjalski tjesnac, jer Itilj stoji daleko od kavkaskog gorja, a Darjalski tjesnac-daleko od Kaspijskog mora. To su Derbendska vrata, arapski Bab el-Abvab-„vrata vratâ“, *Porta caspiae* kod Plinija i Svetonija, *Claustra Caspiarum* kod Tacita — tjesnac između Kaspijskog mora i kavkaskog gorja. Tamo se na sjever od Derbenda blizu stare hazarske prijestonice Belendžera nalazio grad Bejda, koji je služio hazarskom dvoru kao ljetna rezidencija.⁴⁾ Budući da je sv. Konstantin

1) Taj se izvor sačuvao u kasnijim kompilacljama, od kojih je najpotpunija Ibn Rostéha iz prve polovice X. stoljeća.

2) Хвольсонъ „Извѣстія... Ибнъ Даста“ Спб. 1871.

3) Prema redakciji kojom se služio Rački. Kod Pasterneka (Dějiny slov. apoštolů) navedene su razne varijante ovog mjesta: Каспийскаа врата къавкаискихъ горъ по Lavovskom zgrpsko-slov. rukopisu, каспийскаа врата къавъкаискихъ горъ по rukopisu Šafarika, каспийскаа врата къавъкажскихъ горъ по prvoj staro-ruskoj redakciji i каспийскаа врата къавкажскихъ горъ по drugoj staro-ruskoj redakciji.

4) Marquart „Osteuropaische und ostasiatische Streifzüge“ Leipzig 1903. s. 18.—19.

putovao k Hazarima ljeti, nije u to doba mogao naći hazarski dvor u Itilju,¹⁾ nego samo na jugu u blizini Derbendskih vrata. To je dakle konačni punkt Konstantinova putovanja. Da se onamo preveze, morao se Konstantin iz Hersona uputiti lađom preko Azovskog mora (Meotsko jezero) do ušća rijeke Dona, gdje se nalazila hazarska tvrđava Sarkel.²⁾ Ona je branila zapadnu hazarsku granicu i od zadonskih nomada i od neprijatelja, koji bi došao sa Crnog mora. Ovdje su naprimjer 913. god. morale čekati ruske lađe dopuštenje od hagara za prolaz Crnim morem kroz hazarski teritorij u Kaspijsko more.³⁾ Preko Sarkela vodio je važni trgovački put od Kaspijskog Mora u Kijev⁴⁾ i dalje preko Krakova i Praga u zapadnu Evropu.⁵⁾ Na taj je drum morao doći i sv. Ćiril, ako je htio putovati u unutrašnjost Hazarije prema Kaspijskom moru. Žitije, dakle, sasvim ispravno i tačno označuje da je apostol iz Hersona lađom preplovio Azovsko more i da se od Sarkela uputio velikom hazarskom suhom cestom prema Derbendskom klancu u Bejdu, gdje je ljeti boravio hazarski dvor.

Nema nikakvih protivrječnosti ni u onim podacima, koji se odnose na boravak Ćirila kod Hazara. Ususret Konstantinu bio je poslan židovski naučenjak „мужъ лукавый“, koji je već putem promatrao filozofa i ispitivao njegovu bogoslovsku spremu. Kod hagara je

1) Car Josip u pismu k Hazdaju Ibn Šaprutu (doglavniku španjolskih Halifa u 1/3. stoljeća) pripovijeda, da carski dvor ljeti ne stanuje u prijestonici, nego putuje državom (Cassel „Der chazarische Königsbrief aus dem IX. Jahrhundert“ 1876.; „Еврейская библиотека“ VII. (1880). Isto potvrđuje Ibn Rosteh (Хвольсонъ „Извѣстія Ибнъ Даства... СПб. 187).

2) obično se drži, da je Sarkel bio sagrađen u blizini Donskog ušća, možda blizu sadašnje stanice „Aksajskaja“, koja stoji niže ušća Maniča (vidi Manojlović, „Studije o spisu De administrando imperio Konstantina Porfirogenita.“ Studija IV. Rad jugoslavenske akademije Br. 187. 1917. god. str. 25.).

3) O ovom ruskom pokretu u Tabaristan postoji velika literatura (vidi napr. Marquart „Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge“ Leipzig 1903., s 330—346.; Vestbergъ „Къ анализу восточныхъ источниковъ о восточной Европѣ“, Журн. Мин. Нар. Просв. 1908. II. 383. sqq. Kratki pregled — u tome članku „Руски оток“ Jugoslavenska Njiva 1925., br. 4. i „Трѣće руско племе“ Slavia. Ročnik V. 776.

4) Vidi „Ходаковскій „Пути сообщения въ древней Руси“ (Русскій Историческій Сборникъ I. кн. I. Москва 1897.); Брунъ „Слѣды древняго рѣчного пути изъ Днѣпра въ Азовское Море“ (Записки Одесск. Общества Исторіи и Древн. V.); Спицынъ „Торговые пути древней Руси“ (Сборникъ въ честь Платонова 1913.).

5) Hazarski car Josif piše Hazdaju, da ovim putem preko Praga dolaze njegovi listovi u zapadnu Evropu. (Cassel „Der Chazarische Königsbrief aus dem IX. Jahrhundert“ 1876.; „Еврейская библиотека VII. (1880) стр. 113.).

prvi put Konstantin bio primljen pri objedu, koji je bio priređen u počast vizantijskom poslaniku sv. Ćirilu. Za vrijeme ručka govorilo se o židovskom i hrišćanskom monoteizmu, svetom Trojstvu, utjelovljenju Isusa Hrista, „и тако разыдоша ся съ обѣда, нарекше днь, въ онѣже бесѣдоуютъ о вьсихъ сихъ.“ To je dakle prvi pripravní sa- stanak radi uzajamnog upoznavanja. Druga je „besjeda“ posvećena samom disputu, na kojem se raspravljalo o odnošaju jevrejske i hri- šćanske vjere i mnogim drugim pitanjima, koja se nisu mogla skraćeno prikazati u žitiju. Zato autor žitija i kaže, da ne može sve ovdje opisati, nego šalje čitaoca k Metodijevu izvještaju, o kojem smo govorili prije. Poslije tog disputa spomenuta je još jedna besjeda Konstantina „съ некнижною чадью“ — njegova propovijed prostom puku, koji je prešao u hrišćansku vjeru. Sa zahvalnim pismom, što ga je hagan na- pisao Mihailu III., vraća se Konstantin na Krim, gdje se bori s ostacima poganskih vjerovanja pa se poslije vraća u Carigrad.

Naveo sam ovdje svakome poznatu pripovijest o hazarskoj misiji sv. Ćirila, da iznova pokažem kako je jednostavno i dosljedno pripo- vijedanje žitija. To nesumnjivo dokazuje, da je njegov autor bio ili očevidac opisanih događaja ili je pisao po pripovijedanju svjedoka. Razumije se, da one citate i replike sv. Ćirila, cara Mihaila III., havana i drugih osoba, koje se pod navodnim znakom navode u žitiju, ne smiju reflektirati na priznanje njihove potpune vjerodostojnosti. Ume- tanje takvih po autoru iskonstruiranih govora u usta heroja bila je moda onog vremena, koja se javljala ne samo u žitiju, nego i u suhim historijskim djelima. Prema tome eventualna izmišljenost Konstanti- novih i drugih govora nipošto ne poriče vjerodostojnosti historijskih podataka panonskog žitija.

Ne vidim dakle razloga, koji bi nas prinuđavali, da poričemo historijsku vrijednost žitija i prema tome dopustili, da u hazarskoj misiji Konstantinovoju gledamo misiju upućenu kijevskim Rusima. Ni na jednom mjestu žitija ne vidimo ni najmanje aluzije na putovanje fi- lozofa u Kijev, a naprotiv toj se hipotezi protivi čitav niz podataka. Zašto bi normansko-slovenski knez Askold poslao u susret propo- vjedniku židovskog naučenjaka? Kako bi se na kijevskom dvoru u IX. vijeku javilo onakovo natjecanje Židova s Muslimanima, kakovo je opisano u žitiju? Na koji bi se način „kaspjska vrata kavkaskih gora“ dala pretvoriti u Kijev? Najjačim pak dokazom za vjerodostojnost žitija služi nam ona kratka t. zv. „latinska legenda“ episkopa Gau- deriha, čiju vrijednost Lamanski toliko uzdiže iznad žitija. Tamo se veli, da su u Carigrad došli „legati Cazarorum“ s molbom, da im se

pošalje propovjednik. Na drugom mjestu čitamo: „čuvši ono, što je bilo učinjeno od filozofa u *zemlji Hazara*, knez je Rastislav poslao caru poslanika.“ Gauderih govori samo o misiji k Hazarima.

Da može ove Gauderihove riječi okrenuti u svoju korist, izmišlja Lamanski vrlo komplikovano tumačenje. Kaže, da je Gauderih namjerno dopustio ovaj „diplomatski ispravak.“ Sabor 869. godine, koji je isključio iz crkve i anatemizirao Fokija i članove sabora od 867. godine, uništio je sve akte tog sabora i poništio sva episkopska imenovanja Fokijeva. Gauderih, koji je bio prisutan na tom saboru, nije htio kompromitovati Konstantina, postavljenog 861. godine od Fokija za ruskog episkopa, te zbog toga u svom djelu nije ni spomenuo Konstantinovu rusku misiju, nego ju je nazvao „hazarskom.“ To je u IX. stoljeću odgovaralo istini, jer je onda Hazarija obuhvatala čitavu oblast od Derhenda, Armenije i od Urala do Dunava i Karpata. Sve je to bila za Grka *χαζαρηκί*, za Normana — Gardariki, kamo je među ostalima spadala i oblast kijevskih Slovena.

Vidi se, kako je umjetno to tumačenje. *Prvo*: kada bi Gauderih zaista hotimice rusku misiju nazvao hazarskom, ne bi time oprovrkao vezu sv. Ćirila s Fokijem. Zajedno bi takvo izvrtnje fakta dalo protivnicima Ignatijevim novo jako oružje: dodalo bi zaslugama Fokijevim još jednu — pokrštenje Hazara. *Drugo*: nema nijednog izvora koji bi zaista čitavu spomenutu oblast od Urala do Karpata zvao Hazarijom, premda su razna plemena, koja su na tom teritoriju stanovala, plaćala Hazarima danak. Nasuprot se kod vizantijskih i kod orijentalnih pisaca baš oblast svakog plemena zove svojim imenom bez obzira na vrhovno hazarsko gospodstvo (Lebedija, Pačinakija i t. d.). Prema tome, kad bi se hipoteza Lamanskoga, potvrdila, imali bismo kod Gauderih *prvi* slučaj, da se oblast Kijevskih Slovena zove Hazarijom. To je još nevjerojatnije zbog toga, što se upravo u doba hazarske misije sv. Ćirila Kijevska oblast pod normanskim knezovima Askoldom i Dirom oslobodila od svake hazarske zavisnosti. Vrlo je smjela i autorova tvrdnja, da je skandinavski riječ Gardariki — „zemlja gradova“ — postala narodnim etimologisanjem od riječi „Hazariki“ (*χαζαρηκί*). Dodajemo još ovo: kad bi zaista i Gauderih i autor panonske legende svjesno pretvorili „rusku misiju“ u „hazarsku“, — kako je to moglo ostati nepoznato savremenim? Kako je to, da nijedan od učenika sv. braće, koji su svakako bili dovoljno obaviješteni o događajima iz života svojih učitelja, nije prigovorio ovoj izmišljotini? Međutim svugdje, gdje su se sklonili Metodijevi učenici,

nalazimo tragove istog predanja o hazarskoj misiji sv. Ćirila.¹⁾ Vrlo je rano panonsko žitije došlo i u Rusiju,²⁾ i sasvim je nerazumljivo, kako se u Kijevu nitko nije našao, tko bi čuvao uspomenu na dolazak slovenskog apostola, te ne bi ispravio podatke žitija o hazarskoj misiji. Svi ti razlozi — po mome mišljenju — nesumnjivo brane vjerodostojnost žitija i još jedanput osuđuju onu hiperkritičnu bakanaliju, koja se u naše doba upravo razmahala u historijskoj nauci, neoprezno i bez ljubavi gazeći staro predanje i turajući na njegovo mjesto vlastita mnijenja i sudove.

Hipoteza Lamanskoga, premda je izazvala vrlo oštru kritiku Golubinskoga,³⁾ nije ipak ostala bez sljedbenika. Kijevsku misiju u hazarskoj misiji sv. Ćirila vidio je Barac⁴⁾ i donekle Priselkov, koji je doduše tvrdio, da je teško lokalizirati podatke o Rusima IX. vijeka,⁵⁾ ali je ipak mislio, da je već u Askoldovo doba postojala u Kijevu episkopija⁶⁾. Posljednji put, ako se ne varam, našla je ova hipoteza potporu kod g-đe Polonske, koja ju je djelomice prihvatila. Ova istraživateljica vjeruje osnovnoj misli Lamanskoga: da su slovenski apostoli, koji su pokrstili panonske i moravske Slovence, morali tako isto i u svima drugim krajevima propovijedati Slovenima na slovenskom jeziku. Prema tome i hazarska bi misija u stvari morala biti slovenska misija. Ali nije moguće da bi se u Kijevu izgubila svaka uspomena na uređenje episkopije za Askolda, ako je ta episkopija bila tamo utemeljena poslije napada na Carigrad 860. godine. Teško je vjerovati, da bi se pod Hazarijom u žitiju razumijevao Kijev.

1) Naprimjer hrvatski ljetopis XII. vijeka kaže: „I pode (Konstantin) u Kozarliku, i ondje pripovida viru karstiansku“ (Arhiv, knj. I. br. 13. po Vatikanskom manuscriptu 7019. p. CVI.)

2) Vrlo je vjerojatno, da su učenici sv. braće došli i u Rusiju, jer se u Kijevu već početkom X. stoljeća razvijala slovenska književnost. Znamo na primjer, da su se već u Olegovo doba (možda krajem IX. vijeka) pisale prve historijske bilješke, koje su kasnije poslužile ljetopiscu. I Lamanski je sasvim ispravno primijetio, da ne bi bila razumljiva pojava na početku XI. vijeka takvih izvanrednih slovenskih stilista, kakvi su bili Ilarion, Jakov Mnih, Nestor, Luka Židjata i drugi, ako ne dopustimo, da se već zadugo prije njih javila u Rusiji hrišćanska vjera i slovenska književnost. (Журн. Минист. Народн. Просвѣщенія 1904. I. 162.)

3) Извѣстія Академіи Наукъ 1907., ч. XII., кн. 2.

4) „Критико-сравнительный анализъ договоровъ Руси съ Византіею, Кіевъ 1911.

5) „Очерки по церковно-политической исторіи Руси X—XII. вв.“

6) Recenzija na knjigu Parhomenka „Начало Христіанства“ Извѣстія Имп. Акад. Наукъ т. XIX., кн. I., стр. 366.

Zato g-đa Polonska pristaje uz Golubinskoga i druge naučenjake, koji misle da je napad na Carigrad 860. godine bio poduzet iz oblasti Azovsko-Crnomorskih Rusa, kod kojih je u Matrahi-Tmutarakaniji bila utemeljena episkopija. Oslanjajući se na autoritet naučenjaka, koji dokazuju davninu slovenske kolonizacije na Donu i dovodeći to u vezu s izvorima, koji pripovijedaju o ruskim napadima na obale Crnog mora u VIII.—IX. stoljeću, autor misli, da su ti „Tmutarakanski Rusi“ bili Sloveni, a da im je hrišćansku vjeru propovijedao sv. Ćiril 861. godine, za svoje t. zv. „hazarske misije“.¹⁾

Ostavljajući pitanje o nacionalnosti i historiji Tmutarakanske Rusije, jer ovo zanimljivo pitanje iz ruske historije ne dodiruje neposredno ćirilsko-metodsko pitanje, htio bih da progovorim nekoliko riječi samo o tome dijelu radnje gđe Polonske, koji se odnosi na pitanje hazarske misije slovenskog apostola. S gledišta je ruske historije njezina hipoteza svakako vjerojatnija od teorije Lamanskoga, jer ne izaziva glavnog prigovora: zašto se nije sačuvala nikakva uspomena o propovijedi sv. Ćirila i uređenju episkopije u Kijevu, ako je to povijesni fakat. Zatim ima mnogo podataka, koji govore, da je po svoj prilici, napad Rusa na Carigrad 860. godine bio poduzet iz oblasti Azovsko-Crnomorskih Rusa, kod kojih je zaista bila utemeljena episkopija u Tmutarakaniji. Ako je tako, onda je i dolazak ruskog episkopa onamo bio otprilike u isto vrijeme, kad i putovanje Konstantinovo u Hazariju. Napokon pošto je Tamanski poluotok, na kojem se nalazila ruska Tmutarakanska kolonija, dolazio pod vlast Hazara, i u VIII. stoljeću bio čisto hazarski kraj, ne bi bilo čudo, kad bi panonska legenda i Gauderih nazvali ovu zemlju Hazarijom. Ali sve to može igrati ulogu samo onda, ako vrijedi glavna tvrdnja Lamanskoga — da je panonsko žitije religiozni roman, čiji historiski podaci nemaju nikakve vrijednosti. Čini mi se, da je moj kratki pregled sadržine pripovijesti o hazarskoj misiji još jedanput pokazao, kako su dosljedni, jednostavni i vjerodostojni svi njezini podaci. U takvom slučaju, što će „Tmutarakanska hipoteza“ g-đe Polonske učiniti od „kaspjskih vrata kaskog gorja“, židovskog naučenjaka, poslanog filozofu ususret, disputa na židovskom dvoru, putovanja kroz pustinju i drugih podataka, koji se nikako ne dadu primijeniti na ruski Tmutorokanj?!

¹⁾ Къ вопросу о христіанствѣ на Руси до Владиміра. Журналъ Минист. Нар. Просв. 1917., IX., 49, 77.—78.

O prvotnih južsl. substitucijah za balk.-lat. *k, g* pred *e, i*.

P. Skok je v posebnem članku „Zur Chronologie der Palatalisierung von *c, g, qu, gu* vor *e, i, y, i* im Balkanlatein“, izšlem v Zeitschr. f. rom. Phil. XLVI, str. 386—410, posvetil pažnjo načinu zamenjavanja lat. velarov pred palatalnimi vokali v prvotni južni slovanščini, pri čemer ga je vodila misel, da iz narave tega načina ugotovi glasovno vrednost omenjenih konzontanov v balkanski latinščini šestega in sedmega stoletja. Razbor zadevnega gradiva ga privede do zaključka, da je balk. latinščina v tej dobi imela pred pal. vokalom še čiste velare *k* in *g* in da je rumunska palatalizacija teh glasov nastajala in nastala šele po prihodu Slovanov na Balkan ter da je nezavisna od one v zapadnih romanskih jezikih. Ta izsledek je pač pravilen, vendar pojmujem dejstva, ki to dokazujejo, povsem drugače. Skok trdi, da so Slovani lat. *k, g* pred *e, i* obravnavali po svojih palatalizacijskih zakonih, pri tem pa misli na psl. palatalizaciji $k > \check{c}$ in $c, g > \check{z}$ in z ; ker najde \check{c} in c, \check{z} in z tudi za balk.-lat. *k, g* pred *e, i*, vidi v tem dokaz za existenco velarne vrednosti balk.-lat. *k, g* v navedeni legi. Ugotovi pa še tretji način, namreč obdržitev balk.-lat. *k, g* tudi v jžsl. izposojenkah. Sicer je večina teh izposojenk iz stare dalmatščine, o kateri vemo po ostankih krščine, da vsaj pred *e* sploh ni izvršila palatalizacije lat. *k* in *g*. Pri tem mnogo premalo ceni važnost dejstva, da imamo tudi take izposojenke iz dalmatščine, ki ne kažejo *k* in *g*, marveč ju zamenjujejo na isti način, ki ga najdemo na splošno po vsem Balkanu. Tega važnega nasprotja Skok ni pojasnil, kajti njegova razlaga (str. 408—9), da so dalmatinski Slovani v svojem stalnem občevanju z romanskimi Dalmatinci tako intenzivno čuli njihov velarni izgovor, da so ga enostavno prevzeli, ne more nikogar prepričati, saj izzveni tako, kakor da imamo *c, z* le tedaj in le zato, ker so Slovani rom. besedo slučajno in mimogrede v uho ujeli, *k* in *g* pa tedaj, kadar so jo večkrat slišali. Najsi so se balkanski Romani nomadizirali, vendar je jasno, da so v nekaterih

mestih tudi še po prihodu Slovanov na Balkan ostale in životarile romanske manjšine; ž njimi in pa tudi s pastirskimi Romani so Slovani občevali in pri tem občevanju so se rodile te in one izposojenke. Manj ali bolj intenzivno občevanje more imeti za posledico le manjše ali večje število izposojenk, ne pa različnega substitucijskega načina pri prevzemanju tujih glasov. Skok se odločno protivi mnenju, da je različno podajanje lat. glasov v prvotni južni slovanščini zavisno tudi od časa izposoditve in v opombi nekako zameri Meilletu, ki je besedi *creša* in *križ* smatral za najstarejši slovanski izposojenki iz latinščine (Le slave commun 81). Temu mnenju na ljubo se prav nič ne ozira na glasovno stanje tedanje južne slovanščine, se prav nič ne meni za razvojni štadij slovanščine prej in pozneje in to je prav ona točka, ki jo smatram za temeljno pogreško Skokovega razmotrivanja. Kakor povsod, tako je treba tudi pri naših izposojenkah upoštevati kraj, čas in smer izposoditve ob stalni sliki glasovnega stanja obeh zadevnih jezikov.

Skok meni, da so *mogli* Slovani rom. *k, g* pred *e, i* podajati na trojni način, in sicer: 1.) ali so po svoji prvi palatalizaciji izpremenili $k > \check{c}$, $g > \check{z}$; 2.) ali so po svoji drugi palatalizaciji izpremenili $k > c$, $g > z$; 3.) ali pa so lat. velare enostavno z enakšnimi slovanskimi nadomestili, to pa — kakor je bilo že omenjeno — le takrat, kadar so jih intenzivno čuli. Tako naziranje zahteva, da so v času izposoditve teh imen in besedi bile znane praslov. palatalizacije še aktivne, kar je s slavističnega stališča popolnoma izključeno. Vemo, da je med palatalizacijo tipa $k > \check{c}$ in ono tipa $k > c$ minila daljša doba in že zato je nemogoče suponirati za isto dobo možnost izpremembe $k > \check{c}$ in $k > c$. Dalje vemo, da sta obe palatalizaciji že v praslov. epohi zaključeni, torej v prvotni južni slovanščini sploh ne more več nastati \check{c} ali c po istem asimilacijskem procesu, po katerem sta nastala pri omenjenih palatalizacijah. Če najdemo kljub temu v tem času jžsl. c za tuji k , potem ne smemo, sodeč le po enakšem izvornem glasu (lat. k) in enakšem rezultatu (jžsl. c), kakršnega nam kaže slučajno tudi druga praslov. palatalizacija. sklepati in skleniti, da je ta proces identičen z onim druge praslov. palatalizacije, marveč moramo to dejstvo smatrati za slučajno, po videzu enakšno, po bistvu pa za povsem različno. Dočim je tam $k' g'$ postopoma prehajal v c, z , imamo tu trenutno nadomestitev tujega k' z domačim c , to je substitucijo, približno podajanje takega tujega glasu, kakršnega slovanščina tiste dobe sploh ni imela v svojem glasovnem stanju in v svojih artikulacijskih sposobnostih, s takim domačim glasom, ki je bil tujemu akustično najbližji:

tuji prevelarni *k'* so Slovani *slišali* nekako kot svoj *c* in so ga zato s tem glasom substituirali. To izpričujejo tudi izposojenke same s tem, da kažejo na prim. *c* za tuji *k'* tudi pred takimi vokali, pred kakršnimi *c* ni mogel nastati iz *k* pri pogojih druge praslov. palatalizacije, na prim. pred *b, ɣ* in pod. Tako tudi germ. *skilling-*, ki kaže po Skoku isti trojni način obravnavanja *k* pred *i*, ni doživelo v slovanščini nobene palatalizacije ali pa kvečjemu drugo, to pa le tedaj, če se dokaže in če bi se sploh moglo dokazati, da je beseda bila izposojena prej, preden je druga praslov. palatalizacija nastopila. Sicer pa zadeva te izposojenke ni tako enostavna, kakor misli Skok, zato ne bo odveč, ako si jo поблиže ogledamo.

Slovanski jeziki imajo za germ. *skilling-* tele oblike: 1.) z začetno skupino *sk-*: stcsl. скълъзъ v Zogr. Mat. XXII, 19; stcsl. склѣзь v Mar. in v rus.-csl. holmskem evang. iz XIII stol. na istem mestu; stcsl. скълѣзь v Sav. knjigi ter srb.-csl. клезъ v Nik. evang.; 2.) z začetno skupino *st-*: *stbłęzъ* v rus.-csl. krmči iz XIII. stol. in *stlęzi* v rus.-csl. letopiscu iz XVI. stol.; 3.) z začetno skupino, ki je v pismu podana z znakom *щ*, recimo torej *št-*: *štblegъ* v rus.-csl. rokopisih (Nestorjeva kronika, Žitija svjatih iz XV. stol., letopisci iz XIII. in XVI. stol.) in *štelegъ* v srbskem prologu iz XIII. stol. (o ruskem elementu v tem prologu gl. pri Vostokovu, Описание русск. и слов. рукописей Рум. муз., str. 451); 4.) hr. *clez*, ki je prešlo tudi v latin. kot *cel(l)esus* gl. Akad. rječ. I, 817 in Mažuranić, Prinosi za prav.-pov. rječ. 125–6. — Meillet, Études 110 je menil, da je germ. *skilling-* praviloma dalo v zgodnji praslovanščini *ščbłęgъ*, iz česar stcsl. *štblegъ* (sklicuje se pri tem na *čędo*, ki ga danes pač nihče več ne bo smatral za izposojenko iz germanščine), v neki poznejši dobi, ko je slovanščina že trpela *k* pred pal. vokalom, pa je ponovno izposojeno *skilling-* dalo *skbłędzъ* (odkod naenkrat *z*, ako je *k* pred pal. vokalom možen, tega ne pojasni), trdeč, da se le *k* za *s* obdrži (opozarja na *skrēnja*, ki pa ne more biti izposojeno iz stvn. *scern*), dočim preide drugod v *c* (spomni pri tem na *cęta*). Očividno je, da je Meillet mislil na dvakratno izposoditev: prvo v dobi pred I. praslov. palatalizacijo, drugo pred ali ob času II. palatalizacije in pri tej drugi si je pomagal s tem, da je samovoljno določil skupini *ski-* drugačen razvoj kot skupini *ki-*. Njegovo mnenje je v glavnem prevzel tudi Mladenov, Sbornik za nar. umotv. XXV, 22; opozarja pa še na *stbłędzъ*, ki ga izvaja iz nedognane staronord. oblike s *t* nam *k* (**stilling-*), pri čemer se sklicuje na „dubleto“ *viking-* poleg **viting-* > *vitegъ*, a germ. **viting-* nastavlja na podlagi imena *Vithingi* pri Adamu Bremenskem; to ime

pa je navadna spačenka za *vichingi*, ostane nam torej samo *viking-* (gl. Schwarz, Zeitschr. slav. Phil. II. 104 sl. in Stender-Petersen ibid. IV. 44 sl.) in **stilling-* odpade. Sobolevskij, Rus. fil. vest. LXIV. 92—5 je nastavljal temeljno obliko **stblędzь*, ki je pozneje bila vplivana po besedi *stbko* in je dala **stbklędzь*, iz česar je nastalo *sklęzь*, ali pa je *st-* bilo zamenjano s *št-*, ki je v stsl. priljubljeno — vse že na prvi pogled izredno prisiljeno in docela neverjetno; oblika *clez* mu je neznana. Sobolevskega ni zanimala zamena *ski-* → *st-*, marveč le le *-ędzь* < *-ing* in radi tega stavi izposoditev praslov. besede v dobo pred II. palatalizacijo; treba pa je pripomniti, da more ta prememba biti tudi le posledica analogičnega morfološkega izenačevanja, na kar kaže predvsem strus. razmerje *štljag- štljazi*; zato moramo njegovim izvajanjem odrekati važnost naše besede za datiranje praslov. palatalizacij in praslov. epohe sploh. V Razpravah II. 313 sem tudi jaz izhajal iz prvotnega praslov. **stblęzь* in sem suponiral substitucijo germ. *k'* s praslov. *t*, opirajoč se obenem na *t < k'* v *viteęzь* < *viking-* (takšno substitucijo zagovarja tudi Stender-Petersen l. c. 48); druge oblike sem si tolmačil takole: *stblęzь* je po onemitvi *-b-* prešlo v **stlęzь*, po *tl > kl* v *sklęzь*; oblika *skblęzь* bi naj bila nastala kot grafična oblika v križanju tradicionalno pisanega *stblęzь* in že govornega *sklęz* ali pa v olajšanje izgovora po izobrazbi sekundarnega, anaptiktičnega vokala *ɔ*¹⁾; za *štblęzь* sem suponiral asimilacijo *st — dz'* v *st' — dz'*. Oštir, Apx. 3a apб. cтap. I. 79 je nastavljal za praslovanščino dve obliki: **skblęzь* iz ilir.-trak. **skuleng-* in **ščblęzь* iz ilir.-trak. **skilleng-*. Temu nazarju sem že na omenjenem mestu ugovarjal, ker se mi dvakratno in obojekratno praslovansko izposojevanje ne zdi verjetno. Moja razlaga se Oštirju, Etnolog I. 30 ne dopade in vsaj deloma ima prav, saj sem se in se zavedam, da so sredstva, ki sem jih uporabil, kakor *tl > kl*, asimilacija *st — dz'*, substitucija germanskega *ki* s praslov. *tb*, le zasilna in ne prepričevalna. S tem pa še ni rečeno, da je Oštirjeva razlaga verjetnejša, da, v tu (Etnolog) podani novejši redakciji je celo še slabša, ker govori še o tretji praslov.-dial. izposoditvi, ki bi naj dala *stblęzь* < **scblęzь* za germ. *skilling-*, obenem pa tudi boljša, ker računa vendar s tem, da je praslov. beseda izposojena iz germanščine (obeh drugih možnosti, ki ju navaja Oštir za razlago oblike *stblęzь*, namreč kontaminacija med *skblęzь* in *ščblęzь* ali pa rus.-dial. *s < š*, menda po dzekanju, pa sploh ne moremo pripustiti). Skok pa v svoji razpravi trdi, da je *skilling-* obravnavano ali po I. palatalizaciji (**ščblęzь*,

¹⁾ Podobna razlaga je bila v mislih Vondráka, ki označuje v Vgl. sl. Gram. I.² 144 obliko *z ɔ* za sekundarno proti prvotnejši brez *ɔ*.

izkazano v strus. *štjagъ* in stcsl. *štblegъ*, kojih *št-* je iz *šč-*), ali po II. palatalizaciji (razvidno iz strus. *steljagъ* z disimilacijo *sc > st* in iz hrv. *clez*) ali pa je *k* obdržan (stcsl. *skъlezъ*). Še o pravem času, ob korekturi sem dobil v roke knjigo A. Stender-Petersena, *Slavisch-germanische Lehnwortkunde* (Göteborg 1927), kjer so slovanske izposojenke iz *skilling-* obravnavane na str. 381—3. Za praslovanščino nastavlja *scblegъ* (pri tem operira s palatalizacijo in ne s substitucijo), ki ga vidi še v disim. *stblegъ*, ne pa tudi, kar je povsem nesporno, v shrv. *clez < sclez* (Jagićeva razlaga *sklez > cklez > clez* Arch. 31, 628, op. 1. je prisiljena; temelji na napaki, da je *skъlezъ* pravilna praslov. oblika) in v rus. *ščl'ag* (tudi Stender-Petersen vidi v tem učeno bolgariziranje, ne da bi označil možnost in povod za to normalizacijo), ko vendar popolnoma enakšno obravnavanje začetnega *scb-* v *scēglъ: cigli: szczegót: ščogolъ* jasno dokazuje existenco praslov. *scblegъ*. Oblika s *sk-* si razlaga tako, da suponira izposoditev germ. *skilling-* v času med I. in II. prasl. palatalizacijo; s svojim *sk-* pred *b* je bila ta beseda nekakšen unikum, ki ga je bilo tako ali inako izgladiti s slov. glasovnimi prilikami; to se je izvršilo ali na ta način, da se je v teh dial. obravnavala po II. palat., ne glede na to, da je tu *sk-* pred *b*, v drugih pa se je *b* premaknil v *ъ* in je moglo *sk-* ostati. Avtorjeva trditev, da je v gotsko-slov. izposojevalni dobi vladalo neko menjavanje med *b* in *ъ*, visi v zraku; primeri, ki jih navaja, prvič glasovno niso identični z našim (v njih gre za pozicijo po labialu), drugič imajo menjavanje *b-ъ* tudi pristne slov. besede, kar je plod internih slov. dial. procesov. V slov. *k* pred *b* ni mogel existirati, marveč le *k'* (v zgoraj omenjeni dobi), ki bi sam zabranil premik *b > ъ* s svojo naravo; za to je mnenje, da je dial. *k* ostal nepremaknjen, nemožno.

Kakor je iz tega pregleda razvidno, je raznolikost slovanskih oblik večino raziskovalcev prisilila do tega, da so obupali nad možnostjo, da so vse te oblike iz ene same praslovanske in so se zato zatekli k večkratnemu izposojenju. Iz istih razlogov so tudi rekonstrukcije prvotne oblike zelo različne. V sledečem hočemo razmisliti o tem, da li je glasoslovna vez med posameznimi gornjimi oblikami možna ali ne. Dognano je po mnogih primerih, da je slovanščina substituirala germ. *k'* (t.j. *k* pred palatalnimi vokali) s svojim *c*, ki je bil v teh zgodnjih dobah še zelo mehak glas in čigar frikativni element je bil šibak (*c=t'*) in tako je tudi *skilling-* moglo praviloma dati le **scblegъ*, kar smatram za prvotno pravilno praslov. obliko. Beseda je bila izposojena ali še le po tem, ko je slovanščina

že imela glas *c* t.j. po drugi palatalizaciji, vendar moramo pripustiti tudi možnost, da je bila izposojena neposredno pred pojavom slovanskega prehoda *k' > c*, ki je izkazan v drugi palatalizaciji; vendar gre tudi v tem slučaju za substitucijo germ. *k'* s praslov. *k'* ali *t'* domačih besed in ta se je razvijal potem tako kot domači *k'–t'*, nikakor pa ne gre za palatalizacijo *ski->scb-*, kajti take palatalizacije slovanščina ne pozna. To dvojno možnost zahteva namreč prehod *-ęǵz>-ędzb*, ki more biti glasosloven, more pa biti tudi plod mehničnega izenačevanja, porojenega v naslonitvi na gotove padeže onih besed, ki so ob palatalizaciji na organski način dobile *-ędzb < -ęǵz*; to drugo možnost dovoljujejo dvojnosti *-ęǵz* poleg *-ędzb* pri naši besedi in še pri nekaterih drugih. Jasno pa je, da je imela praslovanščina nekoč za izposojeno *skilling-* obliko **sk'blęǵz* ali (mlajša doba) **scblęǵz*, **scblędzb*. Ta praslov. oblika je ohranjena v hrv. *clez* (> lat. *celesus*) < **sclez*, izgubila pa je začetni *s-*; taka disimilatorična onemitev začetnega *s-* je v skupini *sc-* za shrv. skoro regularna: *cigli* proti *scęǵlę*; *cepiti*, *cepiti* proti *-scępati*, *cjeriti* proti **scęriti*. Dobro je še razvidna iz rus. *stblędzb*, *stlęzi*, kjer je *sc-* disimilirano v *st-*. Glede oblik, ki smo jih zgoraj navedli pod značko **stblęǵz*, je poudariti izredno važno dejstvo, da se nahajajo izključno v ruskih tekstih: to dejstvo že samo priča, da je njeno začetno črko *ш* brati *šč*, da je torej **stblęǵz* le grafična oblika, ne pa oblika živega govora. Njen *šč-* je dokazan še po sledečem fakti: v praslov. **scblęǵz* je bila fonetična vrednost skupine *sc-* ista kot one skupine *sc-*, ki je po II. palatalizaciji nastala iz starejšega domačega *sk-* pred *ě(i)*, razvitim po monoftongizaciji; vemo pa, da je mehki *c* te skupine v velikoruskih govorih in v zapadni slovanščini palataliziral pred njim stoječi *s-* v *ś-* in da je tako nastalo *śc*, ki se je končno razvilo v *šč*; kakor odgovarja stcsl. *scęǵlę* v poljščini *szczęǵól*, tako tudi praslov. *scblęǵz* v velikorusščini *šč'ag*, pisano *шлагъ*, *шлагъ*, gl. k temu pojavu predvsem N. Durnovo, R É S. VI 216–223. Tako postane ruska oblika naravnost dokazna za existenco praslov. *scblęǵz*. V tej zvezi more biti tudi ruska oblika *stblędzb* pojmovana na ta način, da je njen *st-* le sled csl. tradicionalne grafike ali pa izraz govorenega *st* < *śc*, ki se je šele pozneje razvil preko *śk'* v *sk-*, ki je regularni reprezentant praslovanskega *sc-* v belorus. in malorus. govorih, l. c. 221. Tak malorus. refleks vidim v *ckлaзb* holmskega evangelija, ki tudi sicer kaže malorus. dial. poteze. Še celo *skblędzb* v Sav. knjigi bi mogli pritegniti semkaj, saj vemo, da se v nji zrcalijo nekateri, čeprav redki, južnoruski odtenki. Vendar pa je to že malo verjetno spričo dejstva,

da imamo obliko z začetnim *sk-* tudi še v onih stcsl. tekstih, ki v tako mnogih pogledih kažejo najstarejši stcsl. tip, namreč poleg Sav. knjige še v Zogr. in Mar.

Priznati je treba, da razlaga oblike *skblędzь* ni enostavna. Zame je jasno, da je zapisek v Sav. knjigi, ki itak najbolj vestno podaja naravo polglasnih *ʒ* in *ʙ*, pravilen in da je *skblędzь* v Zogr. korigirati v *skblędzь*, pri čemer pripomnim, da se beseda itak nahaja v Zogr. b., ki stalno piše le *ʒ*; oblika v Mar. pa je iz mlajše dobe, izvira pa tudi iz *skblędzь* (Ščepkin, Razužd. o jaz. sav. knj. 198 ima po našem napak, ko izhaja iz prvotnega *skblędzь* in nastavlja zakonit prehod *kʒ > kb*), in to obliko nam je treba razložiti. Da ta oblika ni v nika-kršni organski zvezi s praslov. *scblęgъ*, se mi zdi več kot verjetno; mogli bi sicer govoriti o disimilaciji *sc- > st-* in nato sledeči asimilaciji *t-g > k-g*, a vse to ne bi bilo niti najmanj prikupno; ravnotako nas več ne prepričuje mnenje, da je *skblędzь* le grafična oblika z ne-organskim *ʙ* za govorjeno *sklędzь*, ki bi nastalo po prehodu *tl > kl*, kajti temu se upira fakt, da imamo te zapiske ravno v najstarejših in najpristnejših tekstih. Tako nam je torej možnost glasoslovne razlage odvzeta in zato smo prisiljeni reči, da je *skblędzь* nova izposojenka, ki je nastala najbrž pri teh le okoliščinah. Ker kaže naša beseda *k* pred palatalnim vokalom, tedaj ne more biti starejša kot IX. stol., kajti pred to dobo je južna slovanščina tuji *k'* še substituirala s svojim *c* in še ni mogla artikulirati glasu *k* pred pal. vokalom; ta artikulacijska nemožnost seveda ni lastna le južni, marveč pravtako tudi zapadni in vzhodni slovanščini VI–VIII. stol. S *-k-* je mogla biti prevzeta naša beseda šele tedaj, ko se je frikativni element v slov. *c* že okrepil in ko je (v juž. in zap. slovanščini češ.-slovaškega razvoja) palatalizujoča narava palatalnih vokalov že pojemala (prim. stvnem. *kimo* > slov. *címa* proti mlajšemu stvnem. *scugin* > slov. *skъzbъnъ*, ne več **skъzbъnъ*, gl. Ramovš, HG. § 164-5) in to dobo moremo kvečjemu staviti v meje IX. stol., v dobo postanka stcsl. tekstov. Za tako pozno izposoditev pa južni balkanski predeli ne nudijo prave realne podlage. Zato mislim, da jezik solunske okolice v IX. stol. besede **scblędzь* sploh ni ali ni več poznal; v stcsl. prevod je beseda prišla iz češ. jezika na Moravskem in Slovaškem na isti način kakor *porъ* in dr. Moje mnenje je torej, da so si Moravani v IX. stol. izposodili stvnem. *scilling* kot **skblęgъ* (prememba v *skblędzь* se je izvršila po kontaktu s *pęnędzь*, podanem v loc. sing., nom. loc. plur.) in da sta Ciril in Metod z učenci to domačinom znano besedo prevzela, pozneje pa je

bila na Balkanu zamenjana z drugimi izrazi (*ceṭa, obrazṣ, zlatica* gl. Jagić, Entstehungsgesch. *394), ker tu ni bila razumljiva in znana.

Imamo torej praslov. izposojenko iz got. *skilliggs*, ki se je glasila **scblędzṣ* in pa dokaj mlajšo lokalno zap.-slov. izposojenko iz stvnem. *scilling* v obliki **skblęgṣ*; ta ni starejša kot IX. stol. Obakrat se je substitucija glasov vršila na način, kakršnega so zahtevale in dovoljevale takratne artikulacijske možnosti izposojujočega slovanskega govora; razlika teh možnosti, porojena v časovni razliki med obema izposoditvama, pa odseva v glasovni razliki *scb-*: *skb-*.

Kakor se pri *skilling-* ni vršila niti prva, niti druga praslov. palatalizacija ali pa se obdržal *k* nekako ad libitum, tako vlada tudi pri romanskih besedah, ki si jih je zgodnja južna slovanščina izposodila, stroga, zakonito določena substitucijska pot. Za rom. *k'* (t. j. *k* pred *e, i*) je južna slovanščina mogla nuditi kot najprimernejši, najbližji glas samo svoj *c = tʰ*, nikdar pa ne svojega *č = tʰš*, ki je bil vsled svojega krepkega spirantičnega elementa občuten, slišen kot glas, ki je popolnoma različen od *k'* (enako rom. *g > dʰ*). Če imamo kljub temu v nekih izposojenkah *č* in *ž*, tedaj sta ta dva glasova ali plod kakega internega slovanskega fonetičnega pojava ali pa sta substituta za že palatalizirane romanske glasove t.j. izposojenka je v tem slučaju prišla v južno slovanščino iz zapadne romanščine, in sicer ali iz retoromanščine ali pa iz italijanščine, kjer se je asibilacija naših glasov že v VI. stol. povzpela do afrikat. Prav to važno nasprotje je za nas dokaz, da je balkanska latinščina v VII. stoletju še imela *k, g* pred palatalnimi vokali. Iz razmerja, ki ga tvorijo členi *Čedad* v Furlaniji, *Captat* v južni Dalmaciji, *Cres* v severnem jadranskem morju poleg ital. *Cherso* itd., moramo sklepati, da so se izvirne južsl. oblike glasile **čvvdadṣ* (> **čvvdad*, *Čedad*, v shrv. **čvvdad*, *Čbadad* v XIII. stol.), **čvvtatṣ* (> shrv. **čvvtat*, *Cavtat--Captat*) in **cērṣṣ* (> **crērṣṣ*, *Crés*), te pa so mogle poteči samo (pomni *k-* v ital. imenu) iz rom. **čividade* proti **kivitate*, **kerso* itd. Zato kažejo tudi *Celje*, *Srêdbcb* itd. na balk.-rom. *k*, posredno tudi na *g* pred *e, i*. Dalje moramo še reči, da gre v nekaterih južsl. besedah, ki ne kažejo pričakovanega *c*, marveč *č*, za substitucijo balk.-lat. *k'i*, ki se je ob prihodu Slovanov na Balkan glasil nekako kot **k'j* ali **t'j* ali **k'č*, pa je spirantični element to afrikato približal v akustičnem pogledu južsl. *č*, deloma pa južsl. *t'* v čemer se pač kaže razlika v času in kraju izposoditve (prim. *lancea* = **lant'ja* > južsl. **lq't'a* > stsl. *lqšta*). Iregularni *č* ob regularnem *c* za balk.-lat. *k'* si torej razlagam tako-le:

1.) *č* je substitut za balk.-lat. *k'j* (*konič, mrič, vrč, brače, Čubran, Drač, Komorčar*);

2.) *č* substituira zap.-rom. (retorom.) *č* < vulg.-lat. *k' : hlače* kakor *pogača*; geografska razširjenost besede *hlače* kaže odločno v zapadno smer; radi tega tudi ne smemo oblike *klašbna*, ki je razširjena na vzhodu, izvajati iz istega rom. vira, kar zabranjuje tudi delna razlika v pomenu, ki očitno kaže na še večjo prvotno pomensko razliko, kakor tudi glasovna diferenca *h : k, č : š*;

3.) za mlajše izposojenke iz beneščine gre pri besedah **čbmbžb* (*čemež, čomož, čamaž*); na zapad kaže že prehod intervokaličnega nezvenečega konzonanta v zvenečega; *čamak* kaže le zameno sufiksa, ki je že interna shrv. zadeva, *čimavica* je še mlajše, saj je že obdržala *-i-*; iz italijanščine, in tudi ne v prvotni južsl. dobi, je izposojeno *čbtrna* < *citerna*; oblike s *št-* (*Štirna* na Krku, slov. *šterna*) niso iz *čbsterna*, marveč iz istro-ital. *šisterna, žustierna*, na kar jasno kaže Trubarjevo *šusterna, šušterna* (na prim. v Reg. iz l. 1558, R IV a; Test. 1557: 214, 264, 265; T 82: 300, 372, 374; vokal začetnega neakcentuiranega zloga se je reduciral, tako že pri Megiserju, Thes. pol. s.v.), kakor je razložil že Štrekelj, Zur slav. Lwk. 22-3;

4.) *Cissa*, v srednjem veku *Kessa*, je dalo v prvotni juž. slovanščini praviloma **cbša*, ki je po prekozložni asimilaciji *c—š > č—š* prešlo v **čbša*, danes *Čaška* (adjektivirano);

5.) starodalmatsko **ker(p)so-*, iz česar ital. *Cherso*, je prevzeto v prvotni juž. slovanščini kot **cērsə* > shrv. *Cres, Cris*; to substitucijo sprejema tudi Skok pod št. 20., a jo istoveti z drugo praslov. palatalizacijo, za slovensko obliko *Čres* pa sprejme pod št. 3. prvo palatalizacijo; pripomniti je, da je slovenska oblika literarna, učeno stvorjena k shrv. po razmerju slov. *čr-* k shrv. *cr-*; drugače je z lokalnim čak. *Čres* (po Istri; pri Nemaniću); tu gre za asimilacijski pojav: kakor se je prvotno *Crešan* disimiliralo pod vplivom oblike *Cres* v *Cresan* (na Cresu), tako je drugod po asimilaciji nastalo *Črešan* rodilo obliko *Čres*. Za primer teh dial. prememb navedem še disimilirano *Tres* (v srednji Istri; pri Zgrabliću) in prim. asimilacijo *Trsat > Crsat*.

6.) besede *črēša* nikakor ne smemo staviti med izposojenke naše dobe; je to praslovanska beseda, ki je prišla k Slovanom že zelo zgodaj (morda sploh ne iz latinščine) in se je zares udeležila procesa prve praslov. palatalizacije; da bi shrv.-dalm. *kriješa* kakorkoli govorilo za lat. vir praslovanske besede *črēša* (t.j. **čerša*), o tem ne more biti govora; pripomnim še, da *kriješa* ne kaže metateze *tert > trēt*,

kajti dalm. - rom. **kers-* bi moralo dati južsl. **cers-* (prim. *Cres*); beseda je mlajša izposojenka, izhaja že iz dalm. **kresja*, kjer je vokal predtoničnega zloga že sinkopiran, iz oblike, ki je neposredni prednik krškega *kris*;

7.) *maceria* > *močira* na Rabu proti *mocira* v Bosni kaže isto razmerje kakor *Čedad* proti *Captat* t.j. bosansko ime ima *c* iz balk.-lat. *k'*, ono na Rabu pa je iz zap. romanščine izposojeno.

Glede besede *ocêlž* velja isto, kar za **čerša*, ker je praslovanska; v nji vidimo regularno substitucijo *k* > *c* in pa substitucijo *ja* > *ê*; enakšno obravnavanje — se zdi — imamo tudi pri *faciale* > **pocêlž*, slov.-hrv. *pocel*, *pocelica*, ki je pač po neki ljudski etimologiji prešlo po nekod v *poculica*. Substitucija *kja*, *kje* > sl. *cê* pripada pač le praslovanščini in najzgodnejši južni slovanščini; napredovanje asibilacijskega procesa v lat. *kj* (lokalno morda ne povsod istočasno in istovrstno) pa je onemogočilo ta prvotni substitucijski način.

Za balk.-lat. *ġ* (lat. *g* pred *e*, *i*) je analogno regularni južsl. substitut glas *z* (v tisti dobi še *dz*); Skok ga vidi samo v imenu *Buzet* < *Pinguente* (str. 398), dočim nastavlja za *Zman* in *Trst* (str. 390) proces *g* > *ž* po prvi praslov. palatalizaciji. Jaz vidim tudi v teh dveh imenih *z* < *g* kakor še v *Zil'a* < *Gila*. Pri razlagi imena *Trst* za ilir.-rom. *Tergeste* se že od Škrabca in Valjavca dalje misli na zameno *g* > *ž*, pač da pod zapeljivim vplivom slov. adj. *tržaški*; tako sem sodil nekoč tudi jaz v HG. § 192, dokler se nisem poučil o boljem, gl. ČJKZ. VI. 88; enako tudi Skok že v Apx. za apб. crap. I. 11. Fr. Sturm ČJKZ. VI. 69-70 si je ob problemu, zakaj tu *ž*, ko je vendar retoromanščina razvila *ġ* v *d'*, *i* (*Trieste* < *Treġeste*), pomagal s substitucijo *g* > *ž*, ki ga je nujno vodila v italijansko jezikovno smer, kar si je skušal pojasniti s tem, da je suponiral za *Trst* starejšo neretoromansko romanizacijo proti mlajši retorom. v Furlaniji. Seveda ni prav nič verjetno, da bi bilo tržaško prvotno romansko stanovništvo v jezikovnem pogledu blizu ali celo identično z onim v Italiji; če se je že retorom. element premikal iz Furlanije proti Istri, tedaj je pred tem premikom to ozemlje bilo pač v območju dalm.-rom. dialekta. Sicer pa je iz glasoslovnih razlogov nemogoče izvajati *Trst* iz **tržbstž*; ta oblika bi namreč dala v poznejšem slov. jezikovnem razvoju (ob času ginevanja fonetično slabih polglasnikov) v nom. **tržžst*, v cas. obl. pa **tržstà*, v adj. **tržžstsky*; oblika **tržstà* bi morala nato preiti v **trštà*, ker se v slovenščini -žs- stalno asimilira v -š- (H.Gr. § 189, 191), a tudi ne glede na to, bi oblika nom. in adj. s svojim -ž- vzdrževala š in ne bi pripustila eventualne analogične asimilacije *žs* > *s*. Vse te

nemožnosti in nepravilnosti odpadejo, ako nastavimo za prvotno južsl. obliko **tr̥zbst̥* s substitucijo ilir.-rom. *g'* > južsl. *z*, kakršno nam kaže sosednji istrski *Buzet*. Iz te oblike je povsem pravilno nastalo *tr̥st̥à* in po teh padežih je bil nom. **tr̥z̥st̥* zamenjan s *tr̥st̥*, t.j. zanj se je uporabila oblika osnove cas. obl. kakor v mnogih primerih v slovenščini. Adj. **tr̥z̥ski*, poznejše **tr̥z̥áski* pa je, kakor večina teh adjektivov, zašel v močno analogično strujo oblik na *-ški* (prim. isto pri *vaški*, *nebeški*, *hrvaški* gl. HG. § 191), dal **tr̥zaški*, kar je po prekozložni asimilaciji prešlo v današnje *tr̥žaški* (*z—š > ž—š*). — Krajevno ime *Žman* za lat. *Gem(i)nianum* izvajam iz prvotnega južsl. **z̥m̥ian̥*, ki je dalo pozneje **z̥m̥ian* in v tej obliki se je teško izgovorljiva skupina treh konzontanov olajšala s tem, da se je eksplozivni element glasu *n̥* spojil z eksplozivnim elementom glasu *m* (obenem disimilacija *n̥—n*), palatalni element pa je aficiral začetni *z-*, ki je zato prešel v *ž*. Ni pa izključeno, da je tudi to ime poteklo (v mlajši dobi) iz zap.-rom. oblike, kar velja gotovo za istrsko *Žmini*.

Razlogi, ki smo jih navedli že zgoraj pri *čerša* in *ocêl̥*, nam branijo, da bi med izposojenke prvotne južne slovanščine uvrstili tudi splošno-slov. *križb̥*. Skok itak pri tej besedi dopušča zap.-rom. izvor (v to ga sili *-g-* za *-k-*), a suponirani *g* zopet razvija po prvi palatalizaciji v *ž*, dočim je prej, v Apx. za ap̥. crap. I. 12, bil bolj dosleden, ko je bil mnenja, da poteka slov. *ž* v napačno nastavljenem **tr̥z̥bst̥* in v *križ* iz furl. *dž*, ki je ob prihodu Slovanov (VI. stol.) tu že moral eksistirati za vulg.-lat. *g* pred *e*, *i*. Nam zadostuje tu dejstvo, da je *ž* v *križ* ali substitut za ben.-retorom. *dž* < *g'*, če je beseda prišla k nam iz tega romanskega predela, kakor se običajno misli, ali pa je mnogo starejša, praslovanska, sprejeta ne kot izraz krščansko-lat. terminologije, marveč kot izraz za križasto obliko okraskov, orodja, ki pri pravoslavni Slovanih ni izpodrinil cerkvenega *kr̥bst̥* in v tem slučaju bi mogla naša beseda participirati na prvi praslov. palatalizaciji, potekla bi pa iz ilirščine ali traščine, kamor je prišla iz latinščine (prim. Oštir, Apx. za ap̥. crap. I. 98 in njegova izvajanja o *k ↘ g > ž* in *ō ↘ ū, ei, ī > ĭ*).

Glede zastopstva balk.-lat. *gĭ* velja isto, kar smo zgoraj navedli za *kĭ > č*; rezultat je *ž* gl. Skok 391.

Pomuditi se nam je še pri tretjem poglavju Skokove razprave, ki podaja izposojenke, v katerih ima južna slovanščina *k, g* za balk.-lat. *k', g'*. To poglavje je po primerih najbolj bogato, iz česar moremo razbrati, da je bila doba, ki nam je dala te izposojenke, dolga, da so bili stiki živahni. Vse te besede so potekle iz dalmatske ro-

manjšine, kakor kaže že njihova geografska razširjenost (seveda so nekatere po internem shrv. širjenju mogle seči zdaj bolj, zdaj manj daleč na vzhod in sever). Dalje je upoštevati na eni strani še dejstvo, da je dalmatščina velare pred pal. vokali (vsaj pred *e*) sploh vseskozi obdržala, na drugi strani pa dejstvo, da prvotna južna slovanščina velara pred pal. vokalom ni mogla artikulirati in ga tudi slišala ni; končno je poudariti še zelo važen fakt, da imamo tudi v Dalmaciji za rom. *k'*, *ǵ* poleg slov. *k*, *g* še *c*, *z*. Če posvetimo vsem tem momentom pravo pozornost, tedaj *moramo* sklepati takole: zgodnje dalmatske izposojenke, one iz časa, ko prvotna južna slovanščina še ni trpela velara pred pal. vokalom, so substituirale *k'*, *g'* s *c*, *z* (*Cres*, *Buzet*), poznejše pa, one iz dobe, ko je južna slovanščina že mogla izgovarjati *k*, *g* pred pal. vokalom (gl. gori o **skblegǵ*), pa so obdržale *k*, *g*. Med tema dvema dobama se je izvršila južsl. okrepitev frikativnega elementa v glasu *c*, *dz* in je pojemala palatalizujoča moč pal. vokalov. Približno mejo nam je staviti v obseg IX. stol. Pravilnost tega pojmovanja nam dokazujejo dejstva, da nobena teh izposojenk ne kaže več metateze tipa *tart* > *trat* (tudi *kreša* ne, gl. gori), marveč se tuje *tart* obdrži, da dalje v njih ne najdemo več prehoda *tant* > *tqt*, marveč *tant* ostane; pojavi *ĩ* > *b*, *ũ* > *ǵ* pa so tudi še v IX—X. stol. običajni (gl. gori *skǵdbĩb*). Za krajevna imena, posebno če značijo večjo naselbino ali pokrajino, pričakujemo seveda *c*, *z*, ker so jih Slovani pač v zgodnji dobi, ob prvem kontaktu z Romani spoznali in sprejeli. Nekatera, kakor *Gumaña*, *Ugl'an* so seveda že v romanski dalmatščini po njenih jezikovnih pojavih dobila pozicijo *k*, *g* pred vel. vokalom (*e* > *u*, *e* > *a* gl. Skok št. 76, 77) in sploh niso več predmet naše glasovne zamene. Dalje ne smemo pozabiti na to, da so Slovani pri stalnem sožitju z Romani svoja krajevna imena, že zgodaj izposojena, vsled domačega glasoslovnega razvoja pa sčasoma močno izpremenjena in od romanskih zato posvem različna, zamenjali s ponovno izposojenim rom. imenom ali pa so jih romanskim glasovno približevali prim. spodaj *Korčula*; za slov.-nem. obmejno ozemlje prim. P. Lessiak, Carinthia 1922, str. 11 sl.). Razmerje med stshrv. **kǵrkǵrǵ*, ital. *Curzola* (mlajša izposojenka tega ital. imena *Korčula* je izpodrinila staro shrv. ime) do starega *Corcyra* si je možno pojasniti samo na ta le način: Dalmatinci (Romani) so obdržali staro ilirsko ime **korkura* (še pri Porfirogenitu beremo Κοῦρκουρα) in od njih imajo Slovani svoj **kǵrkǵrǵ* popolnoma pravilnim potem; italški Latinci pa so ime dobili preko Grkov v grški tedanji obliki **Korkjura* (= Κορκυρα), iz česar je pozneje praviloma nastalo ital. *Curzola*. — V glasu *k* imena *Sisak* ne

morem videti naslednika rom. *k* imena *Siscia*: ta lat. oblika, govorjena v VI. stol. **sisk'ia*, je mogla dati v prvotni južni slovanščini edino le **siscê* (*k' > c*, *ia > ê*), ta oblika pa se je oblikovno občutila kot slov. lok. sing. in k njemu se je analogično po domačih primerih stvaril nom. **siskъ*, iz česar je današnji *Sisak*. Podoben primer imamo še v imenu *Bag* za staro *Bigi*; iz te lok. oblike je nastalo južsl. nom. **bъzъ*, njegov lok. se je glasil **bъzê* in ta je sprožil analogično tvorbo novega nom. **bъgъ* (po razmerju *bog-bozê*), ki se je polagoma popolnoma uveljavil.

Hotel sem pokazati, da ni niti enega primera, ki bi nas silil v to, da bi za prvotno južno slovanščino sponirali take glasovne skupine in artikulacijske sposobnosti, kakršnih nam naše utrjeno znanje praslovanskega glasovnega stanja nikakor ne dovoljuje. Pri odnosu balk.-lat. do prvotne južne slovanščine smemo govoriti le o substitucijah, te pa so se vršile v tem le obsegu: *k' > c*; *g' > z*; *k'ï > t'*, običajno *č* poleg zgodnjega *k'ia > cê*; *g'ï > ž*. Kjerkoli ima južna slovanščina *k*, *g* za enakšne lat. glasove pred *e*, *i*, tam gre za mlažše, po IX. stoletju izposojene besede iz dalmatščine.

Fr. Ramovš.

Ономасиолошки и граматички прилози.

1. *bēsu* »δαίμων«.

Меје (Études 234) посумњао је с разлогом у Педерсенову етимологију (Indogermanische Forschungen V 41) према којој је слов. *bēsu*, образовано суфиксом *-so* (дакле \leq **bhoid-so*) корадикално са литавским *baidyti* „плашити“ *baisà* „страх“ *baisùs* „грозан одвратан“ *baisioti* „гадити“ лат. *foedus* „гадан гнусан“. Још је мање вероватно Солмзеново (Rheinisches Museum LIII 141; в. и Бругман, Grundriss II² 1, 499) схватање да у исту групу треба убројити и грчке именице $\pi\acute{\iota}\delta\eta\kappa\omicron\varsigma$ (дорски $\pi\acute{\iota}\delta\alpha\kappa\omicron\varsigma$) $\pi\acute{\iota}\delta\eta\zeta$ $\pi\acute{\iota}\delta\omega\nu$ (\leq **bhidh-on* од недокументованог * $\pi\acute{\iota}\delta\omicron\varsigma$) „мајмун“, полазећи од претпоставке да је ова животиња карактеристична због своје ружноће. Пошто су стари Грци имали и други назив за мајмуна, којим су га обележавали као животињу са спљоштеним носом (уп. *simia* од грчког $\sigma\acute{\iota}\mu\acute{\iota}\omicron\varsigma$ „qui a le nez camus“, Кречмер Kuhns Zeitschrift XXXIII 563), то ће бити много умесније да се $\pi\acute{\iota}\delta\eta\kappa\omicron\varsigma$, ако није позајмица (уп. слов. *opica* и нем. *Affe*), објасни као и *simia*, па би на тај начин спадао ка лат. *findo* „разбијам“ стинд. *bhidiyáte* „цепа се“ и можда са нем. *bitter*, које заиста Клуге (EW⁹ s. v.) веже не само са *findo* него и са *foedus*.

Кад би било поуздано да слов. *bēsu* означује у ствари опасног и непријатељског демона (ч. *bēs* „враг ђаво“ р. *bēs* „ђаво нечисти“ п. *bies* „враг“) који напастује људе и кад би се одбацио сваки хришћански утицај у историји ове речи, онда би била најближа веза са стслов. *bēždq* *bēditi*, ἀναγκάζειν паратрелеσθαί »протрелеσθαί« *bēda* »ἀνάγκη«, јер би се у том случају могло позвати на одличну семасиолошку паралелу у самом словенском језику: стслов. *vragu* »εχθρός« р. *wróg* „зло ђаво“ с. *vrag* „ђаво“ лет. *wārgs* „бедан“ лит. *vařgas* „beda“ (∞ лат. *urgeo* итд.). Нажалост против таквог расуђивања говоре јужнословенске семасиолошке варијанте: *bijes* „rabies, aetas florescens“, *bijest* „insolentia“ *bijesan*

„rabiosus superbus“ *objest* „lascivia violentia“, па се због њих мора одбити свака веза између слов. *běsu* лит. *baisus* и лат. *foedus*. Као основно значење слов. *běsu* мора се према томе сматрати „violens rabiosus iratus“.

У формалном погледу са слов. *běsu* да се најлакше упоредити *štap* (\leq **sqēpo*) *užas* (\leq **g^uěso*, уп. грчко ἔσβη „угаси се“), а по свој прилици и стслов. *času* (\leq **qēso*) чије првобитно значење „temporis punctum“ које се и данас сачувало, упућује на групу *česno češati kosnuti*, итд. (уп. идентичан семасиолошки процес међу речима δαίωμα „раздерати разделити“ и јерм. *tī* „âge années jours temps“ англосакс. *tīd* „periode de temps“ engl. *time* „време“). Вара се Траутман (Baltisch-slavisches Wörterbuch 131) као и Зубати (Archiv f. slav. Phil. XVI 386), који примајући сасвим оправдану еквиацију слов. *času* и арб. *kohē* „време“, подржава везу ових речи са групом стслов. *čajō čajati* »ἐλάζειν προσδέχεσθαι ὑπομένειν προσδοκᾶν и стинд. *čāyati* „Scheu haben, Besorgnis hegen vor; wahrnehmen“, будући да је на основу признатог грчког корадикала τήρος „бдијући“ лабиовеларни иницијал ове групе несумњиво утврђен. Следи да слов. *času* није образовано помоћу суфикса *-so* него да је формално и обзиром на базу равно слов. *běsu*. Кад би *času* спадало ка групи τήρος онда би арбански рефлекс словенског *času* гласио **sohē* (\leq **k^uesā*) а не *kohē*. Познато је наиме да су арбанаски као и јерменски, а вероватно исто тако трачки и фригијски, сачували сва три прајезичка реда гутурала (в. Педерсен, Kuhns Zeitschrift XXXVI 277 и Барић, Белићев Зборник 158), али још нису повучене све консеквенције из ове чињенице. Мислим на однос поменутих дијалеката према осталим индоевропским сродницима, који сачуваше само по два реда гутурала, па закључујем да они дијалекти који су задржали сва три реда не припадају ни сатемској ни кентумској страни него претстављају старију фазу прајезичког типа као протоиндоевропски дијалекти. Тим се на најприроднији начин да разумети положај јерменског дијалекта који је подједнако близак кентумској (особито грчком в. Педерсен, Reallexikon d. Vorgeschichte I 219) као и сатемској страни. Засад оволико а на другом месту покушаћу да претресем ова питања у вези са остацима језика предгрчког становништва.

Ономасиолошки¹⁾ посматрајући могу се речи *bes besan bijest objest*, поредивши их са *duh dah naduven* најзгодније спојити са стинд. *bhās-trā* (\leq **bhes-trā*) „souffler; outre“ *bābhasti* „souffler“. Семасиолошке промене, које се опажају код словенских речи и

које се тумаче изразом „*violentia rabies insolentia superbia*“, потпуно се илуструју следећим паралелама: лат. *spiritus* значи „дах дух надувеност силовитост“ као што је и нем. *Geist* сродно са стнорд. *geisa* „besniti“ енгл. *aghasht* „бесан срдит“ стинд. *hédas* „бес“ (уп. наше *duhati* „flare, succensere“). Изгледа међутим да словенске речи имају сродника не само у староиндиском, него и у грчком и латинском, у коме се налази и једна исогласа: *bijest* (\leq **bhes-ti-* са секундарном дужином) одговара дословце латинском **festis* у изолованом *confestim* „нагло“, затим, са проширеном основом, **festi-ōn* у *festinare* „наглити“. Разлика у значењу који показују латинске речи *confestim festinare* према слов. *bes bijest* није ни најмање необична јер налази своју пуну аналогију у речима стслов. *spějo spěti* «прокопѣω катеводѣω» *spěchu* „хитња журба“, чија је етимолошка веза са лат. *spes spirare spiritus* ван сваке сумње. Друге етимологије латинских речи *confestim festino*, које су доста бројне (в. Остхоф, *Indogerm. Forschungen* V 291), губе своју важност пред изнетом еквацијом. Поред латинско-словенске исогласе *bijest* ∞ *confestim* намеће се још једна нимало мање вероватна: латински рефлекс прајезичког **bhēsos*, коме одговара слов. *běsu*, гласи *fēros*, а сачувано је у придеву *fērālia* (\leq **bhēs-āli-* уп. нпр. *Lupercos Lupercalia*) „dis manibus sacrata festa eqs.“ (Paul. Fest. 75 Lindsay). Подударане између лат. *fēros* и слов. *běsu* је управо савршено у сваком погледу и ономасиолошки вредније од досадањих комбинација. Они пак научници који вежу лат. *fērālia* са *bēstia* (в. етимолошке речнике) дужни су да објасне разлику у иницијалима тих речи, јер латинска дисимилација прајезичких аспирана, ако је уопште икад постојала, морала је свакако бити старија од ротацизма. Сумњива је најзад припадност групи *běsu* итд. још неких италских речи, привидно сродних по значењу и фонему, као што су лат. *fānum* (\leq **bh_esnom*?) „светиња храм“ оск. *fiisnu* (\leq **bhēs-no*, уп. *rēgnum* „краљевски двор престо краљевство“ према *rex*) „fanum templum“ умбр. *fesnate* „in fanum“ лат. *fēriae festus*, чије су етимологије прилично спорне.

Тешко ће тко поверовати да овамо треба убројити и слов. *bosu* (\leq **bhosos*) лит. *bāsas* лет. фем. *basa* јерм. *bok* (\leq **bhos-ko-* в. Бартоломе, *Studien z. indogerm. Sprachgeschichte* II 13) ствнем. *bar* „nackt bloss entblösst ledig leer“ (в. Клуге, *EW⁹ s. v.*) гот. **baza-_{id}*.“ Али паралеле, које нам пружа грчки језик у речима ἀνεμῶσις ἀνεμῶλιος „léger ou vide comme le vent, inutile“ и ψυχὴ ψυχῶς „souffle frais, fraîcheur froid; hiver“ ψυχρὸς froid stérile vain“ чине

довољно разумљивом семасиолошку промену извршену још у самом прајезику (уп. наше *izdušiti izvetriti* „evanescere“). Оног тко пориче важност грчким и нашим аналогијама треба потсетити да су Индо-европљани били по правилу наги при извођењу ритуалних игара и витешких утакмица (в. Шрадер-Неринг, *Reallexikon* II 98). Али и без тога може се прајезичко **bhosós* протумачити као „онај који дршће и душе.“

Остаје на крају да се слов. *běsu* и лат. *fērālis* дода и грчко ψυχή „souffle, souffle vital, âme, vie; papillon“ ψύχω „souffler respirer; rafraichir faire sécher“. Нулска база *bhs-* у ψυχή ψύχω проширена је у грчком језику суфиксом *-ūqh*, који је без сумње узет из блиских σβῆχω „издушити испарити“ (∞ нем. *Schmauch* енгл. *smoke*) па је према томе *běsu* сродно не само са лат. *fērālis* него и са ψυχή²) као и *bosu* са ψυχρός. Да се боље уочи и ако нешто удаљена сродност између *běsu bosu* и ψυχή ψύχρος⁴ нека послужи следећа пропорција. *Bosu*: ψύχω = τороσ : τρῦχω (= βορόσ : βρῦχω, што није сасвим поуздано). Следи да слов. *běsu* »δαίμων« и по свом значењу и по свом образовању припада прајезичком речнику и да претставља, ако не грчкословенску, а оно свакако латинско-словенску исогласу.

2. *duchori* „Putorius foetidus“.

Бернекер (E W 243) и Вондрак (Vergl. slav. Gramm. I² 562), наводећи разне диалекатске облике ове прасловенске речи, с пуним правом подржавају етимолошку везу са *duchu duchnoti*. Са словенске тачке гледишта не може бити никакве сумње да је животиња названа по свом оштром задаху (уп. израз „смрди ко творић“).

У прилог ове везе говори и латинско име исте животиње, које је иако исогласа³) остало досад незапажено. Сматра се наиме да латински назив *furo* „творић“ као и проширени познији облици истог имена *furetus furonia* (*Corpus Gloss. Lat.* II 580, 58) *furio* „αἴλουρος“ (*ibid.* III 90, 62)⁴) сачињавају исту етимолошку групу са именицама *fur furtum*. Такво тумачење дали су по свој прилици сами римски граматичари од којих га је преузео севиљски бискуп Исидор⁵) (*Isidori Hispalensis Etymologiarum sive Originum* XII 239: „Furo a furvo dictus, unde et fur. Tenebrosos enim et occultos cupiculos effodit et eficit praedam quam invenerit“). Како се види овај начин етимологисања, иако оштроуман, није особито убедљив: између *furvus* и *fur* абсурдна је свака етимолошка веза, а зајед-

ници *fur-furo* противи се начин образовања ове последње речи, која се одржала у романским дијалектима. Против те заједнице говори још у већој мери други облик истог имена *furetus*, који није документован само у италијанском (*furetto*) и француском (*furet*) него и у немачком *Frett Frettchen*. Иако су сви облици овог имена доста позно забележени ипак још нитко није посумњао у њихову латинску оригиналност. Очеvidно није било никаквога разлога за такву сумњу.

Furo припада истој групи основа на *ǵn/ǵn* као *Cato* (*∞catus*) *Naso* (*∞nasus*) *silo* (*∞silus*) *Varro* (са геминацијом својственом интимним именима *∞varus*) *Γνάθων* (*∞γνάθος*) *Στράβων* (*∞στραβός*) *Ψάλλον* (*∞ψωλόος*) *Ἀγιάδων* (*∞άγιαδός*, в. Бругман, *Grundriss d. vergl. Gram. d. idg. Spr.*² II/1 292). Зна се да се у овој групи, која је довољно заступљена и у осталим индоевропским дијалектима, налазе имена живих бића прозваних по каквом телесном обележју (уп. „*falcones dicuntur, quorum digiti pollices in pedibus intro sunt curvati, a similitudine falcis*“, Paul. Fest. 78 Lindsay). Наведена латинска и грчка имена као и дублета *furio* поред *furo* која се лепо илуструје грчким *μαλακίων* према *μαλακός*, упућују на претпоставку да је *furo* изведено од **furos*. Због аналогije, коју пружа нем. *Wiesel* и старофранц *voison* „творић“ (*∞*слов. *veselu*, в. Видеман, *Bezenbergers Beiträge* XXVII 207), могло би се лат. **furos* довести у везу са *furere furia*, али словенска исогласа *duchori*, која нам открива хетероклитичну основу на *n/r* говори одрешито против те везе. Следи да је *furo* постало од старијег **dhus-ǵn*, дакле са истом базом коју налазимо и у словенском имену те животиње. Семасиолошку ниансу „мирисати смрдети“, која је довољно документована балтскословенским корадикалима (уп. лит. *dvistù dvisaĩ dvistì* „засмрдети“ источно-лит. *dysù dusaĩ dusti* „дисати смрдети“) потврђује не само грчко *θύος θύω* „кадити жртвовати“ и латинско *suffio* „кадити“, те се на основу тих чињеница може поуздано закључити да је та нианса постојала већ у самом прајезику и да је творић већ онда добио своје име због оштрог *з а д а х а*.⁶⁾

У прилог изнесене ономасиологије говори и други облик овог назива исте животиње: *fētēs fēlis* (*∞* **dhuēs-lo-*) „творић куна дивља мачка“, који се једино због недостатка какве убедљиве етимологије сматра обично позајмицом (нпр. Шухарт, *Zeitschrift f. romanische Philologie* XXXVI 169 XXXVII 210; Валде, *E W*² 279). Да је то схватање погрешно показује изнесена латинско-словенска исогласа *duchori ∞furonìa*, која је рефлекс прајезичке основе

**dhusōn/r-*. *Feles* (\leq **dhues-*): *furonia* = стнорд. *suefn* (\leq **suepno-*): ѓлѡс. Мислим да је ова пропорција довољан доказ за тачност горњих извођења.

3. *korva*.

Обично се сматра да у иницијалу ове балтскословенске речи (лит. *kárvė* са секундарном осномом ва \bar{e} , р. *koróva*, пр. *curwis* „воле!“ п. *karw* „волусина“) имамо прајезичку веларну дублету према палаталном гутуралу, који је иначе поуздано документован. Стога се и веже **korva*, образована суфиксом *-uo*, не само са κερᾶός „рогат“ лат. *cervus* „јелен“ ствнем. *hiruz* „id.“ итд. него и са пр. *sirwis* „срна“ лет. *sirna* „id.“ стслов. *srina* »δερκάσ», па се редовно узима као утврђена чињеница да је животиња прозвана по својим роговима. Иако има примера да се замењују имена бовида и цервида (в. Шрадер-Неринг, *Reallexikon d. idg. Altertumskunde* I 503), ипак се мора у нашем случају истакнути околност да речи са палаталним иницијалом означују искључиво цервиде, а имена бовида показују само веларни иницијал.

Пре него се покуша изнети ново објашњење балтскословенског **karva*, неће бити на одмет да се са ономасиолошке тачке гледишта прегледају други индоевропски синоними овог назива. Уе. **g^hdu-* „говече“ (никад цервид!), претпостављајући да се не ради о каквој позајмици из сумерског како то хоће Ипсен (*Indogerm. Forschungen* XLI 175), очевидно је коренска именица и спада према томе у најстарију групу именичких образовања, па је стога етимолошки прилично тамна. Милер (*Altitalisches Wörterbuch* 215) по мишља на корен **geua^x* „schwellen Frucht erzeugen trüchtig sein“ и стинд *gavīnī* „киле“ βουβάιν „id.“, али тешко да ће се ткогод моћи задовољити овом превише широком семасиолошком поставком. Вероватнија би била комбинација са βοή „вика“ γόοσ „јаук“ слов. *govoru* и т. д., јер има примера за овакву ономасиологију (уп. слов. *vyku* лат. *trio* \leq **trigīdn* > τριζω), али епитет, који даје Хомер воловима ἔλικεσ као и опште италски деминутив *vitelos* „јуне“ бацају сасвим другу светлост на назив говечета, које је било без сумње познато Индоевропљанима и пре доместикације. Остхоф (*Bezenbergers Beiträge* XXII 255), а са њим остали па и Боасак (*Dict. Et.* 243,2) мисли да је грчки песник открио код волова „криве ноге“ или бар „la marche tortueuse“ као нешто карактеристично, док други интерпрети тумаче епитет ἔλικεσ као „кривороги“ (са елипсом композитског детермината). Међутим.

придев ἔλικε значи. и код Хомера и иначе увек само „савијен“ и ништа друго, па природно ἔλικεσ βόεσ могу бити само „грбави волови“. Иста претстава изражена је и у италском *vitelos*, које је деминутив од *vitos* „савијен грбав“. Једино се на овај начин да потпуно исправно објаснити вокализам првог слога, у ком је *i* примарно, док према досадањим етимологијама, које бележе Боасак Валде Милер, промена наглашеног *e* у *i* остаје сасвим неразумљива и насупрот облицима *vetus vetulus veterinus vetustus* управо немогућа. Зато је и помишљао Турнајзен (Kuhns Zeitschrift XXX 487) да је *vitulus* позајмица из неког неиталског дијалекта, што је према изнесеном тумачењу излишно. Ако су дата објашњења тачна, може се са доста вероватности наслућивати да је и индоевропски назив говечета *g^udi* корадикалан са познатом групом *geua^x* „савијати“, којој припадају речи γύαλον „свод увала“ γυρός „грбав“ γύησ «ἄροτρον αὐτόγυον» (примитивно рало од једног кукастог дрвета тзв. „Nacktenpflug“) *burā* „Krummholz am Pfluge“ *imburus* „грбав“ итд. и да означује у ствари *грбаву* животињу. Код овог извођења потребно је додати да је лабиализација веларног иницијала у *g^udi* заправо антициповано *u* то јест *g^udi* претпоставља старије *g^udi*. Идентична антиципација лабијала може се са поузданошћу констатовати у грчком βοάω према старијем γοάω. Погрешно суде они који, позивајући се на γογγύζω (в. Боасак s. βοίη), сматрају да је γοάω хистерогено према βοάω јер ономатопејска образовања као κοκκύζω πομπύζω κελαρύζω τονθορύζω јасно показују да грчко γογγύζω и стинд. *gangūyati* „pousser des cris de joie“ немају никакве везе са речима βοή стинд. *jōgvē* (база *geug-* са непотпуном редупликацијом) „j'annonce à haute voix“.

На основу хомерског израза ἔλικεσ βόεσ „грбави волови“ може се закључити да и слов. *volu* не означаје ништа друго него грбавца: *volu* је дакле не само корадикално са ἔλικε „савијен-спирала вијуга ἔλικη „id.“ *volvo valati* итд., него управо идентично са лит. *valai* „Naare des Pferdeschweif; Angelschnur“ и са гот. *walus* ραβδός (уп. мотка ∞ мотати) стнорд. *vōlr* „лица мотка“ (остале чланове групе *vel-* „савијати мотати ваљати“ бележе етимолошки речници и Персон, Beiträge z. idg. Wortforschung 538, 646). У истом смислу треба разумети ономасиолошки процес и код следећег индоевропског назива ове животиње: герм. **ohsan* „во“ (нем. *Ochse* енгл. *ox*) и једносложна основа **uhs* „id.“, (уп. гот.

aúhsus) кимр. *ych* стинд. *uksán* авест. *uxšan* „во“ са редукованом базом познате групе *vek|ĝ|ĝh-* „кретати“, којој припадају међу осталим лат. *convexus* „савијен“ нем. *Wieche Wocken Wickel* и, што је за изнесено тумачење од велике важности, стинд. *vaśá* (\leq **veġā*) „крáva“ лат. *vacca* (\leq **veġā*), id. „Кречмер (Einleit. i. d. Gesch. d. griech. Sprache 135) са правом одбија везу са стинд. *vāśati* „бучи“, а још је у мањој мери прихватљива комбинација са индиским кореном *uks* „прскати“ или са групом $\acute{\alpha}\acute{\epsilon}\xi\omega \alpha\omega\acute{\xi}\acute{\alpha}\nu\omega$ *augeo wachsen*. Умесно је према томе схватање Клугово (EW⁹s. *Ochse*) да је германски назив у ствари проширено образовање према лат. *vacca*, чија геминација није условљена дужином првог слога него је сасвим обична појава код извесних имена људи и животиња. Теже је пристати на то да се овамо уброји и лат. *uxor* „удата жена (заправо „увијена“) где се налази иста редукована база као и у *Ochse*, али материјал, који ће се изнети у идућем прилогу (4. *nevēsta*), објасниће ту везу. И други специфично германски назив говечета нем. *Rind* (гот. **hrinġis* поред **hrunġis*) не може се једноставно спојити са грчким речима $\kappa\acute{\epsilon}\rho\alpha\sigma$ „рог“ $\kappa\rho\acute{\iota}\sigma$ „ован“, против чега с разлогом устаје и сам Клуге (EW⁹s.v.), него је много вероватније, на основу напред изнесеног материјала придружити тај назив групи балтскослов. **kranta* „савијен“ (уп. п. *kręty* „савијен грбав смотан“ в. Траутман, *Kuhns Zeitschrift XLVI 265*) и стинд. *krntánti* „мотају“ наше *kretati*.

Сад нема друге него да се и балтскослов. **karva* идентификује са лат. *curva* „савијена грбава“, које претпоставља старији облик **qor-uā* са примарним *or* а не са секундарним рефлексом прајезичког *r*, како то мисли Милер (*Altitalisches Wörterbuch 106*). Лат. *curvus* има познате корадикале $\kappa\omicron\rho\acute{\alpha}\nu\eta$ „витица венац“ $\kappa\upsilon\rho\acute{\tau}\omicron\sigma$ „грбав“ и балтскослов. *kreiva* „krub“ и, што досад није било запажено, стслов. *črěvo* (\leq **qer-uo*) $\gg \kappa\omicron\iota\lambda\acute{\iota}\alpha \gamma\alpha\sigma\tau\acute{\eta}\rho$ чак. *črivo* „intestinum“ р. *čěrevo* „желудац трбух“. Семасиолошку паралелу за ове последње речи пружају нем. *garn* ∞ лит. *žarnà* „црево“ и грч. $\kappa\omicron\iota\lambda\acute{\iota}\alpha$ „желудац црева“ (∞ $\kappa\omicron\iota\lambda\omicron\sigma$ „савијен“). Преостаје још једино да се одговори на питање зашто су волови и краве код Индоевропљана обележени као грбаве животиње. Тај одговор дала је већ давно палеозоологија: грбаво говече тзв. зебу (*Buckelrind Buckelochse Bibos indicus*), где мужјаци показују много већу грбу него женке, било је згодније за доместикацију него огромни тур (*Bos primigenius*). На једном вавилонском печату из 16. века пре Хр. приказано је такво говече, које је већ

онда служило за вучу (в. Антониус, *Stammesgeschichte der Haustiere* s. Buckelrind — zebu). Какви су закључци у погледу питања индоевропске прадомовине допуштени на основу датих тумачења, не може се засад одредити, и ако се сматра утврђеним да се овај тип говечета развио у рускоазиској степи.

4. *nevēsta*.

Из новијег времена позната су ми три покушаја у којима се износе оригинална тумачења наведене речи. Сматрајући да је поставка *nevēsta* < **neuoued^s-tā* („neu Heimgeführte“) семасиолошки незгодна, Барић (*Albanorumänische Studien* I 80) полази од **neue-stōr* „нова жена“, па веже досад у словенским језицима неутврђено *stōr* са стинд. *stri* „жена“. Готово идентичан семантем претпоставља извођење Трубецког (*Slavia* I 12), према којем је у словенском потпуно усамљени суперлатив **nevisthā* „најмлађа“ под угицајем речи *vēsta* „позната“ дао *nevēsta* са значењем „она коју не треба да познајем“. Компликованост овог тумачења могла би се поднети једино ако се допусти да се само у овој речи сачувао траг иначе сасвим непознате граматичке категорије. Свих тешкоћа решава нас покушај Оштира (Архив за арб. старину I 116; *Beiträge z. alarod. Sprachwiss.* I 68), који мисли да имамо пред собом не словенску него алародску реч. Словенима да је дошла преко трачкоилирског језика, одакле да је међу осталим и спорно арб. *nuse* „невеста“. Мени је због врло непоузданог знања алародских дијалеката немогуће проверити тачност Оштирових излагања.

За сва три наведена покушаја интересна је околност да њихови аутори раде мање више са несловенским материјалом. То и јест разлог да изнесем не какво ново тумачење него да поновим оно старо традиционално са другим образложењем. Разуме се да пре свега треба разгледати најближу околицу ове речи, формалну и реалну. Поред израза *nevēsta* који се налази у преводима еванђеља (нпр. Лук. 12, 53: »*λενθερῶ ἐπὶ τῆν νόμφην αὐτῆς καὶ νόμφη ἐπὶ τῆν λενθεράν*«), имамо и прајееичко *snuhá*. Овим последњим послужио се Вук у свом преводу. У словенском сачувало је праиндоевр. **snusós* првобитни акценат, променивши вероватно под утицајем блиског *žená*, своју основу, што се опажа и у другим индоевропским дијалектима (стинд. *snuṣā* лат. *nurus* услед *socrus*, док је вулгарно и романско *nora* подлегло маси основа на -*a* (Меје, *Études* 246). Већ су Видеман (*Bezzenbergers Beiträge* XXVII 214) и Бругман (*Indogerm. Forschungen* XXI 317), позивајући се на *λενθε-*

ρός „таст“ $\pi\epsilon\iota\sigma\mu\alpha$ „уже“ стинд. *bándhuḥ* „сродбина“ итд., поставили везу између **snusós* и $\nu\epsilon\upsilon\rho\omicron\nu$. Од истог *seneu-* „мотати“ постоје бројни корадикали као гот. *sniwan* „хитати“, англосакс. *snówan* „id.“ стнорд. *snúa* „мотати окретати“, лет. *snaujis* „веза“, п. *snuc się* „мотати се“ наше *snovati osnivati* итд. (Персон, Beiträge z. indogerm. Wortforschung 818). Да ли су пак Видеман и Бругман погодили тачно семасиолошку ниансу видеће се доцније.

Као даљњи корадикали узимају се с правом $\nu\upsilon\mu\phi\eta$ $\nu\upsilon\mu\phi\iota\omicron\varsigma$ $\nu\upsilon\mu\phi\epsilon\acute{\omega}$ „испросити верити удати женити се удати се“, *nubo conubium pronuba nuptiae* и слов. *snubiti*, које је несумњиво деноминатив са ужим комплексом него $\nu\upsilon\mu\phi\eta\acute{\omega}$. Ван сваке је сумње да латинске речи немају ништа заједничко ни са *nubes* ни са $\nu\acute{\epsilon}\phi\omicron\varsigma$, иако прву везу још увек подржава Неринг у свом издању Шрадеровог Лексикона (стр. 478). Исти научник раставља *snubiti* од наведених грчких односно латинских речи, будући да за њега словенска реч са правим значењем љубити не може доћи у обзир код народа са примитивном културом. Сувишно је истицати неоснованост овог схватања кад се зна да деноминатив *snubiti* значи просити, макар се и не примила у пуној мери Мерингерова интерпретација („verhüllen machen“), за коју речито говорн аналогни процес арб. *mbl'oñ* „покрити \geq заручити верити“. Једино потпуности ради може се споменути да Феј (The Class. Quarterly 67) налази у *snubiti* противно значење т. ј. „открити“. У новозаветском језику показује $\nu\upsilon\mu\phi\eta$ (ова реч у класично доба означаје не само „невесту“ него и „младу жену уопште“) сужено значење „*puḡus*“, док се у нашем језику може констатовати обрнути процес: некадашњи хипокористикон *snaža* вреди данас у многим крајевима за сваку младу жену. Стога је врло вероватно да су прајезичка првобитна *nomina actionis* (уп. нем. *Braut* \leq **bhrūtis*) **snusós* као **snumbhá* значила најпре „*puḡta*“, а тек доцније специјализовано „*puḡus*“. То потврђује и јерм. *ni* „невеста“. Оба корадикала **snusós* и **snumbha* (од овог последњег *snubiti*) не смеју се превише удаљити од семасиолошке језгре „мотати везати“.

Прагермански ном. *actionis* **brūfiz* „умотавање умотана невеста“ (гот. *brūf* „снаха“ нем. *Braut* итд.), коме одговара латински надимак Венере *Frutis*, не може се раставити од гот. *brusts* „прса“ англосакс. *bréost*, јер на то упућују аналогни називи $\kappa\acute{\omicron}\lambda\lambda\omicron\varsigma$ „прса затон“ ∞ нем. *Wölbung* (дакле првобитно значење „завијутац“) и лат. *sinus* „савијутац навор прса затон“ ∞ арб. *giri* „прса крило утроба“ слов. *šija* „врат“. Из наведених аналогнија може се са приличном

вероватношћу закључити да овамо треба убројити и слов. *brjucho* (\leq **bhreuso-*, иста нианса као и $\kappa\acute{o}\lambda\lambda\omicron\sigma$ *sinus* и арб. *giri* в. Швицеров чланак „der Götter Knie-Abrahams Schoss“ у Festschrift Wackernagel 283) „трбух“ стинд. *bhrūnāh* „ембрио“ средњем. *brune* „vulva“ средир. $\text{br}\bar{\text{u}}$ (\leq **bhrusō*) „труп трбух“ (друге мало сумњиве корадикале наводи Валде EW² s. *dēfrūtum*), а за немачку дублету *Biest* у *Biestmilch* поред обичнијег *Brust* мора се претпоставити прајезички *plurale tantum* **bhr(e)us-tra*, које је двојаким губитком услед дисимилације дало варијанте **bhr(e)usta* **bheustra* и компромисно **bheusta*. Утврђена семасиолошка језгра групе *bhereu-* „мотати“ допушта везу са лат. *frutilla fritilla* „врст птице зване Drehhals“ *fritillus* (место старијег **frutillus* са извршеном асимилацијом ненаглашеног *u* са наглашеним *i*, уп. *lanx* $\lambda\epsilon\kappa\acute{\alpha}\nu\eta$ *vas vatillum*) *frutex* „шибље павитњак“ наше *brusnica* герско *brusina bruslina* (\leq **bhrout-so*) нем. Preiselbeere (са разним диалекатским облицима који упућују на прајезички иницијал *bh*, в. Клуге EW⁹ s. v.). Није искључена припадност слов. *bruzda* (\leq **bhrud-ta*) $\gg\chi\acute{\alpha}\lambda\iota\nu\acute{o}\sigma\alpha$ и лит. *bruzduklis* „id“, ако је значење „Holzpflockchen statt eines Knopfes gebraucht — Pflöck“ (в. Траутман, Balt. — slav. Wörterbuch 39, уп. *motati motka*) старије него очувано у словенској речи.

Римска Јунона играла је главну улогу при брачним церимонијама, што сведочи назив *pronuba Iuno*. Само име претпоставља старији облик **iu-sno-*. Нормалну базу има стинд. *yōšā* „млада жена супруга“, док $\zeta\acute{\alpha}\nu\eta$ (\leq *d-iou-snā*) и *rojas* показују базу *ōi*. Ако је у имену грчког свадбеног божанства $\Upsilon\mu\acute{\nu}\nu\alpha\omicron\sigma$ $\Upsilon\mu\acute{\nu}\nu\alpha\omicron\sigma$ краткоћа првог слога првобитна — песници мере тај слог двојачо —, ово име садржи исту базу као *Iuno*.

И латинска именица *ixor*, које сам се дотакао у претходном прилогу и која означаје „закониту жену са законитим породом“, изгледа да садржи исту претставу „увијена умотана“. Плаутовој дублети *ioxor* давно је већ одузета свака вредност; а краткоћа првог слога у једино исправном облику *ixor* потпуно је зајемчена. С овим обликом дословце се подударара прагерм. *ohsan* (\geq нем. *Ochse* итд.) „увијен грбав Bueckelrind“, те ова италско-германска исогласа одговара прајезичној хетероклитичкој основи на *n:r* **uq̄sōn/r*, која садржи редуковану базу довољно документоване групе *vek|ǵ|ǵh* „вијати кретати. Пређашње етимологије латинске *ixor*, које бележи Валде (E W² 864) губе по мом мишљењу своју вредност насупрот изнесеној идентификацији, која не само формално него

и стварно задовољава. Досад необјашњено $\acute{\omicron}\pi\upsilon\acute{\iota}\omega$ садржи по свој прилици сродан појам, па се може раставити на **op- us- iō* ∞ $\epsilon\iota\mu\alpha$ *vestis*, а значи заправо „превесити“. Хамарстрем (Glotta XI 212) и Оштир (Архив за арб. старину II 316) налазе у $\acute{\omicron}\pi\upsilon\acute{\iota}\omega$ етр. *puia* „ухог“, па сматрају ту реч позајмицом из језика предгрчког становништва. Против таквог схватања говори перфекат истог глагола $\acute{\omicron}\pi\upsilon\sigma\mu\alpha\iota$, из чега несумњиво произлази да основа гласи * $\acute{\omicron}\pi\upsilon\sigma\acute{\iota}\omega$. Ове основе држе се и све досадање етимологије, које бележи Валде (E W² s. *uxor*) и Боасак (DÉLG 709), сем Нерингове (у његовом издању Шрадеровог Reallexikon I 478) који, поредећи глаголе $\mu\acute{\epsilon}\theta\upsilon\omega$ према $\mu\acute{\epsilon}\theta\upsilon$ $\phi\iota\tau\upsilon(i)\omega$ према $\phi\iota\tau\upsilon$ стинд. *gātu- yāti: gātu*, сматра да је $\acute{\omicron}\pi\upsilon\acute{\iota}\omega$ постало од $\acute{\omicron}\pi\upsilon$ ∞ $\acute{\omicron}\lambda\omega\mu\alpha$ и да значи „загледати“, позивајући се при том на аналогије у нем. „Brautschau“ рус. *smotriny* малорус. *rozgl'adiny* прус. *szwalgus* (∞ *swalgauti* „огледати се“) и грчко $\acute{\omicron}\pi\tau\acute{\eta}\rho\iota\alpha$ (∞ $\acute{\omicron}\psi\iota\sigma$ „гледање“) „дарови за невесту који се давају приликом $\acute{\alpha}\nu\alpha\kappa\alpha\lambda\upsilon\pi\tau\acute{\eta}\rho\iota\alpha$.“ Све су ове аналогије врло добре само је Неринг при етимологисању заборавио на правило по којем прајезички лабиовелари губе дисимилацијом у грчком лабиални елемент кад дођу у контакт са *v* (уп. $\acute{\epsilon}\lambda\alpha\phi\rho\acute{\omicron}\sigma$ према $\acute{\epsilon}\lambda\alpha\chi\acute{\upsilon}\sigma$ Бругман Тумб, Griech. Grammatik 137), те би на основу тога грчки глагол гласио $\acute{\omicron}\kappa\upsilon\acute{\iota}\omega$ а не $\acute{\omicron}\pi\upsilon\acute{\iota}\omega$. Ако се допушта алтернација *a/o*, онда би било најзгодније да се грчко * $\acute{\omicron}\pi\upsilon$ у $\acute{\omicron}\pi\upsilon\acute{\iota}\omega$ идентификује са изолованим падешким обликом у латинском предлогу *apu-t/d*, који је очевидно корадикалан са *apere* „comprehendere vinculo“, дакле иста ономасиологија као у *nurus* и $\nu\acute{\iota}\mu\phi\eta$.

Ономасиолошки моменат код свих назива објашњава Вук у свом Речнику s. *пријевјес* „Седам снаха седам пријевјеса“ — „И Грујицу млада превјесише“. На истом месту вели Вук даље: „од платна што у жена виси од капе низ леђа (в. још *veo veleta duvak perda prekrivalo*). За исти предмет има грчки изразе $\acute{\epsilon}\lambda\iota\kappa\rho\eta\nu\omicron\nu$ $\kappa\epsilon\phi\alpha\lambda\acute{\omicron}\delta\epsilon\sigma\mu\omicron\nu$ $\kappa\rho\acute{\iota}\delta\epsilon\rho\mu\omicron\nu$ $\kappa\acute{\alpha}\lambda\upsilon\mu\mu\alpha$ $\kappa\acute{\alpha}\lambda\acute{\upsilon}\pi\tau\eta\eta$ $\kappa\epsilon\kappa\rho\acute{\upsilon}\phi\alpha\lambda\omicron\sigma$.

У Босни се сеоска жена разликује од девојке по ношњи тим што има бошчу или какву другу везу око главе, која је у ствари само један остатак превеса. Ово обележје зреле жене познато је не само из класичне Грчке него већ из старовавилонске државе, где је додуше доцније, вероватно под иранским утицајем била жена умотана (Reallexikon d. Vorgeschichte VI 394). Умотање или покривање невесте је без сумње најважнији моменат свадбених церимонија код Индоевропљана, иако немамо поузданих

података у том погледу за сва племена. Очувани су слаби трагови овог обичаја у старој Индији, док је његова важност несумњиво утврђена код Грка и Римљана, Литавца и Словена (в. Шрадер-Неринг, *Reallexikon I* 470). Сеоска невеста у Босни мора бити сва прекривена дебелом кабаницом, обично црвене боје, без обзира на годишње доба. Кабаница је толика да прекрије и невесту и коња. Немачки израз „unter die Haube bringen- kommen“ засведочава овај обичај и за Германе. Код Руса покривена је невеста за време целе свадбе као и $\nu\mu\phi\eta$ код старих Грка, који су тек трећи дан свадбе славили $\acute{\alpha}\nu\alpha\kappa\alpha\lambda\upsilon\pi\acute{\eta}\rho\iota\alpha$. Покривање невесте, познато и код других неиндоевропских народа, сматра се да је засновано на мајској идентификацији младе мајке са мајком земљом, па је према томе предуслов плодности.⁹⁾ Временом је овај покров из практичних разлога редукован и замењен, према правилу *pars pro toto*, бошчом велом или везом, али је остао увек обележјем жене способне за рађање.

Кад је *vĕstu* интерпретација грчког $\delta\eta\lambda\omicron\varsigma$ *nevĕsta* не може бити једноставно „die Unbekannte für die übrigen Familienmitglieder“, како тумачи Вондрак (Vgl. slav. Gramm. I² 576). Израз *nevĕsta* „невидљива“ је само репристинација старе претставе готово изгубљене у специјализованом *snucha*, али увек освежаване свадбеним обичајем покривања младе жене. Глаголски придев на *-to*, особито са негацијом, показује у овом случају могућност радње (Бругман, *Indogerm. Forschungen V* 93; Делбрик, *Grundriss IV* 485).

1) О важности ономасиолошких изучавања и односу ономасиологије према етимологији и семасиологији в. Фослер, *Französische Philologie* 42, где је забележено нешто литературе и Касирер, *Sprache u. Mythos (Ein Beitrag zum Problem der Götternamen)* који надовезују на В. Хумболта.

2) Према Брауну (*Die Urbevölkerung Europas u. d. Herkunft d. Germanen* 48) доказао је познати јафетист Мар да је $\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$ несумњиво грчка позајмица из јафетитских диалеката, али мени је немогуће због незнања узети макар какав став у питањима области јафетитских студија. Према горе датом излагању $\psi\upsilon\chi\acute{\eta}$ као и остали чланови те групе имају сва обележја грчког језичког типа.

3) Питање италских и балтскословенских исоглоса требало би поново узети у претрес, будући да је Кречмерова збирка (*Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache* 146) не само непотпуна него и прилично застарела. Упоредо са тим питањем

потребно је узети у обзир и исоморфе наведених индоевропских диалеката, које нису ретке у толикој мери како се обично узима и о којима ћу говорити другом приликом, јер не може бити сумње о њиховој пресудној важности у прајезичким односима.

4) Цимерман (Etym. Wörterbuch d. lat. Sprache 102) погрешно мисли да у глоси *foronia* (=κλέπτρια Corp. Gloss. Lat. II 350,30) имамо сачуван првобитни облик изведен од недокументованог *fōr* јер нема сумње да је кратко ненаглашено *и*, које је и онако нагињало отвореној боји, пред наглашеним *р* увек могло дати *о* (уп. Сомер, Handbuch² 69). На тај начин могла је увек постати дублета *foronia* поред старијег *furonia*, ако не бисмо пре веровали да је *foronia* конструкција римских граматичара створена због етимолошке везе са φάρ. На исти начин да се објаснити и вулгарно *nora* поред класичног *nurus*, где је као и код *furvus* тај процес спречен отпором, који је давала следећа група *r+u* (о овој појави нетачно суди Сомер, Handbuch² 70).

5) О граматичким студијама овог полихистора види Ј. Софер, Glotta XVI 1.

6) Гот. *dīus* „дивља животиња“ (за разлику од домаће стоке) нем. *Tier* као и слов. *dychanie* (уп. *animus animal*) показују другу семасиолошку ниансу. Примећујем да лат. *bēstia bēlua* не спада овамо иако то тврде сви етимолошки требници, него ка *dumosa frondosa* (Paul. Fest. 58) *dusmo in loco* (Paul. Fest 59).

7) Чини ми се да и слов. *korvai* припада овамо и да ономасиолошки вреди исто што и *kolač*. Различна објашњења давају Барић, Архив за арб. старину II 81; Оштир, Beiträge z. alarodischen Sprachwissenschaft §§ 69, 343, 484; Архив I 120; II 371 Шневајс, Die Weihnachtsbräuche der Serbokroaten 199.

8) Кречмер, Aus der Anomia 27, Glotta I 325; Мерингер, Wörter u. Sachen V 168; Брикнер, Kuhns Zeitschrift XLII 364, XLV 311.

9) Дилс, Sibyllinische Blätter 122; Дитерих Mutter Erde⁸ 102; Гинтерт, Kalypso passim Der arische Weltkönig u. Heiland 67; 125. О римској мајци земљи (Terra Mater) и о Фортуни богињи плодности и среће (Fortuna Involuta) в. моју расправу у Raccolta di scritti in onore di Felice Ramorino 147.

Београд,

М. Будимир.

Crtice o bruškom dialektu.

Selo Brusje¹⁾ nalazi se na ostrvu Hvaru u Dalmaciji.

Upravo je 5 km udaljeno od samoga grada Hvara prema *severoistoku*. Imade oko osam stotina stanovnika. Da stanovnici nisu urođenici, može se *gotovo sigurno* zaključiti. Ali tačno kada i odakle su se doselili, ne može se pravo reći, jer nam o tom istorija ne pruža pouzdanih vesti, a i iz privatnih župničkih i opštinskih isprava ne da se ništa pouzdano reći. Držim ipak verovatnim, da je selo bilo *od bosanskih begunaca naseljeno* otprilike početkom *šesnaestoga stoleca*. To se očevidno dade zaključiti i odatle, što su mnoga prezimena u mestu kao n. pr. Dulčić, Jeličić i Miličić baš takva, kakvih nalazimo u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, koja graniči sa tim dvema pokrajinama. Vere su svi bez razlike rimokatoličke, a zanimaju se vinogradarstvom i ribarstvom.

Narečje je kao i u mnogim drugim okolnim mestima *već dosta iskvareno*. Uzrok su tome škole, novine, časopisi, dolaženje u dodir sa stranim svetom, putovanja po raznim mestima Dalmacije, a naravno i putovanje u Ameriku. Zbog dolaženja u dodir sa stranim svetom počeli su se upotrebljavati osobito u ozbiljnijim razgovorima *štokavski oblici*, te je mladi naraštaj počeo gubiti smisao za mnoge starije jezične osobine, kojih se starija, a osobito najstarija čeljad, dobro drži. Još mi je spomenuti, da u dialektu ima mnogo tuđih reči, a osobito talianskih, koje su poprimile srpskohrvatski oblik i odomaćile se. Pri izradi ove radnje samo ću se na nekim mestima obazreti na jezične osobine okolnih mesta i ostrva, jer mislim posebno istražiti i dialekte drugih mesta kao zasebne celine. Tako isto, da bih uštedeo prostor, ja neću porediti ovaj govor, sa drugim *čakavskim dialektima*, jer ja želim dati samo građu o jednom govoru.

¹⁾ Ispor. A. Rečnik sub v. Brušlje, f. pl., dok je u ovom dialektu sr. roda: Brúsje, gen Brúsja.

I. Glasovi.

Vokali.

1.) Stari vokal *a*, ako je kratak, ostao je nepromenjen kao u štok. dijalektu: *brät, čas, pītät, bogät.*

Stari *dugi vokal a* zamenio se vokalom *o*, ako su na njemu akcenti \wedge i \prime , i ako je slog sa punom dužinom bez akcenta \bar{a} , a inače, ako je slog poludug, te dobiva \wedge vokal se ne menja: *dör* (даръ), *kōdit, vōrit, glōvā, lōni, stōr, grōd, jō, vratōr; krōj: gen. krāja, rāme, pāden, vāzmen.*

Glas je *a* bez obzira na kvantitetu zamenio glas *e* u rečima: *rést: rasti i rēpāk: vrabac.* Isti pojav nalazimo još kod starih pisaca Marulića i Lucića i u današnjim dialektima okolnih mestā.

2.) Tanki i debeli poluglasovi zamenjeni su vokalom *a*, ili su iščezli bez traga kao i u štok. dijalektu: *bāčva, dāškā i dāska, sōn* (сѡнъ), *taknūt* (тѡкнѡти), *tūd* (*тѡда, тѡгда), *krōtak* (*кортѡкъ, кратѡкъ), *izagnāt* (изѡгнати); *pās, tōst, tānak, otāc, gōrak.*

U nekim rečima, u kojima je u štok. dijalektu otpao poluvokal, u ovom je govoru ostao i zamenjen je redovito glasom *a*: *vazést* (възѣти), *vazīmāt i vōdne* (въ дѣне), ali *ūzmā* pl. tantum (възъмъ) *zāli* (зѡлъ). Isto nalazimo kod Lucića i Hektorovića.

Predlozi vs i vsz redovno su zamenjeni vok. u osim u ranije navedenim slučajevima: učér(a), unūk, u kūcu (въ кошѡ), *udovīca, uz bārdo i/i ūz bardo* (възъ бѡдо).

3.) Glas *o* bio dug ili kratak ostao je nepromenjen: *bōg, bōga; gōvor, lozā, kozā, pōje.*

U nekoliko slučajeva, gde imamo u štok. dijalektu *o*, u ovom imademo *e* ili *a*: *grēb, čēterō, pēterō i četvōre, pētore* i t.d., ali *čētvorīca, petorīca* i t.d.; gen. do lok. sing. m. i sr. roda pronominalne i složene deklinacije: *(o)tī „taj“, (o)tēga, (o)tēmu... ovēga, onēga... parvēga, drūgega, pétega, svākega, nōvega, bīlega*, itd., *tēpal, teplinā, teplīt; prianūt, „prionuti“* (прѡнѡти), *matīka, kād „kod“, n. pr. kad njega, kad križā.*

Tude *a* postaje *o* u primerima: *korīzma* (tal. *quaresima*), *konól* (lat. *canalis*, tal. *canale*), *skōndal* (lat. *scandalum*, tal. *scandalo*).

Reč *kroz* glasi *krüz*, n.pr. *vīdi* me je *kruz caklō.*

4.) Prema stsl. glasu *а* imademo redovno glas *e*, ali se u ovim rečima u korenu reči i to samo iza palatalnoga glasa *j* nalazi vokal *a*: *jazīk* (јѣзыкъ), *jōtra* (јѣтра), *ujót* (въјѣти), *prijót, zajót. jādar* (m. f. n.) (јѣдръ). Isti pojav imademo i kod Marulića, Lucića i Hektorovića.

5.) Glas *u* u reči *rupa* (stsl. рупа) zamenjen je glasom *a*: *râpa*.

6.) Mesto vakala *i* imademo *e* u reči *hrèlo* (stsl. krilo); mesto *i* javlja se *ja* u *jaglâ* (igla).

7.) Glas *þ* razvio se u *i*; *brĭg*, *dĭtelina*, *dicâ*, *ĭspovid*, *krĭpost*, *lĭnost*, *mrĭža*, *mlĭt*, *mrĭt* *mĭrit*, *mih*, (mĕchъ), *misĭt*, *mĭšât*, *pĭna*, *po-bĭgnut* (bĕgnŏti), *sĭr* (štok. ijek. *sijed*), *svĭt*, *slĭp*, *Stĭpon*, *strĭlâ*, *sūsĭd*, *svĭtlost*, *svĭcâ*, *tĭmenica*, *tĭsto*, *trĭbovat*, *trĭzan*, *vĭra*, *vrĭs*, *vrĭme*, *zâĭla*, *zvĭzdâ*, *zvr*.

U veoma retkim, šta više mogao bih ustvrditi, koliko sam mogao istražiti, *samo u ovim* slučajevima razvio se *þ* u *e*: *starešĭna* (ima i *starišĭna*,) *cĕlov*, *celĭvât*, *sĕst*, *zanovĕtât*, *sĕno*, *vĕra* (u značenju venčanog prstena, a inače *vĭra*), *nevĕra* (zlo vreme), *ðseka*, *zĕnica*, *ozlĕdĭt*, *ðbe* (*dvi*), *vĕnac*, *jâstreb*, *pĕst*, *tĭlo*, a u plur. *tilesâ* i običnije *telesâ*.

Mimogred spominjem i nekoje reči, koje izravno ne pristaju ovamo: *kôren* (stsl. korenъ¹) i *korĕž*²), *korĕnъ*³), *òvde* (ovĕde i ovdĕ), *òndĕ* (onĕde i ondĕ).

Jedino u reči *mlâskot* štok. ijek. „mljeskati“, koliko je meni uspelo istražiti, imademo vokal *a* na mestu glasa *þ*.

8.) Vokalno *ř* se ne čuje ni u kojoj reči, nego se razvilo u *-ur* (ili *-or* prema već spomenutom pravilu): *arvât se*, *arjâ*, *bârdo*, *gârlo*, *kârst*, *kôr* štok. *krv*), *pârsi*, *pârst*, *vârc*, *vârtal*. Ovaj se pojav opaža na čitavom ostrvu Hvaru, gde se čakavski govori, i na ostrvu Visu, dok se na ostrvu Braču vokalno *ř* dobro sačuvalo, te se dogodilo, da su neke reči analogijom dobile mesto sloga *-ri*, ako je kratak, sekundarno vokalno *ř*, n. pr. *brĭtva*, *vĕća*, *pĕd* (štok. *pred*), *mĕža* (mrĕža). Mesto vokalnog *ř* drugih govora nahodimo *ri* u rečima *crkva*, *drvo* i *crpsti*: *crikva*, *drĭvo* i *dârvo*, *čriřpot*, ali i *čõrpĭt*.

U rečima *rt* i *raž* ima *-ro* (*ra*): *rôt*, *rôž*.

9.) Vokalno *ř* razvilo se bez izuzetka u glas *u* kao u štok. dialektu: *vûna*, *vûk*, *dûg*, *mûčât*, *jâbuka*, *buhâ*, *sûnce*.

10.) *Nestajanje vokala*. Krajnjega vokala *i* u infinitivu svakoga glagola nikada nema: *rĕc*, *hodĭt*, *govorĭt*, *mûčât*, *pĕc*, *pĭšât*, *skâkot*, *vĭkât*, *vartĭt*.

Isto tako nema *i* u imperativu za drugo lice singulara i u prvom i drugom licu plurala: *cĭd*, *dârž*, *govôr*, *lõm*, *pĕc*. *pĭš*, *rĕc*, *skâč*, *túc*, *trúb*, *vič*; *cĭlmo*, *dâržmo*, *govôrmo*, *lõmmo*, *pĕsmo*, *pĭšmo*, *rĕsmo*, *skâšmo*,

¹) Исп. J. Ф. V 192—194. — Ред.

²) Fr. Miklosich: Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum, str. 303. i 304.

³) A. Leskjen: Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, str. 26.

túsmo, trúbmo, vísmo; cilte, dāršte, govôrte, lðmte, pèste, píšte, rèste.
i t. d.

U svakom participu prezenta gubi se *krajnje i*: *glèdajúc, jidúc, ležéc, pìvojuć, spidúc.*

Reč *rosikati* glasi *ròskot*. U reči *izgubiti* obično se izostavlja početni vokal *i*: *zgubít*. Dalje se izostavlja krajnje *-i* u reči *mati*: *màt*.

Pokazna za *renica ovaj onaj* glasi: *ovl, onl*, kao i već kod nekih starih pisaca, pa i zamj. *taj* katkada analogijom prema *ovl, onl* dobiva spreda glas *o*: *otl*.

Reč *kunjati* glasi *kjät*. U glagolu *dočekati*, kad se upotrebljava u značenju doživeti, gubi se vokalno *e*, a *č* se ispred *k* po zakonu ovoga dialekta menja u *š*, pa glasi *dòškot*, inače u pravom značenju glasi *dočekot*.

Glagol *udariti* glasi *udrít*.

Broj jedanaest gubi prvi vokal *a*: *jednâdeste* ili *jednâste* (o tom na šire kod dekl. brojeva).

Reči *ovako, onako* i *koliko, toliko* katkada glase: *vâko, nâko* i *kôko, tôko*.

Oskoruša glasi *skòruša*.

11.) *Kontrakcija vokala*. Glagol *prebući* glasi: *probúć*. Reč *naopako* glasi: *nôpoko*. Brojevi dvadeset i trideset u vezi sa jedan do devet kontahiraju tri sloga u jedan: *dvôst i jedôn..... dvôst i pet..... dvôst i devet; trîst i jedôn..... trîst i tri..... trîst i osam, trîst i devet*.

Glagol *zaoglaviti* govori se: *zaglôvít*.

Imademo par kontrakcija, gde je između dva vokala ispao glas *j*: *pôs „pas, pojas“, gõspà od gõspoja*, ali se taj izraz *gõspà* upotrebljava samo za osobu majke Božje, pa bih mogao reći, da ova reč, i ako je nastala kontrakcijom, ipak je samo određeni pojam za majku Božju, jer se ta reč u drugom značenju ne čuje u narodu ovoga kraja.

Kod reči *medju*, koja glasi *mèju, mèu* i metatezom *ùme*, nije nastala kontrakcija.

12.) *Dodavanje glasova* (proteza). U početku reči javlja se *j* ispred vokala: *jústa, jîh, jèpet(a)* „opet“.

Ako ispred reči, koja se počinje vokalom *o* ili *u*, dolazi predlog, koji je od samoga vokala ili se svršava na vokal, mogu te reči dobiti ispred svog početnog vokala glas *j*, ali ne uvek, a pogotovu ne iza svih takvih prepozicija: *ù joko, ù juho, u jovîma(n), na jústa, u jîme*, ali katkada *u îme, u jogônj „oganj“, u (j)ovò*.

Neke reči, kojih je početna grupa konsonanata teška za izgovor, dobivaju spreda vokal, n. pr. *odnò*, (*o*)*hmèt* „kmet“, *špis*, *šs* „predlog „s“, *šk* „predlog k“.

Analogno prema onim rečima, koje se počinju samoglasnikom, dobivaju kadšto druge reči samoglasnik, kad su s njima u vezi, n. pr. zakléla se zemjã ráju, da se na njój svãka znãju i očíta i *otòjna*.¹⁾

Konsonanti.

13. *Labijali*. Glas *m*, ako stoji na kraju reči, uvek se menja u *n*: *govòrin*, *glèdon*, *vičen*, *rukón*, *sùncen*, *jesòn*, *zločèstin*, *sestrón*, *lvànón*.

Od konsonantske grupe *mn* biva kadšto disimilacijom *vn* n. pr. *sedavnãste*, *osavnãste*, *gúvno*, *slòvnica*, *tavnã*.

Mesto labiodentalnoga odnosno bilabialnoga glasa *f*, koji retko dolazi u domaćim srp.-hrv. rečima ima ovaj dialekt u pozajmljenim rečima kadšto *b*: *Osìb*, što danas glasi *Sìbe*, prema drugim hipokorističnim imenima kao n. pr. *Íve*, *Jùre*, *Pêre*, *Ónte*, a sadržalo se samo kod imena: *svétí Osìb*, gen. *Osìba*, ili još običnije glas *p*: *ponìstra* (tal. *finestra*).

U reči ucveliti labiodentalni odnosno bilabialni konsonant *v* je zamenio glas *m*: *ucmilít* (iako mladi naraštaj počinje upotrebljavati štok. oblik).

Reč *kurva* glasi *kùrba*; protivna je pojava, što od *zipka* metatezom imademo *zíkva*.

Glas *m* se pretvara ispred grlenih *k* i *g* u velarno *n*, a ispred zubnih *t* i *d* (*c*, *č*, *ć*) u obično dentalno *n*: *moⁿkã* i *mòⁿka*, *mònci*, *mònce* n. sing. *momãk*, *pòntit* „pamtiti“, *sedandesét*, *osandesét*, *brìnca*.

m se pretvorilo disimilacijom u *n* u predlogu *mimo*: *nìmo*.

Reč *jedanput* glasi: *jedòn pút*, ali *žèmba*.

14. *Dentali*. Konsonant *d* ispred drugoga konsonanta na svršetku reči ili na svršetku sloga u sredini reči prelazi uvek u *l*: *olgovorít*, *kal dójde*, *ol tâmo*, *ol brãta*, *olputovãt*, *dobílka*, *olkãd*, *òlma* (*odmah* = *od maha*), *pòlkova*, *polkopãt*, *sìlba*, *bùlte*.

Ova izmena glasa *d* u *l* nije obična ispred konsonanta *r*, premda biva kadšto jedno i drugo: *odrèc se*, *kad rèče*, *pod rìlo*; to je, držim, zato, jer je teško izgovoriti dva poluotvorna (likvidna) glasa jedan za drugim, pa se ta kombinacija obično uklanja.

Pojav se ovaj, premda retko, opaža i kod glasa *t*, da se zamenjuje glasom *l* u gore navedenim slučajevima: *pul críkve*, *pùl poja*, *pùl doma*.

¹⁾ Ovdje imamo verovatno staro *o*, isp. *oūau*, *oūauno* stsllov. — Red.

U selu Grablju, malo dalje od Brusja, oba se ova glasa u gornjim slučajevima zamenjuju sa *j*: *slôjko, oјgovorīt, dobijka;; puј crīkve, pūј doma.*

Reč *slatko* redovno glasi *slôlko*, a kadšto se čuje *slôrko*.

U pridevu *sed* krajnje se *d* zamenilo sa *r*: *sīr*.

15.) *Guturali*. Kao što je u glavnom kod svih čakavaca, tako se i ovde glas *h* (fiz. *x*), gde mu je po etimologiji mesto, izgovora oštro kao u nem. jeziku: *kūhot, pūhāt, hrōnīt, hūkāt*.

Grleni glasovi ispred zubnih pretvaraju se u *j*: *nđjta* (nom. *nđhat*), *lōjta* (nom. *lōkat*).

Reč *galeb* govori se: *kāleb, a pečurka: pečúrva*.

Grupa *hv* dava uvek *f*: *fōlā, fōlīt, fōljen*.

Glagol *kuditi* glasi: *hūdit*.

Još se u nekim rečima menja *k* u *h* n. pr. *hāmatnik, (o)hmet, hrelō* (stsl. krilo).

U imenici *burag* zamenio se suglasnik *g* sa *k*: *būrak*.

16.) *Likvide*. Konsonant *l* se nigde ne pretvara u *o*, nego ili ostaje nepromenjen ili se gubi, a vokal se na kraju obično oteže. Otezanje krajnjeg vokala, posle gubljenja glasa *l*, obično biva u part. perf. drugom: *čūl, govorīl, molīl, hodīl, mūzal, pēkal, pitōl, skākol, tūkal, vīdīl, mīslīl*. Većina ovih participa može biti bez krajnjega *l*, osobito ako se nađu u rečenici ispred konsonanta, n. pr.: *ko tī je rēka?; vīkō je; tūka je dītē; ko tē je zōč pītō?; dōlca* (nom. *dolāc*), *cidlīce, gen. cidlīca, kōlca* (nom. *kolāc*), *zōl, bīl gnjīl, posōl, kotōl, stōl, gōl, nōgal*.

Mesto *n* imademo *n̄* u rečima: *ghōj, ghūsan, ghīzđđ, ishōdñi*; a *l* u rečima: *mīđgo, mloštōvō, mložīt se, zlāmen, zlamēne* i drugima istoga korena.

Za *rebro* kaže se obično: *lebrō*; predlog *bez* se samo kod mladih u štok. formi čuje; inače glasi: *prez*.

17.) *Sibilanti*. Prema štok. *c* imademo u Brusju kao i u drugim mestima prema severnom delu ostrva glas *č* u onim rečima, koje su ga imale u stsl. jeziku: *črīvo (črēvo), čóran (črns) čōrv (črvb), čarnjēn (črvljēn), čōrpīt (črpēt)*.

Glas *c*, bilo da je postao od *ts, ds* ili da je od starine u jeziku, postaje *s* ispred *t* i *k*: *harvóski, justvō, brāski, ūskot, Vīsko, pēste, rēste*, ali *gospōjstvo*.

Pred *c* se *s* pretvara u *j*: *prójca, rajcvāst se*; a *z* ispred *s(z)* *š, ž*: *ijsīč, rajžālit, rajsūkāt, rajšīrīt*.

Konsonant *z* ispred *k* prelazi u *s*: *mōska* (nom. *mōzak*).

U tuđim rečima prelazi vrlo često sibilant *s* u *š*: *Francēško* (tal. *Francesco*), *měštar* (tal. *maestro*), *štruměnat* (lat. *instrumentum*), *štrapàc* (tal. *strapazzo*), *sakrešćija* (tal. *sacrestia*), *špetâkul* (lat. *spec-taculum*), *užôncà* (tal. *usanza*), *rěšto* (tal. *resto*), *šetemôna* (tal. *settimana*), *furěšt* (tal. *foresto*), *škûr* (tal. *scuro*), *šufît* (tal. *sofitta*).

18.) *Palatali*. Primarni glas *l* prelazi uvek u ovom dialektu u suglasnik *j*: *jûdi*, *põje*, *võja*, *jûbît*, *jût*, *bõje*, *jubîca* (*cvet*) *jûbica*, *jûbezan*, *jûbît se*.

Nekadašnja grupa *lɔj* još se u mnogim slučajevima drži nepromenjena, a u nekim slučajevima je prešla u sekundarno *l* od kojega danas imademo redovito *j*: *vesêl'je*, *pristôl'je*, *oblj'e*; *ûje*.

Stare grupe *mɔj*, *bbj*, *rbj*, *vbj* ostaju nepromenjene: *dûbje*, *zdrôvje*, *kõpje*, *podnêblje*, *garmjâvina*, *snõpje* i *snopjê*, *lomjénje*.

Stara grupa *blj*, *plj*, *vlj*, *mlj* daje također *bj*, *pj*, *vj*, *mj*: *drðben*, *zemjâ*.

Mesto *l* imademo *l* u rečima: *ûlen*, *plěskot*.

Prvotni glas *nj* i grupa *nɔj* nema bitne razlike u izgovoru, nego se jedno i drugo izgovara kao *n̄*: *dovjêné*, *zlaméne*, *koréne*, *obecóne*, *imône*, *negôv*, *n̄hov*.

Palatalni glas *n̄* na kraju sloga i u sredini reči ispred nekih konsonanata gubi svoju palatalnost i ostaje *n*: *lónsku*, *jónca*, nom. sing. *jânjac*, voc. *jônče* (pa se *n* proteže kroz čitavu deklinaciju ispred *c*).

Skupina *tj* bila ona primarna ili sekundarna od *tbj* postaje uvek *ć*: *brâca*, *smecê*, *prúće*, *trěci*, *prâćen*.

Kod glagola *ići* (sam se ne upotrebljava), kad je složen s predmetkom, provedena je metateza u infinitivu kao i u štok. dijalektu, pa glasi: *dóć*, *póć*, *nóć*. *izóć*, dok u prezentu nije provedena metateza, nego se upotrebljava stari oblik: *dójden*, *nójden*, *pójden*, *izójden*.

Primarno *ć* i ono, koje je postalo od *kt*, čuva se vrlo dobro, samo je kao i kod svih čakavaca mnogo mekše od štok. *ć*.

Glas *c* u sredini i na kraju reči ispred grlenih konsonanata, a kadšto i ispred drugih, gubi svoj prvi sastavni deo *t*, a ostaje samo *j*: *võjka*, *ispěj krùh*, *vej ní n̄šta*.

I primarna i sekundarna grupa *stj* prelazi uvek u *šč*: *kâršćen*, *púšćen*, *l̄šče*, *očjščćen*, *râdošču*, *m̄lošču*, *güşći*.

Svako *št* štokavsko primarno i sekundarno, osim onoga, što je postalo od *čt*, glasi ovde *šč*: *barščôn*, *godjšče*, *klišćà*, *prjšč*, *ščeta*, *ščóp*; *poštèn*, *n̄šta*, *štovât*, *pošténje* i mnogo drugih tuđih reči: *kaštjg*, (tal. *castigo*), *stampât* (tal. *stampare*), *štjpendij* (lat. *stipendium*), *štjvale* i *štivâle* (tal. *stivale*).

Grupa *čt* naprotiv pretvara se u imperativu za 2. lice plurala u *št*: *múšte, škäšte, víšte, üšte*.

Skupina *dj*, kad je sekundarna, redovno ostaje nepromenjena, ali se može prvi glas i izgubiti, a ostati samo *j*: *orüdje, rødjak i røjok, jával, gen. jøvla*.

Prema štok. *đ* stoji glas *j* kao *í* u svima drugim čak. govorima: *mèja, žéja, sláji, mláji, túji*; ali i: *vždjen, potvórdjen, nasódjén, olsú-djen* gde je *dj* mesto *j*.

Od umekšanog suglasnika *g* imamo isto *j*: *ònjel*, ali *kalüdjer*. I tal. se *gi* izgovara *j*: *jòrno* n. pr. u pozdravu: *bòn jòrno; jakèta* od *giachetta*; *jirøvät* od *girare*.

Skupina *čk* pretvara se u *šk*: *máška, bårškot, bróški, čórška, div-jóški, divòjaški, gârški, junóški, kvòška, lúški, ml. táški, púški, težóški*.

Mesto *čn* imademo *šn* u primerima: *líšnik, líšništvo, pøšmen (počnem)*.

Skupina *šč* pretvara se u *jč* u rečima: *prajčič, prajčèvina, mijšič*, ali inače ostaje nepromenjena: *iščekivät, iščeparkät, iščešjät, iščítit*.

Mesto *-čstvo* imademo *-jstvo*: *poküjstvo, mogújstvo*.

Prema štok. grupi *žđ* (od *zđj*) imademo u ovom dijalektu *zj*: *gròzje*, ali imademo i *zdj*: *gvòzdje*.

Prema štok. *žđ* od *zgj* govori se *žj*: *mòžjoni, zvlžjot*.

Reč *dažd* glasi: *dòrž* gen. *daržä*.

19.) Nastajanje konsonanata.

a) Na početku reči.

Ako se na početku reči sastanu dva zatvorna konsonanta, onda se obično jedan, t.j. prvi od njih gubi: *třca* „ptica“, *dí* „gde“, *ko* „tko“.

Zatvorni se konsonant može gubiti i uz tesnačni: *sovät, šeničca, sè* „pse“.

Zatvorni se glas može gubiti i ispred složenoga: *čelä* „pčela“.

b) U sredini reči.

U nekim se rečima u grupi *sv* gubi drugi glas: *sèkar, sekârva, sròb, sarbřt*.

U reči *čvrčak* izgubio se glas *v*: *čòrčäk*.

Reč *krumpir* glasi: *kompír*.

Usred reči gubi se glas *p* u rečima: *zést* „zepsti“, *ozést, pozést, klúko* „klupko“.

Mesto skupine *žd* imamo izvorno *ž* u rečima: *žerät, žerónje*.

Reč *potplat* govori se: *poplät*.

Ispred frikativa, kako sam već na svome mestu spomenuo, obično nestaje suglasnika *t* i *d*: *Harvóska, jüski* i *juskí* „ljudski“, *bráski*.

Od skupine *dž* gubi se uvek prvi sastavni glas *d*, a ostafe *ž*: *svidžba, saržbà, žèp, žìderica, otàžbina*.

Dentalni eksplozivni glas *d*, ako se nađe izpred bilabialnoga eksplozivnoga *b*, gubi se: *ispri brâta, pri Bõgon*.

U predlogu *mèju* „među“ otpada kadšto glas *j*, pa glasi *mèu*.

U glagolu *hlaptati* gubi se glas *t*: *hlapät*.

U nom. sing. gubi se krajnje *v* u reči *kõr* „krv“, a u gen. plur. u reči *drìvo* ili *dârvo* „drvo“, gen. plur. *dór*.

Stari oblik glagola *dvignõti* ostao je u ovom dijalektu nepromenjen: *dvìgnut*, dok se u štok. dijalektu izgubio glas *v*.

20.) Sekundarni suglasnik.

Neke sam slučajeve govoreći o protezi spomenuo, n. pr. *jìme, jùsta, ù joko, ù juho* i t. d.

Između *z* i *r* umeće se *d* u rečima: *zdrìt, zdrìl*.

Element *r* (od *ž*) imademo u rečima: *nìdor* „nigda“, *nìdir* „nigde“.

U dat., lok. i instrumentalu plur. kod imenica svih triju rodova dolazi redovno na kraju sekundarno *n*: *mâškiman, pâsiman* i *pašìman, pòjìman, zèčìman, mìšìman, jūdìman, stablìman, bårdìman, gorâmin, tìkvìman*.

Analogno prema imenicama imadu i pridevi sekundarno *n* u istim padežima plurala: *dõbrìman, zlìman, vèlikìman, pâmetnìman, gñilìman, cõrnìman, bìlìman*.

Isto opažamo kod zamenica i brojeva: *nâmin, vâmin, ovìman, onìman, dvìman, trìman, parvìman, drügìman, desetìman*.

Sekundarno *n* se razvilo u rečima kao: *prìn, pòslin* (ali mlađi naraštaj obično izgovara bez krajnjega *n*).

Sekundarno *h* se rasvilo u gen. plur. kod imenica i- deklinacije muškoga i ženskoga roda, a negde i kod imenica srednjega roda: *kõstìh, slostìh, ričìh, pùtìh, judlìh, kòpjìh, kopìščìh*.

Danas mlađi naraštaj govori sekundarno *h* u gen. plur. svih deklinacija muškoga, žen. i sr. roda, kako će se videti kod oblika.

Još se sekundarni suglasnik razvio u sledećim rečima: *rìdnut* „rinuti“, *hrübìt*, „rubiti“.

21.) Metateza konsonanata.

Zipka: *zìkva*; *ožica*: *zlìca*; *vidrica*: *vridìca*; *gavran*: *grâvon*.

U mnogim talianskim rečima imademo metatezu konsonanata: *alerõj* (tal. *orologio*), *tarmuntõna* (tal. *tramontana*), *suról* (tal. *solare*), *remedijõna* (lat. *meridies*).

U predlogu *među* izmenjuju se kašto slogovi, pa glasi *ùme*, n. pr. *ume kùće*.

U reči *blajne* „brajne“ izmenili su se konsouanti *j* i *n*: *blânje*.

II. Akcenat.

Dosadašnji istraživači čak. dialekata u glavnom su se slagali u tom, da u čakavskim govorima vladaju tri akcenta: ˘ (kratki silazni) ˆ (dugi silazni) i ˊ (dugi uzlazni).

Bruški dialekt ima također ˘ (kratki silazni) i ˆ (dugi silazni), *ali pravoga uzlaznog akcenta, koji bi odgovarao potpuno štok. uzlaznom akcentu, nema.* Mesto pravoga uzlaznog akcenta imademo dva druga akcenta, koji su oba doduše u svojoj biti opet uzlazni akcenti: ~ kako ga jedni beleže i ^. Ja ću se služiti mesto ~ znakom ˊ (za uzlazni akcenat. U štok. dialektu glas kod izgovora uzlaznog akcenta raste jednako u vis, dok ovde kod prvog ˊ akcenta glas se na početku počne dizati, a onda skoči i malko se više otegne nego na početku, a kod drugog ^ akcenta glas doduše ide ravno u vis, ali ne traje tako dugo njegovo dizanje, koliko kod štok. uzlaznog akcenta, nego se prekida, rekao bih, već oko polovice uspona. Pod ovim zadnjim ^ akcentom nalaze se samo t. zv. poludugi slogovi, pa i u ovakim slučajevima ne pretvara se a u o u tako naglašenim slogovima.

U rečima, koje još imaju stari oblik, *dobro se čuva i stari akcenat.*

U štok. dijalektu ˘ i ˆ, dva silazna akcenta, mogu biti samo na prvom slogu reči i na jednosložnim rečima, dok u ovom, kao obično u čakavskim dijalektima, mogu biti i na drugim slogovima, pa i na zadnjem slogu.

Običan pojav, da je slog pred starim akcentom na koji je po akcentskom zakonu u štok. dialektu došao uzlazni akcenat, dug, opaža se i u ovom dialektu upravo sa osobitim isticanjem te dužine.

Stari se akcenat još dobro drži u infinitivima i imperativima glagola, kao što i u gen. singulara imenica ženskoga roda a- deklinacije, pa u starim kratkim genitivima plurala imenica svih triju rodova; u dat. lok. i instrumentalu plurala imenica a- deklinacije. Isto se može opaziti i u deklinaciji imenica drugih rodova. U ostalim se padežima opaža naginjanje akcenta štokavskom.

U infinitivima, koji u štok. dialektu imadu uzlazni akcenat, u ovom narečju stoji isti akcenat i na istom mestu.

Neke reči mogu biti dvojako naglašene, što će se kod oblika moći videti.

Kada se akcenat ˊ nalazi na krajnjem slogu reči ili na jednosložnim rečima, reklo bi se, da njegova dužina malko *više traje* u drugom delu glasa, nego u sredini neke reči i na početku; no držim, da je to upravo zbog toga, što se nastoji da se što pre izgovori reč do kraja.

^ akcenat ne može se naći na kraju reči.

Dužina se u štok. dialektu može nalaziti samo iza akcenta, dok u ovom narečju, kao i u drugim nekim čakavskim govorima, može biti samo ispred akcenta, i to samo na slogu neposredno pred akcentom, a iza akcenta uopće nema dužine.

Potanji razvoj i primeri za spomenuta pravila o akcentu slede kod oblika.

III. Oblici.

A.) Deklinacija.

α.) Imenice.

a.) Singular.

N. <i>břskup</i>	<i>kopóč</i>
G. <i>břskup-a</i>	<i>kopōč-ǎ</i>
D. <i>břskup-u</i>	<i>kopōč-ǔ</i>
A. <i>břskup-a</i>	<i>kopōč-ǎ</i>
V. <i>břskup-e</i>	<i>kopōč-ǔ</i>
L. <i>břskup-u</i>	<i>kopōč-ǔ</i>
I. <i>břskup-on</i>	<i>kopōč-ēn i ōn.</i>
N. <i>vōd-ǎ</i>	<i>žálost</i>
G. <i>vōd-é</i>	<i>žálost-i</i>
D. <i>vōd-ř</i>	<i>žálost-i</i>
A. <i>vōd-u</i>	<i>žálost</i>
V. <i>vōd-o</i>	<i>žálast-i</i>
L. <i>vōd-ř</i>	<i>žálost-i</i>
I. <i>vod-ón</i>	<i>žálost-jon i žálošcon.</i>
N. <i>sěl-ǒ</i>	<i>jōj-e</i>
G. <i>sěl-ǎ</i>	<i>jōj-a</i>
D. <i>sěl-ǔ</i>	<i>jōj-u</i>
A. <i>sěl-ǒ</i>	<i>jōj-e</i>
V. <i>sěl-ǒ</i>	<i>jōj-e</i>
L. <i>sěl-ǔ</i>	<i>jōj-u</i>
I. <i>sěl-ōn</i>	<i>jōj-en i -on.</i>

1. Nominativ.

Vlastite imenice, kojima se imenuje muška čeljad, imadu hipokoristički oblik na *-e* i *o*. No to nije kod svih muških imena, nego obično za mladi naraštaj otprilike do 25. godine života, t. j. dok se

oženi. Nekima i dalje ostaju ta hipokoristična imena, a neki se počinju zvati redovitim imenima: *Pëtar, Ivôn, Jûraj, Matŕj, Jâkov*.

Hipokoristična imena glase: *Përe, Jûre, Îve, Ônte, Môte, Vlce, Jôko, Mlko*.

Ona se sklanjaju ovako:

N. <i>Jûr-e</i>	<i>Jôk-o</i>
G. <i>Jûr-eta</i>	<i>Jôk-ota</i>
D. <i>Jûr-etu</i>	<i>Jôk-otu</i>
A. <i>Jûr-eta</i>	<i>Jôk-ota</i>
V. <i>Jûr-e</i>	<i>Jôk-o</i>
L. <i>Jûr-etu</i>	<i>Jôk-otu</i>
I. <i>Jûr-eton</i>	<i>Jôk-oton</i> .

Analogno prema hipokorističnim imenima na *-e* i *o* prave se i neka prezimena istim hipokorističnim nastavcima: *Hûre, Hrâste, Haŕlo*: gen. *Hûreta, Hrâsteta, Haŕlota* i t. d.

Isto se tvore i sklanjanju mnogi nadimci u mestu kao: *Dulë, Fênte, Glûše, Hrûste, Mînge, Pûce, Rêre, Vlâše, Čarnênko, Črîpo, Kôko, Šcêpo, Tanbôlo*.

Neka vlastita imena ženskoga roda dobivaju također u nom. sing. hipokoristični nastavak *-e*: *Kâte, Lûce*, ali se taj nastavak ne proteže na druge padeže osim nom. i vok. singulara.

Ostali se padeži prave redovito kao u štok. dialektu prema *Lucija, Kata (Katica)*.

Sva ova hipokoristična imena, držim, da su pravljena prema vokativu i da je upravo vok. uzeo funkciju nominativa.

Dok su kajkavcima osobito mile hipokoristične imenice, a štokavci se drže zlatne sredine, čakavci radije upotrebljavaju augmentative, pa tako i žitelji ovoga kraja: *divojčurŕna, ženetiŕna, kravetiŕna, divojčurŕna, mazgetŕna* i t. d.

2. Genitiv.

Ovaj je padež kod imenica svih triju rodova doživeo iste promene kao i u štok. dialektu.

3. Dativ i lokativ.

Imenice ženskoga roda *a-* dekl. menjaju glasove (g, h, k) kao u štok. dij. ispred nastavka *-i* u sibilante (z, s, c): *nogà: nožŕ; rûkà: rûčŕ; jûhà: jûšŕ; dlâka: dlâci*.

Mlađi je naraštaj potpuno izgubio smisao za ovu zamenu guturalnih konsonanata u sibilante, pa ostaju redovno nepromenjeni: *nogŕ, rukŕ, jûhŕ, dlâci*.

4. *Akuzativ i vokativ.*

Oba padeža potpuno odgovaraju istim padežima štok. dialekta.

5. *Instrumental.*

Krajnje se *-m* u imenica svih triju rodova izgovara kao *n*: *čovĳkon*, *pĳjen*, *ženón*; *vinôn*.

Imenice muškoga i ženskoga roda, kojima se osnova svršuje na palatalni konsonant, dobivaju kašto analogijom prema imenicama na nepalatalni konsonant u ovom padežu nastavak *-on* ($\leq om$) mestô *-en* ($\leq em$).

Imenice *i*- deklinacije pomešale su svoj intrumentalni završetak sa završetkom imenica *a*- deklinacije, pa imaju kao i ove nastavak *-on* ($\leq om$): *milošćôn*, *bĳlešćôn*, *ĳhološćôn*, *plĳdnošćôn*, *pĳmoćôn*, *mĳšjon*, ali se čuju i stariji oblici.

b.) Plural.

N. <i>bĳskup-i</i>	<i>kopĳč-ĳ</i>
G. <i>bĳskup-ih</i>	<i>kopĳč-ih</i>
D. <i>bĳskup-ima(n)</i>	<i>kopĳč-ĳma(n)</i>
A. <i>bĳskup-e</i>	<i>kopĳč-ĳ</i>
V. <i>bĳskup-i</i>	<i>kopĳč-ĳ</i>
L. <i>bĳskup-ima(n)</i>	<i>kopĳč-ĳma(n)</i>
I. <i>bĳskup-ima(n)</i>	<i>kopĳč-ĳma(n)</i>

N. <i>vĳd-e</i>
G. <i>vĳd</i> i <i>vodĳh</i>
D. <i>vod-âmi(n)</i> i <i>vodĳma(n)</i>
A. <i>vĳd-e</i>
V. <i>vĳd-e</i>
L. <i>vod-óh</i> , <i>vodâmi(n)</i> i <i>vodĳma(n)</i>
I. <i>vod-ôn</i> , " "

N. <i>žâlost-i</i>
G. <i>žâlost-ih</i>
D. <i>žâlost-ima(n)</i>
A. <i>žâlost-i</i>
V. <i>žâlost-i</i>
L. <i>žâlost-ima(n)</i>
I. <i>žâlost-ima(n)</i> .

N. <i>sel-ä</i>
G. <i>sél</i> , <i>selĳh</i> r <i>sĳtĳh</i>

- D. *sel-ŕma(n)*
 A. *sel-ä*
 V. *sel-ä*
 L. *sěl-ih i selŕma(n)*
 I. *sel-ŕma(n)*.
 N. *jōj-ä*
 G. *jój i jōjih*
 D. *jōj-ŕma(n)*
 A. *jōj-ä*
 V. *jōj-ä*
 L. *joj-ih, jojŕma(n), jōjima(n)*
 I. *jōj-ŕma(n) i jōjima(n)*

1. Nominativ i vokativ.

U ovom padežu ne dobivaju imenice muškoga roda ispred nastavka *-i* glasove *-ov* i *-ev*, nego imadu kratki oblik: *nōžŕ, gđlubi, mŕši, vŕci*, ali na pr. *dōri* i *dárovi*.

Grleni se glasovi ispred nastavka *-i* kao i u dativu, lok. i instr. plur. menjaju u sibilante: *vŕci*, dat. *vŕcima(n)* i *vucŕma(n)*; lok. *rŕkóh* i *rŕcŕma(n)*, ali i *rŕkŕma(n)*.

2. Genitiv.

Ovaj se padež pravi na tri načina: bez ikakva nastavka, s nastavkom *-ov* i nastavkom *-ih*.

a.) Genitiv bez nastavka mogu imati imenice svih triju rodova osim imenica *i-* deklinacije: *pós, jâroc, prijatěj, vârtol, žen, kóz, ovóc, krôv, jój, tilés, nebés, kđsić*.

b.) Genitiv na *-ov* imade najmanji broj imenica, i to samo muškoga roda, ponajviše jednosložne, ali ne sve: *sinóv, volóv, zidóv, zecóv*, ali na pr. *mŕših, pós*.

c.) Genitiv na *-ih* imaju ponajviše imenice ženskoga roda *i-* deklinacije; nekoje imenice muškoga roda osobito one, koje su bile u *i-* deklinaciji i nekoje srednjega roda: *kđstih, pâmetih, nōpâstih, rŕkovetih, nđćih, zvŕrih, nđjtih, pŕtih, gđstih, čorvŕh i čđrvih, kđvjih, râlih*.

Mlađi naraštaj počeo je gubiti smisao za sve ove oblike gen. plurala, a gotovo redovno upotrebljava za imenice svih triju rodova nastavak *-ih* u ovom padežu: *krâvih, kozŕh, vŕlih, ženŕh, pâsih, zidŕh, sđlih, kupŕnih, nožŕh i nóžih, kolóćih*.

3. Dativ.

Stari završetak *-on* (\leq am) nalazi se još samo kod imenica *a-* deklinacije: *ženôn, ovcôn, kozôn, slŕgôn*, ali su davno počele i ove primati nastavak *-ami(n)*: *ženâmi(n), zemjâmi(n), ovcâmi(n)*.

Sve ostale imenice poprimile su nastavak *-ima(n)*: *tilēsīma(n)*, *pǝjīma(n)*, *kǝstīma(n)*, *poslīma(n)*, *judīma(n)*, *putīma(n)*, *selīma(n)* i *sēlīma(n)*, *zidīman* i *zīdīma(n)*, *mǝrīma(n)* i *mǝrīma(n)*, *stablīma(n)*.

Analogno prema imenicama muškoga, srednjega i ženskoga roda *i-* i *u-* deklinacije dobivaju često i imenice ženskoga roda *a-* deklinacije u ovom padežu nastavak *-ima(n)*: *ženīma(n)*, *zemjīma(n)*, *vodīma(n)*, *ovcīma(n)*, *kozīma(n)*.

4. Akuzativ.

Doživio je iste promene kao u štok. dialektu.

5. Lokativ.

U ovom se padežu sačuvao stari nastavak *-ih*, *-oh* (\leq ah): *nebesīh*, *tilēsīh*, *rukóh*, *ženóh*, *njīvicoh*, *zemjóh*, *kūcōh*, *pǝjih*, *vārtliih*, *jūdīh*, *kovócih*, *zubih*.

I ovaj se oblik kod mladih danomice gubi, te se još samo katkada čuje, a upotrebljavaju se nastavci *-ima(n)* i *-ami(n)* kao u dativu: *jūdīma(n)*, *kozīma(n)* i *kozāmi(n)*, *pǝjīma(n)*, *nebesīma(n)*, *vārtlima(n)*, *ovcīma(n)* i *ovcāmi(n)*, *dušīma(n)*, *dušāmi(n)*.

6. Instrumental.

Nastavak je kao u lok. *-ima(n)* i *-ami(n)*, samo imenice *a-* deklinacije imaju katkada kratki nastavak *-on* (\leq am), a ostale posve retko: *ženôn*, *dušôn*, *ovcôn*, *brôvon*.

Uporaba duala je ista kao u štok. dialektu.

c.) Pojedine imenice.

Imenice *r-* deklinacije glase *măt* i *cěr* (katkada *čl* i *ičl*).

Măt se sklanja: nom. *măt* (i *mǝjka*), gen. *mātere* i *mǝjke*, dat. *māteri* (i *mǝjci*), ak. *māter* (i *mǝjku*), vok. *māma* i *mǝjko*¹⁾, lok. *māteri* i *mǝjci*, instr. *māteron* (i *mǝjkon*); plur. nom. *mātere* (i *mǝjke*) i t. d.

Ovaj oblik *mǝjka* običan je samo kod najstarije čeljadi, i to ne redovito, dok se kod mladih nikada ne čuje osim vokativa u dole navedenim slučajevima.

Imenica *cěr* sklanja se ovako:

N. *cěr*, *čl* i *ičl*

G. *čeré* i *ičeré*

D. *cěri* i *ičěri*

A. *cěr* i *ičěr*

V. *cěrce*

L. *cěri*

I. *čerón* i *ičerón*

¹⁾ Samo za izražaj bola, straha i uopšte negodovanja.

Plural se gradi redovito prema oblicima singulara.

Imenica *kòkoš* menja se:

- N. *kòkoš*
- G. *kokošé*
- D. *kokošŕ*
- A. *kòkoš*
- V. *kòkošo*
- L. *kokošŕ (i kòkoši)*
- I. *kokošón (i kòkošon)*

Plural *kòkoše* i redovito dalje.

Analogno prema drugim padežima, koji idu po *a-* deklinaciji, glasi kašto i nom. singulara *kokošà*.

Imenica *pàs* (lat. canis) se menja ovako:

- N. *pàs*
- G. *pas-à* i *pàsa*
- D. *pas-ù* i *pàsu*
- A. *pas-à* i *pàsa*
- V. *pas-è* i *pàse (sè) i pòše¹*
- L. *pas-ù* i *pàsu*
- I. *pas-ôn* i *pàson*

Plural: *pašŕ* i *pàsi*, gen. *pós* i t. d.

Imenica *čeljade* ima nominativ: *čjadŕn* i *čejòdè*, gen. samo *čjadŕna* i t. d.

Dòn, gen. *dnèva*, dat. *dnèvu* plur. *dnèvi*, ali *dvò dnŕ*, *trŕ dnŕ*, *četŕri dnŕ*, *pèt dón*; i *dvò dnèva*, *trŕ dnèva*, *četŕri dnèva*, *pèt dón*

Čovŕk glasi u plur. *jŕdi*, ali se od mladih čuje neretko i *čovŕki*.

Imenica *càca* ima vokativ *càca* i *còce* (ovaj poslednji oblik obično se upotrebljava za izražaj bola, straha i t. d., ali i veselja).

Imenica *šurjak* glasi *šŕro*, pa se sklanja kao vlastita hipokoristična imena: gen. *šŕrota*, dat. *šŕrotu*, ak. *šŕrota* i t. d.

Imade još imenica muškoga roda, koje se grade sa hipokorističnim nastavcima *-e* i *-o*, pa se tako i sklanjaju, n. pr. *vŕko*, *slèmo*, *blèzgo*; gen. *vŕkota*, *slèmota*, *blèzgota*.

Dòba je redovito imenica ženskoga roda, pa se sklanja kao *ženà* samo zadržava " na prvom slogu u svim padežima sing.

¹) Ovaj se vokativ upotrebljava samo u dva slučaja: 1.) kad je osoba, koja psa zove, nešto ljuta na nj, pa mu preti, ili 2.) kad se taj naziv prenosi na mlado čeljade, kome se preti.

i plurala; retko se čuju oblici štok. imenice *dôb*, a veoma retko ostaje bez promene: *u dôba*.

Imenica *kao* može značiti vidni organ i oko u mreže. U značenju vidnog organa sklanja se: nom. *ôko*, gen. *ôka*, dat. *ôku*..... plur. *ôči*, gen. *ôčijuh*, dat. *ôčima(n)* i t. d., a oko u mreže sklanja se: *ôko*, gen. *okà*, dat. *okù*..... plur. *okà*, gen. *ók*, dat. *okijma(n)* i t. d.

Dušà se sklanja: *dušà*, gen. *dušé*, dat. *dušĩ* i *dúši* (ali samo u izreci: *Bôg mu dô pokôj dúši*), ak. *dúšu*.....

Mušškoga su roda imenice *glôd*, gen. *glôda* i *zvôn*, gen. *zvôna*.

Ženskoga je roda imenica *bedrâ*, gen. *bedré*.

Reč *blezga*, za koju Akad. Rečnik veli, da je ženskoga roda, u ovom je narečju muškoga roda i glasi: *blêzgo*, gen. *blêzgota*.....

Imenica *daska* može imati dvojaki akcenat: nom. *daskà* i *dâska*, gen. *daské* i *dâske*, dat. *daskĩ* i *dâski*, ak. *dâsku*, vok. *dâsko*, lok. = dat., instr. *daskón* i *dâskon*; plur. nom. *dâske*, gen. *dasók* i *dâskih* i t. d.

Isto tako može biti dvojako naglašena reč *mladić*: nom. *mladić* i *mladić*: gen. *mladićà* i *mladića* i nastavlja se isto kroz čitav sing. i plur.

Reč *mudrac* glasi: *mudârac* i *mudarâc*, gen. *mudôrca* i *mudarcà*.

β.) Pridevi.

a.) Neodređeni pridevni oblik sve se više gubi, a upotrebljava se samo određeni.

Padežni su nastavci uvek *-ega -emu* mesto *-oga -omu*, n. pr.:

- N. *têšk-i*
- G. *têšk-ega*
- D. *têšk-emu*
- A. *têšk-ega (têški)*
- V. *têšk-i*
- L. *têšk-emu*
- I. *têšk-in*

Ženski rod se sklanja kao u štok. dialektu.

Kad pridev stoji u službi predikata, onda se uvek upotrebljava u neodređenom obliku osim u primeru: *Ôn je jôkĩ* (u značenju *veličak*).

Genitiv singulara određenog oblika ne govori se nikada bez krajnjega *-a*, dok dat. sing. može biti bez krajnjega *-u*, a onda se krajnje *m* pretvara u *n*: *od dôbrega čovĩka, dô son dôbren čovĩku*.

Poput imenica može pridev, koji je s njima u svezi, imati stari nastavak za dat., lok. i instr. plurala.

Pridev *rad, rada, rado* glasi: *rôd, rãdila, rãdilo*.

b.) Komparativ.

U komparativu se redovno osnovni konsonant ne menja ispred nastavka *-ji* kao u štok. dijalektu u novi konsonant po određenim fonetičkim pravilima, nego ostaje isti: *bãrz* : *bãrzji* ili *bãržji*; *tvôrd* : *tvârdji*; *sûh* : *sûhji*; *lîp* : *lîpji*; *lâk* : *lâgji*; *tûp* : *tûpji*; *jût* : *jûtji*; *žût* : *žûtji*.

Imade pravilnih oblika, ali su retki n. pr. *tûst* : *tûšći*; *slâdak* : *slâji*; *gûst* : *gûšći*, ali i *gûstji*.

c.) Superlativ.

On se pravi kao u štok. dial. dodavanjem spreda rečce *naj* (\cong *noj*): *nôjboji*, *nôjgušći*, *nôjveći*.

Komparativi i superlativi prideva sklanjaju se kao određeni oblik pozitivna.

γ.) Zamenice.

a.) Lične zamenice.

Zamenica *jó* sklanja se ovako :

N. <i>jó</i>	<i>mí</i>
G. <i>měne, me</i>	<i>nós, nos</i>
D. <i>měni, mi</i>	<i>nôn</i>
A. <i>měne, me</i>	<i>nós, nos</i>
V. —	—
L. <i>měni</i>	<i>nôn</i>
I. <i>nâmin</i>	<i>nôn</i>

Kraći oblik akuz. plur. od *ôn, onà* glasi: *jih* i *ih, je*.

Kraćeg (enklitičnog) oblika za dat. plur. od *ôn, onà* nema kao što ni za dat. sing. ženskoga roda.

b.) Povratna zamenica.

Ona je doživela iste promene kao i u štok. dialektu.

c.) Posvojne zamenice.

Zamenica se *svoj* retko upotrebljava u onoj službi, u kojoj se nalazi u štok. dialektu, već se uvukao duh talianskoga jezika, n. pr. *jó júbin moga ðca*; *tí tvôga*; *ôn ñegðvega* ili *svôga*; *mí nâšega*; *ví vâšega*; *onî ñihovega* ili *svôga*. Samo se retko kada čuje pravilna uporaba.

Zamenice: *môj, tvôj, svôj* i *ñegôv* mogu se u singularu sklanjati po obliku određenoga i neodređenoga prideva, dok se zamenica

hezín, koja u nom. sing. glasi: *nejl*, *nejô*, *nejê*, sklanja samo kao određeni oblik prideva: *nejl*, gen. *nejêga*, dat. *nejêmu* i t. d.

Nâš, *vâš* ide u singularu po određenom liku prideva, ali *nîhov* može ići i po neodređenom.

d.) Pokazne zamenice.

Ove zamenice glase: *ovl*, *tl*, *onl*; gen. *ovêga*, *têga*, *onêga*; dat. *ovêmu* i *ovên*, *têmu* i *tên*, *onêmu* i *onên* i t. d. Plural je kao u štok. narečju. Analogijom prema: *ovl* i *onl* dobiva kašto i zamenica *tl* „taj“ spreda vokal *o*: *otl*, pa se taj vokal može protezati kroz čitavu deklinaciju, ali se najobičnije čuje u nom. singulara.

Govore se i oblici: *ovakôv*, *ovakôva*, *ovakôvo*; *takôv*, *onakôv*, i *ovâki*, *tâki*, *onâki*; gen. *ovākôvega*, *tākôvega*, *onākôvega*; gen. *ovâkega*, *tâkega*, *onâkega*.

Nalazi se i: *ovolîki*, *tolîki*, *onolîki*, pa se sklanjaju samo po određenom obliku prideva: gen. *ovolîkega*, *tolîkega*, *onolîkega*.

Među pokazne zamenice ubrojiću prideve: *îsti* (*îsta*, *îsto*) i *sôm* (*sômâ*, *sômo*). Prva se zamenica sklanja sasma kao određeni oblik prideva, dok se druga može sklanjati kao određeni i neodređeni oblik prideva, ali običnije kao određeni: *îstl*, gen. *îstega*; *sôm*, gen. *sômega* i *sômega* i neodređeni oblik: *sôma*.

Za *tko* kaže se: *kô*, gen. *kôga*, dat. *kômu*..... zamenica *što* glasi: *čâ* (stsl. чъ), ako je vokal dug: *čô* n. pr. *čâ govôriš?*; *čô?* Ako je ova zamenica spojena s predlogom, onda se poluglas gubi bez traga, n. pr.: *zôč*, *pôč*, *nôč*. Genitiv je od *čâ*: *čêga* i *čêsa*, dat. *čêmu* i t.d.

Oblika *čiji* nema, nego se govori: *čihôv*, *čihôva*, *čihôvo*; gen. m. i sr. roda: *čihôvega*, a žen. roda: *čihôve*.

Zamenica *kojî* sklanja se po određenom obliku prideva kao u štok. dialektu.

f.) Neodređene zamenice.

Netko i *nitko* imaju isti oblik: *nîko*, a sklanja se kao: *kô*.

Govori se: *nîčihov*, *svâčihov*, što se sklanja kao *čihôv*.

Zamenice: *itko*, *išto*, *ikoji*, *ikakav*, *štošta* i t. d. ne govore se, nego se čuje: *îli kô*, *îli čô*; gen. *îli kôga*, *îli čêga* (*čêsa*).

Mesto *svatko* imademo: *svâk*.

g.) Brojevi.

a.) Glavni.

Glavni brojevi glase ovako: *jedôn*, *jednâ*, *jednô*; *dvô*, *dvl*; *trl*; *četîri* i *četâre*..... *jednâdeste* i *jednâste* ili pokraćeno: *jednâ*, *dvonâ*,

trinã, četarnã, petnã, šesnã, sedavnã, osavnã, devetnã, dvonãste i dvo-nãdeste; trinãdeste, trinãste i t. d.

Dvadeset i jedan i dalje do uključno trideset govori se na dva načina: *dvôdeset i jedôn, dvôdeset ť dvo, dvôdeset ť tri..... trťdeset i jedôn, trťdeset ť dvo.....; dvôst i jedôn, dvôst ť dvo, dvôst ť tri....., trťst i jedôn..... trťst ť osam, trťst ť devet.*

Katkada se može čuti i: *dvôjst i jedôn, dvôjst ť dvo, dvôjst ť tri..... dvôjst ť devet*, ali preko *trideset* nema tog oblika.

Dve stotine govori se: *dvť stôtine, dvťsta, dvťstť, dvť stô; trťsta, trť stôtine, trť stô; četôrsta, četťri stôtine, četťri stô; pêt stô, pêt stôtin i t. d.*

Za *tisucu* imademo reč *mijór* (tal. *mille*), koja je muškoga roda. Brojevi, koji su sastavljeni, spajaju se uvek veznikom *i*: *dvôdeset i jedôn, dvôdeset ť dvo..... pedesét ť sedan..... sto i pedesét ť pet..... dvô mijôrã i trťsta i pedesét ť osan.*

Broj jedan se sklanja.

Singular.

N.	<i>jedôn</i>	<i>jednã</i>	<i>jednô</i>
G.	<i>jednëga</i>	<i>jedné</i>	<i>jednëga</i>
D.	<i>jednëmu</i>	<i>jednój</i>	<i>jednëmu</i>
A.	<i>jednëga (jedôn)</i>	<i>jednũ</i>	<i>jednô</i>
V.	—	—	—
L.	<i>jednëmu</i>	<i>jednój</i>	<i>jednëmu</i>
I.	<i>jednín</i>	<i>jednón</i>	<i>jednín</i>

Plural.

N.	<i>jednť</i>	<i>jednë</i>	<i>jednã</i>
G.	<i>jednťh</i>	} za sva tri roda	
D.	<i>jednťma(n)</i>		
A.	<i>jednë</i>	<i>jednë</i>	<i>jednã</i>
V.	—	—	—
L.	<i>jednťh, jednťma(n)</i>	} za sva tri roda	
I.	<i>jednťma(n)</i>		

Brojevi: *dva* i *tri* se sklanjaju:

N.	<i>dvô</i>	<i>dvť</i>	<i>trť</i>
G.	<i>dvâjuh</i>	<i>dvťjuh</i>	<i>trťjuh</i>
D.	<i>dvťma(n)</i>	<i>dvťma(n)</i>	<i>trťma(n)</i>
A.	<i>dvô</i>	<i>dvť</i>	<i>trť</i>

V.	—	—	—
L.	<i>dvjma(n)</i>	<i>trjma(n)</i>	
I.	<i>dvjma(n)</i>	<i>trjma(n)</i>	

Broja *dva* je srednji rod kao muški.

Od broja *četiri* osim nominativa još se samo čuje dativ: *četirima(n)*.

Od glavnih se brojeva osim jedan do četiri kao u štok. dijalektu sklanja još *stožna* kao imenica ženskoga roda *a-* deklinacije, a *mijór* i *milijún* kao imenice muškoga roda.

b.) Redni brojevi.

Redni brojevi glase kao u štok. dijalektu, pa se sklanjaju kao određeni oblik prideva sa nastavkom u genitivu *-ega*, u dativu *-emu* n. pr. *parvī*, gen. *parvēga*, dat. *parvēmu* i t. d.

Brušani govore: *jedôn pút*, *dvô pūtâ*, *trī pūtâ*, *četvri pūtâ*, *pēt pūtih..... mijór pūtih*.

Još se upotrebljavaju brojne imenice: *dvojčica*, *trojčica*, *četvorčica*, *petorčica..... deseteričica.....* i oblici: *dvôje*, *trôje*, *četvoro*, *pětoro..... ôsmero..... dšetoro.....* ili: *dvôje*, *trôje*, *čêtvore*, *pêtoze*, *šêstore*, *sêdmore* i t. d.

Čuo sam i *samodrúg*, ali u značenju: jedan sam n. pr.: *Tâmo je bī sôm i samodrúg*.

B.) Konjugacija.

U konjugaciji nalaze se ova vremena: za sadašnjost: prezent; za prošlost samo perfekt, a imperfekt jedino od glagola *biti*, i taj ima u nekim licima nastavke prezenta: *bīšem*, *bīšeš*, *bīše*, *bīšemo*, *bīšete*, *bīšu* i *bīšedu*.

U pripovedanju se čuje treće lice sing. aorista od nekih glagola, ali u običnom govoru nikada.

Za izricanje buduće radnje imademo kao u štok. dialektu: futur I. i futur II.

Načina se nalaze oba: imperativ i kondicional. Kondicional pomoćnog glagola glasi: *bih*, *biš*, *bi*, *bismo*, *biste*, *bi* i *bidu*.

Imademo i sva četiri participa, ali se particip perf. I. čuje samo od glagola: *rūgât se*: *rugôvši*, i to bez povratne zamenice *se* n. pr. *ôn će tô učiniť rugôvši* t. j. lako; i od *imât*: *imôvši*.

Infinitiv svakoga glagola tvori se bez krajnjega *-i*: *skâkot*, *govorīt*, *pêc*, *rêc*, *pīsât*, *mūçât*, *vīkât*, *túc*, *vúc*.

Još se bez krajnjega *-i* izgovara imperativ za drugo lice sing. i particip prezenta: *govôr, rěc, pèc, skâč, vič, túc, vúc; skâčuc, ležěc, glědajuc i glědojuc, plīvajuc i plīvojuc*.

U prvom i drugom licu imperativa plurala gubi se u predzadnjem slogu vokal *i* kod svih glagola: *rěsmo* „recimo“, *pěsmo* „pecimo“, *skâšmo* „skačimo“, *višmo* „vičimo“, *rěšte* „recite“, *pěšte* „pecite“, *skôšte* „skočite“, *vište* „vičite“.

Prezent može imati nastavke: *-en, eš, -e, -emo, -ete, edu; -jen, -ješ, -je, -jemo, -jete, -jedu; -on(≤ am); -oš(≤ aš) -o(≤ a), -omo(≤ amo), -ote(≤ ate), -odu(≤ adu); -in, -iš, -i, -imo, -ite, -idu*. Pravilni nastavci za treće lice plur. prezenta samo se još od najstarije čeljadi čuju, i to ne redovito, a nastavci su trojaki: *skâču, govõru, čũju, pĩju, plītãju, plīvaju i plīvoju, nõsu, mućũ*.

Particip prezenta tvori se pravilno kao i u štok. dijalektu pridevajući trećem licu plurala prezenta nastavak *-ć(≤ ci)*, pošto se izostave glasovi *-du*, koji se na kraju toga lica nalaze: *glědajuc i glědojuc, skâčuc, tarčěc, plītãjuc*, ali *spěc i spidũc*.

α.) Prva glagolska vrsta.

a.) Prvi razred.

Glagol *krãst* spreže se:

Prezent: *krõdën, krõděš, krõdë, krodemõ, krodetë, krodëdũ (krõdũ)*.

Imperat.: *kród, królno, królte*.

Part. prez.: *krãduc*.

Part. perf. II.: *krõ(l), krãla, krãlo*.

Part. pas.: *(u)krõdën, (u)krodënã, (u)krodënõ*.

Od glagola *gresti* upotrebljava se samo prezent: *grén, grěš, gré, grēmõ, grētë, grëdũ*.

Glagol *jĩst* spreže se ovako:

Prez.: *jĩn, jĩš, jí, jĩmõ, jĩtë, jĩdũ*.

Impt.: *(j)ĩj, (j)ĩjmo, (j)ĩjte*.

Part. prez.: *(j)idũc*.

Part. perf. II. *(j)ĩ(l), (j)ĩla, (j)ĩlo*.

Glagol *pãst* ne dobiva nigda *-n-* kao u štok. dijalektu:

Prez.: *pãden, pãdeš, pãde, pãdemo, pãdete, pãdedu (pãdu)*; impt.: *pód, pólmo, pólte*.

Glagol *rãsti*, kako je već kod glasova rečeno, glasi *rěst*, pa se spreže: *rěstën, rěstěš, rěstë.....*

b.) Drugi razred.

Glagol *trést* spreže se:

Prez.: *trēsèn, trēsěš, trēsě, tresemò, tresetè, tresedù (trēsù).*

Impt.: *trés, trésmo, tréste.*

Part. prez.: *trésuc.*

Part. perf. II.: *trésa(l), trésla, tréslo.*

Part. pas.: *tresèn, tresenà, tresenò.*

Glagol *nesti* glasi u infinitivu uvek *nít*. Redovno dolazi s predlozima: *donít, unít, odnít*. Bez predloga upotrebljava se samo u izreci: *nít jòjã* „nesti jaja“.

c.) Treći razred.

Glagol *zést* konjugira se:

Prez.: *zěbèn, zěběš, zěbě, zebemò, zebetè, zebedù (zěbù).*

Impt.: *zěb, zěbmø, zépte.*

Part. prez.: *zěbuc.*

Part. perf. II.: *zěba(l), zěbla, zěblo.*

Glagol *grepsti* se u govori nego *grebät*.

Glagol *crpsti* ima dva oblika u infinitivu: *čorpít* po IV. vrsti i *črìpot* po V. vrsti; pres.: *čórpín, čórpíš..., črìpjen, črìpješ, črìpje...*

Mesto *živsti* imademo *živèn, živěš, živě.....*

Glagola *pljeti*, koji bi išao u ovu vrstu, nema, nego se uzima *plivít*, koji ide u četvrtu vrstu.

d.) Četvrti razred.

Glagol *strìc* spreže se:

Prez.: *strìžèn, strìžěš, strìžě, strižemò, strižetè, strižedù (strìžù).*

Impt.: *strìž, strižmo, strìšte.*

Part. prez.: *strìžuc.*

Part. perf. II.: *strìga(l), strìgla, strìglo.*

Part. pas.: *(o)strìžèn, (o)striženà, (o)striženò.*

Glagoli: *dići, stići, pobeći. crći, maći, nići, pući, nataći* i drugi govore se samo po drugoj vrsti: *dvìgnut, stìgnut, pobìgnut, cårknut* i *carknùt, maknùt, nìknut, puknùt, nataknùt.*

Glagol *vreci* (ijekavski *vrljeći*) nije poznat nego *vòršít*.

Glagol *mòc* može imati prezent: *mògu, mòžeš. mòže.....* i običnije: *mògu, mðreš, mðre.....*

Prvo lice prezenta glasi katkada analogijom prema drugim licima prezenta: *mǫgen*, pa se može čuti, ali samo kod mladih, kroz čitav prezent glas *g*: *mǫgeš*, *mǫge*, *mǫgemo*, *mǫgete*, *mǫgu* i *mǫgedu*.

Prezent od *doséć* je: *dǫsmen*, *dǫsmeš*, *dǫsme*.....

e.) Peti razred.

Glagol *klét* spreže se:

Prez.: *kunĕn*, *kunĕš*, *kunĕ*, *kunemǫ*, *kunetĕ*, *kunedú* (*kunú*).

Impt.: *kùn*, *kùnmo*, *kùnte*.

Part. prez.: *kunúć*.

Part. perf. II.: *klĕ(l)*, *klĕta*, *klĕlo*.

Part. pas.: (*prǫ*)*klet*, (*pro*)*klĕtǎ*, (*prǫ*)*kleto*.

Glagoli, koji se svršavaju u infinitivu na *-ĕt*, imaju prezentske nastavke: *-ĕmen*, *-ĕmeš*.....: *poĕtĕt*, *zaĕtĕt*, *naĕtĕt*; prez.: *pǫĕmen*, *pǫĕmeš*, *pǫĕme*.....; *žǎĕmen*.....; *nǎĕmen*.....

Od stsl. glagola *vǣzĕti* imademo infinitiv: *vazĕt* i običnije *vazĕst*; prez.: *vǣzmen*, *vǣzmeš*. *vǣzme*.....

Od glagola *zajót* prez. je: *zójmen*, *zójmeš*, *zójme*.....; impt.: *zǫjmĭ*, *zǫjmĭmo*, *zǫjmĭte*.

Glagol *žĕt* upotrebljava se običnije po petoj vrsti, pa ima prez.: *žǎnjen*.

Od glagola *nadŭt se* prez. je: *nǎdmen se* i običnije *nadŭjen se*; impt.: *nadmĭ se* i *nadŭj se*.

f.) Šesti razred.

Glagol *krĭt* spreže se:

Prez.: *krĭjen*, *krĭješ*, *krĭje*, *krĭjemo*, *krĭjete*, *krĭjedu* (*krĭju*).

Impt.: *krĭj*, *krĭjmo*, *krĭjte*.

Part. prez.: *krĭjuć*.

Part. perf. II.: *krĭ(l)*, *krĭla*, *krĭlo*.

Part. pas.: (*po*)*krít*, (*po*)*krĭtǎ*, (*po*)*krĭtǫ*; (*po*)*krivĕn*, (*po*)*krivenǎ*, (*po*)*krivenǫ*.

Glagol *znǎt* spreže se: *znǫn*, *znǫš*, *znǫ*..... *znǎju*; impt.: *znǫj*, *znǫjmo*, *znǫjte*.

Od *ići* upotrebljavu se samo part. perf. II.: *ĭša(l)*, *ĭšla*, *ĭšlo*; drugi oblici se upotrebljavaju od *hodĭt* i *grestĭ* (infinitiv *grestĭ se* ne upotrebljava).

Dǫć, *nǫć* *izǫć*, *obǫć* imaju prez.: *dǫjden*, *izǫjden*, *obǫjden*.

Od *smĭt* prezent je: *smĭn* i *smĭjen*.

g.) Sedmi razred.

Glagol *derät* spreže se:

Prez.: *dëren, dëreš, dëre, dëremo, dërete, dëredu (dëru).*

Impt.: *dër, dërmo, dërte.*

Part. prez.: *dëruc.*

Part. perf. II: *dëro(l), deróla, dërolo.*

Part. pas.: *(o)derên, (o)derenà, (o)derenò.*

Glagol *tàrt* spreže se: *tàren, tàreš, tàre..... tàredu i (tàru);*
impt.: *tàr, tàrmo, tàrte.*

Glagol *mlīt* ima prezent: *mèjen i mlījen.*

β.) Druga vrsta.

Glagol *gīnut* spreže se:

Prez.: *gīnen, gīneš, gīne, gīnemo, gīnete, gīnedu i gīnu.*

Impt.: *gīn, gīnmo, gīnte.*

Port. prez.: *gīnuc.*

Port. perf. II.: *gīnu(l), gīnula, gīnulo.*

Glagol *potaci* glasi u infinitivu: *potaknūt i potaknīt; prez.: potāk-
tākneš.....*

Još nekoji glagoli mogu imati u infinitivu završetak *-nit* mesto
-nut: potegnūt i potegnīt; dvīgnut i dvīgnit.

γ.) Treća vrsta.

a.) Prvi razred.

Glagol *letīt* spreže se:

Prez.: *letín, letíš, letí, letīmò, letītè, (letú).*

Impt.: *lèt, lètmo, lètte.*

Part. prez.: *letéc.*

Part. perf. II.: *letī(l), letīla, letīlo.*

Glagol *umīt* ima prez.: *umīn, umíš, umī, umīmo, umīte, umīdu*
i (umīju).

b.) Drugi razred.

Glagol *ležāt* spreže se:

Prez.: *ležín, ležíš, leží, ležímo, ležitè, ležidū i (ležú).*

Impt. *lež, ležmo, lešte.*

Part. prez.: *ležéc.*

Part. perf. II.: *ležo(l), ležóla, ležolo.*

U glagolu *stajati* kontrahira se *-aju-* u *-o-* ($\leq a$) u infinitivu:
stót: prez.: stojín, stojíš, stoji, stojīmò, stojītè, stojidū i (stojú); impt.:
stójmo, stójte.

Gragol *trčati* glasi *tōrkāt*; prez.: *tarčín, tarčíš, tarčí.....*

Za *spavati* govori se samo *spāt*: prez.: *spín, spíš, spí.....*

Gragol *hteti* glasi *itīt*, pa se spreže.

Prez.: *hocü, cú; hōćeš ćeš; hōce će; hōcemo, cemo; hōcete cete; hōcedu, cedu i (hōce, ce)*.

Part. prez.: *hōteć.*

Part. perf. II.: *itī(l), itīla, itīlo.*

δ.) Četvrta vrsta.

Gragol *molīt* spreže se:

Prez.: *mōlin, mōliš, mōlí, mōlimo, mōlite, mōlidu (i mōlu).*

Impt.: *mōl, mōlmo, mōlte.*

Part. prez.: *mōleć.*

Part. perf. II.: *mōlī(l), mōlīla, mōlīlo.*

Part. pas.: *mōljen, mōljena, mōljeno.*

Mesto *udariti* kaže se: *udrīt*: prez.: *ūdren, ūdreš, ūdre.....*

Svetliti kaže *svitīt*: prez.: *svítin, svítiš.*

e.) Peta vrsta.

a.) Prvi razred.

Gragol *čūvāt* spreže se:

Prez.: *čúvon, čúvoš, čúvo, čúvomo, čúvote, čúvodu i (čūvāju).*

Impt.: *čúvoj, čúvojmo, čúvojte.*

Part. prez.: *čūvājuć.*

Part. perf. II.: *čūvō(l), čūvāla, čūvālo.*

Part. pas.: *čúvon, čúvona, čúvono.*

Kopāt ima prez.: *kopôn, kopôš, kopô.....*

Igrāt može imati prez.: *īgron, īgroš, īgro i igrôn, igrôš, igrô.*

Mesto *čitati* imademo *štīt*: prez.: *štījen, štīješ, štīje.....*

Gragoli *kōrāt se* i *pōrāt* spreže se po drugom razredu ove vrste: *kóren se, póren.*

b.) Drugi razred.

Gragol *jāhot* spreže se:

Prez.: *jāšen, jāšeš, jāše, jāšemo, jāšete, jāšedu i (jāšu).*

Impt.: *jāš, jāšmo, jāšte.*

Part. prez.: *jāšuć.*

Part. perf. II.: *jāho(l), jāhola, jāholo.*

Part. pas.: *jāšen, jāšena, jāšeno i jāhon, jāhona, jāhono.*

Mesto *kretati*, *metati*, *pretati*, *svitati*, *žvatati* i drugih govori se: *krēcät*, *mećät*, *prećät*, *svičot*, *žvâcot*: prez.: *krécen*, *měćen*, *prěćen*, *svičen*, *žvâcen*.

Hlaptati glasi: *hlapät*, pa ide po prvom razredu iste vrste; prez.: *hlapôn*, *hlapôš*, *hlapô*.....

Glagol *lagät* spreže se redovno po drugom razredu V. vrste, ali od mladih ljudi može se čuti i po prvom razredu iste vrste: *lagôn*, *lagôš*.....

Tkati se ne upotrebljava nigda bez predloga, a s predlogom glasi po glasovnom pravilu ovoga dialekta *olkät*; prez.: *olkôn*, *olkôš*, *olkô*, *olkômo*, *olkôte*, *olkâju*; impt.: *olkôj*; dakle se spreže po prvom razredu V. vrste.

c.) Treći razred.

Glagol *prät* spreže se:

Prez.: *përen*, *përeš*, *përe*, *përemo*, *përete*, *përedu* i (*përu*).

Impt.: *për*, *përmo*, *përte*.

Part. prez.: *përuc*.

Part. perf.: *prô(l)*, *prôla*, *prôlo*.

Part. pas.: *prón*, *prônä*, *prônö*.

Glagol *gnati* ne upotrebljava se sam, nego složen s predlozima kao: *dorënen*, *dorëneš*, *dorëne*.....; impt. *dorën*, *dorënumo*, *dorënte*.

d.) Četvrti razred.

Glagol *grĳot* spreže se:

Prez.: *grĳjen*, *grĳješ*, *grĳje*, *grĳjemo*, *grĳjete*, *grĳjedu* i (*grĳju*).

Impt.: *grĳj*, *grĳjmo*, *grĳjte*.

Part. prez.: *grĳjuc*.

Part. perf. II.: *grĳjo(l)*, *grĳjola*, *grĳjolo*.

Part. pas.: *grĳjon*, *grĳjona*, *grĳjono*.

e.) Šesta vrsta.

Glagol *pokrivät* spreže se:

Prez.: *pokriĳen*, *pokriĳeš*, *pokriĳe*, *pokriĳemö*, *pokriĳetë*, *pokriĳedü*, *pokriĳjü*.

Impt.: *pokriĳj*, *pokriĳjmo*, *pokriĳjte*.

Part. prez.: *pokriĳävajuc*.

Part. perf. II.: *pokriĳ(l)*, *pokriĳla*, *pokriĳlo*.

Part. pas.: *pokrivënen*, *pokrivënë*, *pokrivënë*.

Glagol *darivät* spreže se po prvom razredu V. vrste: *darivon*, *darivoš*....., ali i pravilno: *darijën*, *darijëš*.....

r.) Pomoćni glagol.

Pomoćni glagol *bīt* spreže se:

Prez.: *jesôn, son; jés, si; jé, je; jesmò, smo; jestè, ste; jesú, su.*
Impt. *būd, būlmo, būlte.*

Part. prez.: *būduc.*

Part. perf. II. *bī(l), bīla, bīlo.*

IV. Sintaksičke osobine.

1. Imenice.

Reč *šjër* ili *šjôr* (tal. *signore*) „gospodin“, kad se upotrebljava kao počasni pridevak pred ličnim vlastitim imenicama muškoga roda i općim imenicama, koje naznačuju neku časnu osobu, ne sklanja se, nego ostaje uvek u nominativu: *pítoj šjor Mâteta; rēc tò šjor mēštru* (tal. *maestro „učitelj“*).

Uz ženska se imena redovito sklanja: *dôj tò šjori Mīri.*

Još se ne sklanja tal. reč *bârba* „stric“ uz vlastita imena: *dô son barba Pètru; vīdi son barba Ivâna.*

Uz ženska se imena reč *tetâ* „tetka“ sklanja, ali su mlađi počeli i tu reč ne sklanjati: *dô son tēta Marīji.*

2. Pridevi.

Nekoji se pridevi upotrebljavaju u značenju imenice, n. pr. *mlódi* „ljubavnik“, „verenik“, *mlódo* „verenica“, *oštrò* „nož“, *živo* „životinja“ (ali samo magarac i mazga) i t. d.

3. Zamenice.

Lična se zamenica prema duhu tal. jezika upotrebljava i onda, kad na lice ne pada sila govora: *mât je rēkla, da si tí zôl; ũjój „dobiti“ ćeš tí.*

Lična zamenica trećega lica plurala upotrebljava se u znak štovanja, kad se govori o trećoj neprisutnoj osobi, mesto lične zamenice trećega lica singulara: *onī su rēkli* „on je rekao“, *onī su písali* „on je pisao“.

Zamenica *sôm* „sam“ znači „solus“, a za „ipse“ obično se govori *īsti*, ali se može čuti i pravilno: *ovī čovīk je īsti vīdi(l) i ovī čovīk je sôm vīdi(l).*

4. Brojevi.

Jedan se kadšto uzimlje u službi neodređenoga člana prema tal. jeziku n. pr.: *jedôn drūgi mladīć ne bi tò rēka(l); tí si jedôn divjók „divljak“.*

Imamo to kašto i onde, gde u tal. jeziku ne bi stajao član: *na jednù prilìku* tal. per esempio.

5. Glagoli.

Glagol *ustàt se* uvek je refleksivan, što u štok. dijalektu nije: *otàc se je ustô(l); jó se ustâjen*.

Mesto trećega lica singulara, kad se govori o osobi, kojoj se pokazuje poštovanje, glagol se upotrebljava u trećem licu plur., a imenica ostaje u sing.: *câca su rekli; mâma su dôšli; šjôr mēštar su pripovîdâli*. Uz ženska lica je ovaj pojav ređi.

Bezlični pasivni glagol, ako je objekt u jednini, slaže se s akuzativom, ili s genitivom, ako se objektom naznačuje deo celine, premda se i u tom slučaju običnije slaže s akuzativom: *ženù se poznâje po muškôj košùli; u pětâk se pÿje vòdu; danâs se jí sômo krùha*.

U plur. je redovito kao u štok. dijalektu.

Glagoli, koji znače mirovanje, imadu kod mladih redovito u za se akuzativ, dok je kod starijih lok. kao u štok. dialektu: *ôn je bÿ(l) u crikvu; mât stoji u kùcu; otàc je bÿ u Fór*.

Genitiv odvajanja obično imade uza se predlog *od* n. pr. *čúvoj se ol grÿhâ; oslobòd me Bòže ol zlâ*.

Instrumental, kad znači oruđe ili sredstvo, kojim se što čini, obično imade uza se predlog (*i*)s, n. pr. *ôn kopô (i)s matÿkon; otàc tūčë sÿna (i)s nogón*.

6. Prilozi.

U glavnom se podudaraju sa onima u štok. dialektu. Važno je zapamtiti, da prilozi *ovde, tu, onde*, koji u ovom dialektu glase: *óvde, tóte, ónde*, imadu komparativ: *ovùje, otùje, onùje*. Dí „gde“ znači i mesto na pitanje: gde? i cilj na pitanje: kamo? n. pr.: *di gréš? di stojiš?*

Prilozi *evo, eto, eno* glase: *òvo, òto, òno*.

Prilog čak glasi: *ščâk: hodÿ(l) je ščâk do ù poje*.

Valjda glasi *vòda: vòda je dôša. Ovolÿko, tolÿko, onolÿko* glasi katkada: *ovðško, tðško, onðško*; a *koliko, toliko* čuje se: *kòko, tðko*.

7. Predlozi.

Predlog *bez* glasi: *prëz*.

Ni u kojem predlogu nije običajna upotreba sekundarnoga vokala *a*, kako je to u štok. dialektu n. pr.: *sa, beza, kroza, ka* i t. d.

Predlozi *k* i *s* dobili su sekundarni vokal *i* spređa, pa glase: *ik, is*, n. pr.: *grén ik mâteri; kopô son is òcen*.

Mesto *kod* imademo *kad* n. pr.: *otàc je kal krÿžâ; bÿ(l) son kad sestrë; Rùža je kal mâtere*.

Kroz glasi krüz: vřdin kruz caklǝ.

Predlog mimo glasi: *nřmo: řša je nimo pǝje.*

Među ima tri oblika: prvi redoviti oblik je *měju*; drugi je bez glasa *j*: *měu*, a treći sa metatezom slogova: *üme*, n. pr.: *mřr meju dicónř*; *nǝste vrřcu měu se*; *pút je ume kùće.*

U retkim se slučajevima veznik *kao* zamenjuje predlogom *od*, n. pr.: *řmo rúke od mórtvega.*

Veoma se slabo pazi na razliku između mirovanja i kretanja kod predloga *na* i *u* (kod zadnjega ređe), pa se veoma često i za oznaku mirovanja upotrebljava akuzativ, n. pr.: *dārži ga nā ruke*; *sidí na bānak* (tal. banco = klupa); *ǝn řmo nřšto ü ruke*; *čā řmoř u jústa.*

Katkad stoji prema tal. jeziku za mesto *put*, n. pr.: *gré za Béc*; *řša(l) je za Makārsku*; *gré za Amėriku.*

8.) Veznici.

1.) a.) sastavni: *i, pók, ni, nřti.*

b.) suprotni: *a, mǎ* (tal.) = „ali“, *nego, ěpet(a), sǝmo*; upitna čestica *li*, koja bi spadala ovamo, nije poznata ovom dialektu.

c.) rastavni: *ǎl.*

d.) zaključni: *dónkle.*

e.) isuzetni: *něgo, sǝmo (sǝmo čā).*

2.) a.) namerni: *dā, kākǝ, nekā.*

b.) vremenski: *čřn, dǝkli, kǎd.*

c.) načinski: *kākǝ, něgo, čā.*

d.) izrični: *dā, kākǝ.*

e.) uzročni: *budúć, dā, dā, jěr, jěrbo, kākǝ, čā, zóć.*

f.) posledični: *dā.*

g.) pogodbeni: *áko, da, kǎd.*

h.) dopusni: *áko i, i áko, makǝr.*

V. Primer govora.

U cāra Trojǝna kǝzje ũři.

(Narodna pripovetka)

Bř(l) je jedǝn krǝj, kojř je imǝ(l) kǝzje ũři. Őn ni itř, dā se zaznǝ za njegǝvu srǎmotu i zato bi pitǝ(l) svǎkega barbřř (tal. barbiere „brijać“), kǎd bi ga dóřal obrřt, čā mu je vřdil na glǝvř. Kǎl bi barbřř olgovorř, da je vřdi(l) ũři ol kozé, krǝj bi ga ŝlma ubř. Jedǝn pút je zvǝ(l) krǝj jedněga barbřř, dā ga dǝjde obrřt, a ŝn ni itř pǝć, jěrbo je znǝ(l), da se nřjedan ni vrǝtř(l), kojřǝd je řša(l).

Ōn ni znô, čã ce ućinĩt, jěr je tėsko bĩlo rěc krôjũ, dã se né ce, pôk pôšje jedněga svôga junôkã, dã ga ôn obrĩje. Kãd je junók dóšal u krôjã i pôče(l) gã brĩt, vĩdi je dã ôn ĩmo ũši ol kozé. Kãl ga je svôršĩ(l) brĩt, zapitô ga je krój, da je čô vĩdi(l), a ôn olgovôri, dã ne ništa. Krój mu onã dô dvonãste fjørĩnih i rěka(l) mu je, nekã ga ôn dohôdi ũvik brĩt. Tó je mladĩcũ bĩlo čũdo drôgo. Kãd je dóša(l) dõma, pitô ga gospodór: „Čã je u krôjã? Junók mu olgovôri, dã je svě dobrô; dã mu je dô(l) dvonãdeste fjørĩnih i da mu je rěka(l), nekã ga ôn dohôdi ũvik brĩt. Mladĩc je sad hodĩ čěšce u krôjã, a ôn mu je svãki pũt dôvô(l) dvonãdeste fjørĩnih. Mã u nĩko vrĩme pôčelo je mladĩcã morĩt, čã ne môre nĩkomu rěc, da krój ĩmo ũši ol kozé. Ni môga srãt i ũvik je dohodĩ(l) (t. j. postajao) slabĩji. Jedněga dněva ga zapitô gosdodór: „Čã tĩ je? Ōn mu olgovôri: „Morĩ me, čã ne môgen nĩkomu rěc za jednũ stvór, čã krój ĩmo, jěr me je strôh, da me ne ubĩje“. Gospodór mu rěče: „Rěc měni, jó te ně cũ izdãt; áko né ceš rěc měni, a tĩ rěc ispovidnĩkũ; áko ni ĩěmu né ceš rěc, a tĩ pôj ũ poje i izdũb tãmo jednũ jãmu ũ zemju, pók zabĩj ú ĩe glôvu i rěc zemjĩ trĩ pũtã, čã si vĩdi(l) u krôjã, a ĩza těga jěpet(a) zagôrnĩ zemju.“ Junók ućinĩ ovô zôdnje. Iša je ũ poje, izdubĩ(l) je u zemjĩ jãmu, zavũka ú nje glôvu i rěka(l) trĩ pũtã: „U cãra Trojôna kôzje ũši.“ ĩza těga navôli jãmu zemjé i ĩde dõma. Nãkon nĩkoliko dón izrěsla je na tẽn mĩstu rũzgã ôl tri lípe pãlice drěte (tal. diritto = prav, „uspravan“) kakô svĩcã. Na tẽn su mĩstu pãslĩ pastĩrĩ stãdo i jedôn od nĩh uběre jednũ pãlicu od ruzgé i ućinĩ sũrlu, kojô je, kãd se je ú ĩe svirĩlo, govorĩla: U cãra Trojôna kôzje ũši“. Tô se je začũlo po svẽn svĩtũ, a kãd je dóšlo do usĩjuh krôjěvih bĩlo mu je čũdo žô(l), dã se je zaznãlo, dã ôn ĩmo ũši ol kozé i zově oněga barbĩrã ĩk sěbi, nekã mu rěče, zôc je ôn tô razglôsĩ. Barbĩr dójde i rěčě, dã ôn tô ní nĩkomu rěka(l), něgo mu ispriovido, čã je ućinĩ(l). Krój mu ní vĩrovo, něgo je ĩša(l) ĩš njin na đno mĩsto đĩ je iznĩkla rũzgã i zapovĩdi, dã mu se uběre jednũ pãlicu. Barbĩr mu je uběre i ućinĩ sũrlu, a kãd je krój pôče svĩrĩt, sũrla je govorĩla: „U cãra Trojôna kôzje ũši“. Tãl mu je krój oprostĩ govoréc:

„Zakléla se zemjã ráju, dã se na ĩój svãka znãju i očĩta i otôjna.“

VI. Leksičko blago.

U ovom sam delu svoje radnje kanio navesti sve tuđe reći, koje se u ovom dialektu nalaze: grčke, latinske, talianske, nemačke i turske. No pregledajući druge radnje o čakavskim i uopće primorskim di-

alektima, n. pr. Budmanovu radnju: Dubrovački dialekat, kako se sada govori (Rad J. A. 65.); Tentorovu radnju: Der čakavische Dialekt der Stadt Cres (Cherso) (Archiv für slav. Phil. Band XXX.) i razne druge radnje, primetio sam, da se u glavnome one iste tuđe reči upotrebljavaju i u ovom narečju, pa sam držao, da bi bilo suvišno ponavljati iste reči. Ograničio sam se stoga samo na one reči, koje inače nisu poznate u štok. dialektu, a slovenskog su postanja; na nekoliko reči, koje se po primedbi A. Rečnika samo u ovom kraju govore i na one, koje su potpuno nepoznatog postanja.

Batürac, m. maleno muško čeljade od više godina, koje je samo u visini zaostalo.

Batürica, f. maleno žensko čeljade od više godina, koje je samo u visini zaostalo.

Bīlit, impf. ginuti od bolesti ili gladi, propadati (u telu).

Bōhät, impf. mnogo trošiti nečega bez potrebe.

Brašnik, m. vrećica od mešine za hleb.

Brēcot, impf. vikati na nekoga.

Brún, m. čir.

Büskot, impf. bockati rukom ili kojim drugim delom tela.

Büzdö, m. blezda „stultulus“.

Cīsät, impf. dirati životinju (mazgu ili magarca) u škakljivo mesto, a u prenesenom značenju dobacivati krišom čoveku neke reči, na koje se on ljuti.

Cvôr, gen. *cvôri*, f. kolekt. gamad na čoveku ili na životinji (običn. uši).

Čenkät, impf. čupati zubima meso sa kosti (ispor. A. R. sub v. čimkati).

Dežmōtaran, adj. nesmotren, neuredan.

Dikmôn, m. mladić (ispor. A. R. sub v. ditman, ana).

Dīvñä, f. devojka (ispor. A. R. sub v. dívna i dimnja).

Drīstā, f. i m. lajavac, blebetalo (ispor. dr. E. Berneker: Slav. etym. Wörterbuch sub v. „*dristati*“, češ. *dřistati*, *dřiskoň* „Schwätzer“).

Dristīt, govoriti koješta, blebetati.

Duhopērät, impf. jedva dihati (ispor. A. R. sub v. duhopiriti); impf. prebirati nešto rukom ne gledajući sam predmet.

Garītula, f. vazmeni kolač, koji ima jaje u sredini.

Gīlit, impf. škakljati.

- Gomílnica*, f. mala kućica u polju zidana bez vapna (ispor. A. R. sub. v. gòmionica, pa veli, da se samo na jednom mestu spominje u stat. poljičkom, ark. 5,260, 1485).
- Grabjš*, m. grabljenje (ispor. A. R. sub. v. grábež).
- Gūzāt*, impf. micati.
- Haramīne* (*haromīne*), f. pl. jelo, koje se jede u kući pokojnika, dok je on još mrtav u njoj (ispor. Mikl. Etym. Wörterbuch i A. R. sub v. karmina).
- Hlopāt*, impf. puhati (ispor. A. R. sub v. hlopiti).
- Hodunìc*, m. dete, koje je već počelo samo hodati.
- Hriṭpěji*, m. pl. nozdrve obično u životinje.
- Hulīt se*, impf. napinjati uši (obično se govori o mazgi ili magarcu, kad netko u njih đira, a oni su pri dobroj hrani).
- Hüstot*, impf. polagano i mlitavo jesti neku stvar, koja se ne voli; polagano i isprekidano nešto govoriti tako, da se malo razumije.
- Hüštra*, f. zlo i čupavo žensko čeljade.
- Iskopīšīt*, pf. oslabeti (telesno).
- Izbrěhnut se*, pf. natresti se nad kim (ispor. tal. rutteggiare i rutare).
- Īzmoč*, i, f. nemirnjak, zločesta osoba (obično se govori detetu).
- Izvarīčīt* (sebe ili drugoga) pf. pokvariti.
- Jednāga*, adv. u isti čas, u isto doba, zajedno, skupa (ispor. A. R. sub v. jèdnaga).
- Jūšīt se*, impf. vidi hulīt se.
- Lōškāt*, impf. bežati zbog straha pred kim.
- Lūžhok*, m. komad (robe) platna, koji se stavlja poviše rublja, kad se pere, da kroza nj ne pređe lug na rublje nego sama voda (ispor. A. R. sub. v. lūžnjak).
- Marvējāk*, m. mlada uš.
- Mütolit*, impf. držati zalogaj dugo vremena u ustima (valjda onomatopejska reč).
- Nāparuč*, adv. pri ruci.
- Natohojěgāt*, pf. izbiti toljagom.
- Navrāšcīt se*, pf. nabrati se (kaže se o koži na licu ili kojem drugom delu tela). Ispor. A. R. sub v. navraskati se.
- Obričvāt*, pf. obrezati, n. pr. krajeve potplata, kad se pravi cipela.
- Ofacelāt*, pf. svršiti nešto veoma brzo, naročito se misli na jelo, kad je čovek veoma gladan.

- Ögrib*, m. komadić daščice, kojom se čisti motika od zemlje.
Opēščät se, impf. leno se opremati.
Pačvörīt, impf. nešto nevažno raditi (telesno).
Pajäk (poljak) m. drvena velika žlica.
Paskīne, f. plur. pir, gozba, što se priređuje prigodom krštenja.
Pästar, pastrà, pastrò, adj. vlažan od znoja i inače (n. pr. košulja, gaćice, odelo i t. d.).
Pēčīt se, imp. kriviti lice prema nekomeu.
Pěskost se, impf. vidi *opēščät se*.
Plesnò, n. stopalo (ispor. Mikl. etym. Wörterbuch sub. v. plesna „planta pedis“).
Padêrčina, f. stariji komad odela, koji nitko neće da nosi, pa ga pokloni nekom drugom, ili uz jeftin novac proda. U prenesenom značenju se ta reč upotrebljava za devojkicu, koju netko zaruči i ostavi.
Pripěćak, (gen. *pripějka*), m. hleb, koji se daje *pećarici* u ime plaće (u ovom mestu samo žene peku hleb).
Prizlīt, pf. potpuno oslabeti u telu.
Prònuta, f. tanko suho gorivo, kojim se užije i potpiruje vatra.
Rašešârit, pf. razgrnuti (vatru).
Ričvät se, impf. rečkati se.
Sazlīt, pf. propasti u telu, oslabeti.
Skrepenīt se, pf. smrznuti se, ukočiti se od zime.
Skrúš, m. skorup.
Slipörīt, impf. slabo videti, žmiriti, škiljiti.
Smañurivät se, imp. postajati manji.
Sprüča, f. i m. onaj koji bez potrebe troši novac ili koju drugu stvar.
Sprücit, impf. trošiti nešto bez potrebe.
Stäk, m. čas, trenutak.
Stěpen, adj. pristao, jak (devojka, mladić, čovek).
Sühor, i, f. suho tanko lišće i granje.
Šábot, imp. tražiti pipajući.
Šeběcot se, impf. teturati se zbog slabosti prouzrokovane bolešću (ili pijanstvom).
Šmanjüra, f. ženska, koja se nečisto drži.
Trüdi, pl m. hemoroidi.
Trütot, impf. teturati se (obično noću, kad se ne vidi).
Tühan, (*tüsam*) adj. malen, veoma malen.
Vajálo, n. mesto na kome se valjaju životinje (magarac i mazga).

Varbéc, adj. osetljiv.

Vardējäk, m. izbočina na koži (obično glave) usled udarca.

Vavlīt, impf. hlepeti, čeznuti za nečim.

Vičėrak, m. mala kućica u polju bez strehe građena od samoga kamenja.

Vīlor, m. vile od drva, kojima se mlate suhe stabljike kojega grma ili stabla, da otpadne lišće.

Zabarjōhāt, pf. slabo pomesti.

Zabatūrīt, pf. ostati malen telom.

Zabuhovāt, impf. reče se o grožđu kad istom počinje zreti.

Začipīčīt, pf. zakržljati.

Zatapjāt, pf. zanemeti.

Zavėznūt, pf. zapasti nogom između dva oštra i nepomična kamena (izraz se upotrebljava za mazgu ili magarca).

Zėzot, impf. potresati telom.

M. Hraste.

1. О темнићком натпису.

Г. Љуб. Стојановић је у првој књизи Јужнословенског Филолога описао један натпис на плочи, по његовом мишљењу из 10—11 века. Г. Стојановић је подробно испитао и описао палеографске и језичке особине у овом важном натпису. Узгред је Г. Стојановић напоменуо да он мисли „да је ова плоча била узидана у олтару на часној трапези, и да су под њом биле мошти десеторице севастиских мученика који се у натпису именују“.

Да је ова плоча била узидана у часној трапези, као што то претпоставља г. Стојановић, врло је вероватно, али да су под њом биле мошти севастиских мученика, то је већ мање вероватно, јер је тешко претпоставити да би у тако рано доба неко имао и интереса и могућности да кости севастиских мученика преноси у наше земље, и то у једно незнатно место. Зашто су на темнићкој плочи урезана имена севастиских мученика може се протумачити и на други начин.

У 20 књизи часописа *Recueil des travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptienne et assyrienne* (1898) објавио је Syace три коптиска натписа код Фараса у Нубији, који су нађени у једној хришћанској цркви. Поводом објаве тих натписа написао је у 21 књизи поменутог часописа (1899, 133—6) Richard Pitschman расправу, у којој је показао како се у тим натписима налази *une longue série de noms de martyrs chrétiens*, а у једном од њих посебно *une partie du catalogue des 40 martyrs de Sébastie, ville d'Arménie*. Пичман мисли да је вероватно, да су та имена неколицине од 40 севастиских мученика урезана од једног Хришћанина *qui aurait voulu donner aux croyants un moyen de se défendre des reptiles nuisibles*. Од 10 имена темнићког натписа — 7 се налазе и у ономе из Фараса.

Пичман истиче да коптиска црква четрдесеторици севастиских мученика „а consacré un culte spécial“ и да „l'emploi qu'on faisait des noms de ces martyrs à des usages magiques paraît avoir été très répandu dans l'Égypte chrétienne.“

Према томе, вероватно је да је обичај употребе имена четрдесеторице севастиских мученика дошао и у наше крајеве, као што се

види, врло рано, и то *као магичка формула*. Том циљу је свакако требало да послужи и темнићи натпис.

N. Bonwetsch је у збирци *Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche I*, 80—4 у студији о тестаменту четрдесеторице севастиских мученика објавио читири каталога са именима тих мученика. Ред њихових имена у тим каталозима није исти. Ја немам при руци ту Бонвечову расправу, али би занимљиво било констатовати, да ли се и са којим од тих каталога слаже ред имена у темнићком натпису.

Св. Сћанојевић.

2. Траг једној Вуковој народној женској песми у књижевности 16 века.

У петој књизи Вукових Српских Народних Пјесама, „у којој су различне женске пјесме“, на страни 392 у државном издању, под бројем 522, налази се и ова песмица, унета из штампане Вукове збирке С. Н. Пјесме из Херцеговине:

Шта је оно славићу?

Славуј, слатки разговоре!
Што није чути пјесне твоје?⁵⁰⁾
Не чудим се све ни теби,
Већ се чудим тој даници,
Што те таји у тамници.
У тамници, у травици,
У зеленој дубравици!

Да народна песма ова није сачувана у првобитној форми, доброј и смисаоној, види се одмах већ и по пометености у садржини њеној. Чудити се даници што славуја крије у тамници у дубравици, још иде; али откуда де га крије у *травици*?

На давнину, од које путујући доспе из Херцеговине у Вукову збирку, могла би упућивати и старичска форма: *пјесна*, примљена, додуше, већ и у народски говор, по коме је и Вук прво издање своје збирке назвао: *Пјеснарица*.

Објашњења пак, и за садржину и за старину, добива ова песмица кад је упоредимо са „Пјесанцом штурку“ дум-Мавра Чавчића Ветранића (*Stari Pisci Hrvatski*, књ. III):

⁵⁰⁾ Припјев уза сваку врсту.

Штурче, слашки разговоре
једа те је која вила
у зелени посрјед горе
чемериком опојила?

Тер није чуши твоје џјесни,
да ме тихо разговори,
од тужице и бољезни
моје срце које гори.

Зач ве зора бијела праска,
а *даница* зове данак,
и жубери птица свака
оставивши ноћни санак;

Само *џјесон* није чут твоју
мимо птице све остале,
ке с *даницом* рајском поју
тер небеску Дјеву хвале.

Драги штурче и љувени,
ако нијесу туге које
у *шравици* у *зелени*
обујмиле срце твоје,

Покомоли мало главе,
помоли се *из шравице*
без прикора и забаве
од небеске згар *данице*.

Ље се чудим шој даници
како тебе с небес згара,
иди се шајиш у шравици,
не кори те и не кара?

Зашто би се пристојало
да те кара, да те кори,
меу створење све остало
твоје џјесни иди не чује.

Тјем се болим и тугују
у жалости рад љубави,
сваке птице гди свуд чују
биљишући по *дубрави*.

И појући бријеме трају
тер краљици свих краљица
у пјесанце хвале дају,
ка је свјетл'ја нер *даница*.

Тјем, придраги, *слашки* штурче,
умоли се жељну мени,
немој тако стати муче
У *шравици* у *зелени*. И т. д.

Да је ова Ветранићева пјесанца, на дугом путу свом од половине 16. века до почетка 19, сачувана бар у овом и оволиком одломку, целом, могла би то чување своје оправдати садржином. Овако крњој и садржином збрканој, како ју је Вук добио из Херцеговине, потребно је друго неко оправдање. По сталном припеву судећи, биће да ју је од заборава спасла само мелодија по којој је *љевана*.

Разумљивије већ је како је из палата, са тараца дубровачких „госпара“, доспела она међу херцеговачке „влашиће“, од којих су неки служили и по дворима и, нарочито, по летњиковцима дубровачких властелина, те имали прилике слушати и своје госпаре кад се веселе и певају, па и запамтити по нешто из тих за њих не потпуно разумљивих пјесанаца њихових, чија би им се мелодија свидела. После би се, пред другим „влашићима“, разметали знањем и госпарских пјесана, и ширили их даље, мењајући их по свом укусу (*славуј м. шшурац*) и схватању.

Д. Косић.

3. Уа!

Монах Комнин и Прокле написали су почетком 15 века у Јањини на грчком језику један спис „О разним деспотима Епира, о тиранину и деспоту Томи и о Комнину Прељубу.“ У томе је спису испричано доба српске владавине у Јањини и околини и испричани су догађаји, који су се тамо одигравали у доба кад су Срби губили и изгубили власт у Епиру.

Спис Комнина и Прокла издан је, по једном Верковићевом препису, у Гласнику 14 (1862; о самом спису и о другим издањима в. К. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur* 1897², 344—5).

Причајући врло опширно о нередима, који су избили у Јањини у фебруару 1379 год., када су и Арнаути били опсели варош, писци кажу како су становници Јањине демонстрирали против Гуле, једног заповедника у вароши. Они су *πορηνάχλων κακῶς τὸν Γουλιᾶν, κατὰ κράτος εἰς αὐτὸν ἐπισπάρμενοι, καὶ ῥοῦα! ῥοῦα! φωνάζοντες...*

Становници Јањине викали су дакле Гули при демонстрацијама 1379 год.: *ρυα!* Од тога *ρυα* постао је без сумње демонстративни узвик *уа!*, који се у Србији тако често и тако радо употребљава.

Да напоменем још и ово. Поп Вук Поповић, описујући Вуку Караџићу, у свом писму од 25 јануара 1855 год. свадбу кнеза Данила прича како је кнез, када је његова невеста дошла близу Цетиња „излетио на коњу, и трком посред војске долетио до своје књагиње и повиче: *frua!*“ (Вукова Преписка VII, 261).

Сш. Сшанојевић

4. Његошев враг са два мача.

И поред свеколиких коментара г. Решетара и помагача му, баш почетна два стиха „Горског Вијенца“:

*Виђи врага су седам бињиша,
Су два мача и су двије круне!*

остала су доскора без довољно примљивих коментара. За први део (седам бињиша) и трећи (двије круне) дао је др. Лујо Бакотић у Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. I, св. 1., на стр. 138. цитирајући један став из Историје Средњег Века од Виктора Дирија, објашњење, довољно убедљиво. Питање је сад још, из које је *књиже*, ван Диријеве, могао Његош наћи те податке о Тур-

гул-беговом крунисуњу и огртању бињишима. Остала су необјашњена још *два мача*. Тумачење г. Решетара, као да се то тиче владе султанове над земљама два континента, Азије и Европе, чинило ми се увек да је мање-више натегнуто (јер би управо требало *три мача*, због Африке) и да би се могло пре тицали двеју круна, и надао сам се да ће се и ту наћи неко простије, реалније објашњење.

Кад сам г. 1920 у Сарајеву, у Земаљском Музеју, у одељењу за старинско оружје и ратна знамења, видео један „дервишки“ барјак, на коме је у оквиру од некаквих натписа извезен као грб *двокраки мач на једном балчаку*, сетио сам се Његошева „врага су два мача“ и помислио да је такав барјак, с таквим грбом, могао врло лако видети и сам песник Горског Вијенца, међу трофејима које су Црногорци доносили на Цетиње.

Ипак, то још није сасвим поуздано. Ако би заиста и то био грб турски, мораће се наћи потврдна трага томе и у литератури, нарочито литератури могућно приступној и Његошу. И нисам се преварио. Има наиме, у Христифора Жефаровића Стематографији, међу осталима, и грб „Турције“, и на њему је између звезде и полумесеца нацртан тачно онакав исти *двокраки мач*, односно *два мача на једном балчаку*, и испод њих су ови стихови :

Мѣч свѣбѣ дѣржитъ Турска свирѣпа рѣкоу

Казнь ѿ Бѣга послѣннѣ видимъ ѿ ѡбою.

Ѣднимъ блѣга востѡчна себѣ присвоѣтъ

Дрѣги^М покѡй зѣпднѣй нѣгло разорѣтъ.

Популарност Жефаровићеве Стематографије, која је за годину дана, и то још 1741, доживела два издања; чијим се грбом за „Тривалију“ послужила и Карађорђева Србија; за чије је грбове знао и Сима Милутиновић, учитељ Његошев, те их описује у „Трагедији Обилића“, писаној у Црној Гори, год. 1827., — вероватно је била и толика још, да је за грбове у њој нацртане могао дознати и песник Горског Вијенца, кнез и владика Црне Горе, народољубац и ревностан читач и скупљач књига, првенствено о славној прошлости народа нашега. Па кад је имао и ону, старију још, и рукописну „Повест о боју на Косову“, (о томе други пут више), сасвим је вероватно да је имао и штампану (управо у меди резану па отискану) Стематографију Жефаровићеву, и по њој створио слику свога „врага су два мача“.

Д. Косић.

5. Пуци га!

У неким нашим крајевима, када хоће неко псето да надражи на некога, виче му: *Љуци га!*

Можда тај узвик стоји у вези са узвиком, који се помиње у једној анегдоти, што је прича византиски историк Јован Кинам у другој књизи своје Историје царева Јована и Манојла Комнина. Кинам наиме прича, како је за време другог крсташког рата владао велики антагонизам између Немаца и Француза, и како су једном приликом (1147 год.), Французи довикивали Немцима: Πούτζη Ἀλαμανέ! (Cinnamus, Ed. Вop. 84). Кинам излаже затим подробно, да је тај подругљиви узвик постао због тога, што су се Немци борили већином пешице и што је француска коњица била надмоћна. Али тумачење Кинамово је сасвим нејасно, и по њему се не види ни како је постао онај узвик ни шта он управо значи.

Диканџ је у своме коментару на Кинама изрекао мишљење (I. с. 332) да је πούτζη = pousse = insta, curra, propeга Alemanne! — и према томе: пуци га! значило би управо: трчи за њим. Има о томе и других тумачења, али ово је највероватније (Ср. и F. Chalandon, Jean II Comnène et Manuel I Comnène, 1912, 307—8).

Сш. *Станојевић*.

6. И накрпат ситно арнаутски.

У дивној песми Вукове збирке о Бановићу Страхини бунило ме увек нешто нејасно место у говору јунакову:

Могу турски и могу мановски,
И арапски језик разумијем,
И *накрпаш* ситно арнаутски.

Да ли је то инфинитив *накрпаш*(и) т.ј. не умети говорити течно него као крпарећи појединим речма, или *на-крпаш*, прилог за начин (као напр. *на-паметш*, *на-изусш*) са истим значењем: крпарећи. Из прилога тајним језицима г. Симе Тројановића (Ј.Ф. књ. V. стр. 223) види се да се у приштевском грнчарском тајном језику место Арнаутин каже *Крпашин* (или м Арнаут — *Крпаш*?). Значи да се и у песми Вуковој очувала реч из тајних језика, и то из језика онога краја у коме су везе нашега народа са Арнаутима чешће и тешње, те је ту та тајна реч постала већ и јавна, па тако позната и даље међу народом нашим.

Наведени стих би дакле значео, не: могу којекако крпарећи говорити и арнаутски, него, напротив: Могу говорити и арнаутски баш онако *по арнаутски* ситно!

Д. *Косић*.

1. Два пољска јубилеја.

Јан Розвадовски.

Ове године (1927) претставници пољске науке прославили су два јубилеја који су и за нас од значаја: Јана Розвадовског, данашњег претседника Пољске Академије Наука, који је навршио шездесет година живота и који се већ четрдесет година неуморно бави лингвистиком, и Јана Лоса, академика и професора Краковског Университета, који се са успехом бави историјом пољског језика и који пољску филологију предаје на Јагелонском Университету 25 година.

Већ много година ради у Кракову један мали круг научника који се бави проучавањем на првом месту пољског језика, а затим и словенских језика уопште. Тај круг чине г. г. *Розвадовски, Лос и Нич*. Најстарији по ралу у Кракову и њихов духовни вођа био је од почетка и остао је стално Розвадовски. Није ми намера да оцењујем заслуге ове групе вредних, заузимљивих и оданих људи проучавању свога матерњег језика и подизању лингвистичких студија у Пољској. Али је несумњиво да су они те студије у Пољској тако усавршили и тако подигли да она данас у том правцу заузима прво место међу словенским земљама. Само још знатно раније него што је краковска лингвистичка школа отпочела свој рад — Јан Розвадовски својим личним радом крчио јој је пута и сам се истакао међу савременим лингвистима као човек несумњивога лингвистичкога талента и изванредно широкога интересовања и знања.

Родио се 7 децембра 1867 године. Бавио се у почетку свога научног спремања класичном филологијом, па је после својих студија у Краковском Университету (1885 — 9) отишао у Немачку, у Лајпциг, у средиште тадашње лингвистичке науке целог света, где се налазио познати слависта Август Лескин, највећи претставник тадашње „младограматичарске“ школе Карло Бругман и Зиверс, врло истакнути германиста и фонетичар. Ту је Розвадовски добио широки лингвистички интерес и почео се бавити упоредном граматиком индоевропских језика коју до данашњег дана није напустио. Он је само проширио своје интересовање у два правца. Са упоредне граматике индоевропских језика прешао је на упоредну граматику словенских језика, а одатле на проучавање особина и историје пољског језика. Може ли се замислити шира спрема и дубља ерудиција за проучавање једног језика који припада индоевропској групи језика! Ако томе додам да је Розвадовски у исто време добар аналитичар и фини дух уопште, онда ће бити јасан

свакоме онај значај који Розвадовски има у овом делу пољске науке. Други правац, у којем се Розвадовски развијао стално, — јесте философска граматика. Добро је позната његова књига (на немачком језику) у којој је изашао против Вунтових схватања неких језичких питања (образовања речи); али не само психолошком страном појава, него уопште и принципском (све до глотогоношке стране њихове) он се радо бавио и изразио је неколико интересантних глава из науке о општем развјетку језика. Г. Розвадовски претставља једног од највестранијих, најпотпунјих лингвиста данашњег научног света. Велики углед који он има у своме народу потпуно се оправдава његовом солидном дугогодишњом репутацијом одличнога научника коју има у научним круговима целог света.

Ове научне особине и друге, које нису још споменуте, дале су права уредницима великог зборника расправа у част Ј. Розвадовског да кажу да он спаја у себи особине других двају крупних научника пољских: Александра Брикнера и Ј. Бодуена-де-Куртене.

Овој страни научних послова и научничких врлина придружују се и необично привлачне особине Розвадовског као човека. Отмен и срдачан, широк и хуман, он је привезао за себе симпатије свих оних који су са њим радили и који су имали част да се са њим упознају. Срећан, уравнотежен, са словенском осећајношћу и са мало болним изразом, који је на њему живот оставио, он је био окружен стално онима који су га дубоко поштовали и волели. Иако знатно старији од неких од њих, он је умео бити у исто време свима и друг и учитељ. Тако је он био у правом смислу речи духовни вођ њихов.

Колико је он омиљен међу пољским стручњацима и колико је цењен уопште у научноме свету, види се по зборницима који су изашли у његову част. Под називом *Symbolae Grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski, Volumen I-II, Cracoviae 1927/28*, изашао је први део расправа научника из области опште лингвистике, индоевропске лингвистике и сродних научних области. У том је делу 29 расправа. У другом, много већем делу има 50 расправа из области: балтиско-словенских језика, словенских језика и пољског језика. Од наших научника учествују у овом зборнику г. г. С. Куљбакин, А. Белић, Ст. Ившић, К. Оштир и М. Будимир. Нема сумње да ће овај зборник Ј. Розвадовскога, поред тога што ће сведочити о поштовању и љубави према овом ретком човеку и научнику, бити ризница нових погледа на најразличнија питања индоевропске и словенске лингвистике и будити и у будућим поколења осећаје поштовања према ономе ко га је својим угледом потстакло. У њему се налази и исцрпна библиографија свих радова слављеникових.

А њему, слављенику, г. Јану Розвадовском, за његов досадашњи рад, шаљемо своје најискреније осећаје признања и поштовања. Нека му Бог да још дуго својим просвећеним и хуманим духом светли у данас већ великој групи пољских лингвиста обасјавајући све шире видике наше науке.

А. Белић

Јан Лос.

Старији од проф. Розвадовског по годинама, али млађи по раду своме у Краковском Универзитету, Јан Лос је један од најистакнутијих „полониста“. Свих пет университета пољских (у Кракову, Лавову, Познању, Варшави и Вилну) удружили су се да достојно прославе јесенас двадесетпетогодишњицу професорског рада Јана Лоса у Јагелонском Универзитету у Кракову. Том приликом издали су велики зборник расправа под називом: Радови из пољске филологије (Prace polonistyczne) посвећене Јану Лосу (Варшава, 1927, изашло као XII књига Prace Filologiczne, XXVII + 610). У зборнику су искључиво радови „полониста“; отступање од тога учињено је свега у два случаја. Допуштено је Г. Иљинскоме као некадашњем ученику Лосовом да да свој чланак и г. Ван Вејку као староме сараднику Prace Filologiczne. Одатле је јасно да се готово искључиво у овом великом зборнику налазе радови о пољском језику.

Јан Непомуцен Лос се родио у Кељцима 14 маја 1860 г. Студирао је у Петроградском Универзитету под руководством В. Јагића, В. Ламанског и И. Минајева од 1881 — 1885 словенску филологију и упоредну граматику. После свршених студија у Петрограду био је две године на научном путовању у Паризу, Фрајбургу, Лајпцигу и Берлину. 1890 године постао је доцент Петроградског Университета у којем је провео до 1902 год., предајући пољски, чешки и српски језик. Од тога времена отпочиње се његов рад у Јагелонском Краковском Универзитету.

Јан Лос развио је у току времена у Пољској необичну енергију у своме раду, удубљавајући и ширећи стално свој научни интерес. Иако му је данас близу седамдесет година, он је пре кратког времена почео издавати целокупну историску граматику пољског језика и издао је досада од ње три књиге (наука о гласовима, образовање речи и флексију). Нема никакве сумње да ћемо ускоро добити и синтаксу, јер је Лос имао већ раније опсежних радова из синтаксе.

Интерес је код проф. Лоса подељен подједнако на филолошке и историске (лингвистичке) теме. Он је издавао много пољских споменика и написао је Преглед старопољских језичких споменика до год. 1543; сем рада на синтакси, испитивања сложених речи у пољском језику, он се бавио много и пољском метриком. Издао је још и граматику старословенску и „Кратку историску граматику пољског језика“ и Пољски Правонис. Сва се његова дела одликују акрибијом и солидношћу. Морам поменути још и његов диалектолошки рад (Опочињски говор и довршење издања Карловичевог Речника Пољских Говора). На послетку, као круна његових радова и огледало онога што му је у обилном раду најмилије, биће вероватно старопољски речник који спрема. Он је у исто време и један од вредних сарадника Пољске Академије и оснивач, заједно са Ничом и Розвадовским, Славистичког Годишњака и врло корисног часописа за ширу публику под називом „Пољски Језик“. Потпуни списак његових радова наћи ће читаоци у поменутом зборнику на стр. XIII-XXVII.

Јан Лос је врло савестан и врло солидан научник. У пословима оне врсте које он ради то много значи. Својим дугогодишњим радом он је показао до каквог полета и развитка може доћи усталаштво, праћено великом љубављу према матерњем језику, добром спремом и уређеним смислом за филолошке и лингвистичке радове. Ми се са радошћу придружимо ономе слављу које му је приредило пет пољских универзитета, са жељом да јубилар са досадашњим успехом заврши започета дела и оствари она која је замислио. Ми смо уверени да ће од њих имати подједнако користи како наука о пољском језику тако и словенска филологија уопште.

А. Белић

2. † Д-р Владимир Мажуранић.

Иако је био правник по образовању и високи сутски чиновник по струци, ми бележимо овде његову смрт као човека од значаја за нашу науку. Мажуранић је издао своје познате *Prinose za hrvatsko-povjestni rječnik* (Zagreb, '1908-1922, izdala Jugoslovenska Akademija znanosti i umjetnosti, XIX + 1756 i Dodatci uz prinose etc., Zagreb, 1923, XVI + 74).

Родио се 16 октобра 1845 у Карловцу. Свршио је правне науке и био је чиновник различних судова, док није као претседник Банског Стола у Загребу пензионисан 1913 г. Умро је у Загребу 17 јануара 1928.

Он је био из познате породице Мажуранића (из Новог у Винодолу) које у Новоме називају још и данас по староме презимену Јанковићима. Отац му је песник Иван Мажуранић. Цела се ова породица одликује особито живим осећањем за народне особине, језик, обичаје и т. д.

Мажуранићев речник није дело школованог филолога; зато не треба ни тражити од њега систематског излагања, историске перспективе и т. д. Али материал у њему врло је и обилан и интересантан. У тумачењима има много непотребног, па и у цитатима; али и када се све то одузме, остаје једно дело од вредности које ће још дуго времена узимати у руке са коришћу за себе и филолог, и правник, и историк, и сваки онај коме је драга прошлост наша; нарочито су интересантне чакавске и кајковске речи, које је Мажуранић добро познавао.

У њега је било увек живо језичко интересовање, тако да се у речнику радо задржавао на развиту значења речи, чак и облика и других језичких особина. Зато находимо код њега често и тамо какву важну појединост, какво корисно зрнце где по истакнутој речи то не бисмо очекивали.

Тако улази покојни Мажуранић у ред људи који имају несумњивих заслуга за познавање нашег језика.

Нека му је светао спомен међу нашим заслужним лексикографима!

А. Б.

1.—DR BRANKO MILETIĆ, O srbochrvatshých intonacích v nářeči štokavském. Sur les intonations serbo-croates dans le dialecte štokavien 1926. v Praze. Изашло као XIV св. научне колекције под називом: *Facultas philosophica Universitatis Carolinae Pragensis*, под називом: *Práce z vědeckých ústavů*. 60 + 40 таблица, са 103 фотографије гласовних дијаграма.

Ову расправу из експерименталне фонетике израдио је г. Б. Милетић у лабораторији за експерименталну фонетику проф. Ј. Хлумског у Прагу, од 1923—1925 год.

За предмет свога испитивања узео је г. Милетић свој изговор акцената (под знаком *M*), изговор акцената А. Обреновића из Г. Милановца (*O*), Војислава Семиза из Мостара (*S*) и Р. Плаовића (*P*) са Уба. Најисцрпније је изнео, наравно, свој изговор. Он је родом из Осека у Славонији; ту је учио и средњу школу. Мати му је из Д. Михољца у Славонији, а отац из Карлобага у Приморју. Ово је потребно да знамо да бисмо могли одредити диалектолошку вредност материјала који нам даје. Изговор осталих објеката, нарочито Семиза, изнесен је у недовољној мери, тако да ће, у овом правцу, бити потребна даља испитивања. Иако је Обреновић родом из Г. Милановца, он је учио средњу школу у Београду, и несумњиво је да се у његову говору осећа утицај београдског изговора. То исто, само у још већој мери, вреди за Плаовића. Иако је рођен на Убу (са мајком из Обреновца, а оцем са Уба), он је провео највећи део живота (од 6-те године) у Београду, тако да се и од њега не може очекивати типичан изговор северозападне Србије. Уосталом, све ће се то видети из анализе података Милетићевих, који нам пружају много интересантног и у диалектолошком правцу.

За проучавање мелодије и интензивности (музичке и експираторне стране) акцената употребљена су два перца, једно за струју кроз нос, а друго за струју која пролази кроз уста. Ово друго је било притврђено за фонографску мембрану, удешену за записивање говора. Левак за говор био је притврђен за горњу усну, тако да је доња усна била потпуно слободна. За носну струју је био употребљен Русло-ов добошић са каучуком за примање струје. Као регулатор био је употребљен дијапазон са обележавањем 200 дуплих треперења (*v. d.*).

При ограничавању на записима засебних гласова Милетић се послужио принципима Русло-а (*Principes II 1059—1060*) и Хлумскога (*Revue de Phonétique, 1912. 80*). Милетић се (као и његов учитељ Хлумски) не слаже са ограничавањем самогласника код *Еглома* (исп. *Beiträge zur Phonetik der serbischen Sprache*, стр. 12, *Le Monde*

Oriental XI, 1917), које обухвата и сугласнике који претходе самогласницима.

Мелодију самогласника на записима мерио је г. Милетић на микроскопу. Да би интензитет могао бити тачно одређен, М. је узимао увек исте самогласнике. На дијаграмима, на којима су квадратићима обележени микрометрички делови, горњим кривинама означаје се мелодија, а доњим — интензивност. Са леве стране су бројеви којима се означају, већим цифрама — периоди микрометричких делова, а мањим — величина интензитета по познатој формули $\frac{a}{t}$ (однос амплитуде према времену).

Мерио је речи једносложне, двосложне, тросложне и четворосложне, и то изговорене засебно или у реченици. Засебне речи су тако изговорене као да су на крају реченице.

Највећи број примера Милетић даје за „, и то за то што је питање о томе акценту у фонетичарској литератури, нарочито последњег времена, најспорније.

Број употребљених речи за ову расправу врло је велики (988); али је писац за дијаграме које даје могао употребити само један део те грађе, наравно најкарактеристичнији. Да би се могли његови дијаграми верификовати, он износи такође извештај број репродукованих записа.

Све се ово тиче технике посла. Специалисте на овоме пољу одредиће њену вредност. Међутим мене се на овоме месту тичу резултати до којих је г. Милетић дошао. Јер ако је несумњиво да се према методу употребљеном за послове ове врсте може говорити о резултатима до којих је писац могао доћи, тако исто је истина да се према резултатима до којих је он дошао може судити и о вредности метода.

Са те стране ја могу рећи да рад г. Милетића претставља користан прилог нашој науци. Јер оно што се чује *добрим ухом*, мора бити потврђено и добрим апаратом и добрим методом. Тако је у овом случају. Истина, у одређивање фонетске вредности гласова и акцената фонетичари уносе често и своје индивидуалне особине; али и у записе апарата улази много што-шта чиме се јединство мелодије звука нарушава. Према томе, у оба случаја оно што је наносно или споредно треба умети одвојити од онога што је типично или што је главно. Зато и за једно (бележење гласове и акцената по артикулацији или по висини звука) и за друго (апаратске записе) треба имати много искуства које може дати само обилат рад.

Почетак фонетичарског рада који видимо у овој расправи г. Милетића даје нам оправдану наду да ће у њему наша наука добити савесног радника на овоме пољу. Пре њега је радио у том правцу код нас г. М. Ивковић. У Скопљу је он створио малу лабораторију за оваква испитивања. То је потребно продужити и развити.

Пре него што пређем на дискутовање резултата г. Милетићевих, поменућу да је он додао на крају своје књиге, за странце и оне

који не знају чешки језик, кратак преглед својих резултата на француском језику (*Sur les intonations serbo-croates dans le dialecte štokavien*, 54—60); али, по себи се разуме, тај преглед не може заменити сам текст његове расправе.

Он се задржавао, као што рекосмо, пре свега на „примарним акцентима“, т.ј. на $\grave{}$ (стр. 9—20) и $\acute{}$ (стр. 20—24). За кратки низлазни акценат он је проучио 415 примера, од којих је дао примере за изоловане речи на 79 дијаграма, за речи у реченици — на 8 дијаграма.

У засебним речима г. Милетић налази двојак изговор краткога низлазног акцента: а) једнаки (равни) тон (главни део је једнак, па се затим спушта) или б) тон који опада од почетка до краја.

Г. Милетић, који је такав изговор испитао нарочито код себе (в. стр. 10), сматра да је први карактер низлазног акцента *шипичан*, и да се он јавља онда када се тај акценат изговара потпуно нормално, „здро“во. Он наводи и једно посматрање о себи које је врло интересно. Када се није добро осећао, његови су низлазни кратки акценти показивали падање (спуштање) од почетка до краја, а када се опоравио, он је могао констатовати да његови низлазни акценти показују равни тон у већем или мањем делу акцента, и тек при крају — опадање (за већину примера он то наводи у $\frac{1}{8}$ до $\frac{7}{8}$ самог вокала). То исто он налази и код осталих својих објеката (*P O* и *S*).

Тај једнаки или равни тон може имати и малих модификација. Пре равного тона који је у главном делу вокала може бити и неколико виших вибрација или чак неколико вибрација које се пењу (расту). Супротно Егблону, Милетић није нашао да различни сугласници испред и иза наглашеног слога имају такав утицај на природу кратког низлазног акцента да се она, ма у ком правцу, осетније мења.

Резултате до којих је дошао у испитивању засебних речи Милетић примењује на особине поменутог акцента у речима употребљеним у реченици. У почетку реченице, када се реченични акценат пење, равни се део низлазног кратког акценте продужује, а низлазни скраћује; број узлазних вибрација се повећава; у реченици испред запете број узлазних вибрација бива још већи; међутим на крају реченице, где реченични акценат пада и губи се, губи се све више и једнаки тон низлазног кратког акцента, и низлазни карактер његов — појачава се. На тај начин, природа низлазног акцента у изолованим речима била би у пуном складу са природом реченичног акцента код г. Милетића.

Г. Милетић мисли да би се на основу ове двојачке природе кратког низлазног акцента („болесне“ и „здраве“), коју је он констатовоо код себе и својих објеката, могло помирити мишљење научника који су досада говорили о природи тога акцента. Тако, он мисли да се низлазни карактер тога акцента — који налазе научници као Ковачевић, Шајковић, Решетар, Микола, Лескин и Вондрак (стр. 14), а биће их још, у нашем $\grave{}$ — може објаснити

његовом природом на крају реченице, а његов једнаки или равни тон — који находе Сторм, Боаје, Готио и Брок — типичним особинама тога акцента које је он утврдио. Са тим он доводи у везу и моје мишљење о двојској природи акцента ". Исп. у његовом француском тексту: „ainsi est résolue la question de la forme de l'accent " qui d'après les uns.... serait descendant, d'après les autres droit ou presque droit... La double forme de l'accent " n'est pas inconnue à M. Belić, mais il considère comme typique la prononciation fortement descendante (à Dubrovnik, dans le nord-ouest de la Serbie et en Bosnie), tandis que la mélodie droite qui s'entend à Belgrade et dans d'autres dialectes serbo-croates, ne serait pas typique".... (стр. 57—58).

Са овим разлагањима г. Милетића ја се, на основу свога искуства и на основу посматрања поменутог акцента, — не могу сложити. У овом питању, као и свима другим ове врсте, треба разликовати две ствари: прво, посматрања самога г. Милетића, и, друго, примену тих посматрања за објашњавање посматрања других или чак опште природе наших акцената.

Цело испитивање г. Милетића улива ми толико поверења да ја не сумњам у тачност његових констатација, нарочито ја не сумњам у тачност оних констатовања која је вршио на себи. Јер та је посматрања он могао верификовати својим језичким осећањем. То је тако важна околност да она готово искључује могућност погрешке. Ја мислим да је за извежбаног посматрача језичко осећање довољно да у *себи* изговори неки звук, па да ипак осети његову природу.

Према томе, ја не сумњам да има крајева у којима је главна природа " у равном тону који се на крају спушта; то спуштање на крају реченица, под утицајем општег реченичног акцента, може бити јаче него у почетку или у средини реченице. Тврђење г. Милетића да је низлазна природа тога акцента била јача у његову изговору када се није добро осећао, ја бих, као и на крају реченица, тумачио пре *активним* утицајем болесничког расположења него ли недовољном енергијом са којом се тај акценат изговарао.

Истина је да г. Милетић, да би показао да је његов изговор и географски општији, наводи и изговор *Р О* и *С*; али материјал *С* је потпуно недовољан, *Р* и *О* су провели велики део живота у Београду у којем се " заиста тако изговара (т. ј. са некарактеристичним спуштањем; в. ниже).

Сасвим је, по моме мишљењу, друго питање, који је од поменутих два акценатска типа типичан за наш језик. За то су потребна нова испитивања, потребна је потпуна систематика факата. По моме мишљењу, према изговору " ми имамо двојких штокавских дијалеката, не рачунајући, наравно, говоре који немају сва четири акцента: са врло изразитим низлазним карактером низлазног кратког акцента и са мање изразитим низлазним карактером његовим. Први су дијалекти типичнији (они су у горњем цитату Милетићеву у општим цртама означени); људи са таквим акцентом врло се лако распо-

знају од осталих и мени је било увек лако да и само на основу низлазне изразитости тог акцента одредим, у општим цртама, крај одакле је дотични човек. Али једно је за мене поуздано. Низлазност "у многим диалектима нашим није његова „патолошка“ особина, његово „болесно“ стање, него његова физиолошка црта којом је он *дубоко* прожет. У редукуцији тог падања и прелазу низлазног карактера тога акцента у равни и низлазни ја видим, за овај мах, новију црту развитка тих говора, која се развија у источним или екавским говорима. Милетићев би говор, будући екавски, ишао у ову групу. Уосталом, за тумачење црта његова говора могло би бити и других разлога.

Други низлазни акценат иде код г. Милетића паралелно са кратким, само је разлика међу њима у томе што је код дугог низлазног акцента низлазни део, наравно, знатно дужи (стр. 20—24); али и ту имају два типа (равни део и низлазни или постепено опадање од почетка до краја). Као и код кратког акцента, Милетић налази да почетак реченице појачава равни део акцента (који може бити и делимично узлазан), а крај реченице — низлазни део његов.

О варианти тога акцента са два музичка врхунца — како о њему говоре Сиверс и Егблом — г. Милетић говори врло мало. Он примећује да је тако нешто нашао само у два примера од 119 (стр. 22), тако да је то или врло ретка особина \curvearrowright или да се само случајно или изузетно јавља. Ја се са њим слажем у томе. По мојим посматрањима чешћи је случај да се у томе делу нашег дугог низлазног акцента јавља слабо експираторно појачавање струје (према томе, пре други експираторни врхунац).

Ја бих рекао да реченични акценат на дуге акценте наше има мањи утицај него ли на кратке; али је несумњиво да се и дуги акценти у реченици под утицајем реченичног акцента или појачавају или да слабе. Па ипак ово укрштање реченичног и речног акцента не иде, ја бих рекао, никад тако далеко да се природа дугих низлазних акцента мења у узлазне.

Акценат \backslash у већини је изолованих речи узлазан, од почетка до краја, или махом узлазан или узлазан са равним крајем, који чини $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{2}$ самогласника, или узлазан са кратким спуштањем на крају; у извесном броју случајева, нарочито у средини речи, акценат је овај раван, са дужим или краћим падањем на крају. Али се и у овим случајевима тај акценат не једначи са \backslash , јер између њега и потоњег слога интервала је врло кратка (знатно краћа него ли код \backslash) и, у исто време, почетак потоњег слога или је на истој висини као крај \backslash или је чак и виши, што никада не бива код слога иза \backslash .

Све су ово, по моме мишљењу, тачна опажања, која су била и досада позната. Само бих ја у овим различним типовима кратког узлазног акцента видео увек *исти* кратки узлазни акценат, типично или нетипично изговорен. Али ма како тај акценат био изговорен, он се *никада* не меша са \backslash , јер је однос другог слога према наглашеном и по висини тона и по интервали *шако шийчан* да је

удаљеност између " и ` у говорима у којима се ти акценти чувају још *увек* врло велика.

Када се говори о овим акцентима, има извесних ствари које треба нарочито поменути. По мојим опажањима, има тројаквих што-кавских говора међу онима који знају за правилну употребу кратког узлазног акцента.

а) Говори у којима је узлазни карактер тога акцента доста слаб, тако да чини врло често утисак потпуно равнoг тона (такав је изговор тога акцента у београдском говору доста обичан). У тим говорима висина тона потоњег самогласника или је на висини завршног дела узлазног кратког акцента или је нижа од ње. Мислим да је такав акценат у Обреновићеву (О) изговору (стр. 29) и да се такав изговор код њега образовао у Београду. Али ипак не треба мислити да се тај изговор једначи са изговором ". Напротив! Људи који су са територије других говора (тимочког или косовско-ресавског) и који у Београду и по другим местима где се тај акценат добро изговара живе не могу и после двадесет година живота у њима да га изговоре, већ стално место ` изговарају свој ".

б) Говори у којима је увек узлазни карактер ` врло типичан, како у првим слоговима речи, тако и у осталим у којима тај акценат може стајати. У тим говорима почетна висина потоњег слога *увек* је нижа од завршног момента узлазног кратког вокала. Овим говорима припада северозападни део Србије, а и други крајеви наше земље. Ја мислим да Плаовићев изговор (Р) претставља, у главном, тај тип (он је са Уба). Отуда и долази она једноликост његова изговора коју је констатовао г. Милетић (27).

в) Говори у којима је узлазни карактер ` добро развијен, али у којима *каш* када почетак потоњег слога може бити виши од краја слога под акцентом `. Ја сам слушао често овакав акценат у нашим војвођанским говорима; он се нарочито јасно чује када је потоњи ненаглашени слог дуг. Таким говорима припада Милетићев изговор. Има говора где је много чешће потоњи слог виши од наглашеног и у којима је висина потоњег слога према претходном наглашеном знатно већа него у поменутиим војвођанским говорима. Такви су јекавски говори Лике и Крбаве. Можда се, донекле, и они огледају у изговору Милетићеву, чији је отац из Карлобага.

У овоме правцу остаје широко поље за испитивање. Али ова три типа у погледу употребе ` тако се јасно разликује ухом — да је тешко преварити се у њима.

Зато што су претставници различних ових диалекатских прелива давали материјал различним испитивачима и потекла су различна мишљења о томе акценту.

Ја сам рекао да се у диалектима у којима се акценат ` изговара на један од показаних начина — тај акценат не меша са ". Међутим, по мом мишљењу, г. Милетић је сасвим тачно забележио и у изговору Обреновићеву и у изговору Плаовићеву (исп. код њега стр. 26 и 29) да у двосложним речима са кратким слогом `

прелази увек у “. То и јесте основна црта београдског говора: *жѣна, вѣда, пѣшок, сѣсѣра* и сл. коју су они, обојица, примили живећи и учећи се у Београду. Али ја не мислим никако да ти примери београдског говора показују да се акценат ` у њему меша са “, јер се у свима другим случајевима изговор ` чува.

Београдски акценат, као акценат и изговор свих великих центара, зависи од народних диалеката који се налазе у његовој близини. Ја мислим да је ту црту унео у београдски говор — косовско-ресавски који га са истока заплъскује. Јер то је једна од основних особина тога говора: да се “ преноси са крајњег кратког слога на претходни у облику “, дакле: *вѣац, вѣда, сѣсѣра* ит.д. Да је то могућно и вероватно, види се по томе што је косовско-ресавски говор унео још једну своју црту у београдски говор: скраћивање *ненаглашених дужина*. Исто онако као и у косовско-ресавском говору, говори се и у Београду: *рѣку: нѣ рѣку, сѣдѣшина: сѣдѣшнѣ м. нѣ рѣку, сѣдѣшнѣ*.

Због тога ја мислим да има г. Милетић право кад претпоставља да је *ѣдра* у његову изговору постало морфолошким путем, т.ј. под утицајем акузатива или слично.

У говорима нашим има много особина које се налазе у вези са акценатом `. Ја сам имао прилике да забележим у говорима северозападне Србије да је ` у двосложним речима са крајњим кратким слогом знатно дужи од тога акцената у тросложним и вишесложним речима, на пр. *на кѣњу* је врло блиско *на коњу* у Поцерини или Мачви, али није са њим идентично; међутим у *држава, лѣпѣша, мѣшица*. *учиѣљица* и сл. ` има нормалну краткоћу. Још је већи значај акцената ` и “ за одржавање потпуне дужине или полудужине потоњег слога: исп. *видѣм* и *држѣм* (или *држѣм*) и сл. у говорима Поцерине и Мачве и сл. Уосталом, главни интерес г. Милетићев везан је за тонску или музичку страну акцената.

Опис дугог узлазног акцената сличан је са описом кратког узлазног (стр. 33—38), само са том разликом што је овде код свих објеката узлазни карактер врло типичан. Само на крају реченице, под утицајем реченичног акцената, тај акценат може добијати и равнији карактер, па и нешто спуштања на крају, али ипак и тада не прелази у \frown , разликујући се од њега односом према себи потоњег ненаглашеног слога и немањем интервале (која је увек велика код \frown , т.ј. између њега и потоњег слога).

Писац даје једну примедбу о слоговима пред акценатом. Он мисли с правом да су ти слогови низлазног карактера.

Г. Милетић се тако исто задржава на одређивању интервала међу наглашеним и ненаглашеним слоговима, поредећи своје резултате у овом правцу са дојакошњим (стр. 38—52). Ту има и ситних добрих примедба; али нема ничега што би претстављало нарочит интерес. Резултати Милетићеви слажу се, у главном, са оним што смо и досада знали о томе односу.

Као што сам рекао, главну пажњу г. Милетић посвећује тонској или музичкој страни наших акцената; на експираторној страни

он се задржава само врло мало (52—53). Али и ту се налази, по моме мишљењу, једна добра констатација, коју је могао обрадити и исцрпније, а то је: да у акцентима ` и ' експираторни карактер расте само до половине тих акцената, а да затим опада. Ја сам, у своје време, као што и Милетић помиње, то *нарочито* истицао, због тога што сам сматрао да је *што једна од врло важних особина наших узлазних акцената*. У ` и ◡ експираторне страна иде паралелно са тонском, а у ` и ' она иде паралелно само до половине тих акцената, а од половине — у супротном правцу. Ја мислим да је то и утицало да и тонска страна *иође* у неким случајевима до извесне мере за експираторном.

Мислим да сам овим исцрпао главне тачке ове студије. Оне побуђују на размишљање о многим другим питањима која су у вези са нашим акцентима; оне тако исто побуђују у нама и жељу да г. Милетић ускоро продужи, у још већим размерама, своје студије и пружи нам, у току времена, фонетику наших говора утврђену овим методима научних испитивања. Јер тек онда када језички материјал будемо имали свестрано проучен, моћи ћемо извршити и свестрану примену његову на историју нашег језика и лепо разумети његове савремене особине.

10.-VIII-1927,

А. Белић.

2. — Dr FERDINAND LIEWEHR, *Zur Chronologie des serbo-kroatischen Akzentes*. Prag 1927. 1—45.

Г. Ливер је узео као предмет своје дисертације хронологију српскохрватског акцента од најстаријих времена до данас. То је тако опширно питање да оно обухвата управо све што је у овој области урађено и тражи још на сваком кораку нова испитивања.

Утврдити шта припада, у акценатском правцу, прасловенском језику, шта припада заједници словеначког и српскохрватског језика — једно је од врло сложених питања. Ја не замерам г. Ливеру, који је почетник, што ово није могао савладати; али морам рећи да је његова ситуација погоршана тиме што се у овим питањима сувише ослањао на радове проф. Вондрака, а нарочито на његове последње радове. Затим се осећа да писац ове расправе није стигао или није имао могућности да проучи много специјалних испитивања. „In vielen Punkten hatte ich gern mehr geboten, doch sind mir mancherlei Spezialuntersuchungen, derer ich zu diesem Zwecke bedurft hätte, unzugänglich geblieben“ (стр. 7), вели он сам. Ја не знам да ли он осећа сав домамај тога факта.

Али ако не могу и не желим замерати писцу што се није могао наћи у сложеним питањима старијих епоха словенских језика, ја мислим да је и хронологија српскохрватског акцента била врло захвална тема за студију ове врсте. Али тада је требало узети све српскохрватске дијалекте, и чакваски дијалекат (у свима његовим деловима), и посавски штокавски, и остале старије и новије штокавске дијалекте. Јер и чакавски дијалекат, баш за хронологију

српскохрватских акцената, пружа много интересантног. Узмимо на пр. његов ". Познато је да кад се слог са тим акцентом дуљи, па био он од скраћеног ' или стари кратки акценат (*stārac*: *stārca*, *divójka* ит.д.), — он даје увек чакавски акценат '. Било је потребно показати хронолошко место посавског акцента међу осталим штокавским диалектима, с једне, и целокупношћу чакавских акцената, с друге стране. Затим, и остали штоковски диалекти пружају доста података за унутрашњу хронологију штокавских акцената. Није довољно дати само као 8^м закон т. зв. „штоковско померање акцената“, већ и његову унутрашњу историју (када су се и који су се акценти прво померали и т. д.).

Од осам гласовних закона, који нису поређани у хронолошком реду, иако треба да даду хронологију акценатских закона нашег језика, ја мислим да нису тачни уопште 5 и 7 закон. Свакако и 1^м закон, по моме мишљењу, није старији од 5^{-ог} и 7^{-ог}. Ја мислим да нема разлога губљење полугласника у *gen. plur.* (4^{-тн} закон) делили од акценатских појава које се јављају као последице губљења полугласника на крају речи у другим случајевима и т. д.

Иако има ствари које су, као опште познате, тачно узете, ипак има још много питања са којима се не могу сложити, исто онако као што се не могу сложити ни са главним тачкама *ре-лазивне* хронологије српскохрватских акценатских „закона“ које писац износи.

А. Б.

3. — SERGE KARCEVSKI, *Système du verbe russe. Essai de linguistique synchronique. Thèse présentée à la Faculté des Lettres de l'Université de Genève. 1927. 167 стр. вел. 8.*

Г. Карцевски већ дуже времена ради на руском глаголу. 1922 год. он је објавио у *Славији* (*Slavia* I 252—268, 495—523) студију на француском језику о класификацији руског глагола и о руском глаголском виду. И једно и друго израдио је он у правцу де-Сосирове статичке или синхроничне лингвистике. У овом дјелу свом Карцевски обухвата целу систему рускога глагола, у колико се она огледа у граматичким категоријама које се могу нашим језичким осећањем окарактерисати као да данас постоје.

У првој глави своје студије (*I Généralités*) он износи принципе синхроничне лингвистике у примени на руски језик и ограничава свој предмет испитивања. Иако ова глава треба да послужи, читаоцу као увод у испитивање, ја бих му саветовао да њу на крају свога проучавања књиге Карцевскога прочита, јер се у тој глави износи апстракција онога што се у конкретном облику даје у осталим главама.

Унутрашња „синтагмација“ или „дериација“ код глагола, коју узима г. К. за предмет свога испитивања, даје му могућности да издвоји „семантичку“ страну глагола, и да о њој у *овој студији* својој не говори. Он утврђује прво „формалне вредности“ група глаголских како се оне одређују по семантичко-формалним осо-

бинама које имају и данас изванредан значај; другим речима, он даје класификацију руског глагола. Прелази затим на однос субјекта и објекта према глаголском процесу, што му даје прилике да говори о прелазности и непрелазности глагола и о личним и безличним глаголским процесима. Он се затим задржава на обележавању „резултативности“ глаголске радње, што га води ка расправљању о глаголском виду. Све ово претставља унутрашњу страну глаголске „синтагмације“; али г. Карцевски се задржава и на „спољашњој синтагмацији“, т.ј. на учешћу лица које говори, што даје предикативне „вредности“ начина, времена и глаголског лица. У исто време он се задржава и на синтаксичкој вредности безличних глаголских облика: инфинитива, глаголских прилога и глаг.придева.

Г. Карцевски употребљава нову терминологију и начин изражавања који непосвећене може збунити. Зато се ја нећу овде задржавати на општим питањима, упућујући читаоца на поменути део књиге г. К. и тамо наведену литературу, већ ћу се задржати на главним питањима његове расправе.

Нема никакве сумње да дело г. Карцевског претставља пријатну новину у литератури о глаголу и да се и по резултатима и по погледима одликује од досадашњих дела ове врсте.

У класификацији руског глагола г. Карцевски узима као полазну тачку продуктивност или непродуктивност глаголских класа. У границама тих оквира он ређа у класе или групе глаголе према односу облика у презенту и инфинитиву. Тако се мора чинити, ако желимо да утврдимо глаголске групе које имају вредности према данашњем осећању оних што говоре. На тај начин г. Карцевски даје овакво груписање:

Продуктивне глаголске групе:

- 1 врста (-аѡ' = -ајѡ): *играѡ*
- 2 врста (-еѡ' = -ејѡ): *белеѡ, советѡ*
- 3 врста (-аваѡ' = ујѡ): *рисоваѡ, ночеваѡ*
- 4 врста (-иѡ' = -аѡ): *храниѡ, мы'лиѡ*
- 5 врста (-нуѡ' = -нуѡ): *шолкнуѡ, сѡукнуѡ.*

Непродуктивне глаголске групе:

- A. — (-аѡ' = уѡ): *сосаѡ, мазаѡ*
 - B. — (-аѡ' = -аѡ): *кричаѡ*
 - C. — (-еѡ' = -аѡ): *горѡ*
 - D. — (-нут', претерит бѣз -ну-): *гаснуѡ*
 - E. — (-ѡ' или с'ѡ'): *несѡ': грызѡ*
 - F. — (-ч'): *ѡечѡ*
 - G. — Глаголи усамљени: *биѡ, шерѡ, даѡ, мыѡ, колѡ*
- и сл. (49 глагола).

Говорећи о начину постанка горњих глагола, он износи да су извори деривације од четири руку: 1) деривација девербативна која служи у исто време и за образовање вида; 2) деривација деноминативна; 3) девербација имитативна и 4) глаголске позајмице.

У даљем излагању он прелази на примену овога на продуктивне врсте глаголске, а затим исцрпно даје глаголе непродуктивних врста.

Ја се нећу задржавати на појединостима; можда би се нешто могло и друкчије изнети, нарочито у непродуктивним врстама; али ћу напоменути да су главне линије ове класификације добро утврђене и да се мора ићи овим путем, ако се хоће одређивати шта се на основу савременог језичког осећања само собом одређује као сродно и блиско.

Кратка је, али је врло добро и прегледно израђена глава о „прелазности“ (III Transitivity, 81—91).

Ту разликује К. тројаки однос: 1) међу прелазношћу и непрелазношћу; 2) личним и безличним исказивањем глаголског односа и 3) активом и пасивом.

Он сматра да се *теориски* може поставити правило да сваки основни глагол, добијајући префикс, постаје прелазан. Питање је овде шта значи *теориски*; јер стварно, практички, то правило, иако вреди за врло велики број глагола, не вреди за све глаголе, тако да и сам К. износи извесна ограничења. Према томе, када то правило не вреди стварно (исп. глаг. *посиџѣшь, насидѣѣшься* и сл.), оно не вреди и теориски. Зато, иако је несумњиво заслуга г. Карцевског што је обратио нарочиту пажњу овоме односу, не може се рећи да је он потпуно јасно формулисан. Али и у овом одељку има К. добрих и оштроумних опажања и тумачења.

Тако исто ја мислим да је, у главnome, добро окарактерисана т.зв. неутрализација глаголских процеса. К. примећују да се ма који глагол, који није повратан, може употребити и транзитивно и интранзитивно. У овој форми ово неће вредети, као што, уосталом, и сам К. износи да велики број сложених (са префиксом) глагола не може бити овако употребљен (исп. *я читаю* и *я читаю книжку, газету*; с једне стране, и *я прочту* или *прочитаю* који морају имати објекат). Ту интервенише рефлексивна форма са *-ся*; исп. *мнѣ не сѣишся, не работаешся; ей взгрустнулось*.

Нема никакве сумње да се у извесним случајевима рефлексивни глаголи могу у руском језику употребити за „неутрализацију“ или боље за стварање извесне врсте „медиалних“ облика; али је тај процес још мање опште природе него ли претварање интранзитивности у транзитивност. Вероватно је да се по нешто на страни 90 може и друкчије протумачити него што је то учинио г. Карцевски; али и ту има лепих опажања.

Најзад да поменем да Карцевски сматра да су се процеси као *пашня всѣахиваешся* у презенту развили према *пашня всѣахана*, захваљујући томе што се у рефлексивним облицима „agent-sujet“, као што је и сасвим тачно, своди на „минимум“.

Једно од централних места у књизи г. К. заузима глаголски вид (IV aspect 92—119) којим се он и раније много бавио. Уосталом, у словенским језицима глаголски вид стоји несумњиво у средишту свих глаголских особина, како морфолошких, тако и син-

таксичких. Карцевски осећа јасно његов значај и посвећује му нарочиту пажњу.

Ја потпуно одобравам ове речи г-на Карцевског :

„La valeur aspective d'un verbe dépend de la place qu'il occupe dans la chaîne de la dérivation déverbative. On ne peut naturellement pas étudier les verbes isolés et immobilisés... Le rapprochement des verbes par couples est également une opération assez délicate, et, à ne pas tenir compte de la chaîne de la dérivation, on risquerait d'associer des verbes qui dans la conscience linguistique des russes ne forment point de couple aspectif“ (стр. 92). Исп. слично код мене ЈФ IV 9.

Ја се такође потпуно слажем у одређивању система руског глаголског вида са г. Карцевским. Г. Карцевски је добро учинио што је изменио мало своју првобитну схему (исп. схему на 96 стр. са Славијом I 496 и Ј.Ф. IV 8). Та система, као што сам имао прилике да покажем, вреди и за српскохрватски језик и за остале словенске језике. Она је проста: сваки имперфективни глагол кад добије префикс постаје перфективан и сваки перфективан глагол када добије наставак за извођење — постаје имперфективан.

1. *ломиши* несврш. вид

2. *преломиши* сврш. в.

3. *преламаш* несвр. в.

4. *испреламаш* свр. в.

Карцевски, ради лакшег ориентисања, узима за *преломиши* назив 1-ви ступањ извођења, за *преламаш* 2-ги ступањ, а за *испреламаш* 3-ћи ступањ.

Има језика, као што је чешки, где је и даље извођење могућно; али и оно не даје ништа ново.

К., као што сам у почетку рекао, не зауставља се на значењу префикса и изменама које оне уносе у стварно значење глагола (исп. о томе валико и добро испитивање С. Агрела о пољском глаголу: *Aspektänderung und Aktionsartbildung beim polnischen Zeitworte*, Лунд, 1908 и на пољском језику, са потпуним материјалом: *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*, 1918, Краков); али чини отступање код модалности којом се радња завршује (*учиши* и сл.), отпочиње (*зайеваши*) или ублажава (*поиграши* и сл.).

Цео је овај одељак, по моме мишљењу, врло добро израђен, тако да се ја нећу задржавати на појединостима у моме схватању и г. Карцевског онога чиме се карактерише свршени глаголски вид. Ту разлику помиње и К. и мисли да се моје схватање не противи његову. „Il nous semble, вели он (стр. 155), que l'examen des rapports entre l'aspect et le temps confirme l'idée, plusieurs fois déjà formulée ici, que c'est la notion de résultat qui forme le centre autour duquel pivote le système des aspects et, indirectement, tout le système du verbe russe. La limitation de l'accomplissement de l'action, dont parle M. A. Belić, et qui est, selon lui, la base psychologique de la perfectivation, ne se trouve en aucune contradiction avec notre point

de vue. Toute limitation doit s'effectuer en fonction de quelque notion et cette notion est, à notre avis, celle de résultat. Dans les procès ingressifs, le résultat est atteint une fois que le moment initial de l'acte est réalisé, dans le momentané il est atteint aussitôt que l'un des moments composant la série entière est accompli, et ainsi de suite".

И поред тога што је сасвим тачно да код многих глагола имамо и значење „резултативности“ (исп. научити, испунити, завршити ит.д.), оно није толико опште природе да мора чинити саставни део сваке перфективности. На пр. код ингресивних глагола (*зайеваши, зарудеши* ит.д.) немамо „резултативности“ у оном смислу у којем имамо код *научиши, сашиши* ит.д.; а ако ипак и једно и друго протумачимо као резултативност, онда резултативност г. Карцевског има сасвим други смисао него што јој ми дајемо. Зато ја претпостављам да при одређивању перфективности задржим у дефиницији само временски карактер (обележавање једног извршеног тренутка глаголске радње, који може бити било у почетку глаголске радње, било на крају, а у ком се може садржати и цела глаголска радња). Уношење резултативности у дефиницију перфективности ја сматрам као уношење семантичког елемента (исп. горе о модалитетима глаголске радње — *modalité finale, ingressive, atténuante*); поред све распрострањености овог семантичког момента код перфективних глагола, сматрам да он не треба да уђе у њихову дефиницију.

Али и поред овога, када се зна какво значење г. Карцевски даје „резултативности“ перфективног вида, његово излагање због тога не губи од своје вредности.

Глава V, радник (*agent*) и субјекат (*sujet*), стр. 120—128, посвећена је претварању субјективне конструкције (*ја радим*) у безличну (*мени се не ради* и сл.) и даље у пасивну (*кућа се зида*). Иако „имперсонална“ конструкција није добила још свој морфолошки израз, ипак је она, нарочито у руском језику, доста распрострањена. Према томе г. Карцевски је овде дао само напомене које су, по моме мишљењу, тачне, бар у својим основним линијама.

У последњим главама свога свога рада (VI лице и субјекат, 129—134; VII начини, 135—146, VIII времена, 147—155; IX безлични глаголски облици, 156—161) г. Карцевски описује глагол према глаголскоме начину, времену, виду, променљивости у реченици. Наравно, ово је цео склоп питања, који се не може расправити на неколико страна. Уосталом, много што-шта се, са тачке гледишта коју је узео г. Карцевски, уопште не може објаснити; може се само описати. Да овде само то напоменем, а на другом ћу месту имати прилике да говорим о тим појавама, па ћу се осврнути и на погледе г. Карцевског. То вреди за глаголске начине и глаголска времена. Зато су међу овим одељцима најбољи VI и IX, иако и ту има понешто што бих ја друкчије дефинисао. Али и у овим главама, као и у VII и VIII, има оштроумних опажања и добрих појединачних напомена. Ја сам уверен да ће баш VII и VIII одељак у даљем раду г. Карцевског претрпети знатне измене.

Ми смо имали за последњих десетак година неколико великих студија о словенском глаголу. Поменућу само Агрелов рад о значењима која префикси уносе у глаголе, Травничков рад о чешком глаголском виду (*Studie o českém vidu slovesném*, Праг, 1923, *Rozpravy Česke Akademie Nauka III* 53) који је драгоцен својим материјалом. Рад г. Карцевског посвећен је теориској страни руског глагола, која вреди *mutatis mutandis* за све словенске језике, само је, наравно у једном од њих једна страна боље развијена, у другом друга; али је он по својој замисли шири од оба поменута рада. Г. Карцевски је њиме дао врло користан рад за даље проучавање и руског глагола и глагола других словенских језика.

Словенски глагол биће тек онда потпуно испитан када се његова карактеристика да и са синхроничне, статичке стране, како језик осећа поколење једног времена, и са дијасинхроничне, динамичке или историске стране, како се дошло или долазило до оног осећања језичких појава које је карактеристично за извесну епоху. Код г. Карцевског имамо оно прво, дато, у главним линијама, добро; тамо где синхронично посматрање не може да да објашњење — није га дало ни испитивање г. Карцевског. Али главно је да у делу г. Карцевског има нових гледишта, свежих опажања, добро утврђених појава и процеса, што даје нарочиту вредност овој књизи. Може се пожелети само да се г. Карцевском да могућност да продужи свој рад, како у области глагола тако и у другим областима руског језика; а ово његово дело ја препоручујем нарочито пажњи словенских лингвиста.

А. Белић.

4. — Dr. M. MURKO, *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistige Leben der Südslaven*. Prag und Heidelberg 1927, IV + 179 (прештампано из *Slavije IV*, 3—4; *V* св. 1—4).

Проф. Мурко одавно се интересује протестантским покретом код Јужних Словена и оном реакцијом коју је он изазвао у Риму и која се претворила, у току времена, у цео покрет код нас. По себи се разуме да проф. Мурка не интересује верска страна ових покрета сама за себе, него значај који су они имали у култури, нашем националном развиту и у књижевности.

Проф. Мурко више него други савремени књижевни историци продужује традиције старијих слависта: сједињујући у себи добра филолошка знања са књижевним, он обраћа нарочиту пажњу на развитак књижевног језика у прошлости и на идеје које су о књижевном језику имали књижевници о којима говори. У овој својој расправи он то чини нарочито за Кашића, којера значај он нарочито истиче за стварање нашег заједничког књижевног језика у XIX в.

Као што и сам писац у предговору каже, ова његова расправа има карактер увода у студије ове врсте. У њој је прегледана разноврсна литература о овом предмету, оцењена је, чињене су примедбе, по који пут и полемичке природе. Али, што је

најважније, у ову расправу своју, чији садржај по ширини погледа премаша често горњи назив, унео је г. Мурко своје дугогодишње искуство, и научника и наставника, говорећи много и исцрпно о празнинама у испитивању реформације и противреформације и дајући савете о ближим и даљим задацима у испитивањима о њима.

Проф. Мурко, по моме мишљењу, има потпуно право што истиче значај поменутих покрета за културни развитак нашег народа и што тврди да у нашој научној књижевности они још нису довољно оцењени. У сваком случају, у колико се питање тиче језика, реформација има многоструки значај за нас. Пре свега не-оцењив је значај Трубарова покрета за развитак словеначког књижевног језика и за познавање словеначког народног језика. Трубар је отац народног књижевног језика словеначког.

Преко његових помоћника пренесен је његов покрет и на Хрвате. Радови Конзула, А. Далматина и Јуричића, са поправкама и њихових коректора, чувају у себи део нашег књижевног језика 2-ге половине XVI в. Истре и Хрватског Приморја, са већим или мањим примесима утицаја ранијих чакавских текстова, црквенословенских у хрватској и српској редакцији и словеначких. Нема никакве сумње да је књижевна страна тих преводних споменика врло сложена: утицаји наших ранијих споменика, којима су се преводиоци служили, латински, талиански, немачки оригинали, словеначка централа тога рада — све је то остављало својих трагова који ће се, можда, моћи и одвојити прецизним и дубоким студијама. А поврх свега — учешће сваког од помињаних преводилаца у том раду, његова матерњег дијалекта — све то још појачава сложеност питања, у толико више што за по неког од њих и не знамо откуда је родом (на пр. за А. Далматина).

Једно од принципских питања, које је за нас значајно и због којега се подигла дискусија између г. Мурка и г. Фанцева, — јесте, да ли су и колико су преводи наших и словеначких протестаната били од значаја при стварању почетака кајкавског књижевног језика.

За мене нема *никакве* сумње да је стари чакавски књижевни језик, са својим многобројним споменицама, и из Далмације и из Хрватске, био од значаја за стварање првобитног књижевног кајкавског језика. Пошто већих споменика немамо, тешко је рећи колики је тај утицај био раније, у 1-^{ој} половини XVI в. и можда још раније. Али за мене је вероватно да су у II-^{ој} половини XVI в. протестантски текстови могли и готово морали бити од значаја за развитак језика првих књижевника кајкаваца. У коликој мери — то је тешко рећи. Примери слични оном који је г. Мурко изнео показују јесно да истраживања у том правцу треба продужити.

Остављајући за тренутак велики значај Трубаров за историју словеначког и књижевног и народног језика, ја морам напоменути да се са тим значајем не могу мерити протестантске књиге преведене за Србе и Хрвате. Њих треба испитивати, њих треба издавати, да би се са различних страна њихова језичко-књижевна страна могла познати. Јер ће она показати многе унутрашње стране раз-

витка наше културе које су обично најскривеније, али у исто време и најзначајније. Узајамни однос споменика, познавање туђих књижевности и туђих језика, зависност од Трубарова рада, утицаји на друге, доцније споменике наше као што су кајкавски и т.д. — све ће то дати врло важна упутства како да се гледа на много што-шта у прошлости нашој. Али све то заједно не појачава њихов значај за историју нашег језика и познавање народних дијалеката у прошлости. За то је потребно да се пре свега зна, ко је писац неког споменика, одакле је родом, колико је употребио свој домаћи дијалекат у своме делу и у коликој се мери и под каквим страним утицајима налазио. Када се све то зна, онда се тек са коришћу могу подаци једног споменика употребити за историју народног језика. Међутим, иако не сувише много, ми имамо ипак доста споменика, и из Истре и Хрватског Приморја, који носе месни и народни колорит у знатнијој мери него ови споменици; ми познајемо данашње истарске дијалекте у толикој мери да можемо рећи да народни језик није у потпуности продро у протестанске споменике. Чак ја бих рекао да се види, го невољним грешкама више него ли по намерном управљању према домаћем дијалекту, да су преводиоци били, или бар да су неки од преводилаца били, из Истре и Хрватског Приморја. Али, с друге стране, види се јасно да су преводиоци желели дати своме језику општији књижевни карактер увођењем доследног икавизма и других црта. Да ли то претставља црту народног дијалекта једног од њих (на пр. А. Далматина) или само жељу за давањем општијег карактера књижевном језику — то је питање које треба да осветле даља испитивања.

Али, ако узмемо споменике протестантске књижевности као извор за познавање *књижевног језика нашег* једне епохе и у извесном крају нашег народа, — то је друга ствар. Ту г. Мурко има потпуно право. Сваки део историје нашег *књижевног језика* заслужује пуну нашу пажњу, па и овај, јер је и он постојао као и сви други, и он је био резултат извесних утицаја; као и други, и са своје је стране, свакако, утицао, и поред свих гоњења, којима је ова књижевност била подвргнута, и поред све реткости њених издања у доцније време.

Ако се са поменутиим значајем протестантског покрета, који је могао утицати на књижевност на кајкавском дијалекту, испореди оно што је за познавање народног језика нашег учинила противреформација, мора се признати да је заиста значај последње врло велики. Узмимо само једно. Када би нестало из наше књижевности дѣла која говоре о „правој вери“ (католичкој), и о верским, општерелигиским и моралним питањима од краја XVI, почетка XVII в. до краја XVIII, нестало би толико значајних споменика народног језика Далмације, Босне, Славоније и Хрватске да би било врло тешко успоставити историски развитак његов. Наравно, и у тим споменицима има доста традиционалног и условног, има жеље за стварањем општекњижевног језика као код Кашића, али ипак — колико сјајних страна одличног народног језика! Сетимо се само

Матије Дивковића, Андрије Качића, или Хабделића, да оставимо толике друге! За развитак босанских диалеката од XVII до краја XVIII — то су готово и једини споменици! Када се дода да речници прошлости наше, и Јамбрешићев, и Белостенчев, и Микаљин, и Делабелин, и Волтици-ев, и Стулићев — чине такође саставни део рада људи овога покрета, онда је сасвим јасно како је дубок језички значај споменика везаних за противреформацију. О значају пак приврженика овог покрета за стварање једног, заједничког књижевног језика исп. ниже.

Проф. Мурко врло се неједнако задржава на предметима који улазе у обим његових разматрања. Негде даје само потребну прецизност појмова, најчешће показује домаћај различних факата, често се на сасвим засебним питањима, која њему изгледају од значаја, врло дуго задржава. Једном речју, цела ова расправа има, у распореду и изношењу грађе, индивидуални карактер, сталну тежњу да писац што јаче осветли по неку страну ових покрета за коју сматра да није довољно досада осветљена или да изнесе понекад поглед за који мисли да је од нарочитог значаја. Живост излагања доприноси још више рељефности ове студије г-на Мурка.

На првом одељку проф. Мурко се најмање задржава, јер је реформација код Словенаца најбоље проучена. Он истиче њен значај за словеначки језик и ортографију и примећује да су претставници овог покрета, Трубар и Далматин, а тако исто и Бохорич, имали јасну претставу о блиским националним везама свих Јужних Словена, не искључујући и Бугаре, и да су веома ценили и ћирилицу и глагољицу.

У другом одељку он говори о протестанским делима преведеним и штампаним за Србе и Хрвате, о њихову броју (њих је свега 14), њиховим писцима и њихову језику. О последњем он вели: „Die Sprache in den serbokroatischen protestantischen Drucken ist... nicht reiner und einheitlicher Volksdialekt von Istrien, dem kroatischen Küstenlande und Norddalmatien, vielmehr enthält sie ältere und südlichere čakavische (aus dem Lectionarium), kirchenslavische und slovenische Elemente. Dabei ist der Wortlaut der glagolitischen, cyrillischen und lateinischen Drucke meist gleich, die Unterschiede sind hauptsächlich graphischer Natur; wo sie tiefer gehen bieten die glagolitischen Drucke einen mehr volkstümlichen, die cyrillischen einen archaisierenden Text; das Verhältniss der lateinischen zu den glagolitischen und cyrillischen ist noch zu wenig untersucht, doch liegen ihnen meist glagolitische zugrunde“ (стр. 21).

У овоме суду нема ничег што не би могло бити тачно (исп. и горе); али да ли је све у овој мери овако, показаће даља испитивања. Као општа слика овог језика — ја мислим да се овај суд може примити.

У овој глави говори проф. Мурко и о почецима кајкавског књижевног језика. По себи се разуме да се ту морао задржати на језику Пергошићева превода Вербеци-евог Трипартитума (од 1574 г.). Он вели о њему ово: „Es ist jedoch auffällig, dass das erste er-

haltene Werk der kajkavischen kroatischen Literatur, die 1835 einer höheren kulturellen Einheit zum Opfer fiel, bereits Elemente des allmählich zur Alleinherrschaft gelangten štokavischen Dialektes enthält und dass ein Teil desselben in zwei Redaktionen, in einer mehr kajkavischen und in einer mehr štokavischen, vorhanden ist. Auf diese Weise wollte Pergošić, dessen Herkunft unbekannt ist, allen Bewohnern Kroatiens den *Sloveni* (nördlich der Kulpa) und *Horvati* (südlich davon, im alten Kroatien) entgegenkommen, *im ganzen stand er ober offenbar unter dem Einflusse der kroatischen protestantischen Drucke*" (стр. 23), Даље проф. Мурко вели да се на основу тога како је Антон Врамец израдио своју Постилу може видети како је поступао М. Бучић при провођењу својих, за нас данас потпуно изгубљених дела. Али, наравно, ово не може сведочити ништа о Пергошићеву делу, пошто нам се оно у потпуности сачувало и пошто о њему на основу позитивних факата можемо судити.

Ово што говори проф. Мурко о Пергошићу, а тиме и о почецима кајкавског књижевног језика уопште, — врло је интересно. Само, наравно, било би потребно имати детаљнијих доказа.

Проф. Мурко се у поменутом цитату чуди, како је већ Пергошић писао, у своме преводу Трипартитума, језиком у којем су били елементи штокавског дијалекта који ће доцније, у XIX веку, победити. Истина, оно што проф. Мурко даље наводи показује само да је један део тога превода писан у две редакције: у једној, која је више кајкавска, и у другој, која је више штокавска. Али ипак г. Мурко сматра да у свему овоме треба видети утицај хрватских протестантских штампаних књига.

Ако ја разумем добро проф. Мурка, утицај хрватских протестантских штампаних књига треба видети код Пергошића у томе, што је он почео напуштати своје кајкавско наречје и узимати штокавско. То би значило да су хрватске протестантске књиге утицале на Пергошића не својим језиком (који је био *чакавски икавски*) него својом тенденцијом. А њихова тенденција видела би се из тога што су њихови творци желели да се пише општијим језиком, који би примило што више Хрвата и Срба, и зато су своје екавско чакавско (истарско) наречје замењивали икавским. Али да ли је то Пергошић знао? Он је могао видети, ако је читао њихове књиге, да они пишу чакавским икавским дијалектом, али — откуда је могао знати, зашто они то чине и који су њихови интимни смерови? Ако се до тога може доћи данас, на основу свега што знамо о реформацији код нас, да ли се то може пренети на Пергошића, који је у најбољем случају имао њихова *дела* у рукама, у којима се о томе ништа не говори. Затим, ако се претпостави, да се Пергошић находио под утицајем општих идеја протестантских преводилаца о књижевном језику, зашто он није примио чакавско икавско наречје или, боље, зашто поред свога кајкавског као вариант није предложио чакавско-икавско које је нашао код протестантских писаца него — штокавско-икавско. Уопште, да је он, ма у ком правцу, тежио ка јединству књижевног језика, он не

би свакако уводио ново кајкавско наречје (са штокавским елементима) и не би у својој варијанти предлагао још једно, треће књижевно наречје — штокавско-икавско.

Али, и поред тога, као констатовање самога факта, тврђења проф. Мурка пружају извесна питања. Пре свега, под коликим се штокавским утицајем налазио Пергошић? Када о томе г. Мурко говори, он се позива на расправу проф. Поливке, и на тај начин на њега преноси и одговорност за штокавске особине Пергошићева. Он се позива на 58 стр. и д., 64 и д. и 114 и д. познате студије Поливкине. На тим местима своје расправе проф. Поливка говори о прелазу *ь > а* (58), дугога *ѣ*-та у *ie* (64) и о нарочитој употреби заменице *што* у кајкавском дијалекту (114).

Што се тиче прелаза дугога *ѣ*-та у *ie*, то ту оно зацело није ушло код Пергошића као особина штокавског дијалекта, већ северно-кајкавског, у којем дуго *о* прелази у *uo*, дуго *ē* у *ie*, па ма којег порекла било; заменица *što* у значењу *ko* или *ništar* у значењу *ništa* и сл. (*što = ko*, *nešto = neko*, *ništo*, *ništor* и сл.) обична је црта кајкавских говора и данас (исп. на пр. требарјевски говор) и према томе не може сведочити о неком нарочитом штокавском утицају. Остају само примери замене полугласника вокалом *a*. Примери такве замене врло су ретки према многобројним примерима, на *хиљаде*, замене вокалом *e*. Још ако се одузме 54 првих страна текста (исп. ниже), где имамо двојаки, и кајкавски и штокавски текст, онда остаје само која десетина таквих примера (по примерима код Поливке) која не може много значити.

Али ипак, и поред тога што се код Пергошића у главном кајкавском тексту не могу констатовати знатнији штокавски утицаји, остаје као несумњиво да је он поред свога *кајкавског* текста спремао и штокавски вариант свога текста (делимице сачуван у загребачком егземплару), и то, као што ћемо видети, *штокавски икавски* вариант.

Проф. Кадлец, који има лепих заслуга за штампање Пергошићева текста и састављање речника уз текст (све у издању Краљ. Српске Академије: Стефана Вербеџија Трипартидум. Словенски превод Ивана Пергошића из године 1574. Издао Д-р Карло Кадлец. С објашњењем Пергошићева језика од Д-ра Ђ. Поливке. Издање задужбине Д-ра Н. Крстића, Београд. 1909. СХХIV + 265), вели о томе двојном тексту: „Варијанте у оба текста (а делимично и у трећем тексту) објашњујемо тиме што је преводилац за штампање своје књиге уредио један део егземплара више на кајкавски, а други део опет више на штокавски начин, ма да недоследно, па је доцније, из непознатих разлога, прешао у егземплару више кајкавском у штокавштину, и обрнуто. Загонетно остаје, наравно, зашто је овако своје издање уредио“ (ор. cit. XXXV стр.).

Ако прегледамо сам текст, констатоваћемо да има двојаким варијаната: од I-вог титулуса до XVI-ог закључно у загребачком егземплару варијанти су *штокавски*, а наштампани је текст кајкавски; даље, од XVI-ог титулуса све до друге алинеје LI титулуса —

варианти су у загребачком егземплару *кајкавски*, а наштампани је текст, у главном, штокавски; у осталом делу текста егземплари се слажу, и текст је, у главном, кајкавски.

Вероватно је, по моме мишљењу, да су текстови испреметани и да је оно што је било намењено егземпларима загребачког типа ушло у друге егземпларе, и обрнуто. Да ли је давање варијаната и иза 51 титулуса продужено, одавде се не види; оно је, наравно, могло бити и прекинуто.

Дакле, несумњиво је да је Пергошић хтео да пружи својим читаоцима два текста: један кајкавски и други, штокавски икавски.

Ако потражимо у Пергошићеву тексту објашњење овога факта, ми ћемо ово видети. Пергошић пише и посету Зринскоме и поговор читаоцу са извесним штокавизмима које не употребљава у обичном тексту. Он помиње у посвети Словене и Хорвате, који су живели под истим законима, иако одмах иза тога тврди да је свој превод израдио на словенском, домаћем наречју, да би га сви његови земљаци могли разумети. То што је посету Зринском и поговор читаоцу написао са извесним штокавизмима, ја мислим, сведочи да је тиме хтео дати општију намену своје делу. Али је и ту задржао *e m. ђ*, не хотећи дати тим деловима свога превода сасвим „хрватски“ карактер.

Према томе, ја претпостављам да је Пергошић хтео дати два текста свога превода, један за Словене — кајкавски, а други за Хрвате — штокавски икавски. Питање о самом кајкавском дијалекту Пергошићеву оставићемо за другу прилику.

Према овоме ја не видим да је Пергошић уводио нарочито штокавизме у свој главни, „словенски“ текст, већ видим нарочиту жељу његову да осталим Хрватима олакша читање свога текста приређивањем једног нарочитог, знатно поштокављеног издања свога дела. Када се обраћао широкој публици, у посвети и у поговору, он је сматрао да треба мало да дотера у правцу „хрватског“ дијалекта свој језик, али је ипак и ту остављао главну особину свога домаћег говора — изговор звука *џ* као *e*.

У свему бих овом ја пре видео *пракћичну* потребу коју је Пергошић осећао него ли утицај протестантских писаца, ма да, у исто време, не сматрам да је овим искључено да с које друге стране нису ипак протестантски преводиоци утицали на његов језик.

Студија проф. Поливке даје општу претставу о Пергошићеву језику сасвим добро и може корисно послужити као увод у језичко познавање овога писца. Али, ни по методу у њој употребљеном (стално поређење са словеначким језиком место са кајкавским дијалектом), ни по општим идијама она не искључује потребу нових и исцрпних испитивања у овом правцу.

У III-њој глави г. Мурко се задржава на првим писцима контрареформације у Хрватској, истичући главне центре (колегиуме, семинаре и сл.) у којима се хрватска омладина васпитавала (у Лорету, Риму, Бечу и др. местима). Ти колегиуми били су у рукама језуита. За Босну, Далмацију, Славонију и Срем били су, од нај-

старијих времена, од значаја фрањевци, и у томе што је њихов ред држао у целини једно време све поменуте покрајине г. Мурко види „die grösste Bedeutung für das geistige Leben der Balkanslaven und die Ausbildung einer einheitlichen Schriftsprache der Kroaten und Serben, denn die kirchliche Gemeinschaft wirkte hier ebenso einigend und ausgleichend wie anderswo die staatliche“... (стр. 36).

Нема никакве сумње да је ова црквена католичка заједница имала извесног значаја, али ја не бих рекао да је он оволики. Баш у погледу образовања једног књижевног језика он није толики. Фрањевци су се трудили да пишу народним језиком, да би их народ разумео; али као што знамо, Дивковић је писао једним диалектом, Маргитић другим, а Анчић — трећим. У колико је сам народни језик био једнак, — у толико је било код њих јединства; више не. Што се Бандулавић служио (који је био и бискуп у Далмацији) чакавским лекционарима, то још не значи много.

Г. Мурко доводи у везу са контрареформацијом и словенски дух у дубровачкој књижевности Гундулићева времена. Он га наводи већ раније, као што смо видели, код протестаната, и сматра да су га од њих примили католички мисионари тежећи да у унији уједине све Словене, чак до Москве. Као једног од типичних људи тога покрета он узима Ј. Крижанића (1618—1683) и црта, у кратким потезима, његов рад на културном уједињењу Словена. Најзад, он помиње и рад на српскохрватском језику к. толика Бугара (Бакшићева Размишљања од 1638 г., Ф. Станислава Абагар 1641 или 1651, К. Пејкића Зрцало 1716) за Бугаре. Ти су се Бугари образовали или у илирском колегијуму у Лорету или у ћипровачкој школи коју су држали босански фрањевци. Тако су се они и на једном и на другом месту учили српскохрватском језику.

У гл. IV задржава се проф. Мурко на успесима књижевног рада претставника контрареформације и нарочито на раду Б. Кашића као најистакнутијег међу њима. Он одбацује као нетачно мишљење да је Рим нарочито радио против ћирилице; за његове унионистичке тежње биле су згодније и ћирилица и глагољица од латинице. Напуштање ћирилице код босанских фрањеваца у XVIII в. проф. Мурко тумачи несташицом ћирилских типографија и слагача у Италији. То ће бити тачно.

Али највећи значај противреформације проф. Мурко види у раду на јединству књижевног језика, и у том правцу прво место даје Бартулу Кашићу (15/VIII 1575—28/XII 1650). Он црта укратко његов мисионарски живот на основу познатих расправа М. Стојковића (Nast. Vjesnik XXII, 1913 и Rad 220, 170—263) дајући врло прегледну целину. Кашић је нарочито знатан због свога језика или боље због својих погледа на језик. Као ученик језуита који су били за то да се употребљава у књижевним делима народни диалекат (lingua vernacula) који је у највећој или најширој употреби код једног народа — што г. Мурко нарочито истиче —, Кашић је у своме књижевном развиту, полазећи од свога чакавског диалекта (он је био родом са о. Пага), дошао до употребе босанско-херце-

говачког јужног дијалекта, који је сматрао и за најраспрострањенији и најлепши дијалекат наш. Кашић је сем прве граматике нашег језика (*Institutiones*, 1604) на латинском језику дао и превод Св Писма, које није било штампано; међу наштампаним делима његовим од нарочитог је значаја *Rituale Romanum* које је превео и 1636 год. наштампано на нашем језику. — Ту Кашић изреком вели да сматра да свако треба да пише оним дијалектом за који се уверио да је најопштији. Тако је он изабрао за свој књижевни језик босански јекавски, стављајући га више не само осталих дијалеката наших него и дубровачког дијалекта.

Несумњиво је да је Кашић сасвим јасно изнео *принцип* општег књижевног језика нашег, и то јекавског или јужног. У томе има г. Мурко право, и то нико порећи не може; али је сасвим друго питање, да ли се Кашићеву општем књижевном јужном дијалекту може приписати онај значај који му приписује г. Мурко. Ја лично у то сумњам.

Пре свега — нико непосредно за Кашићем није пошао. Микаља хвали босански дијалекат, али пише икавским говором. Делабела сматра дубровачки као лепши, а према Катанчићу, који се јавио тек почетком 19 века, стоји цела славонска књижевност која је икавска; босанска књижевност, сем Дивковића и нешто мало других писаца, икавска је, а и далматинска штокавска књижевност, заједно са А. Качићем Миошићем, — икавска је. Истина, г. Мурко вели да је *Корабљица* Качићева писана „босанским дијалектом“ (106); али, у ствари, и она је икавска, а не јекавска. Дакле, не може се претпоставити да је Кашићева пропаганда јекавског књижевног језика имала у XVII или у XVIII веку велики значај.

Ја тако исто не могу свести штокавски икавски дијалекат средње и северне Далмације XVIII века на овај Кашићев утицај. Главно је и интересантно да код чакавских писаца и златнога доба (код Марулића, Хекторовића, Зоранића и др.) има штокавизама; а неки су чакавски писци (као Хан, Луцић) били под знатним утицајем дубровачког књижевног језика, а други су се опет трудили и да пишу дубровачким књижевним језиком (И. Дражић и А. Виталић). Дакле, с једне стране, богата штокавска дубровачка књижевност, с друге стране, нестанак у северној и средњој Далмацији (којим путем — то је друго питање) чакавског дијалекта и замена његова штокавским икавским (код католика) учинили су да писци који су намењивали своја дела у XVIII в. Далматинцима пишу штокавски-икавски. Да су били под утицајем Кашићевим, писали би јужним дијалектом, а не западним. Тако исто у босанском икавском и славонском икавском дијалекту — ја видим народне месне говоре у књижевности.

Према томе, Кашић је несумњиво велики пропагатор заједничког јужног књижевног наречја и, на тај начин, идејни претеча Вука Караџића; али се не може рећи да је он својим утицајима на друге који су, са своје стране, утицали на Вука Караџића и претставнике илиризма у XIX в., — њихов *стварни* претходник. Као што је Крижанић био за културно јединство свих Словена, тако је

Кашић био за јединство књижевног језика код нас. Али то јединство у XIX веку сасвим су створили други утицаји, а не пропаганда тога јединства која потиче од Кашића.

Књижевно јединство наше у XIX веку има у самом XIX веку своју историју, која свакако има везе са прошлошћу. Нема никакве сумње да морамо проучавати књижевни језик прошлости наше, ако желимо да разумемо његове особине у садашњости; али, по моме мишљењу, утицај старијег књижевног језика нарочито је јак по томе што су претставници илирског покрета и доцнијих праваца иза њега *свесно* узимали материјал из дела раније књижевности и уносили га у свој књижевни језик; а опште идеје XVIII века и ранијих времена, а међу њима и Кашићева заједничког језика, имале су за XIX в. и покрете у њему значај општекултурних услова под којима су се развиле нове идеје и нови покрети.

Један од великих задатака наше науке јесте проучавање књижевног језика и свих мена кроз које је он прошао и у прошлости и у садашњости. Што се данас поклања по кашто више пажње народним дијалектима, то је зато што се без познавања њихова нити могу језички разумети споменици књижевног језика, нити се може схватити развитак правог и чистог народног језика. Али то не значи да треба и најмање занемарити проучавање књижевног језика које може и мора дати, сем свега другог, и богат материјал за познавање културних односа у нашем народу.

Г. Мурку ми нарочито захваљујемо што он никад не забравља језичка питања при испитавању општекултурних и књижевних покрета. Поред језика посветио је г. Мурко неколико страна и развиту народних назива „словински“, „илирски“ у прошлости и стара се и ту да покаже значај реформације и контрареформације за одомаћивање код нас општијих народних имена која иду паралелно са другим унификаторским тежњама реформације и контрареформације.

Протестанти су употребљавали називе *Словини* (Словѣнци, Словинци), нем. Wenden, Winden лат. тал. Illurgia и сл. када су говорили о Јужним Словенима, поред назива *Срби* и *Хрвати*. Али Кашић, који је дао нови правац контрареформацији код нас, употребљава само називе *далматински*, *словински* и *илирски*. Даље показује проф. Мурко да *далматински* код Кашића значи исто што данас значи јужнословенски. Назив *илирски*, који се првобитно употребљавао у латинским и талијанским књигама у значењу „словински“, прелази и у наш језик, и тако долази до Гаја и „илиризма“. Најзад се проф. Мурко задржава и на глагољци и губљењу чистоће хрватског црквенословенског језика у „исправљеним“ текстовима Леваковића, Карамана, Сивића и др. који су имали да послуже унионистичким циљевима. За уклањањем глагољице из хрватске цркве г. Мурко не жали ни најмање.

У VI-ој, последњој глави, г. Мурко оцењује важнија дела из литературе о реформацији и противреформацији, дајући критичке напомене и упуштајући се каткада у дискусију. Он би желео да

покрене млађе радне снаге на прибирање новог материала и објављивање досада непознатог о овим значајним покретима. Али, и поред великог интереса који ће несумњиво побудити ова књига познатог слависте, који је на унионистичким покретима код Словена много радио, било би врло корисно да рад на реформацији и противреформацији и он сâм продужи и тако многим питањима дâ исцрпно образложење. Тада ће се тек онај изванредно велики значај који г. Мурко овим покретима даје моћи потпуно оправдати. Али и без тога, ова ће књига бити врло корисна за даља испитивања ових покрета.

А. Белић

5.—KARL MEYER i A. STOJICÉVIĆ,—Serbokroatisches Le-sebuch. Göttingen 1927, Vandenhoeck & Ruprecht. 8-ina VII+216 str.

Za sve one koji uče naš jezik, pa bili oni Slaveni ili ne bili, najveća je muka i nevolja naša akcentuacija, pa će zato svakomu od njih vrlo dobro doći ova knjiga, u kojoj je cijeli tekst akcentovan, jer će bar moći da sigurno zna koji je slog u svakoj riječi akcentovan i je li dug ili kratak, iako s druge strane, bojim se, malo će koji moći, bez pomoći živoga izgovora, da tačno razlikuje naše uzlazne i silazne akcente. Kako se iz natpisa vidi, i kako autori u predgovoru izrijeckom kažu, ovo je *čitanka*, a nije *antologija*, knjiga je dakle namijenjena u prvome redu onima što uče jezik, a ne onima što hoće da se upoznaju s našom literaturom. Ali opet nijesu ni pisci, koji su zastupljeni u čitanci, izabrani bez obzira na njihovu literarnu vrijednost, nego su baš uzeti ponajbolji naši noviji pisci, i srpski i hrvatski, od Petra Petrovića Njegoša, pa redom godine rođenja, sve do Borisava Stankovića, a izabrani su komadi štampani onako kako su i natpisani, dakle hrvatski latinicom i jekavski a srpski ćirilicom i ekavski. Kad se, dakle, radi o *čitanci*, ne treba gledati kako je sastavljen taj kanon naših najboljih novijih pisaca, ali baš kad obzir na jezik svakako preteže, nekako je čudno da u njemu nema ni Vuka ni Daničića. Nadalje (opet kad se radi o čitanci) ne smije se tražiti da u knjizi budu i literarno-historički i estetički eseji o pojedinim piscima: sasvim je dosta što su autori pred svakim piscem dali najvažnije podatke o njegovu životu i radu, i ukratko i tačno karakterisali njegovo značenje u našoj literaturi. S te strane imao bih samo da opazim da je u tim kratkim uvodima previše mjesta dano bibliografskim podacima; naročito pak ističem da je Lažarević kao književnik mnogo bolje karakterisan na str. 85 gdje se govori o Vojislavu Iliću negoli na str. 39 gdje se govori o njemu samom; a da spomenem i jedinu, ali zato nemilu stvarnu pogrešku na str. 10: Mažuranić nije umro u Budimpešti nego u Zagrebu.

Nego ono što daje ovoj knjizi veliku vrijednost i važnost nije ni sastav teksta, ni uvodi k pojedinim piscima, a ni napomene pri dnu strane, kojima se gdjegdje tumače ponajviše neki provincijalni jezični oblici, a rede neke nejasne rečenice, nego joj vrijednost i važnost daju do kraja provedena akcentacija i rječnik *svih* riječi iz teksta (i najobičnijih), koji obuhvata str. 127—214, dakle dvije trećine prostora što ga zauzima sam tekst. Akcentuaciju je proveo prof. Stojićević,

ona je dakle sasvim pouzdana i tačna. Stojićević je bilježio akcente prema svomemu izgovoru, koji se u glavnome potpuno slaže s Vukovim, ali u predgovoru priznaje da je donekle odstupao od Vuka, te u tome pogledu napose spominje prebacivanje akcenta na proklitike i neakcentovanu dužinu u posljednjemu slogu, naročito u 2. i 3. licu sing. aorista kao *pđhvāli*, *ūpāli* mjesto Vukova *pđhvāli*. Prema tome *svome* izgovoru St. je pobilježio akcente u *cijeloj* knjizi, dakle i u komadima uzetim od pisaca iz zapadnih krajeva gdje se i izgovor štokavskih govora i književnoga jezika ne slaže potpuno s njegovim; ali tomu dabome ne može biti prigovora, jer niti bi se smjele niti bi se mogle u ovakvoj knjizi iznositi takove razlike u akcentuaciji. Eto tipičkog primjera u prvom komadu, koji je uzet iz *Gorskoga Vijenca*: sam Vladika, bez sumnje, sasvim je drukčije akcentovao svoje pjesme negoli mi to obično činimo koji ne govorimo zetskim (crnogorskim) dijalektom.

St. dakle odstupa od Vuka i Daničića prije svega u pogledu prebacivanja akcenta na proklitike. On naime kod prijedloga to vrlo rijetko čini, pa sam se i sâm osvjedočio da je tako u govoru intelektualaca u istočnim krajevima, dok u govoru štokavaca u jugozapadnim krajevima (a ne samo „u starijim tekstovima“) to redovno biva, naročito ako riječ što je za proklitikom nema više od dva sloga, pa tako na pr. u prvim stihovima iz *Gorskoga Vijenca* mi amo izgovaramo *sū sedam*, *sū dvā*, *sū dvije*, dok St. bilježi *su sēdam*, *su dvā*, ali opet i on (zašto?) *sū dvije*. Rekao bih pak da St. *nikada* ne prebacuje akcent na svezu, dok su, na pr. u Dubrovniku, primjeri kao *kād dōdē*, *dā vidīš*, *i ōn*, *nī jā* vrlo obični. Naravski, neću time da kažem da dubrovački izgovor jest ili mora biti mjerodavan za izgovor književnoga jezika, iako nema sumnje da on bolje odgovara duhu pravilne (novije) štokavske akcentuacije. Ali moram svakako kazati da St. možda ne bilježi tačno izgovor biogradskih intelektualaca kad svezama redovno ne daje nikakvog akcenta nego i njih i enklitike što se eventualno nađu za njima naslanja na riječ što je za njima, na pr. *no* (u Vuka *nō*) *prčija*, *kako čūku*, *al' ūmrije*, *da se bōrīm*, *ma si ōtrov*, *ali sjēnku*, *pa im rēčē* it.d. it.d., čak i *kā skākavac*, *što pōlja*; jesu li zbilja i u govoru St-čevu te riječi bez akcenta?

A što se tiče neakcentovane dužine u posljednjemu slogu, ja sam konstatovao da St. po pravilu *svaku* bilježi koju i Vuk, a samo od njega odstupa u dva slučaja: najprije, kako je sam kazao, u 2. i 3. sing. aorista, ali ne u svakom slučaju, kako bi se moglo po njegovim riječima misliti, nego samo tada kada je taj oblik trosložan i, po Vuku, ima kratki silazni akcent na prvome slogu, a oba su druga sloga duga, dakle kakvi su primjeri što ih sam St. navodi *pđhvāli*, *ūpāli* koje on piše *pđhvāli*, *ūpāli*; takvih primjera ima u knjizi dosta: *zārīnu*, *ūpūti*, *nāmračī*, *ūzvīknu* i t. d.; ali inače i St. uvijek bilježi, i u ovom obliku, dužinu u posljednjemu slogu gdje je ima i Vuk. Otkuda St-ću to skraćivanje posljednjega sloga baš samo u toj kombinaciji i samo u 2. i 3. sing. aorista? Inače mu ta kombinacija nikako ne smeta, n. pr. u gen. plur. imenica on ima *višānjā* i t. d.,

pa i *pêrācā, zātōnā, vélōvā*, čak i *trènūtākā* s tri neakcentovane dužine. Nijesu dakle te dužine ništa krive, nego St. baš u takom obliku aorista skraćuje posljednji slog, pa bi trebalo znati dali se tako govori u kojemu kraju gdje aorist još živi, ili je to samo neko „pravilo“ što su ga stvorili intelektualci koji aorist ne govore nego samo pišu i čitaju a pri tome krivo izgovaraju.

A da bi moglo biti i to drugo naslućujem po tome što St. i imperfekt katkad ne izgovara po poznatom pravilu Vuka i Daničića nego onako kako se i u zapadnim krajevima čuje izgovarati od ljudi što ga nijesu naučili od naroda nego iz knjiga: gdje se naime akcenat infinitiva razlikuje od akcenta u sadašnjemu vremenu St. ima onaj prvi akcenat: *pītāše, izgledāše, ponāvljāše, privlāčāše* i t. d. mjesto Vukova *pītāše, izgledāše, pōnāvljāše, privlāčāše* i t. d., pa i tu treba pitati: je li St. gdje u *narodu* slušao da se tako izgovara, a ako nije, kako i mislim da nije, zašto bismo unosili u književni jezik krivi izgovor intelektualaca koji su naučili samo da *pišu* imperfekt a nijesu marili i da nauče kako se izgovara?

Drugi slučaj gdje St. u pogledu dugih posljednjih slogova odstupa od Vuka daje nam pridjevna deklinacija. Vrlo često u događajima gdje smisao ište određeni oblik s dugim slogom na kraju on piše na kraju kratak slog; spomenuću samo dva primjera sa str. 118: „Oko krsta bi upaljene svēće tiho gōrele. Lelūjali bi im se njihovi lāki plāmenovi“; o tim upaljenim svijećama bilo je već govora, a da poslije *njihovi* mora biti određeni oblik, to je jasno. I takih primjera ima sva sila, svakako toliko da se ne može ni pomišljati da su to štamparske pogreške. Pa zašto opet tu St. tako često ima kratak slog mjesto Vukova dugog? Da je tomu uzrokom kolebanje izgovora, koje se inače može dopustiti, nije vjerovatno, jer onda bi toga kolebanja u knjizi i inače bilo u posljednjemu (otvorenom) slogu, ali ga nema, i to je baš ono s čega ne razumijem zašto bi se baš samo kod pridjevā to kolebanje pojavljivalo. Svakako kad bi bilo takog kolebanja, mogli bismo se prije nadati da će ga biti kod *neodređenih* oblika, i to u tome smjeru da će dužina posljednjega sloga iz odregjenoga oblika prodirati u neodređeni oblik, jer je dobro poznata stvar da u svim slavenskim jezicima neodređene oblike zamjenjuju, ili su ih već zamijenili određeni, pa se tako i kod nas može čuti „neka nōvā stvar“ ili čak „neka stārā žena“. Ja bih zato rekao da St., naprotiv, često zamjenjuje određene oblike neodređenim, jer u čitanci nalazim i ovake primjere gdje je ne samo kvantitet nego i akcenat neodređenog oblika a smisao svakako ište određeni: „ugledāše (poznatu) *visōku* zvonaru“ (str. 52), „poče dopirati *snāžno* i ritmično hrkanje roditeljskog para“ (62), „(moje) *malāksalo* telo“ (105), „...pred (poznatom) *visōkōm* obalom“ (111) „te bi joj se videla (njena) *bēla* i *rumēna* koža od ruke“ (118); pa jesu li to nehotične omaške pri *bilježenju* akcentata, ili zbilja, protiv svake regule, u biogradskom izgovoru neodređeni oblik tako jako potiskuje određeni? Ako je ovo posljednje, onda bi to bilo nešto sasvim novo, kako što je, bar za mene, sasvim novo

što St. katkada bilježi da je *-a* u gen. sing. muškog roda a neodređenog oblika dugo: „il' b'ijelā krišku sira“ (12), „iz b'ijelā sv'jēta“ (13).

U detalje akcentuacije ne upuštam se, jer svi znamo da u tome pravcu ima mnogo odstupanja, pa ću samo kazati da će ipak i s te strane trebati podvrći knjigu reviziji kad se bude, akobogda, iznova izdavala, jer ima gdje koji akcenat koji po svoj prilici nije izgovorna varijanta nego lapsus ili stamparska pogreška; ja sam na prvi mah opazio ove slučajeve *b'ijnjīšāh* (2), što ne može da bude gen. plur. od *binjīš-īša*, kako je tačno u rječniku; *l'jēvāhu* (13, 2 puta) mjesto *l'jēvāhu*; pa u rječniku *ākord* mjesto *ākōrd*; *bljēštiti* mjesto *bljēštiti*; *siromāk*, *siromāh* (u gen. sing. i *siromāha*), a trebalo bi odvojiti *siromāh-a* od *siromāk-āka*.

Rječnik, koji je štampan latinicom i jekavski, vrlo je savjesno sastavljen, pa sam ja u njemu našao na pr. i sve provincijalne izražaje što su u Matavulja i Stankovića, i sve književničke u Preradovića i Đalskoga, od kojih se malo koji nalazi u našim rječnicima; riječi su i dobro njemački protumačene, i to je bez sumnje posao Meyer-ov; riječi su naravski akcentovane, a dobro je što je naznačen i akcenat genitiva sing. kod imenica, ženskoga roda i određenoga oblika kod pridjeva a prezensa kod glagola, gdje ti oblici imaju drukčiji akcenat od nominativa, muškoga neodređenog roda i infinita, a dobro je napokon što je u zagradama naveden i uopće drukčiji akcenat, ako ga ima ili ako se St-čev izgovor razlikuje od Vukova. Pored tolike brige za akcenat ne razumijem zašto M. nije dao da se uz svaki glagol naznači je li svršen ili nesvršen, jer to razlikovanje Nijemcu nije ništa lakše negoli je naša akcentuacija. I u rječniku bi trebalo neke sitnice ispraviti i dopuniti: *berekinati* (u Matavulja) nije nikako „zehen“ nego samo „bummeln“ ili tako nešto; kod *biserak* trebalo bi dodati da je gemtiv *bisērka*; *lāva* (kod Rakića) nije nikako, uz „Lava“, i „Lavin“, nego se je pjesnik prevario te je pomiješao vulkansku lavu s lavinom, pa je u pjesmi na str. 108 izašlo „ko snežna lava“! *prēdsud* kao imenicu *muškog* roda nijesam nikada ni čuo ni čitao nego uvijek *prēdsuda* ženskog roda; *sāmrt* obično nije baš isto što i *smrt* nego su posljedni časi prije smrti; pod *skidati* i *skīnuti* trebalo bi naročito istaći da je *skidati se* = „svlačiti se“, jer je to i u zapadnim krajevima sasvim neobično; *snebivati se* nije „verlegen sein“ nego mnogo jače: „jako se iznenaditi, začuditi“; za *tmīna* trebalo bi kazati da je samo oblikom augmentativ a inače da znači što i *tāma*; kod *ūdaja* trebalo bi reći da se kaže samo za djevojku a obrnuto *ženiti se* samo za momka. To je samo nekoliko napomena, a sigurno će se za drugo izdanje naći i više.

Knjiga je vrlo lijepo opremljena: na dobrom papiru, oštrim neizlizanim slovima (štamparije u Brnu) i s vrlo malo stamparskih pogrešaka, tako da i s te spoljašnje strane potpuno zaslužuje da se najtoplije preporuča kao prva čitanka našega jezika u kojoj je tačno sproveden biogradski izgovor našega književnoga jezika.

U Zagrebu 22. juna 1927.

M. Rešetar.

6. — СРПСКИ ДИАЛЕКТОЛОШКИ ЗБОРНИК, књига III.

Међу овогодишњим публикацијама Српске Краљ. Академије изашла је и III. књига *Српског Диалектолошког Зборника*, у којој је пет прилога разне садржине и разне вриједности. Најмање пристаје амо чланак проф. Илешића „*Безјак и безјаци*“ (стр. 71—96), који је управо више етнографскога садржаја, јер се у њему највише износи за кога се у нашем народу употребљава то име, те му се тражи тумачење. Знано се је већ отприје да сусједи зову „безјацима“ кајкавце у Хрватској и Истри, али је И. нашао да их тако зову већ словенски протестанти из друге половине XVI. вијека; прихватајући пак мисао што је Јагић исказао као хипотезу у својему *Archiv*-у V, 188 И. долази до закључка „да је *Безјак* првобитно етнографско име те да се истом из њега развило означавање човјека [блесатог и грубог]; првобитно дакле *Безјак*, онда истом *безјак*“ (стр. 90). Али се мени чини да И. даје премало важности чињеници да су *Безјаци* у првome реду, по схватању њихових сусједа који их тако зову, људи што говоре мјешовитим говором; с тиме се врло лијепо слаже што и Талијанци на Горичком зову *bisiacchi* оне своје сународњаке који живе уз морску обалу међу Сочом и Тржићем и говоре опет мјешовитим млетачко-фурланским говором, па зато мислим да је можда „безјак“ ипак надимак за човјека који говори мјешовитим језиком, па му се сусједи ругају те му пришивају и друга слабија душевна својства; а онда би „безјак“ могла бити потпуна парарела „торлаку“ на истоку, а то је по Вуку, „човјек који нити говори чисто српски ни бугарски“ и „хвалиша“ (*Grossprecher, gloriosus*); истина, Вук у II. издању свога Рјечника (у I-оме има само ово друго значење) разликује акцентом „торлак“ (*Grossprecher*) од „торлѧк, торлѧка“ (човјек и т. д.), али ја мислим да је оно прво (с кратким *a*) погрешка, јер то не могу бити двије различите ријечи, а од глагола „торлати, -ѧм“ може бити само *шѧрлѧк*, а кад би глагол постао од именице било би без сумње **шѧрлакѧши*. Интересантно је да оба имена, имају исти завршетак (не може се казати суфикс)-*ак*, а слажу се и у томе да им је етимологија тамна, иако је сва прилика да је *шѧрлакѧши* ономатопејска ријеч, а да није турска као што се узимље у државном издању Вукова рјечника. У „додатку“ (стр. 92—93) И., прихватајући тачно мишљење проф. Скока да *безјак* не може бити талијанскога поријекла, одбија његово тумачење да је *безјак* постало хаплогогизмом од **безјак* а то од *без јајѧ* (без мудѧ); против те етимологије одлучно говори и акценат, имали бисмо наиме без сумње **безјѧјак*, од чега не би могло бити *бѧзјѧк*.

Више етнографскога садржаја је и чланак д-ра М. Павловића „О становништву и говору Јајца и околине“ (стр. 97—114). Он највише говори о томе како је састављено становништво тога краја; његово ће детаљно истраживање, на којег је темељу и израђена приложена лијепа карта, врло добро доћи оному који буде једном опширније приказивао дијалект тога краја. Али оно што нам је П.

на самих 7 страна о њему казао врло је мршаво, и не знам је ли П. тачно забиљежио и оно мало примјера што је дао, па и њих редовно без акцента. Важно је што П. каже да Стипан Маргитић Јајчанин у својој *Исјовиједи кршћанској* (I. издање је од г. 1701) има „са незнатним изузецима“ у кратким слоговима и а у дугим ије (стр. 105); ако је збиља тако, онда би то био други по времену писац који тако мијеша оба изговора (исп. мој чланак о говору М. Раднића у V. књизи овога журнала). Иначе П. настоји да тачно обиљежава гласове што је слушао, само што слабо тумачи своје писање: што значи на пр. *Сли^{ме}дчевић* (стр. 107), *ј* (мјесто *ђ* код муслимана, стр. 108), *ђ* „у коме је палатални моменат изразитији“ (стр. 109)? Од оно мало граматичких особина што П. спомиње (у лексикон не дира) двије су фонетске појаве које су за штокавски говор нове, ако су тачно запажене: прво, „налазимо затворене вокале $a > o^a$, $o > y^o$ - скоро у“ (109) с примјерима као *рукама*, *ливода*, *буга ми* и т. д., гдје дакле и у кратким слоговима *a-o* могу да постану и чисто *o-y*; друго, „јавља се врло често вокалска редукција“ (стр. 110), при чему се продужује слог пред редуктованим вокалом: *удар'ћу*, *лис'ца*, *виж'ша*, каткада с нешто сачуваног вокалског елемента: *добр'ра*, *каш'бљци*, чак и *у њднину* (< у *Планину*), али и примјери што их П. даје за обје ове појаве а и закони што их поставља за ту редукцију — премало је, а да би се могло видјети како и докле те промјене иду. Требаће дакле много потпунијег и пажљивијег истраживања а да се добије јасна слика јајачкога говора, а ко хоће да испоређује садашњи јајачки говор с говором из краја XVII. вијека требаће да се много више осврће на Маргитића.

Мали прилог рјечнику тимочкога говора приложио је проф. М. Станојевић (стр. 177—194), а то као додатак својој лијепој радњи „о сјеверно-тимочком дијалекту“ која је изашла у II. књизи *Дијалект. зборника*. Све су ријечи акцентоване како иште тај дијалект који не разликује ни акцената ни квантитета. И овај попис показује колико се ријечи може наћи у свакоме крају гдје живи наш народ које иначе нијесу познате, а нарочито нијесу у нашем књижевном језику. Међу овима што је Ст. приложио има и лијепих домаћих, а има и таквих по којима се види како тимочки говор и у лексикону има штошта што нема иначе у нашем језику а има у бугарскоме (н.пр. *валуга*, *вешрушка*, *вик*, *дремка* и т. д.), чему се не требамо чудити кад знамо да и у граматички нашега тимочкога говора има појава што су му заједничке с бугарским, као што се опет сусједни бугарски дијалекти у којечему, и у граматички и у лексикону одвајају од бугарскога, а слажу се са српским.

Двије су заокружене дијалектолошке студије: чланак Д. Вушовића „Дијалекат источне Херцеговине“ (стр. 1—70) и Г. Ружићића „Акцентски систем пљеваљског говора“ (стр. 113—178). Одмах ћу рећи да је Ружићић много боље успио у својему послу: он се је наине прије свега стегао на акценат и квантитет, па је зато и

могао ту партију цијеле граматике исцрпно проћи и тако показати у детаљу гдје се пљеваљска акцентуација разликује од Вукове; он је надаље рођени Пљевљанин, па је тако имао прилике да свестрано проучи изговор свој, својега дома и својега роднога мјеста. Вушовић је напротив обухватио доста велико подручје (онај дио Херцеговине што је г. 1878 припао Црној Гори и Грахово), што га је већим дијелом обишао у врло кратко вријеме, задржавајући се у сваком селу по један или два дана, а, што је главно, рекао бих да он припада дому што се доселио послје г. 1878 у Никшић, те донио са собом, а у главноме и задржао, свој црногорски говор; В. је ипак стигао да опише говор цијелога тога доста великога а по дијалекту њему туђега и слабо познатог краја. Не бих дакле хтио да чиним криво В-ћу, али кад се узме у обзир све што треба, ја бих ипак рекао да је Р. поузданији, а свакако је, у својим ужим границама, и детаљнији опажач и свједок.

И дијалект источне Херцеговине и пљеваљски припадају дабоме јекавском у штокавском говору, а и простором су недалеко један од другог — дијели их управо само племе *Дробњак*, па опет у акцентуацији доста се разликују и међу собом и од Вука, нарочито пљеваљски; а за дијалект ист. Херцеговине В. је изнио и у граматици доста одступања од Вука, тако да и ове двије студије лијепо показују како баш и у оним дијалектима на којима се оснива наш књижевни језик има много тога што је у књижевном језику друкчије, па како је криво мишљење да херцеговачки дијалекти нијесу zgodни за дијалектолошко истраживање.

Ја ћу од свега онога што је код В.-ћа и Р.-ћа ново споменути само неке важније ствари, а нећу се упуштати у критику В-ћева тумачења језичких појава које је често произвољно. Ја већ од много година тврдим да се дуги јат под улазним акцентом изговара као једнословно *јѐ* (управо *јѐ*) или двосложно *ијѐ* (управо *ијѐ*), али никада с кратким *е*; то потврђује Р., па гдје год спомиње облике као Вукова *ријѐка* изричеком каже да је у Пљевљима *ријѐка*; В. има мало друкчије: по њему се таке ријечи изговарају као *риѐка* или *риѐка*. В. надаље потврђује и то, да се дуги јат изговара увијек двосложно у завршецима замјеничне и придјевне деклинације: *двѝјѐм*, *дѝвнијѐм*, па на крају ријечѝ (прилогâ): *кѝдијѐ*, *овѝдијѐ*, како је отприлике и у дубровачком говору; ново је пак што напомиње да се тако изговара и у „сложеним глаголима“: *обијѐлиши*, *набијѐдиши* итд. Значи ли дакле да у простим глаголима *бијѐлиши*, *бијѐдиши*, од *бијѐла*, *бијѐда* јат није двосложен?! То ми је тешко вјеровати! Р., који увијек пише *ије*, ту не помаже. Обојица се пак слажу у томе да *ије* када је под силазним акцентом редовно је двосложно, али никада не бива *ијѐ* као што је то редовно у (старој) Црној Гори и у Боци (*лијѐй*, *лијѐно*); тако *ијѐ* В. има само у неакцентованом завршетку *-ијѐ* генитива множине замјеница и придјева: *двѝјѐг*, *дѝвнијѐг* (стр. 8 и 19), а у Р.-ћа сам нашао само ð *Благовијѐстѝма* (стр. 141), а иначе он има у таким приликама *ијѐ*: *ѝмријѐши*, *ѝмријѐмо*, *ѝмријѐше*, *ѝмријѐше* итд. (стр. 162), што дакле значи да може

бити и *ијѐ* и *ије*, а исто има у 2. и 3. лицу једнине *умријѐ*, *прд-ждријѐ*, *зайријѐ*, *надријѐ*, *прдсѝријѐ*, *дднијѐ*, *дѝријѐ* (стр. 166); то би ипак могло бити у вези с продуживањем вокала на крају тога облика. Свакако и за ове дијалекте требаће да се проведе ревизија када се изговара дуги неакцентовани јат као двосложно *ије* и *ијѐ*.

Чудни су примјери „асимилације“, који се по В ћу „врло често“ чују: *бого ми* (бога ми), *ного* (него), *овомо* (овамо) *ѝшѝ* (ето) итд. (стр. 13). Познато је да у Херцеговини од *сј-зј* може постати *с-з*, али је ново да се тако *з* може замијенити гласом *ђ* (стр. 17): *кођи* (< козји), *уђашаѝи* (< узјахати); то је дакле као *ц* < *ж* у *Циван* < *Живан* итд. — За глас *х*, који се редовно не изговара, В. има правило (стр. 19) да се на крају ријечи често изговара као *к* послѣје кратког вокала а као *г* послѣје дугог, на пр. *дѝк* али *сѝраг*, *мислик* али *мишљаг*; али то његово правило није без изузетка: прије свега он има тако *г* и у 3. лицу множине имперфекта *мишљагу*, затим има *њино* (< њихно) гдје је *г* посред ријечи и иза кратког вокала, па је питање је ли то према *њи*; онда има и *рѝг*, *снѝјег* „и можда још нека“ примјер, на пр. *иг* (а не *ѝг*), за које не разумијим како се је могло *г* „задржати према *рѝг*, *снѝјег* и сл.“, док се слажем с В-ћем да ће *к* у ријечима као *крабар*, *прикод*, *уздакнѝи* бити књишког поријекла, то јест хоће се да изговори необично *х* па излази *к*. Р., случајно можда, има мјесто *х* само *г* у завршецима *-аг* и *-агу* као В., док за 1. лице једнине аориста каже да се *х* „замјењује гласовима *г* и *к* без нарочите подјеле“: *дѝжок* и *дѝжог*, *чѝк* и *чѝг* итд. (стр. 161).

Од појава што В. износи у морфологији, иако не спадају све у њу, споменућу прије свега доста велики број именица позајмљених из талијанскога језика, које он каткада нетачно тумачи (стр. 39), тако на пр. *фаѝола* „пасуљ“ није никако тал. *fragola* „јагода“ него тал. *fagiuolo* (управо млетачко *fasiol*) „пасуљ“, нити је *кариѝега* „столица“ од тал. *carreggiare* „возити колима“ него опет млетачко *carega* „столица“, а *ѝаѝац-ѝаѝца* „палача“ (стр. 44) нема никаква посла с нашим *ѝѝлац-ѝаѝца* него је, наравски, тал. *palazzo*. На стр. 49. В. пак говори да се у његову дијалекту „ни уколико не гледа на правилну употребу одређеног и неодређеног вида“ придјева, али од 3 примјера што за то наводи први (Ево тебе и данас жива“) сасвим је правилан — неправилан би тек био кад би се мјесто „жива“ рекло „живѝг“ или „живѝг“; али ипак вјерујем да је отприлике тако како он говори, јер сам и ја нешто тако констатовао у разним штокавским крајевима, па ако је тако и у Херцеговини, морамо питати има ли који крај гдје се одређени и неодређени вид придјева употребљава онако правилно како то иште наша школска граматика?

Из главе „Непроменљиве речи и нешто из синтаксе“, уз већ познату редупликацију приједлога *са* („био је са шњим“) истичем дослије, бар мени, непознату редупликацију приједлога *ка*: „дође ка к нама, ка к њима“ (стр. 67); затим В. потврђује да је „доста обична“ употреба приједлога *са* кад се назначује оруђе: „гледа сам с очима, оре са плужицом итд.“, а онда (стр. 68) да се уз приједлоге узимље

падеж кретања мјесто падежа стања: био сам у град, спава под кућу итд.; само што је требао рећи дали се тако редовно говори, или само изнимице а нарочито дали се то чује од старинаца Херцеговаца или можда само од досељеника Црногораца. Ново је и ово: „чује се каткада и употреба инперфекта у значењу будућег времена... донијећеш ми сито — трѣбаше [ваљада *шрѣбаше*] ми за сјутра; дођите — трѣбасте ми; ваљаше ми за до вече“ (стр. 69).

Може се дакле и у „најчишћим“ штокавским дијалектима наћи штошта чим се они и у граматички разликују од књижевног језика а важно је и за историју нашег језика, а нарочито за нашу дијалектологију, па треба да смо захвални г. Вушовићу што нам је и оволико изнио из дијалекта што га је он, иако још недовољно, проучио. Али још је већа важност његова, а нарочито Ружичићева чланка, у томе што нам оба заједно показују да има херцеговачких крајева гдје се акцентуација доста јако разликује од Вукове. То разликовање има тим веће значење што се не може казати да произлази одатле што би се у овим дијалектима према Вуковој *новијој* акцентуацији сачувала, више или мање редовно, *старија* акцентуација („без узлазних акцената), која се је на пр. више или мање добро сачувала у зетском дијалекту (у старој Црној Гори и у Боци), него је и у њима, као код Вука, сасвим проведена новија акцентуација, а опет се врло често њихови акценти разликују од Вукових. Искрено ћу казати: те су разлике толико велике и тако бројне, да бих ја сумњао јесу ли добро побилежене, кад бих се морао ослањати на самога В-ћа; тако он доста често не биљежи неакцентоване дужине (као што смо мало прије видјели *шрѣбаше уз шрѣбаше*), али то би ипак могло бити тачно, јер би могло бити да се тако неакцентована дужина каткада скраћује, премда тога В. не спомиње; али кад он има на пр. и *љѣвиши* (стр. 25), *прегоц* (26), *кѣвчица* (27), *колѣјевка* (30), *нишићки* (тако с кратким *и* на крају, 31), *шизи* пот. рл. т. (33), *шдрем уз шдром* (37) итд., и нехоте се дижу сумње о његовој акрибији у исправљању штампарских погрешака.

Сасвим је друкчије с Р-ћем: његов посао, не само што је потпунији и прегледнији, него чини утисак да је сасвим поуздан, јер нема у њему ништа с чега би се могло рећи да је Р. био имало несигуран у биљежењу акцената; једино ми се чини сумњиво његово *чдек-чоѣка* (стр. 121), а очекивали бисмо *чѣек*, како је у Вука. Ја ћу дакле да изнесем само неке главније ствари из Р-ћеве студије, а на В-ћа ћу се обазирати само утолико уколико се он с Р-ћем слаже, или, напротив, директно не слаже.

Именице као *ѡрѡг-ѡрѡга* немају никада у лок. синг. акценат ` , те је само један пут Р забиљежио у *рѡшу* (стр. 124), а именице средњег рода као *јуне-јунѣша* (по Вуку) задржавају дужину и у осталим падежима: *јуне-јунѣша* осим *дијѣше ѣѣшеша* (стр. 135); и једно и друго без сумње је у Пљевљима новија појава, јер нема сумње да је разликовање акцентуације у флексији увијек старије од изједначености, па се је зато код *дијѣше-ѣѣшеша*, које се тако

говори, и задржала често старија разлика. — Женске пак именице као *вѡда-вѡду*, од којих по Вуку само неке имају и у дат. синг. „, имају га *све* (стр. 137); ту је дакле у Пљевљима (као често и у јужнозападним дијалектима) сачувана старина. — Придјевни грађени суфиксима *-ов*, *-ин*, *-ав*, и *-асѡ* у затвореном слогу, дакле у ном. синг. мушког рода, имају у суфиксу дуг вокал: *брѡшѡв*, *сѡсѡрѡин*, *ѡлѡкѡв*, *јѡгунѡсѡ*, али они на *-ав* и *-асѡ* могу имати и кратак вокал: *ѡлѡкѡв*, *јѡгунѡсѡ* (стр. 141/2); за придјеве на *-ин* то потврђује и В. (стр. 53, 54), а интересантно је да Р. има то правило за придјеве на *-ов* само кад су посвојни придјевни (од живих бића), док код оних „који означавају квалитет“ (од неживих ствари) вокал је кратак: *буѡков*, *брѡсѡшов* итд.; да нема примјера *ѡидѡв* готово би требало прије рећи да овакви придјевни који имају старији акценат на суфиксу не продужују вокал у њему. Иначе да се вокал продужава пред завршним *в* и *н*, то можемо разумјети, па тога има у другим дијалектима штокавским а нарочито чакавским, смета напротив што га нема редовно ни код *-ов* ни код *-ав*, а има га код *-асѡ*, док га никако нема код именица. Од замјеница Р. спомиње само оне без рода, па *он* и *сав*; види се да је код њих прије свега и у његову дијалекту суфикс ген. синг. *-га* и дат. лок. синг. *-ме* увијек дуг: *њѡга*, *кога*, *чега*, *свега*, па зато и *когагод*, *чегагод*, онда *њѡкомѡ*, *њѡкомѡ*, *ѡкомѡ*, а је ли можда тако и код показних замјеница, не каже; ново је да је дуг и завршетак *-е* у ген. синг. замјеница без рада: *мѡнѡ*, *шѡбѡ*, *сѡбѡ*, али није у дат.-лок. синг. *мѡне*, *шѡбе*, *сѡбе*, дакле онако као код именица на *-а*: ген. *жѡнѡ* али дат. *жѡни*. Ново је надаље да замјенице без рода редовно, а ређе *ко* и *шѡа*, пребацују силазан акценат на проклитику или на њен први слог: *кѡд мѡнѡ*, *ѡбрѡд мѡнѡ* а ређе *ѡ кога*, *ѡко чега* поред обичнијег *у кога*, *око чега*.

Код глагола тек неки завршеци имају друкчији квантитет: прије свега вокал *е* од презенске основе увијек је кратак кад је на слогу пред њим акценат ' или кад је пред њим глас *ј* (стр. 149), дакле *шрѡсѡм*, *крѡзѡм*, *дѡдѡм* итд., *бијѡм*, *кѡјѡм*, *смѡјѡм се*, *кајѡм се*, *кѡјујѡм* итд., а то потврђује и В. (стр. 61. 64). Како нема сумње да је ово *е* испрва било кратко, то би требало рећи да су ови дијалекти овдје сачували старину, али то није баш сигурно, јер ако бисмо рекли да је у *шрѡсѡм е* остало кратко јер је на њему падао старији акценат, не бисмо разумјели зашто и ови дијалекти имају *ѡлѡшѡм*; зато и за *бијѡм* није сигурно је ли старије или млађе од Вукова *бијѡм*. Оно прво (*шрѡсѡм*) могло би дакле бити као што је на пр. у Ужицу и суфикс *-осѡ* кратак опет послѣ акцената ', па се говори *мѡдрѡсѡ* према Вукову *мѡдрѡсѡ*, ту бисмо дакле имали скраћивање слога послѣ („најдужега“) акцената '; напротив тешко је казати зашто би се баш послѣ *ј* скраћивао вокал. За акценат презенса ново је што сви глаголи I-ве (Миклошићеве) врсте као *ѡлѡшѡм*, кад су сложени пребацују акценат на приједлог: *ѡѡлѡшѡм* а само у 1. и 2. лицу множине уз редовно *ѡѡлѡшѡ моѡлѡшѡше*, могу имати, ређе, и *ѡѡлѡшѡмо-ѡѡлѡшѡше*, док по Вуку

може само од глагола *донесџи* бити *донесџм* и *дднесџм*; то је оно исто што по Вуку често бива код глагола IV. врсте: *звонџм* али *ззвонџм*, па је сигурно и једно и друго секундарно као што то доказује руски језик који код оваквих глагола увијек има, и кад су сложени, исти акценат као код простих, а *оилешџмо-оилешџше* у пљевљанском дијалекту посљедњи је траг од те старије акцентуације.

Код имперфекта Р. се донекле знатно разликује од Вука: већ код суфикса налазимо да у 3. лицу множине вокал је увијек дуг: *-џу* мјесто Вукова *-хџ* (стр. 155), што је без сумње према *-џ* у 3. лицу множине презенса. А има и знатног одступања од Вукова правила да имперфект има увијек исти акценат што га има 1. лице еднине презенса и да се тај акценат у осталим лицима не мијења; тако сви глаголи који у презенсу имају акценат ` на слогу пред суфиксима *-мо*, *-ше*, који дакле имају стари акценат на тим суфиксима, имају у имперфекту стари акценат на суфиксу ако је основа имперфекта на *а* или *ја*: *илешџм*, *илешџмо-илешџх*, *илешџше*, *илешџмо*, *илешџше*, *илешџху*; *жџлџм*, *жџлџмо-жџлџше* итд. (стр. 156); али ако основа имперфекта излази на *иџ* регби да и у Р-ћа акценат остаје без промјене, па да је *илешџиџи*, *илешџиџше*; с тим је у вези што и сви имперфекти с једносложном основом имају исту промјену, какву код Вука има само *шџах-шџаше* итд., док је код Р-ћа и *шџаи-шџаше*, *слџи-слџше*, *знџи-знџше* итд. (стр. 159); врло је лако могуће да је овака промјена код свих ових глагола старија неголи је Вуков акценат који се не мијења, како што је и *илешџмо*, *жџлџмо* без сумње старије од *илешџмо*, *жџлџмо*. Врло је необично пак што глаголи који у пасивном партиципу имају други акценат неголи презенс, то јест имају на првome слогу ` , они имају, или могу имати, тај акценат и у имперфекту: *држџи-држџм-држџи-држџи*; *куџоваџи-куџоџм-куџоваџи-куџоваџи*, али који имају упрезенсу ` пред суфиксима, они могу имати и како иначе они имају у имперфекту, на пр. од *држџи*, *држџм* може бити и *држџи-држџше* и *држџи-држџше* (стр. 156). У овим се приликама имперфект по свој прилици не равна по *пасивном* партиципу, већ по *прошлом активном* који има исти акценат, па се према *ја сам држџао*, *куџовао* говори и *држџи*, *куџоваџи*. — Од свега овога В. се слаже једино за *вољџмо-вољџше* према *вољџмо* и *сјеђџмо-сјеђџше* према *сјеђџмо*, али уз то он има и *сјеђџмо-сјеђџше* и уз *јеђџмо* *јеђџмо* и *јеђџше* (стр. 61, 62), што се никако не слаже са *сјеђџмо* *јџдџмо*; а код оно неколико примјера за 3. лице множине В. има *-џу* (мјесто *-ху*) с кратким у као у Вука (стр. 19).

И код аориста је Р. констатовао неке интересантне појаве. Да је у суфиксу *-ше* 3. лица множине оно *е* редовно дуго а само изнимиче кратко (стр. 163), то је ваљда према дугоме *-е* у истоме лицу презенса глагола III-ће и IV. врсте, дакле *чџше*, *дџоше* према *видџе*, *чџнџе*, као што је и у имперфекту дуго *-у* опет према презенсу. Како о томе говори Р. на стр. 162, није јасно када и у аористу, као у имперфекту, акценат ` може бити пред суфиксима множине; али ја бих рекао да је овако: глаголи који у инфинитиву могу

имати акценат \checkmark пред суфиксом *-ши*, они могу имати тај исти акценат и у множини аориста. То су сложени облици од простих глагола 5-ог и 6. раздјела I врсте који у инфинитиву имају на првом слогу акценат \prime , а кад су сложени пребацују акценат $\grave{}$ на приједлог *клѣши-ѡроклѣши*, *мријѣши-ѡмријѣши*; они, по познатом правилу што вриједи за акцентуацију аориста, имају по Вуку у аористу: *клѣх-клѣсмо* а *ѡроклѣх-ѡроклѣсмо*, *мријех-мријѣсмо* а *ѡмријех-ѡмријѣсмо*; али у Пљевљима гдје инфинитив може гласити и *ѡроклѣши*, *ѡмријѣши* (са *ијѣ* мјесто Вукова *ије*) и аорист може бити акцентован и *ѡроклѣсмо* итд., *ѡмријѣсмо* итд.

Напосе за 2. и 3. лице једнине, који се облик и у Вука врло често разликује од инфинитива, Р. нам даје на стр. 162—168 врло детаљна и врло фина опажања. Не упуштајући се у детаљ, гдје је акценат тога облика код појединих глагола друкчији неголи у Вука, споменућу и овдје само неке опћенитије ствари: глаголи II. врсте повлаче сви на први слог акценат, дакле и који имају акценат \prime , па зато и *ѡрнуши* — *ѡрну*, *ѡрѣѡрну* и т. д., док је по Вуку *ѡрну*, *ѡрѣѡрну*; глаголи пак III. врсте на *-јѣши* могу такођер, ако су сложени, бар од чести повлачити акценат: *ѡоживѣ* и *ѡживѣ* (али само *живѣ* као Вук), *ѡокиѣ* и *ѡокиѣ*, обично *ѡдѣ*, *ѡдѣ*, док се у Вука акценат никад не повлачи; али најинтересантније је што Р. каже да код глагола на *-аши*, када је овај облик двосложен, дакле од простог глагола, он има по правилу исту акцентуацију коју и инфинитив, те не продужује *a* на крају, а ако је тросложен, дакле онајвише код сложеног глагола, онда повлачи акценат или бар продужује то *a*: *вјѣнчаши-вјѣнчѣ-ѡвјѣнчѣ*, *кајаши-кајѣ-ѡкајѣ*, *држаши-држѣ-ѡдржѣ*, *ковашаши-ковѣ-ѡковѣ*, *лѣдаши-лѣдѣ-ѡлѣдѣ* и т. д.; али је ипак Р. „забиљежио колебање и уједном и у другом правцу“: *листаши-листаѣ* а *искомадаши-искомадѣ* ит. д. Иако дакле ту нема „закона без изузетка“, опет је важна појава, на коју се треба обазирати при утврђивању и тумачењу акцентуације 2. и 3. лица једнине у аористу. За аорист В. наводи само ова два одступања: сви глаголи I. врсте с коријеном на *-и* продужују то *-и* у 2. и 3. лицу једнине, дакле и *кри*, *сви*, *ши* и т. д. (по Вуку сам о *би* *ли*, *ѡи*), а онда глаголи с једносложним дугим коријеном који, по Вуку, имају акценат \prime у множини, задржавају акценат једнине, дакле *клѣсмо*, *мријѣсмо* и т. д., што се лако разумије кад се зна да по В-ћу ти глаголи у инфинитивну гласе обично *ѡѣши*, *мријѣши* и т. д.; суфикс *-ше* у њега је кратак. Осим тога В. износи да глаголи на *-уши* (стр. 62) и на *-иши* (стр. 63) код којих је у инфинитиву посљедњи вокал од основе у његову дијалекту дуг имају ту дужину и у аористу: *ѡдрнух* и т. д. према *ѡдрнуши*, *ѡбуших* и т. д. према *ѡбушиши*, а биће сигурно и код истих глагола на *-аши*: *лѣдах* и т. д. према *лѣдаши*. За инфинитив Р. каже да у његову говору нема ниједног примјера с дугим силазним акцентом, па навод на стр. 169—170 како се изговарају они глаголи што у Вука имају таки акценат а у Пљевљима се говоре; излази да су то само глаголи код којих у Вука вокал под \checkmark стоји пред конзонантском групом

што прави позицију: *vâjkašī se, ĩrâvdašī se* и т. д. осим једнога *ĩrâznovašī* (Р. *ĩrâznovašī*), па је лако могуће да је то у вези с том позицијом; В. таквих глагола има: *kljīnčīšī, šānčīšī* и т. д. (стр. 63). Уопће и Р. и В. имају гдјекоји примјер гдје је пред таким групом вокал кратак док је у Вука дуг, на пр. *ĥvno, ĥrlov* 52. (ĥван) -*ĥvna*, (ĥрло) -*ĥrла*, (ĥвас) -*ĥvса* 44.116, *Tŭrci* (уз *Tŭrci*) 126 — В. пак износи на стр. 66 за инфинитив правило да сви његови облици (II.-ге, па IV.—VI. врсте) нијесу имали стари акценат на посљедњему слогу од основе продужују тај слог: *ĥnušī, ĥzīšī, lĥdāšī* итд., чега у Пљевљима никако нема. То је дакле иста ствар што је већ позната из Црне Горе, Боке и неких чакавских говора, па је и то познато да је то Лескин тумачио као траг од праславенске силазне интонације тога слога; али је мени опет тешко вјеровати да је то тако, јер ми се чини да је лакше мислити да се је у тим дијалектима довела у инфинитиву дужина према дугим завршенима презенса -*ām*, -*īm*, -*ēm* неголи да је напротив у осталим штокавским говорима тај слог у инфинитиву скраћен поред дугих завршетака у презенсу; а што се слог није онако продужио кад је стари акценат на њ падао, дакле што је остало *šĥnušī, čīnīšī, vĥenčāšī*, тому би узрок могао бити баш то што је слог био акцензован и зато се лакше одупро дужњу према презенсу, те тако задржао свој (са српско-хрватског гледишта) старији квантитет.

Од глаголских прилога и придјева треба истаћи само то, да и Р. свједочи да је у пасивном партиципу код глагола II. врсте завршетак -*ušī* дуг: *krĥnušī, ĥĥmĥnušī* итд. — В. пак за своје глаголе на -*ušī* (стр. 62) и на -*īšī* (стр. 63) потврђује да имају ту дужину и у прошлом активном партиципу, као што је имају у инфинитиву и у аористу: *dĥrnuла, bŭšīла*, а без сумње биће и *lĥdāла*.

При крају је Р. додао „Пренос акцената“ на проклитике (стр. 172—176), гдје је необична само појава, која је већ код замјеница споменута, да се говори *mĥnĥ* а *kĥd mĥnĥ* и т. д.; а што Р. каже о пријеносу акцената на свезе *и, ни* није нимало јасно, а није илустровано ни једним примјером. Ни о овоме пријеносу В. нема ништа.

О акцентуацији појединих ријечи и њихових облика није могуће овдје говорити, па ћу само још једном казати да се и В. и Р. у детаљу *врло често* разилазе с Вуком а и међу собом, а додаћу да обојица често наводе за једну исту ријеч или један исти облик из својега говора по два или више разних акцената; у томе погледу даје класичан примјер ријеч *šĥrба* за коју Р. има сва четири наша акцената: *šĥrба, šĥrба, šĥrба, šĥrба* (стр. 136) — какав ће се примјер тешко наћи за коју другу ријеч у којему другом дијалекту.

Напокон изражавам жељу да би се у *Дијалектолошком Зборнику* уз сваку потпуну граматичку студију о некоме дијалекту дало и нешто текста у једноставној простој, али добро акцензованог прози.

У Загребу 5 јуна 1927.

М. Решетар.

7. — PRACE FILOLOGICZNE, wydawane przez J. Baudouina de Courenay, A. A. Krińskiego, J. Łempickiego, W. Porzezińskiego i St. Szobera. Tom X. (Warszawa, 1926). Str. 444. Sa potporom Ministarstva Prosvete i Kase im. dr. Jos. Mianowskoga. Rukopise i sve pošiljke treba slati na adresu prof. Stanislava Szobera, Warszawa, ul. Nowowiejska, 8, m. 23. — „Prace“ su počele da izlaze god. 1884; izašlo je u neodredenim razdobljima 9 svezaka (IX. god. 1920). Dok su u Krakovu od god. 1904 izlazile „Meterjały i Prace Komisji Językowej Akademji Umijętności (od 1917: „Prace Komisji Językowej“) i od 1908 „Rocznik Stawistyczny“ (sem toga izlazi u Krakovu, sad već XI. godišnjak, „Język polski“ kao organ „Društva ljubitelja poljskog jezika“), varšavske slaviste eto nastavljaju sa „Pracama Filologičnim“, O X. svesci hoću ovde da referišem.

O članku prof. Stanislava Slońskiego: „Takozvani perfekt u slovenskim jezicima“ ja sam već referisao, kad sam od autora primio separadni otisak, „Južnoslov. Filolog“ III 192. — *Prof. Tytus Benny* priopćuje deo svojih fonetskih studija, naime raspravu „o poljskim transkripcijama engleskoga jezika“. Povod za tu raspravu dalo mu je izdavanje engleskog rečnika za Poljake. Autor pokazuje, da je na tom polju ono najpraktičnije što je najviše naučno.

Prof. Stanislav Szober je napisao „Nekoliko primedbi o izgovoru nosnih samoglasnika u tuđjim izrazima“. Obično se misli, da se i u tuđjim rečima u poljskom jeziku razvija pravi nosni vokal pred frikativnim („spółgłoski szczelinowe“), dok u drugim slučajevima ostaju vokal i nosni konsonant za sebe; prof. Szober ograničava pravilo u tom smislu, da nosni vokali postaju samo pred homoorganičnim ili barem pred hemihomoorganičnim frikativnim konsonantima.

Jan Otrębsky je priopćio nekoliko „etimoloških prinosa“; za latinsko „prior, pessimus“ postavlja etimologiju: prema „prior, primus (priscus, pristinus) od stlat. pri (prae) nastalo je „peior, pessimus“ od *pede (πεδά πέτά), pedi-sequus. — Latinsko „necerim“ (nec eum) tumači g. Otrębski kao: ne-kis-im, isp. nec (im acc. od „is“). — Dalje g. Otrębski opširnije raspravlja o poljskom „dziś, dzisiaj“ i „tydzień“ (danas, tjedan, teden), donjolужиčki: zínsa, zéńs. Glavno mu se ovde radi o tumačenju „i“ mesto poluglasnika „b“. Ističe, da nikako nije dokazano, da je „dziś“ starije od „dzisiaj“ (koje bi bilo postalo n.pr. analogijom prema „wczoraj“, s druge pak strane da treba „dziś (dzisiaj)“ tumačiti zajedno sa „tydzień“. U drugom delu reči „dzisiaj“ i u prvom delu reči „tydzien“ vidi autor ne zaimena nego adverbia: *sě i *tū te su se u slovenskim jezicima mešali oblici: „dъn- sě“ i „dъnъ- sь“, „tydъnъ“ i „tego dne“. Što se tiče „i“ u „dzisiaj“, to nije isključeno, da imamo ovde dubletu korena „dъn-“ sa jačom vokalizacijom „din-“ (dein). „Dziś“ predstavlja u drugom delu reči nominalni izraz dzin-sь. U poljskom „tydzień“ imamo u deklinaciji „tygodnia“ itd. kao mešaninu između „tydъnъ“ i „tego-dne“. Na kraju se avtor osvrće na jugoslov. „tjedan“, teden, napose na Ramovševu raspravu u „Časopisu za slov. jez.“ III, a drži, da Ramovševom raspravom pitanje „tjedna- tedna“ prije rešeno.

Prof. Viktor Porzeziński napisao je raspravu o „tobožnjim lechitskim elementima u istočnoslovenskim jezicima“. Tu se pobija teza ruskog slaviste Šahmatova (iz god. 1911), da imamo u Belorusima i delomice i u Velikorusima potomke rusificiranih lehitskih (poljskih) plemena, koja su došla čak do Volge i Oke, dok ih nisu pretopili istočni Slaveni, dolazeći s juga. Šahmatov je tu tezu, sem na dve beleške ruskog letopisca, osnivaio na nekim jezičkim pojavama u beloruskom govoru i u izvesnim dialektima velikoruskim, koje te dialekte vezuju sa poljskim jezikom. Porzeziński naročito dokazuje, da je hipoteza o prastarom uticaju Lehita na te govore s obzirom na hronologiju dotičnih jezičnih pojava nemoguća ili da te pojave same nisu identične. Ali autor priznaje, da su Poljaci napose u XVII. stoleću kao kolonisti neposredno uticali na te ruske pokrajine; usto treba uvek misliti na prelazne tačke slovenskog sveta, gde strogih granica nema. Jedna izmedju jezičnih tačaka, o kojima se ovde radi, jest skupina „gl, kl“ za „dl, tl“ odnosno „l“ (str. 93—100); kod toga se Porzeziński za Lehr—Spławińskim obazire i na slične pojave u slovenačkim dijalektima; u „gl, kl“ treba videti ne noviju rekonstrukciju („vedli“ prema „vedem“ mesto „veli“), nego praslovensku pojavu. Isti je pisac napisao opširan kritički referat o novim staroslovenskim udžbenicima, koji su izašli na poljskom jeziku, naime o „Gramatyce starosłowiańskiej“ krakovskoga profesora Jana Łosia (1922) i o „Zarysu gramatyki języka staro-cerkiewno-słowiańskiego“ lavovskog profesora Tadeusza Lehr—Spławińskoga (1923). Kritika je puna pozitivnih primedaba te ima naslov: „Sporni problemi slovenske gramatike.“

M. Durnovo tumači značenje „staroslovenskoga прѣгыни (прѣгына)“. Budući da je pisac našao grčki izvornik staroslovenskih prevoda, u kojima se nalazi ta reč, drži, da joj je značenje: pećina, urvina, strmo pobočje (gora), krš, koji se raspada, gde je teško prići (divlje, neprolazne gore?).

Henryk Gaertner je napisao kritičnu raspravu o predmetu i pojmu stilistike pod naslovom: „Stilistika kao metoda za individualizovanje u jezičnim istraživanjima“. U glavnome je to debata sa pogledima koje su o tom predmetu razvili prof. Wędkiewicz, Szober i Rozwadowski. Radi se kod toga osobito i o odnošaju stilistike do gramatike; stilistika se od gramatike ne razlikuje po tome, što se ona tiče samo jednog dela predmeta gramatike (sintakse), nego po tome, što gramatika ističe ono, što je općeno, a statistika ono, što je individualno.

Prof. Henryk Ułaszyn tumači jedno mesto u epu Słowackoga „Beniowski“, gde Słowacki govori i o Puškinu te kod toga navodi improvizirane dosečke Puškinove u stihovima, koji su osobito medju mladeži kursirale, te ih je Ułaszynnekako pre 30 godina još i sam čuo (Ułaszyn, sad profesor u Poznanju, učio je, ako se ne varam u Kievu).

Witold Doroszewski je napisao opširnu raspravu „o značenju svršenih glagolskih osnova u poljskom jeziku“; jezgra njegove rasprave donosi historiski pregled osnova kojima se je značenje akcije pokolebalo te može na pr. „piti“ u staroslovenskom biti još i per-

fektivno ili „mreti“ u Florianskom psalteru značiti (kao perfektivum) futurum. U članku „Još jedamput o poljskome > mierzchnąć“ raspravljaju G. Iljinskij i K. Nitsch o pitanju, dali je „ch“ u ovoj reči prastara pojava (iz korena: mers-) ili je postalo u istorisko doba od „k“; prvo tvrdi Iljinskij, drugo Nitsch. — B. Ślęski izveštava (s obzirom na neke rasprave A. Brücknera) o upotrebi reči „grzepa“ (grzęba) i „grad“ (cfr. naše „grudi“), koje su u literarnom jeziku malo poznat i reči „steber“ (cfr. slovenački: steber), koja se nalazi kod „Slovinaca“ nad Ľebskim jezerom.

G. Kuryłowicz daje na francuskom jeziku nekoliko romanskih etimologija, napr. portugalski „âmago“ tumači iz „-adamicum“ — prema priči o Adamu i Evi — kao „Adamovu jabuku“; italijanski „ammicare“; = latinski admicare; francuski staro „brōce“, danas brosse; rumunski „îndemnă“; francuski „lanier“, „locher“, ital. „nicchiare“, franc. „quignon“, rum. „flueră“, ital. „sugatto“, „spri“, španjolski „torondro“, sfranc. „estoier“, franc. „cintrer“ itd. — Jan Janéw raspravlja u članku „Iz maloruske deklinacije“ o dativu, instrumentalu i lokalu plur. u maloruskim dijalektima u gorama nad izvorom Dnjestra (u dijalektu huculskom, bojkovskom i Ľemkovskom); u dat. plur. je na promenu „-am“ u „-om“ delovao jezik poljski, a u instrumentalu imamo mestimice dualne oblike na „-ma“, napr. plečyma. — Dr. Bohumil Vydra, lektor češkog jezika na universitetu u Varšavi napisao je preglednu raspravu „o dialektološkim studijama u češkoj filologiji“.

Na kraju sveske su kratki referati i bibliografski podaci o novijim općenito lingvističkim delima, onda potpuna „Bibliografija poljskih jezikoznanstvenih radova za god. 1915—1925“ od A. A. Kryńskoga i St. Szobera.

Fr. Ilešić

8.— ALEKSANDR BRÜCKNER, Słownik etymologiczny języka polskiego. (Kraków, Krakowska spółka wydawnicza, ul. św. Filipa 25). A. Brückner, sad umirovljeni profesor slavistike na berlinskom univerzitetu, počeo je — kao za svoju 70-godišnjicu, koja se je slavila ove godine — da izdaje jedan izmedju plodova svoga dugoga i vrlo bogatoga naučnoga rada, etimološki rečnik poljskog jezika. Słownik će obuhvatiti preko 4000 reči, te imati 50 štampanih tabaka u 2 sveske. Delo izlazi u sveskama od 4 tabaka te će čitavo biti objavljeno do aprila 1927.*) Dosad su izašle 4 sveske (do reči „korda“). Cena je čitavome delu zajedno sa poštarinom 66 Zł (= oko 400 Din.) u pretplatnoj narudžbi. Słownik pokazuje jasno individualni karakter svoga avtora, koji u svome lapidarnome stilu često kao da skačući zastranjuje, ali nikada besplodno i uvek duhovito. Brückner posmatra „reči“ zajedno sa „stvarima“, te zaseca oštro u kulturnu istoriju slovensku. To je baš oznaka za Brücknerov naučni rad. — Kao primer navodim članak „dąbrowa“: (u innych Słowian i dąbrowa) nic z dębem nie ma wspólnego; była dębrzą (p.) z ą sbok u jak nieraz (por. czes. dubra o tem samem znaczeniu), dalej „dołem zarosłym“, „za-

*) Słownik je kad se ovo štampa, već čitav izašao.

roślami“, „gajem“, a dla przypadkowego równobrzmienia z *dębem* przeszła na „dębinę“ wcześniej, niemal u wszystkich Słowian, chociaż pierwotne znaczenie „lasu“, „gaju“, chyba tylko u nas zupełnie zapomniano. Słynny *Dubownik* npr. (Raguza, z swoim handlem i piśmiectwem) nazwany niby od *dąbrowy*, ależ nigdy tam żadnych dębów nie było, tylko zarośla szpilkowe, *debrzy*. Że później *dąbrowie* z *dębem* pomieszano (np. „prowent z *dąbrowia* i brucza“, Potocki) niczego nie dowodzi dla pierwotnych czasów. *Dąbrówka* jest i nazwą kilku roślin; tylko żona Mieszki tak się nigdy nie nazywała: nazywała się *Dobrawą*; nonsens z *Dąbrówką* wytonił się później.“ F. Ilešić

9. — SEVERNOSLOVENSKI „*žaden* (*žadny*)“, „*žadny*“ i *slovenački* „(n)*obeden*“. O tim se je rečima u novije doba opet više pisalo. Etimolozi se potsećaju uzajamno kod jedne reči tumačenja druge. Hoću da referišem osobito o tome, što su Poljaci i Česi nedavno pisali o „*žaden*“ i „(n)*obeden*“.

O reči „*žaden*“ imali smo iza Miklošića glavno dve etimologije. Prema Miklošiću treba u „*žaden*“ tražiti koren „*žed-*“ (*žedja*, poljsko: *żadać*), te bi dakle ta reč prvotno značila: desideratus, a iz toga bi se značenja u sintaktičkim vezama razvilo značenje „*nijedan*“. Kod takva tumačenja smetalo je u poljskoj formi „*a*“ mesto očekivanog nosnog vokala, te se je to „*a*“ tumačilo kao znak, da je poljska forma pozajmljena iz češkoga ili da je nazalizacija prosto otpala, kao što u „*sławetny*“ iz „*sławętny*“ itd.

Slovenački lingvista Stanislav Škrabec je na omotu svoga „*Cvetja z vrto* sv. Frančiška“ 1881 tumačio slovenačko „*obeden*“ te izrazio misao, da bi prvi deo reči mogao biti okrnjen iz „*ljubo*“, dakle: „*ljubo eden*“. S tim je ispedio i severnoslovensko „*žaden*“.

Jagić je u „*Archivu*“ V (1881), 161/162 (beleška na str. 162/63) zabacio tumačenje reči „*žaden*“ od „*žad-*“ te „*žaden*“ izvodio iz: *i-že-jeden*. „*Nichts vom „Verlangen“ oder „Begehren“ kann in diesem Wort gesucht werden*“. Na to je Škrabec replicirao u sledećem godišnjaku „*Cvetja*“ te na kraju rekao: „*Jaz sem si negdaj razlagal obeden iz obęju eden*. Morebiti sem bil tedaj bolje zadel...“*)

O slovenačkoj reči „(n)*obeden*“ pisao je prof. A. Musić u „*Radu*“ Jugoslavenske Akademije, knj. 224 (god. 1921). Prof. Musić dokazuje, da je prvotni oblik te slovenačke reči „*obeden*“, da je u toj formi „*ob-*“ prepozicija, koja kod prideva znači „*okolo*“, „*nekoliko*“. Što se tiče severnoslovenske reči, to Musić (p. 201) ostaje kod tumačenja od „*žad-*“, te mu je dakle u severnoslovenskoj reči negacija sekundarna pojava kao što i u slovenačkoj.

Prof. Fr. Ramomš (*Slavia* II, 117) odbija Musićevo tumačenje reči „*obeden*“, te s obzirom na akcenat dokazuje, da „*ě*“ u toj reči mora biti kontrakcija, te drži Škrapčevo tumačenje iz „*obęju — eden*“ „*još uvek*“ za pravo.

*) Sva ta Škrapčeva izvođenja nalaze se sad u njegovim „*Jezikovnim spisima*“ I. 113, 140.

Reči „žaden“ je nedavno posvetio članak g. Jan Otrębski u krakovskom „Języku polskom“, organu „Towarzystwa miłośników języka polskiego“ (XI, 179 sl.). Njegova se izvođenja kreću u ovom pravcu: u staropoljskom jeziku upotrebljavao se od najdavnijih vremena uz oblik „žadny“ i oblik „nižadny“ u istom značenju: nullus, nemo. Oblik „nižadny“ treba već zato držati za raniji, što „nižadny“ u staropoljskom polako nestaje, dok se „žadny“ širi te stupa na njegovo mesto. Kod tumačenja reči „žadny“ treba dakle izlaziti od „nižadny“, ne obrnuto, a kod toga uvažavati, da je sa stanovišta poljskog jezika, davnijeg i današnjeg, daleko lakše protumačiti dialektičnu promenu vokala „a“ u „ą“ nego obrnuto (isp.: „teskny“ mesto staroga „teskny“, „miedzy“ mesto prvotnog „miedzy“). Za najstariji poljski oblik može se prema tome uzeti „niežadny“ (sa negacijom, bez nazalizacije vokala). Negacija, koja se nalazi u toj reči, bila bi „niže“ (nec, neque), te bi se severnoslovenska reč od našega „nijedan“ razlikovala po tome, da se u njoj ne nalazi obična negacija nego negacija „niže“ : niže jeden. Izraz bi išao natrag u vrlo staro doba, kad se je iz **niže-edbnъ* preko kontrakcije „e-e“ u jedno dugo „ē“ i preko promene toga „ē“ u „a“ iza „ž“ moglo razviti: *nižadъnъ*.

Polazna tačka dokazivanja g. Otrębskoga je u tome, što mu je oblik „nižadny“, dakle, oblik sa negacijom prvotan i stariji.

Na tom stanovištu stoji i Brückner u svom „Slowniku etymologicznom“ poljskog jezika, koji je nedavno izašao: *Żaden* dawniej *niżaden*, *niżadny* „nikt“ ... *ściągnięte z niżejeden*“, a dodaje: „pod wpływem *każdy*“.

Najzad je o stvari pisao g. F. Oberpfalcer u članku: „Negace žádný“, koji je izašao u češkom „Časopisu pro moderní filologii a literaturu“ XIII (1927, 3—4, p. 204 sl.). Oberpfalcer zastupa opet etimologiju od korena „žęd-“ i tvrdi, da od adj. *žádný* „desiderabilis“ nelze odlučovati *žádný* „nullus“, a slovenačko „obeden“ tumači sa Škrapcem i Ramovšem protiv Musića. G. Oberpfalcer ustaje protiv etimologije Poljaka Otrębskoga i Brücknera te piše: „Proti tomuto výkladu svědčí, že by takto negace *žádný* musila býti původu velmi starého a obecně slovanská, kdežto jižní Slované ani vlastní Rusové jí neznají. Dale jsou při něm hláskové obtíže s výkladem pols. *żądny* a pomors. *żodán*. A nade vši pochybnost jej vyvracejí poměry české, zvláště paralelnost významového vývoje slov *žádný* a *žádůcý*“.

Fr. Ilešić

10. — STJEPAN IVŠIĆ. Ostaci staroslovenskih prijevoda u hrvatskoj glagolskoj književnosti. Hrvatski glagolski fragmenat „Mučenja 40 mučenika“ iz XIII-vijek. (*Posebni otisak iz „Zbornika kralja Tomislava“ Jugoslavenske akademije. 1925. 452—510*).

Писац штампа одломак из глагољског рукописа XIII.в. који се налази у „Архиву Старословенске Академије на Крку“. Садржај је тог малог одломка мучење 40 мученика које нам је познато из

Супрасалског рукописа. Иста се легенда садржи још у рукопису с краја XIV века који се чува у архиву Југославенске Академије под синг. IIIc 22 и у два рукописа Народне Библиотеке у Београду: бр. 104 из XIVв. и бр. 728 из XVв. Писац детаљним и убедљивим разлагањем одређује узајамни однос свих ових текстова, као и њихов однос према грчком тексту штампаном код Гепхарта (O. Gebhardt, *Ausgewählte Märtyreracten* 1902, 171—181) и Абихта и Шмита (JArch. XVIII 144—152).

Резултати су тог разлагања ови. Текст мучења који налазимо у Супрасалском рукопису превод је са грчког оригинала који се само гдешто разликује од текста Гепхарта. Текст који налазимо у београдском рукопису бр. 728 нема никакве везе са текстом Супрасалског кодекса; другим речима, он има у својој основици други, и то, вероватно, каснији превод којег се аутор ропски држао грчког оригинала. Обрнуто, први београдски текст (у рукопису бр. 104) као и загребачки текст, који су несумњиво потекли из ближе заједничке матице, а и текст у Супрасалском кодексу, имају у основици исти превод, али су између текста у Супрасалском рукопису, са једне стране, и текста у београдском старијем рукопису и у загребачком рукопису, са друге, разлике такве природе да нису могле настати обичним преписивачким променама, тако да се мора рећи да је у та два рукописа, београдском и загребачком, нова редакција оног старословенског превода који се огледа у Супрасалском рукопису. Та је редакција извршена опет према грчком оригиналу који се гдешто разликовао од грчког текста према којем је настао превод у Супрасалском рукопису. Са текстом старијег београдског и загребачког рукописа подудара се текст који је очуван у рукопису Петроградске Публичне Библиотеке из XII века (под сигн. F. n. №46). Писац доказује да је тај текст XII века само препис (што је вероватно већ а ригори); према томе је редакција текста која се јавља у петроградском, загребачком и старијем београдском рукопису постала, можда, већ у XI веку (ја бих додао: ако не раније).

Глагољски текст XIII. века који је г. Ившић штампао у овом делу није самосталан хрватски превод, него је сродан старословенском тексту у Супрасалском рукопису и у загребачком и старијем београдском рукопису; има у основици исти превод као и ти текстови. Додају да међусобно поређење свих ових текстова наговештава да понеке новије морфолошке, а тако исто можда и лексичке црте текста у Супрасалском рукопису не потичу из првобитног превода него су унесене од преписивача: уп. у овом одломку *възгнѣтиѡши же огньъ* Supr., али у глагољском тексту *(в)зг(нѣ)щ(шѣ) огньъ*, у београдском старијем тексту *възгнѣщши же шгньъ*, у загребачком — *възгнѣщше огньъ*.

C. K.

11. — ALFONS MARGULIÉS. Zum Lautwert der Glagolisa. JArch XLI, 87—115.

1. О општим принципима глагољице. 2. О глагољским словима *ѡ, ѡ, ѡ, ѡ*. 3. О глагољском слову *а* и другим словима која од њега потичу.

4. О обележавању јотације и словима за *i*. 5. О слову **ѣ** у глагољским споменицима. Чланак ће се наставити. Писац износи у њему своје погледе на порекло и гласовну вредност глагољских слова који се не поклапају увек са назорима мање или више утврђеним у нашој науци. Тако на пример писац не верује да је глагољско **Ѣ** имало двоструку гласовну вредност: *e* и *je*; он је убеђен „dass **Ѣ** im Anlaut (und postvokalisch) wie im Inlaut den gleichen Laut bezeichnet hat“ и „dass dieser Laut identisch oder nahezu identisch war mit dem **Ѣ** des griechischen des IX Jahrh. n. Chr.“ (95 г.). Сматрам да писац није то доказао; глагољско почетно **Ѣ** за грчко *ie* у грчким (односно, јеврејским) речима, о чему писац расправља на 95—98 стр., противи се његову погледу; садашње пак стање бугарских диалеката на које се позива писац не може бити довољан доказ да је диалекат Константинов већ у другој половини IX века изгубио испред *e*.

Тако исто сматрам да је потпуно невероватна пишчева претпоставка да је начин обележавања палаталности сугласника помоћу нарочитог знака изнад њега (*ѣ, љ* и т. д.) нешто ново што нема везе са Константиновим правописом: подаци Кијевског Мисала у томе погледу нису довољан доказ; не могу се никако сложити са тврђењем пишчевим да је Константин изговарао него (= њега), а не њега као што је изговарао ту реч писац Зографског Јеванђеља: невероватно је да је већ у IX в. изгубљена у ма којем старословенском дијалекту стара разлика између палаталних и палатализованих сугласника; знак за умекшавање познат је не само Зографском Јеванђељу, него и другим споменицима; Зогр. Јев. сачувало га је боље, јер је то старији споменик; а треба узети у обзир и то да се баш у Константиновом правопису који није знао за јотована слова морао појавити тај начин за обележавање палаталних сугласника: слова за *ю* и *ѣ* изгледа да нису била јотована, него су обележавала нарочиту природу вокала *ü, ö* носног према *u, o*. т. ј. *люди* било је *l'üdi*, глагољ *je* било *glagol' ö* (свакако није нимало вероватно да је у Константиновом дијалекту било „*glagoljč-glagoleši*“ као што то замишља писац на стр. 102).

У вези са својим уверењем да је глагољски правопис полѣ (поред лѣто) секундарни, писац тврди да се **ѣ** у Константинову дијалекту изговарало као *ja*. Сматрам да је писац и у том случају на погрешном путу и да убедљиви докази за ово тврђење не постоје.

Тако исто не могу се сложити и са неким другим погледима пишчевим: да је глагољско **Ц** лигатура *т и с*, да глагољско **к** води порекло од грчког *к*, као и са његовим посматрањима у погледу употребе слова *и, ѓ, ѓ* у Киевском Мисалу: слово *ѓ*, које по његовом мишљењу у том споменику има гласовну вредност *ji*, употребљава се у њему не само у почетку речи, него такође у средини речи иза сугласника: *вѣсѣши I b5, нашѣх I b 15, сѣх VII 22* и сл., док, са друге стране, има случајева са *ѓ*, које се друкчије употребљава иза сугласника, у почетку речи: *ѓнокость I b21, ѓмѣже III b17* (уп. *ѓмѣже V 12*), *ѓже IV b 14, ѓнѣ V b4*

С. К.

12. — D-r PHIL. ALFONS MARGULIES. Der altkirchen-slawische Codex Suprasliensis.

Heidelberg, 1927. Sammlung Slavischer Lehr-und Handbücher herausgegeben von A. Leskfen † und E. Berneker XV+253.

Супрасалском кодексу посвећено је више чланака и расправа него ли иједном другом старословенском споменику, па ипак не може се рећи да је он проучен у довољној мери, тако да је и сада монографија посвећена овом споменику у сваком случају добро дошла.

У књизи г. Маргулиеса разматра се Супрасалски кодекс готово са свих страна: после неколико уводних речи он говори о преписивачима, о диакритичним знацима, о хаплографији, о употреби појединих слова и о гласовним и морфолошким појавама, па после о речничкој страни споменика, о синтакси, о пореклу споменика, у смислу литерарном, и на крају крајева о дијалекту последњег преписивача (јер сем неколико реди на 129, 131 и 218 страни кодекс је писан једном руком) и о месту које споменик заузима у реду осталих старословенских споменика.

Међутим сва та питања нису проучена подједнако пажљиво. Највише је пажње писац посветио синтакси споменика и питању о различним по пореклу деловима кодекса. Палеографске карактеристике рукописа у смислу разматрања облика појединих слова (наравно упоредно са другим најстаријим споменицима ћирилице) у књизи г. Маргулиеса нема.

Тим више зачуђује пишево тврђење (на 11 стр. књиге) да рукопис кодекса иде у 10. век: „Die Schrift ist eine klare, deutliche Kyrillica des 10. Jahrhs“.

Досад се мислило да Супр. кодекс, као и други најстарији споменици ћирилски, припада 11 веку. Ако је писац дошао до другог закључка, требало је да своје одвојено мишљење брижљиво образложи. Међу тим од таквог образлагавања у књизи г. Маргулиеса нема ни трага.¹⁾

Речничка страна Супрасалског кодекса и поред више покушаја да се на основу лексичке грађе расветли порекло тог споменика очекивала је свог истраживача који би ту грађу на систематски начин проучио: требало је издвојити све лексичке варијанте који се не налазе у преводима Ћирила и Методија, па поређењем са речником појединих словенских језика одредити њихову локалну боју.

Неколико страна које посвећује писац речничкој страни Супрасалског рукописа (75—86) ни издалека не одговарају тој научној потреби.

Питањем о пореклу нашег кодекса писац се занима у довољној мери. Лако је сложити се са писцем кад тврди и утврђује да је

¹⁾ На крају своје књиге писац одређује старину кодекса нешто друкчије, али опет без икаквог образложења: „In der uns vorliegenden Gestalt ist der Codex copiert um 1010 von einem gewissen Retzko“....

рукопис како нам је дошао преписан са непосредног оригинала писаног ћирилицом, и да је тај непосредни оригинал био опет препис, а не оригинални превод. Али трагови некадашњег глагољског оригинала које писац налази у нашем споменику нису толико очигледни колико мисли писац: видѣна поред видана на другим местима обоје за грчко Βιδαν(α не може се сматрати као траг глагољске графике, — пре ће то бити народна етимологија; нису убедљиве ни друге правописне чињенице које наводи писац на 153 стр.: мшѣ, разоу мѣши, мѣнѣши место мѣнѣ ѣшѣ (ѣ место ѣ и ѣ место и црте су старије ћирилице уопште), марѣи место марѣи (глагољско ѣ и глагољско ѣ не личе једно на друго) и колебање ѣ — ѣ у страним речима као што су виѣниѣ, арѣмѣж (уп. виѣниѣ у Савиној Књизи).

Питање о литерарном пореклу нашег споменика расветљено је у знатној мери већ у ранијим радовима који су му посвећени.

Г. Маргулиес, користећи се резултатима својих претходника и продужујући њихова испитивања, разликује у садржају кодекса три групе књижевних дела: прву групу легенди (№ 1—25), другу групу легенди (№ 46—48) — то су три легенде којима се завршује кодекс, те претстављају допуне, — и хомилиара.

Да хомилије Супрасалског кодекса нису све дело једног преводиоца било је утврђено већ раније. Г. Маргулиес претпоставља да се уредник хомилиара који нам је дошао у Супрасалском кодексу служио са два различна превода хомилија, А и В, па је бирао поједине хомилије час из А, час из В. Што се тиче узајамног односа ових превода А и В, писац на 216 стр. своје књиге вели: „die A-Homilien älter durch mehr Hände gegangen, die B-Homilien jünger und weniger verderbt“; на 219 стр. налазимо ово: „A zeigt im ganzen ein jüngerer, vor allem aber ein sicherlich durch mehrfaches Abschreiben bedingtes verwahrlosteres Gepräge als B. Aber es hat doch mitunter, wenn auch selten, alte Formen festgehalten“...

По мом мишљењу, хипотеза о преводу А и преводу В није неопходно потребна, али како било да било, ипак зачуђују пишчеве речи на 246 стр: Für den Suprasliensis aber dürfen wir am Ende wohl behaupten: die Originalübersetzungen sind entstanden in der ersten Hälfte des neunten Jahrhunderts“...

Један од главних задатака испитивачевих било је одредити диалект преписивачев. Вршећи тај задатак, г. Маргулиес утврђује као карактеристичне за тај диалекат ове црте: 1) губљење редуцираног *i* (gespanntes љ); 2) губљење палатализације, нарочито код *p*; 3) губљење епентетског *i*; 4) стапање полугласника љ и љ у јаком положају, нарочито иза ш, ж; 5) мењање љ у и; 6) мењање а у о у извесним речима; 7) сажети облици локатива у одређеним придевским облицима; 8) сажети облици имперфекта; 9) облици партиципа прошлог типа моливѣ.

Са мањом увереношћу, допуштајући могућност графичког објашњења, писац говори о овим цртама преписивачевог диалекта: 10) изговор јата као еа или 'а; 11) облици типа ноѣд-; 12) почетак

узајамне замене носних вокала; 13) промена ж у љ; 14) промена оу у у = и после и.

На основу ове карактеристике писац одређује диалекат преписивачев као југоисточнобугарски оног типа који претставља садашњи диалекат Панађуришта (241 стр.)

Не могу се сложити са појединим тачкама ове карактеристике, нити је писац доказао, по моме мишљењу, да је диалекат Ретка баш југоисточнобугарски.

Пре свега јасно је да су пишчеве сумње у погледу тачака 10, 12, 13, 14 потпуно оправдане и да те тачке треба избрисати из карактеристике диалекта Ретка: облике типа њуд- (т. 11) можемо претпоставити у источнобугарском дијалекту последњег преписивача нашег кодекса.

Што се тиче тачака 1—9, мени су од њих сумњиве 4 и 5, а и 6, не може се примити онако како ју је формулисао писац. Примери рикал 61, 24; 166, 20, откриваљ 335, 16, откриваатл 338.7 нису довољни за тврђење да се љи променило у и: пре би се могло говорити о томе да је р постало тврдо, па да се с тога изгубила разлика између слога рљи и слога рн; правопис стране речи манастирљ не може се у том питању узимати у обзир.

Несумњиво је да су се у дијалекту Ретка речи рљљ, рљљљ и сл. изговарале са о место обичног јужнословенског а (ра), али се не могу никако сложити са писцем који ове случајеве доводи у везу са љљ поред љљ и са мљљљ 557, и у свим тим случајевима види промену а у о „у извесним речима“: такав спорадички карактер гласовне промене није ми разумљив; услови те гласовне промене остају потпуно неодређени, а број речи у којима се јавља то о место а, ако оставимо потпуно одређену категорију речи са прасловенским почетним љ, и сувише је ограничен да бисмо могли говорити о гласовној промени.

Најважнија је тачка за одређивање дијалекта Реткова једначење љ и љ у јаким положајима. Као што је познато, у првом делу кодекса (легенде), мењање љ у е јавља се врло често, док у другом делу доста ретко. Писац, ослањајући се на задњу легенду бр. 48, у којој се, по његовом мишљењу, најбоље огледа дијалект преписивачев, а у којој се е место љ јаким јавља врло ретко, мисли да су ти примери (е = љ) преостали из оригинала, а да је Ретков дијалект имао љ место јаким љ.

За мене подаци легенде бр. 48 нису од тако пресудне вредности; по мому мишљењу да је дијалект преписивачев имао љ место јаким љ, у првом делу кодекса било би много мање примера са е = љ (јаким). У вези са тим сматрам да пишчева локализација дијалекта Реткова није доказана. Да је дијалект Ретков изгубио тако звано епентетско л, у томе се лако могу сложити са писцем, али остајем при свом старом мишљењу да пристављени и сл. треба читати као пристављени, а не као пристав'ени, јер тај правопис има своју потпуну аналогију у правопису абљљ = аб'је и сл.

С. К.

13. — PROF. DR. MILOŠ WEINGART. *Dobrovského Institutiones na oděčnou paměť jejích stoletého jubila. Sbornik filosofické fakulty university Komenského v Bratislavě. Rocznik I. číslo 16. v Bratislavě 1923. 232 str.*

Писац у првome делу своје монографије разгледа граматике црквенословенског језика које су изашле у старије доба, боље рећи, говори ту о свим делима граматичког садржаја која су у вези са граматиком црквеног словенског језика: о познатом старом трактату „о осми частехъ слова“, о „сказанију“ Константина Филозофа, о граматичким списима Максима Грка, о руском преводу Донатове латинске граматике, о граматички под насловом *Αδελφοτης* (1591 г.), о словенској граматички Зизанијевој (1596 г.) и нарочито детаљно о граматички Мелетија Смoтpицког, и то на основу првог издања те граматике 1618 г. које му је било приступачно, јер се налази у библиотеци Прашког Университета: овог издања није имао Макарушка чија је стручна студија посвећена граматички Смoтpицког изашла г. 1908 (Звiт привoтнoј женској гiмнaзији сс. Василянoк у Львoви за шкiл. рiк 1907/8).

Прегледом свих ових старих граматичких дела писац ствара могућност да се и *Institutiones* Добровског посматрају са историског гледишта. Други је део одличне монографије г. Вејнгарта посвећен детаљној анализи *Institutiones* у вези са другим научним радовима оснивача славистике. После уводне главе у којој се говори о постанку *Institutiones* писац разгледа редом поједине делове тог знаменитог дела: *Praefatio*, *Introductio* што у ствари претставља фонетику, затим одељак о основама, па облике и најпосле синтаксу. Цео садржај *Institutiones*, врлине и мане тог најважнијег дела Добровског—писац разгледа са историског гледишта, тако да историска вредност *Institutiones* постаје на крају монографије г. Вејнгарта потпуно јасна. Монографија се завршује главом о даљој судбини дела Добровског и о месту које то дело заузима у историји лингвистике. Нема сумње да ће тај прилог историји наше науке бити поздрављен од свих који се њоме интересују.

С. К.

14. — Н. Н. ДУРНОВО. К вопросу о древнейших переводах на старославянский язык библейских текстов. *Супрасальская рукопись. (Изв. XXX, 1925. 353—429 с. с.)*

Писац у почетку свог рада наводи редом цитате из различних делова библије које налазимо у Супрасалском кодексу, па после изводи закључке из те грађе. Ово су његови закључци. Буквалних подударана између књиге Битија и Супрасалског кодекса у цитатима скоро нема, али ти цитати већином не дају довољно разлога за претпоставку да је у Супрасалском рукопису неки други превод. У појединим случајевима Супрасалски рукопис даје лексичке варијанте који су карактеристични за бугарску књижевност Симеонове епохе (*изнисатъ* = ἐξαναγέτω, *вх породѣ* = ἐν παραδείσῳ, *нпpииз-*

инное дѣло = τὸ ρήμα τὸ λουηρόν. Цитати из псалтира потичу једним делом из старог превода те књиге који је већ постојао, другим пак делом дају други превод. Цитати који су узети из превода који је већ постојао у једним се случајевима подударају са текстом Синајског, Болоњског и Погодиновог Псалтира, у другим пак случајевима са текстом Теодоритовог Псалтира. Другим речима, текст Супрасалског, кодекса, или бар извесни његови делови, поникли су кад је већ превод псалтира у Теодоритовој редакцији постојао.

Цитати из књиге пророка Исаије једним су делом узети из превода који је већ постојао, другим пак делом претстављају други превод. У избору речи и овде се опажа веза са књижевношћу Симеонове епохе.

С. К.

15. — Г. ИЛЬИНСКІЙ „Написаніе о правой вѣрѣ“ Константина Философа. Отгдѣленъ отпечаткѣ отъ сборника въ честь на Василъ Н. Златарски. 1925. г. 63—89.

Писац претреса спорно питање, да ли је познато „Написание о правѣи вѣрѣ“, које је очувано у зборнику попа Лаврентија од 1348 г., заиста дело словенског апостола св. Константина—Ћирила. Писац се придружује научницима који на то питање одговарају позитивно, наводећи поред других аргумената, који не могу дефинитивно решити питање и језичке доказе: у Написанију налазимо старије облике партиципа прошлог шстѣплѣ, шставль, съмиръ и сл., облик чьсомоу, правилну употребу дуала и по неке лексичке архаизме: ипостась, дѣтелѣ, етерѣ, искрѣ, тоуждѣ, рѣснота. Мишљења сам да језичка страна Написанија заиста говори у прилог пишчева закључка: партиципи прошлог вр. старијег типа употребљавају се консеквентно (сем примера које је навео писац уп. вѣплѣць, разорѣ, наставль, рождѣн, рождѣшна, смѣшь сѣ, свѣжкоупльши, рождѣшѣл, рождѣ, оугождѣшихѣ), сем тога налазимо понеке друге морфолошке архаизме (3 s. аог. прижтѣ 172, пожитѣ 305); етерѣ није пука случајност, јер је употребљено више пута; искрѣ и рѣснота врло су стари изрази, а и сем лексичких архаизама које је навео писац можемо забележити још понеке: уп. вѣзипѣвано 240, вѣсь мирѣ (вѣѣмѣ миромѣ 32), животѣ 108, хранити 337; што место старијег исконн налазимо испрѣва (336), томе се не смемо чудити, јер нам је дело очувано у рукопису од 1348 г.

С. К.

16 — P. LAVROV ET M. DOLOBKO, Les Feuilletts du Zograph. Textes publiés par Institut d'Études slaves.— I. Paris. 1926. 38 стр.

Нови одломак старословенског споменика који је нашао познати руски слависта П. А. Лавров г. 1906 у Зографском манастиру писан је ћирилицом; налази се у доста рђавом стању, а уз то није издат потпуно: недостаје налична страна првог листића, јер погрешком фотографа није фотографисана, док је прва страна тог листића фотографисана двапут.

ско-пољски. Не можемо се сложити са правописом речи у којима је било вокално *р*, *л* полупалаталне природе, а које су у речнику штампане са *рж*, *лж*; тако исто нема разлога за замену *s* (*dz*) са *з* у речима као што су *стаза*, *стао*, нити је тачно што писац пише у своме речнику, *дѣсна*, *жѣлѣзна*, *присно*, *рѣсно* *нѣвна* место *дѣсна*, *жѣлѣзна*, *присно*, *рѣсот-*, а обрнуто *гнати* место *гѣнати*.

Уп. моју оцену књиге у Н. V. 4, 782—784.

С. К.

19. — MIKOŁAJ VAN WIJK. Kilka uwag o pochodzeniu Mszału Kijowskiego. Odbitka „z księgi pamiątkowej ku czci Oswalda Balcera“. Lwów. 1925. 5—7 стр.

Писац доказује да је Кијевски Мисал чешки препис старословенског споменика, а никако споменик у коме се огледа неки прелазни диалекат који се може замислити на граници између западнословенских и јужнословенских диалеката 10. века. Као доказ да је Чех могао консеквентно спровести две или три чешке језичке црте чувајући у свему осталом старословенске црте свог оригинала, В. Вејк наводи аналогију словачких писаца XV—XVII века који су консеквентно употребљавали словачко *г* место чешког *ř* чувајући у исто време све остале црте књижевног чешког језика; даље писац наводи као аналогију књижевни језик карпаторуски, у главном, великоруски, али са консеквентном употребом *носѣши* место *носиш'* и сл., *слѣвѣи* м. *слѣвой* и сл. Сем тога писац мисли да није могао у то доба постојати такав прелазни диалекат са *z = dj*, него само са *dz = dj*, као што то налазимо у словачкоме.

Питање је, да ли се може поредити однос чешког језика према старословенском, макар и крајем X. века, са односом између чешког и словачког или односом међу великоруским и малоруским; друго је питање: да ли је било довољно времена да се формира такав вештачки књижевни језик са старословенском основом пред крај X. века, да ли та претпоставка одговара нашим подацима о судбини старословенске књижевности на чешком терену. Најзад, може ли се доказати да је потпуно немогуће да је крајем X в. на граници између чехословачког и старословенског постојао један диалекат са *z = dj*, а не са *dz*?

С. К.

20. — G. RUŽIČIĆ. Razvitak srpskohrvatskog gen. pl. na -а. Slavia, V, Prag, 1926 г., ст. 214—232.

Г. Ружичић овом студијом покушава да реши тај још нерешени и тешки проблем словенске филологије. Пошто је у неколико побијао ранија мишљења о том питању (Вондрака, Решетара и др.) утврђује јављање првих облика gen. pl. са -а. Налази да се такав први облик јавља 1391. г. (*жѣва*); ранији су облици несигурни, јер се јављају у неоригиналним споменицима. Г. Ружичић сматра да је постанак овог наставка морфолошке природе и доводи га у везу с покретним вокалима код прилога, који се јављају у XIV в. У исто то време могао се gen. pl. са наст.

нула проширити наст. -ѡв (динарѡв), а после губљења двојине као граматичке категорије и наст. -у (динарѹ). Под утицајем једнакости *gen. di.* и *loc. di.* имамо једначење *gen. pl.* и *loc. pl.*, те тако добијемо и наст. -ѡх, -ѡх (динарѡх). Дицније се јавља и наст. -ѹ од основа на -i (динарѹ). Код свих тих облика (динар, динарѡв, динарѹ, динарѡх, динарѹ), које смо, по Ружичићу, могли имати у XIV в., динар се осећао као заједнички део, а наставци: -ѡв, -ѹ, -ѡх, -ѹ, као покретни делови, који су се могли додавати по потреби реченичног ритма. На тај начин био је отворен пут и прилошким партикулама и покретним вокалима, те смо тако и добили у овом падежу -ѡ од прилога. Прилошко је ѡ могло прићи зато, што је *gen. pl.*, вели г. Ружичић, врло *близак прилозима*. Каже да се и данас осећа прилошка нијанса као нпр. у: *ѡеш саши, неколико месеци* и сл. Г. Ружичић се позива и на красички говор, где после бројева и бројних израза имамо увек *gen. pl.* на -ѹ, иначе је увек краћи облик.

Процесу добивања и уопштавања наст. -ѡ, могли су дати импулс прилошки изрази као: *многѡѹш, коликоѹш* и сл., где се ѡ додевало, па је доцније језичка анализа тај израз раздвајала на: *многѡ ѹша, колико ѹша*. Или су тај потстицај могле дати и синтагме као: *ѡеш коњ: ѡеш коња* и сл. И без тога, вели Г. Ружичић, прилошко је а могло лако прићи *gen. pl.* Вокал а је победио и елиминисао све друге наст. у *gen.* зато, што је био распрострањен као прилошка партикула, а био је потпомогнут и наст. -ѡх. Остале су партикуле биле ретке, али, што је главно, нису их имали прилози и зато нису ни победиле. Дужина вокала -а добивена је од осталих наст. (-ѡх, -ѡв...). Даље Г. Ружичић износи процес образовања нових облика у дубровачкој књизи преписа Руска Христифоровића (1395—1426) и одређује њихово простирање.

Претпоставка г. Ружичића не може нас задовољити. Тврђење да је *gen. pl.* близак прилозима не може се лако примити. Прилошко се значење не види ни код наведених облика: *саши, месеци* и сл. Они сами по себи немају прилошко значење, ни мере ни количине, већ оно долази од самих речи које су уз њих: *ѡеш, неколико* и сл. Ни облици из красичког говора не дају много за тезу г. Ружичића, јер баш ни тамо немамо у *gen.* наст. -ѡ, већ -ѹ. Смело је претпостављено да су прилози *многѡѹш коликоѹш* и сл., могли дати неки импулс за развјат реченог процеса. Наведене синтагме и данас су врло ретке, али све би то биле само претпоставке, без историских доказа. Једини је забележени пример у том правцу *ва вѡки вѡка* (неколико пута), на коме је изгледа г. Ружичић и градио своју тезу. Па и кад би било сасвим тачно, да је а у *вѡка* прилошког порекла (т. ј. као покретни вокал), ипак не можемо примити претпоставку да је тај или сличан пример могао дати какав импулс за уопштавање прилошког а у *gen. pl.* Кад бисмо примили претпоставку г. Ружичића, онда не можемо објаснити више питања која нам се у том случају намећу. Нпр. зашто мора бити партикула безусловно прилошка? Зашто баш прилошко

a, а не *e*, или нека друга прилошка партикула није утицала? Ми бисмо несумњиво, у том случају, а у сплету мешања свих партикула, очекивали у ген. пл. какво: *динарѣ, *динарѣн, *динарѣр и још много којекаквих облика. Ако је наст. -а у ген. пл. добивен од прилога као покретни вокал, онда нам је и то нејасно, како се тако чврсто везао за тај облик, имајући на уму с једне стране семантичну несличност прилога и тог падежа, а с друге, честу употребу прилошких облика с различним покретним вокалима. Локални наст. -ѣх ту не може играти никакву улогу. Напоследку, зашто у чакавском диал. немамо облике ген. пл. са -ѣ, кад смо и тамо имали замен. и прилоге с покретним вокалима? Г. Ружичић мисли да их нема зато, што нема ни дуалних облика на -у. Ако се узме у обзир, да је тај наст. био у штокав. редак и да ту није тежиште доказа г. Ружичићевог, онда нам остаје нејасно и то питање. Г. Ружичић нам је био дужан пре свега образложити како је генитив могао примити прилошке партикуле у нашем језику; тада би његова теза бар принципски била оправдана.

Д. Вушовић.

21. — ERNEST PASCHER: О postanku i razvijanju književnoga jezika srpsko-hrvatskoga. Zagreb 1926.

Неоспорно је да питање о постанку и развијању књижевнога језика српскохрватског спада у тешка питања наше науке. У горњој расправици, од 35 страна, г. Пашер је покушао да нађе порекло нашега књижевног језика и да покаже пут којим је ишао и којим ће и даље ићи у своме развијању. — Сву лексичку грађу језика Срба и Хрвата г. П. дели у две категорије. Прва категорија су му речи без синонима, речи које се говоре подједнако „od Slovenije, pa do istočne granice Srbije, od rijeke Drave do Jadrana“ (то су на пр. речи: zlato, srebro, sò, voda, meso и др.) Речи ове категорије г. П. назива „nazivi više kategorije“, то јест речи које означавају ствари и појмове који су основица живота, основица љутског друштва уопште. У другу категорију он ставља све речи које имају синониме. Њих назива „nazivi niže kategorije“ (то су на пр.: ranj, košnica, činija, uže, skorup“ и др.). Књижевни језик, по г. П., у својој „бити“ има, или тежи да има, само речи „više kategorije“. Ту он види захтев јавнога живота, промета, трговине, правних, верских и уопште културних установа. Из тога г. П. извлачи закључак и каже: „Prema tome nam se naš književni jezik u jezgri svojoj prikazuje kao nastavak prastaroga jezika javnoga saobraćaja i prometa te kulturnih uredaba našega naroda. Od toga prastarog jezika baštiniо je on sav onaj bogati fundus riječi bez sinonima, akоji se govori na što prostranijem prostoru. То podrijetlo književnoga jezika ujedno i objašnjava onu крупnu разлику значаја jezičnoga blaga njegovа i jezičnoga blaga dijalekata, а i onu granicu, koja ih dijeli.“ Главна запрека настајању синонима, по г. П., јесте јавни промет, трговина, социалне и културне уредбе народне. Г. Пашер, дакле, идентификује књижевни језик, језик духовни, апстрак-

тни, са језиком пословним, свакидашњим. То, међутим, не треба чинити. Књижевни језик је, као више духовно оруђе, нешто друго но језик свакидашњи, пословни. Даље г. П. је сувише далеко отишао у тражењу „podrijetla“ нашега књижевног језика, тако да се то порекло, које је он нашао, може сматрати за порекло свих књижевних језика словенских, шта више и за порекло књижевних језика уопште, ако се има на уму да су при именовању ствари и предмета апстрактним појмовима претходили конкретни. У ствари, сваки је језик, па и српскохрватски, апстрактан појам који садржи заједничке црте свих диалеката. Поређењем диалеката и проучавањем старих споменика долази се до основног, правога типа једнога језика у прошлости. И ако треба тражити порекло једнога језика, треба га тражити на тај начин, али узимајући на првом месту фонетску, па морфолошку, синтаксичку и најзад тек лексичку грађу. Лексичка грађа не даје много при одређивању порекла једнога језика. Шта би се могло закључити о пореклу нашега језика на основу речника нашег који је пун турских речи? Ја ово све наводим с тога, што г. П., и ако је наслов расправице: „O postanku i razvijanju knjižvenoga jezika srpsko-hrvatskoga“, стварно говори о пореклу српскохрватског језика, а не о пореклу књижевног језика. На постанак и развитак књижевног језика треба гледати друкчије. Свугде је било, па и код нас, да се прво истакао један диалекат народнога говора и доцније обрадио као књижевни језик.

Да се књижевни језик у своје развијању удаљава од диалеката, и опет црпе грађу из њих, у томе се слажем са г. П. Па сва апстрактност нашега књижевног језика и јест у томе, што нема ни једног краја наше језичне територије у ком би се он говорио у својој потпуности, нити има иједнога кутка наше земље где он не би био разумљив! Не слажем се с мишљењем г. П. кад каже да књижевни језик угушује синониме. Он то мисли на језик саобраћајни, пословни, и за њега је, као што је речено, то књижевни језик. Напротив, књижевници, прави књижевници, увек теже да изнесу из народних диалеката што више и шире новијих, дубљих, тананијих прелива у исказивању мисли; теже да створе што више нових речи. Наравно то стварање мора бити спонтано и у народном духу. Што се мене тиче, ја о синонимима мислим сасвим друкчије и сматрам, да их, у крајњој анализи, и нема, бар не у оној мери у којој то мисли г. П. Скоро увек ти „симоними“, о којима говори г. П., значе нешто друго, специјално; сви они имају неку нарочиту ниансу којом се разликују од сличних речи.

За г. П. су, на пример, називи: kalenica, vagan, časa, čanak и сл. симоними речи činija. То јест тако, ако се мисли само на један суд, посуду, из које се једе или пије. Али, стварно, vagan значи суд од дрвета, kalenica је суд од земље, časa од плеха, стакла или бакра. Исто тако за г. П. су називи: trupina, klada, glavnja и сл. симоними речи rapj. Назив rapj је, међутим, онај део дрвета, који је остао изнад земље пошто је дрво отсечено или одломљено; trupina је посечено дрво на ком се секу друга дрва: „Прекиде га

као на трупини“, каже се често у нашем народу. Реч главња има такође своје специјално значење. То је најдебље дрво на огњишту на које се наслањају остала ситнија дрва. Ја бих могао навести још пуно оваквих речи, које г. П. сматра за синониме, а који то у ствари нису, јер означавају разне врсте предмета по величини, грађи и употреби; али је и ово доста да се види нетачно схватање г. Пашера.

Својом расправицом г. Пашер показује да се ова питања не могу решити само на основу „здравог“ смисла.

Радомир Алексић.

22. — С. К. АКАДЕМИЈА. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво Одељење. Књига XII. Ерлангенски Рукопис старих српско-хрватских народних песама. Издао Д-р Герхард Геземан, проф. Университета у Прагу. 1925.

У данашњој белетристици нашој све се јасније оцртава један нов, препородни, романтични правац, неоромантизам, како је већ више пута назван. И не зову га готово више националним, него расним. Више је и културан и уметнички, и без јачег патриотског сенчења, које је ранији романтизам приметно замрачило. Пророкован још пре рата и за трајања његова визионарством И. Војновића (Смрт мајке Југовића), А. Шантића, М. Ракића, С. Крајчевића (Ускочке Елегије), А. Ашкерца, Ј. Дучића (Царски Сонети), В. Назора, П. Кочића, М. Бојића и др., он се сад, при формирању национално-културног сједињења нашег, све уочљивије изражава делима млађих, па и најмлађих, незалуталих сасвим у интернационалистички хаотизам, који управо као да му служи неком, чини се, неизбежном припремном Sturm-und-Drang периодом. Наглашују га нарочито изразно, између осталих, М. Королија, Ђ. Димовић, Д. Филиповић, И. Андрић, Јела Сп. Савић, Р. Младеновић, М. Настасовић, Б. Ковачевић и други, више у драми и приповетци. Траса овога реновираног пута књижевно-културног саобраћаја нашег довољно је већ јасно извучена као главна.

Узроци овом новом правцу, директнији иако спољашњи, напоменути су већ и овим досад реченим. Један је у рату, у његовим последним духовним утицајима као и новим видцима, националним и културним, које нам је отворио. Други је у покушају интернационалисања и књижевне уметности, непосредног или посредног (филмом), у коме симболизам и нарочито примитивизам директно утиру пут неоромантизму нашем, расном, ако нећете националном.

На око ближи, унутрашњи узрок појави његовој мање се видљиво истиче, а требало би да буде у за се приметном развоју и напретку наше националне науке. Овај се пак, поред рада око Јужнословенског Филолога, Прилога за Књижевност, Језик, Историју и Фоклор, Narodne Starine, пре свега изражава у националнонаучним радовима наших научних Академија, у издањима њиховим, и све обилнијим и све обимнијим, нарочито у Етнографском Зборнику

(Цвијићевим Насељима и др., Народним Умотворинама и др.), у Зборнику за Историју, Језик и Књижевност, у Zborniku za Narodni Život i Običaje и др. Језиковно модернизовање средњевековних биографија наших од пок. проф. М. Башића такође је доста допринело порасту интересовања за националну старину. Особено је пак порастао интерес за народне умотворине, за објављивање њихово понајпре из пребогатих збирака наших Академија, одавно већ пуњених, а тако мало искоришћених. Издању проф. В. Чајкановића Српских Народних Умотворина, I (приповетке), које у врсти својој има централан значај, придружују се и многа приватна, са довољно бројним новинама и интересантостима за науку о нашој традиционалној књижевности. Ту су, поред прештампавања и прегруписавања старог, Вукова труда, у издањима напр. књижаре „Време“, издавачког друштва „Народни Напредак“, Фонда Браће Стаменковића (илустровано издање) и Фонда Љ. Радивојевића и др., у школским и популарним антологијама г. В. Јовановића (Антологија Нар. Песам, Антологија Н. Приповедака), г. Ј. Продановића (Антологија Народних Женских Песам) и др., још и нове збирке, и са новим прилозима и вредним варијантама, Matice Hrvatske, па и г. Н. Шаулића (Народне Пјесме, Народне Приповијетке), пок. Н. Кашиковића (Народно Благо), и др.

Али два ова напредна развоја неоромантичке белетристике и националне науке наше као да нису узајамно утицали један на други. Бар не други на први, како би се могло очекивати по примеру који нам је дао снажан утицај Вукова рада на развој ранијег књижевног романтизма. Они су оба само узајамно потврдили докази да је неоромантизам добио све потребне му основе, да је поникао на плодним тлима, да је узрастао скоро за пун расцвет и благодворан рад.

Поменути априорно замишљени утицај књижевно-научног неоромантизма на изразнији књижевно-уметнички не може се, пак, констатовати ни за најзначајнији успех који је показала наша национална наука у области издавања традиционалне књижевности наше, наиме ни за зборник старих српско-хрватских народних песам, сачуваних у *Ерлангенском Рукопису*, што га је у С. Кр. Академије Зборнику за Историју, Језик и Књижевност Српског Народа (Прво Одељење, књ. XII, год. 1925) издао г. проф. Г. Геземан. За националну науку нашу, значај овога зборника највише се приближује значају Вукова и Богишићева зборника. Погледе њене о духовном животу и творачком, песничком раду народа нашега, формиране према поменутиим главним зборницима песничким, највише поштрава, разбистрава и коригује овај у туђини сачувани и туђином састављени песнички зборник наш, драгоцен нарочито још и по релативно већој старини својој. Туђин му је и издавач, али и он, као и састављач му, од оних су туђина, Немаца, који су понајвише допринели да се у свету позна и утврди велика уметничка вредност наше народне поезије. То туђинство баш, у исто време, може још гарантовати и за објективност у казивању суда као и за саве-

сност у истраживању. Г. проф. Геземан је обе ове научнику издавачу неопходне одлике јасно обелоданио у издању овога зборника.

*

Ерлангенски Рукопис, зборник старих српско-хрватских народних песама, који у издању С. К. Академије чини замашну књигу од 300 страна основног текста (217 народних песама), поред издавачевог увода од CXLVIII страна, критичких напомена, списка варијаната, непотпуног списка личних и месних имена, списка (малобројних) штампарских грешака од 301.—352. стр., уза 7 таблица са снимцима текста као и штампарске копије одломака једног немачког календара, јесте једна велика тајанственост у науци нашој била, и остаје донекле и после овог издања г. Геземана. Оно што је *критичким апаратом* својим, два пута примењеним за ово издање (прва израда пропала у рату, друга рађена без првог концепта) г. Геземан успео утврдити о рукопису, о палеографским и другим особинама његовим, о времену и месту његовог постанка, о састављању његовом, у главном је ово:

1. Рукопис овај (под Ms. 2107 у каталогу Универзитетске Библиотеке у Ерлангену, у коју је не зна се како и кад доспео, а у њој за науку пронађен тек 1913 године) повезан је на немачко-аустријској националној територији у макулатурне листове немачко-аустријског црквеног календара за годину 1733.

2. Састављен је, раније, на нашој националној територији, а писан брзописном ћирилицом („дипломатском“), на једнакој хартији, једним мастилом, сав једном руком, која је писала и латиницом, руком човека вична јужнонемачком бароку, управо хабзбуршком канцеларском стилу писања, а *око 1720 године*. Писар врло читког текста и цртач вешто исцифраних и сплетених иницијала иста су личност, још и са скупљачем и бележиоцем песама, који их је са првих концепата својих преписивао у овај рукопис, не доспевши, можда, да препише целу збирку, концептирану претежно по казивању и препричавању, ређе по певању стихова. У овом би Ерлангенском Рукопису, према томе, био сачуван најстарији и највећи поузданије датиран зборник српско-хрватских народних песама. Пун век старији од Вукова.

3) Скупљач и бележилац ових народних песама наших није био ни Србин, ни Хрват, и никако не муслиманске вере, ни Словенин уопште, већ *Немац* („горњи“, јужни), вероватно Аустријанац, по свој прилици, војни или административни чиновник у управи Војне Границе.

4) Песме, у основи на штокавском говору сва три дијалекта, скупљане су и бележене у оном делу Војне Границе где се додирују и мешају говори кајкавски и штокавски, а овај провејава икавизмом, дакле, у Славонији, у северозападној половини њеној, отприлике у *чешоворућу Сисак—Сава—Градишка—Вировитица—Крижевци—Сисак*.

До ових резултата г. Г. је дошао свестраним истраживањима, која ћемо овде прегледати и у колико можемо допунити их и потврдити или кориговати. Доказима *ad* 1) није ни потребно додавати што у потврду. Напоменућемо само да ће се сад, према приложеном снимку календарских фрагмената, лакше већ наћи у календарима из год. 1733 онај из кога би био дати фрагменат. Дотле, могло би се тачнијом одредбом порекла самој хартији овог фрагмента (по фабричном жигу, „ребрима“ и др.) приближније одредити и круг покрајина у којима је тај календар циркулисао, те у којима је и Ерл. Рук. повезиван. — *Ad* 2), за ближу одредбу времена постанку Ерл. Рук., имамо потврду за тачност извођења г. Г. напр. у једном датираном рукопису „Богородичних Чудеса“ (превео с грчког на „словенски“ светогорски монах Самуило Бакачић, Рус) у препису Филипа (сина) Хаџи-Гавре Тадића из Сарајева, године 1715, чији су записи одатле оштампани под бр. 2275 и 2276 у Љ. Стојановића Старим Српским Записима и Натписима, I, стр. 35, без пишчева имена које је у криптограму. Тадићев је брзопис истога дуктуса којег и писара Ерл. Рукописа, али ни он није „босанчица“, иако му је писац Босанац, јер неке специјалне босанске ћирилице није ни било, најмање тада, у 18 веку. Босански се писмени ћир. споменици само у најраније доба (устав 13—15 в.) одликују од осталих савремених им јачом конзервативношћу и палеографском и правописнојезиковном (Никољско Јеванђеље напр.), али нема у њима ништа специјалнога, чега не би било, раније, и у ћириличким споменицима са других страна. Тадићев рукопис налази се у Петроградској Публичној Библиотеци у колекцији Гиљфердиновој под бр. рукоп. 45. Из њега је потписани прецртао нешто текста (запис и др.) и неколико иницијала и њихових украсних мотива. И ови се иницијали, у барокном тракастом цифрању и извијању свом, углавном слажу са иницијалима Ерл. Рукописа. Много ближе и уочљивије, директно слагање с њима, налазимо у нашим рукописним споменицима из 18. века, напр. у калиграфским радовима Захарија Орфелина, уколико се даду назрети на сувише смањеним снимцима уз монографију о њему од пок. Тих. Остојића (С.К. Акад. Посебна издања књ. XLVI). И у рукописима неуморног преписивача Гаврила Стевановића у збирци С. К. Академије Наука у Београду брзопис, којим је он писао и целе зборнике (напр. онај из г. 1734 са Шестодневом Василија Великога, под бр. 135.), подудара се са брзописом писара Ерл. Рукописа, управо само с том разликом што је овај, пишући стихове, нарочито краће, и с калиграфским тежњама, развучио писмена, писао широко и косо, док је Г. Стевановић, штедећи и у простору и у времену. журећи, своја писмена више збијао и писао усправно. Време дакле, како га је г. Геземан, по испитиваним палеографским особинама, одредио за постанак Ерл. Рукописа, довољно је тачно одређено и указује заиста на *прве десетине 18 века*.

Палеографско одређивање пак порекла хартији самог Ерл. Рукописа било би још потребније и значајније за историју његову

од испитивања корица. Јер, ако би се, по фабричким жиговима, „ребрима“ и др., утврдило напр. да хартија та није иста, односно из истих фабрика, са хартијом којом су се служиле канцеларије граничарских команда или управе окупиране Србије (1718—1739), чија су акта сачувана у бечким архивама, онда би то значило да преписивање ових српскохрватских народних песама у Ерлангенски Рукопис није извршено на нашој националној територији на којој су, несумњиво, учињени први концепти, него на територији оној или ближе оној на којој је Ерл. Рук. сачуван и откривен за науку. Исто пак порекло хартије указивало би на то: да је овај зборник на нашој националној територији и концептован па, можда, и преписан, а само повезан ван ње.

Ad 3) налазим да бисмо састављача Ерл. Рукописа, несумњиво Немца и вероватно војног или административног чиновника граничарског, могли довести у ближу везу са главним намесником у Евгенијевим ратом окупираној Србији, са кнезом Александром Виртембершким, и његовом канцеларијом у Београду. По овој коинциденцији, можда, кнез Ал. Виртембрешки вратио се из Београда у Виртемберг г. 1733., управо баш оне из које су и они календарски макулатурни листови у које је Ерл. Рук. повезан на немачко-аустријској територији, куда је (тада?) пренесен са наше националне територије, где је састављен. Међу чиновницима кнеза Ал. Виртембершког, што се спомињу у расправи пок др. Драг. М. Павловића (Административна и црквена политика аустриска у Србији, Глас С.К. Ак. LXII), а међу којима се напр. један, сасвим по ортографији писара Ерл. Р., пише и Gradisch и Kratisch, налази се и неки Јохан Валтер који је из Србије отишао г. 1734., и неки Детринг који се удаљио из ње баш г. 1733. Да ли можда у трагању за састављачем Ерл. Рук. не би требало поћи у том правцу, проучавањем односних бечких и др. архива? Интересовање и других Немаца, осим аустријских, и учествовање у ратовима Евгенијевим и у управи „ослобођених“ покрајина наших, показује већ и сам кнез Ал. Виртембрешки, који је вероватно водио са собом и „своје“ људе, јаче везане за своју личност. То „чистије“ немачко интересовање и учествовање у Евгенијевим ратовима с Турцима изражено је довољно у самој немачкој књижевности, у песмама о паду Београда (*Prinz Eugen der edle Riter*, па у Пфелеловој *Tabakspfeife* и др.). И обрнуто, само налажење Ерл Рук. на чисто немачкој територији потврђивало би и то интересовање, којим се опет, узајамно, осветљује његово налажење тамо.

Ad 4) напоменућемо, пре свега, да је и сам г. Геземан, сасвим оправдано, приметно да подаци, по којима је он извео ближу локализацију постанку Ерл. Рукописа, ипак више вреде као докази за локализацију појединих песама, а да „о постојбини саме збирке није тиме још ништа речено“ (стр. LXII.). Јер, заиста, и ти кајкавизми, и икавизми којим „јасно провејава језик писарев“ кроз целу збирку, па извесни, рецимо, латинизми у ортографији писаревој, могу директно вредети као поузданији подаци само за локализацију

средине у којој се састављач Ерл. Рукописа, шуђинац Немац, научио језику нашем и писму, ћирилицу, којом су се тада подједнако служили и православни, и муслимани, па и католици још, и у г. Гезманом обележеном западнославонском четвороуглу, зовући је „српским“ писменима (напр. г. 1611 фра Матија Дивковић који је њом писао свој „Наук Крстијански“, као год и, век и по затим, г. 1761 у „Сатиру“ Матија Релковић, који се већ није служио њом). По неким од тих података могло би се за састављача и писара Ерл. Рукописа изводити и то, да је могао знати и италијански језик или бар ортографију (пише и: *пегни* и *Регла*, поред *пеню* и *невола*); али, по овом баш, не и мађарски; односно, да је као граничарски чиновник боравио и на приморју нашем, на што би наводио и врло велики број песама тамошњег порекла (чак и једну бугарштицу). Даље, дало би се извести, што се и онако већ може очекивати, да је он познавао ћирилицом штампану и писану католичку (босанску) књижевну и писмену радњу, из чије је ортографије могао узети *лѣ* за *љ* (*Ередел'ћа бана*, ако то није *Еределић*, Ердеди-ћ?) и, можда, дописивање знака *X* за обележавање дужине (*дана^x* и др.) и ван генитива плурала (*Тебе љросе боли^x люди^x*, у пес. 16, ст. 26.), тек ипак не тако често као на пр. у „Љетопису фрањевачког самостана у кр. Сутјесци“ (Гласн. Земаљ. Музеја XXXVII и XXXVIII) почетог око половине 18. в., где има чак и *овхоѣха*, али много ређе него у Стјепана Маргетића „Фали от свети“ (1708) где има и: *иах*, *мих* и др., и не тако, као тамо, у истој величини писменѣ и међу њима осем *свику* (ређе) и готово редовнога *ихм* (њима), које му је, као Немцу, могло и онако промицати под утицајем, по значењу сличног, немачког *ihm*. Ово пак безгласно, само ортографско *X*, за ознаку дужине, сасвим је и по маниру ондашње православне ортографије у којој се то *X* тада често натписивало над крајњим дугим самогласом или му се баш и дописивало и код именичког генетива и у одређеном виду придева. Видети за то напр. монокондилски потпис патријарха Арсенија (баш из времена Ерл. Рукописа), како је са рук. F. I. 11 Петрогр. Публ. Библиотеке снимљен у ХСII Гласу С. К. Академије на стр. 8: (Арсеније) *Сѣръскиѣхъ* (Патријар), са дописаним *х* и још *х* уз њега.

Употреба пак *ь* у Ерл. Рукопису, знака којег писар нешто доцнијег Љетописа фрањ. самостана у кр. Сутјесци никако не употребљава, исто као ни писар молбе сењских ускока (крајем 16 в.), како се види на снимку у Dr. Đ. Surmina Povjesti Književnosti Hrvatske i Srpske, на стр. 117—120, док га међутим Антон Далматин и Стипан Истранин у „Катехизмусу“ (шт. у Тибингу 1561) кад и кад још и употребљавају, као и муслимански (босански) писари (в. Starine X); којим се и фра Матија Дивковић у Науку Карстијанском (1611) служи врло ретко (*нашъ*, *васъ*, *Исѣсъ*, *полакъ* у посвети, према снимцима у Br. Vodnika Povijesti Hrvatske Književnosti, knj. I, стр. 220 и 221, док над осталим крајњим сугласницима ставља малену цртицу, или је и не ставља); којим се фра Марко из Васиљева Поља у Босни, писац летописа турских

тирају, видели смо, чак и у јужном Поморављу. Тако би нас, ето, и ова правописна мешавина упућивала отприлике на *онај четвороругао славонски, који је г. Геземан обележио* за локализацију постанку Ерл. Рукописа, према мешавинама у језику којим је писан. Оно мало још особености писарских што је остало (гн—њ, гл—љ) могло би се ставити на рачун самога писара Ерл. Рукописа, на знање језика или бар правописа италијанског, зар не? Заиста, тако би се могло закључити, кад бисмо могли бити убеђени да је збирку српскохрватских нар. песама у Ерл. Рукопису, коју је један писар и на једном месту исписао начисто, исто тако и скупљао и концептирао само један скупљач и на једном месту или на једном ограниченом делу наше простране националне територије.

Међутим, кад, поред до сада поменутога о шаренилу језика и правописа у Ерл. Рук., узмемо у обзир још и велики број бележених песама (преко 200 разних с незнатним бројем варијаната), за чије би скупљање, баш и ако би било систематско, не тек од прилике до прилике, требало много више времена него ли за преписивање у зборник, баш и калиграфски писан и крашен иницијалима, па уз то још и познанство већег броја певача и казивача, а из разних крајева наших; кад узмемо у обзир и вероватно, често несумњиво порекло појединих песама, нарочито оних из којих бије свежина локалнога, не још углаченог селидбом, а које указују на међусобно удаљене покрајине готово целе наше националне територије, почев од шопског Поморавља (по тамошњим песмама) па преко Србије, Војводине, Срема, Славоније, Хрватске до Приморја и Далмације, а све дуж саме границе Босне с Херцеговином, чијих је песама сразмерно највише, — онда се мора доћи на мисао да је састављач збирке нар. песама у Ерл. Рук.: а) боравећи на нашој националној територији скупљао песме дуже времена и, по потреби службе, вероватно војничке, на више места и на већем пространству него што му је г. Г. обележио својим четвороуглом; или б) да је морао имати у сакупљању и бележењу толиких и разnorodних песама *више помагача*, чијим се језично и правописно разноликим концептима послужио за препис у Ерл. Рукопис. Или, што је још највероватније, обоје у исти мах.

Да је Ерл. Рукопис препис начисто с ранијих концепата, то је г. Г. доказао на више места по омашкама које се могу десити само при препису, не и при првом бележењу, по слушању. Онако измешане правописне особености у једном рукопису и од једне руке дају се, такође, објаснити само преписом, и то и с *шућих концепата*, писаних нешто друкчијом ортографијом него што је обична преписачева, причему је он час тачно преписивао, и „слово по слово“, где не би разумео реч, напр. *Реглу (188), пегну (61, 59, 181)* и др., а час писао по цео стих, када би му био јасан, по смислу и по својој обичној ортографији, без обзира на помагачев концепат. Да је набројене песме бележио сам, по слушању, и чуо: *Рељу, Цељу*, свакојако не би у њима одједном писао другачијом ортографијом којом се бар у 200 других песама не служи. У п. 188 очуване су

још и ове ретке необичности правописне: галлиѣ (стих 34.), ѿдде (60), громоки пѣццая (112). Насупрот томе, омашке које су могле потећи од погрешног схватања речи, бележених по слушању певања или казивања, консеквенто се спроведе кроз цео текст, на један погрешан начин, а у обичној пишчевој ортографији „србуљској“. Тако је у лепој варијанти Асанагинице (бр. 6) стално мѣи мѣи синь место *Мѣја мујезин*, како је скупљач слушао али, не схвативши добро, погрешно записао; у истој је песми и стих: *ѡако мени и ѡина и мана*, с омашком која потиче понајпре од несхватања чувене речи, несхватања које се може приписати туђинцу. Слично се тумачење омашака намеће и за п. 103. где се стално место *Синанаѡиѡа Ибре* провлачи *синь анаѡиѡ Ибро* (ст. 5, 11, 25, 29), па чак *сине анаѡиѡ Ибро* (8), а где је и *ѡура и ѡриѡима* (21), такође у обичној ортографији писара Ерл. Рук. Овакве омашке, као и чешћа мешања јасних и муклих сугласа (т-д, п-б, с-з, ш-ж и др.) и у писању, указивале би на концепте самога писара Ерл. Рук., док оне раније помануте, уз правописне необичности још, на концепте туђе, помагачке. Туђинац скупљач наших народних песама за Ерл. Рукопис имао је помагача, и не само таквих од којих је могао дознавати за песме и слушати их од њих, па бележити, него и таквих који су му их и сами бележили, концептирали, па се неки од ових служили и друкчијом ортографијом или којим маниром исте (упоредити напр. две подуже песме: бр. 77 са готово консеквентним оу и 83 где је само у!). Велике колебаљивости и у једној истој ортографији, србуљској, како их показасмо горе примерима ван Ерл. Рук., потичу од *разних* писара, и то је појмљиво за време које није имало свога Вука; али у једном рукопису једнога писара оне изазивају чуђење и не могу се објаснити без мешања и других, помагача, у скупљање песама не само *усмено* него и *писмено*. Они први помагачи несумњиво су били нашега племена, па, свакако, и ови други. А било их је више, и из разних крајева, судећи по тако разноликом пореклу песама као и по разноликостима ортографије, и на ове последње је г. Г. требало да обрати већу пажњу при истраживањима својим, односно да то учини накнадно кад већ и сам увиђа недовршеност свога посла.

Да сведемо. С обзиром на наше помагаче скупљачу песама у Ерл. Р. као и на познату лаку и пространу сеобу народних песама (на „бугарским“ се напр. у Ерл. Р. најлепше опажа да су пресељене), може се територија, на којој су побележене (концептоване) те песме, и ако су пореклом са готово целе националне територије наше, ипак сузити на једну ограниченију област, онако како је то и г. Г. тео својим западнославонским четвороуглом. Само, ако бисмо баш хтели остати при једној области и за бележење, онда би је, налазим, требало тражити не у провинцији, у провинцијском гарнизону ком, него пре у неком већем, централном гарнизону, и национално и племенски шаренијем, са већим прометом и мешањем војних и административних чиновника, и многобројнијих и разнороднијих, и разноплеменијих, у колико су били наше крви.

Ако би, дакле, скупљање и бележење наших народних песама за Ерл. Рукопис било везано за ограниченији терен, или чак за једно место, онда би то, у оно време, свакако могла бити тек окупирана Србија, понајпре и онда национално и племенски врло шарени Београд, седиште главне административне и војне управе у Србији, централни гарнизон главне војничке снаге истакнуте против Турске. Јер, оно што је за народе у Аустроугарској у 19. веку, после окупације, постала Босна и Херцеговина, то је у 18. веку (1717—1739) отприлике била Србија, првенствено Београд. Најшареније стециште и шићарција, „усрећитеља“ и „просветитеља“ ослобођене раје турске, али и родољуба, раније избеглих, односно потомака њихових, који се вратише „мајци Србији“, или пребега из неослобођене још „Турске“, што су се надали да ће одавде најбоље моћи наставити дело ослобођења, и свога. Од 14 капетана које наводи један савремени запис (бр. 5371 у Љ. Стојановића Записима и Натписима) у новој окупационој војној управи Србије, и од којих за свакога редом додаје да је био „страшан Турком на Крајини“, само је један Немац, остали су сви наше крви, ранији пребези добровољци који су се одликовали у Евгенијевом рату. Међу њима је, поред познатог Станише Млатишуме из Новог Пазара, и Јевто Витковић из Ваљева, који се спомиње у једној песми (бр. 29) Ерл. Рук. Остали су из Србије (Црне Баре, Ужица, Рудника, Поморавља, Ниша), Херцеговине (2), Босне (1), Црне Горе (1), Срема, Славоније (1). У Београду је тада било и седиште врховне црквене управе ослобођене и исељене Србије, спојених митрополија: београдске и карловачке, па и центар каквог таквог школско-просветног рада. (Године 1726 засноване су у Б. и две више школе, латинска језуитска гимназија и „славјанска“ под управом Руса Максима Суворова). У Б. као да је било и главно стовариште тада засноване трговине руским („славјанским“) црквеним књигама, које су побожни претци наши куповали од руских увозника и, за спас душама својим, поклањали богомољама, како се види напр. у запису из г. 1729 на једном „учитељном јеванђељу“ (бр. 7644 у Љ. Ст. Записима и Натписима), за чију су се куповину (4 дуката) удружила десеторица њих, по именима судећи, досељених Шопова (Коста, Стојко, Нешко, Рака, Станко, Никола и др.).

На Београд директније указује још и ово:

а) Доста је знатан број песама везаних садржином и локалностима за Београду блиски Срем, и Војводину, напр., на брзу руку набројане: 12, 21, 43, 53, 59, 60, 75, па 178 (о Туци Петру варадинском „пану“), и још сасвим свежа 81 о јунаштву чонградских катана у потери за Куруцима око год. 1710, па 153, сасвим локална и свежа подругачица о Карловкињама.

б. Интересантније су још „бугарске“ песме (бр. 13, 22, 23, 33, 48, 198 и без 19 и 32 које још ту убраја г. Г.) које су се из Шоплука највероватније селиле прво преко Србије и Београда. У њему је пак, како видесмо узред, било тада већ досељеника с источне наше националне границе, а у околини његовој, по најближим се-

лима, било је тих насељеника и пре Карађорђева устанка и владања Милошева (в. Р. Т. Николића „Околина Београда“ у Етнографском Зборнику V, 2.). Боравећи у Београду, састављач збирке народних песама Ерл. Рукописа могао их је забележити одн. добити у првој незнатнијој преради, која би се на дужем путовању знатније још изменила. За западно-славонски четвороугао, обележен г. Геземаном, немамо ни оволико података о „бугарским“ насељима.

в) Најинтересантије су, за питање о терену на коме је састављена ерлангенска збирка, народне песме садржином и локалностима везане за Србију и Београд. И без обзира на многе „опште“ (старије по садржини), са врло тачном топографијом Србије и Београда (напр. 83. о правом Каици Радоњи, мартолозу турском из Смедерева, савременику деспота Змај-Огњеног Вука, заступнику Урлиха Циљског у познатој песми Вуковој), да поменемо четири (31, 40, 91, 29,) несумњиво свеже, а од којих су две последње најважније у целој збирци. Бр. 31 је о дели-Мандалини што разбија Београду врата док је још био под Турцима (пре 1717 г.); бр. 40 је непристојна сеоска подругачица везана за Миријево крај Београда и за онде и онда познате локалне личности (ћел-Никола и Рада Миријевка). Бр. 91 је почетак песме о паду Београда, испеване, најраније, исте 1717. године. Најзнатнија у овом питању је песма под бр. 29. Она је, пре свега, најсвежија, по форми у којој је дата и по елементима личним и локалним *последња јосшанком својим међу свима у овој збирци* Сформирана је на мотиву свакако раније већ познатом и примљеном (познати опис гаћа „чудновата веза“ у босанским севдалинкама), *јосле 1717 г.*, у време кад се већ није више ратовало (после Пожаревачког Мира 1718), него се одмарало на лаворикама и у ситој доколици певало и састављале подругачице интимнијег и ужег локалног значаја о личностима *живим*. Међу њима је и *Вишковић Иефшо*, онај капетан „страшан Турком на Крајини“ што се налази у списку оновременог записа (бр. 5371 у Љ. Ст. Записима и Натписима). Остале личности (Митра Даскалова са Рудника, руднички кнезови — кметови, по данашњем — Сава Лађарија из Блазнаве који је, за време рата, био међу Јевтиним хајдучима. Живо из Страгара, ћелава Милутин, па Витковић Стефло, брат Јефтин; калуђери из манастира рудничких — Враћевшнице и др.) све су само личности неисториске и зато баш значајније у овом случају, јер песми дају потпуно интиман и уже локалан колорит. Тиме пак, што је она само локална варијанта познатог и расељеног мотива, наводи на мисао да је, кад је већ забележена, забележена не ради мотива него због бележиоцу познатих личности, дакле и на *шереу на ком је јосшала*, односно на коме је налазила разлога и да се сели, а он свакако, за тако кратко време, од постанка њеног до нотирања за Ерл. Р., није ишао даље од Београда. Формирана, дакле, у само оно време које г. Геземан одређује за формирање саме збирке у Ерл. Рукопису, око 1720, она нам утврђује и тачност те одредбе г. Геземана као и време кад је и терен где је збирка Ерл. Рукописа добивала своју завршну

форму. Не кажемо: кад и где је постајала цела, јер се, по оноликим разноликостима и у правопису, и у језику, и у провениенцији песама, мора узети да је збирка састављана и дуже времена и на територији много пространијој него што су, сами за се, и западно-славонски четвороугао г. Г. и окупирана Србија и Београд. — Али, састављач збирке у Ерл. Рукопису могао је ову „србијанску“ песму добити и од кога *помагача* који му је послао у концепту из Србије? А то баш, изгледа, није. И она, као и све „свежије“ у овом последњем одељку споменуте, носе обележје састављачева концептирања. У правопису, србуљском „дипломатском“, нема напр. оних особености помагачких концепата, а обилато има мешања сугласника (*Рушник, Таскалова, ноиси, бешра, крежу, Бласнава*), погрешноно разумевања текста, речи (ст. 8. *дасу гаће, како носу гаће м. каконо су*; ст. 7. и 30. *иль су ноиси гаће украдене м. јер...*, *изъ шр'гара м. изъ Сш'гара* са карактеристичким апострофом за а; ст. 3. *брѣзь врѣмена у Мишрову да^нку* (м.: б. в. о м. д.) које указују на бележиоца туђинца, Немца. Има један икавизам: *на колина* (ст. 11), само један, (*нису* у ст. 30. не можемо рачунати), али не и други где би се очекивао: *већ усезде* (ст. 43.), које очувано (иначе: *врѣмена, срѣд, смѣде*), утврђује још боље несумњиво утврђен терен постанку ове песме. Значи да је ову, последњу, песму у збирци Ерл. Рукописа забележио *сам скуљач* збирке, анонимни Немац, *по слушању* текста који му је, изгледа, *не ђеван* (као што су, вероватно, метрички правилне краће, напр. 3, 4, 5 и др.) него *казиван, ђрејричаван* те отуда у њој, доста краткој (44 ст.), ипак три неправилна десетерца: *и она кука за невоју ши* (ст. 6, још и с погрешним почетком м.: *ако кука ..*), *око нѣга ђуш'ке иш'ал'ан'ке* (ст. 19), *е^два е млада ђкуйила* (ст. 35. без *их* одн. и или *је* како је у ранијим 29.: *ђкуйи њ...*, те је место два *е* остало само једно).

Према свему овсм, значило би да састављач збирке старих српскохрватских народних песама у Ерлагенском Рукопису треба тражити међу војним или административним чиновницима окупационе управе у Србији, између 1717 и 1733 године. Ту је он, у Србији, евентуално у Београду, после боравка у славонским граничарским гарнизонима где је научио језик наш и ћириличку „србуљску“ графику, скупљао и бележио наше народне песме одн. *завршавао скупљање и бележење* њихово, почето још раније на територији Војне Границе. У том скупљању помагали су му људи наше народности, не само казивањем него и бележењем, дајући му своје концепте, које је он заједно са својима преписао у зборник Ерлангенског Рукописа.

*

Али, најстарија ова приближно датирана збирка наших народних песама није интересантна само својом загонетном историјом постанка. Напротив, много још више садржином својом. Ни уметничка вредност песама у њој није мала, има ту „писера“, и досад

непознатогa, као што је напр. она под бр. 145, једна од најлепших између свих женских народних песама наших.

Као, у своје време, збирка Богишића, и ова ерлангенска даје обилата материјала и за боље и новије погледе о развоју наше народне поезије, и отвара нова или обнавља стара питања, за која се мислило да су научно решена. Како чујемо, г. Геземан је почео у посебним расправама покретати поједина од њих; а ми ћемо, завршујући овај преглед, нотирати само нека, која несумњиво заслужују детаљније студије.

Тако, једно, које се намеће и при овлашном прегледу ове збирке: о *старости* народне поезије наше, о старости добрих мотива датих у успелој форми, у песмама, обично краћим, женским, које су се и данас очувале (и ван Вукових збирака), управо стереотиписале, па неке и са посебних мелодијама. Нема ли се, с обзиром на њих, од нотирања њихова пре 200 година рачунати и унатраг бар толико, до момента њиховог евентуалног постанка, одн. до стављања у форму у којој су тада још нотиране, а и данас се непромењене одржавају, те би им моменат постанка требало тражити још у дубљој старини. Тако напр. бр. 4 (*Видох чудо прије невиђено, На медведу чалма кадијина*) у којој се осећају она књижевна сатирична тенденција (исмевање госпоштине) и алузије које су средњевековној светској књижевности дале роман о лисцу; у Ерл. Рук. нотирану форму, којој одговарају и доцније (у Вука и др.), добила је она несумњиво за време робовања Турцима, а могла ју је, с незнатним изменама, имати и раније у време нашег феудализма. Па бр. 5 (*Прођох кроз гору не знам кроз коју*); бр. 7 (*Фалила се жушта дуња*) у Ерл. Рук. сачувана потпуно заокружена и логички завршена; бр. 32 (*Ја се појех на полаше полако*); бр. 35 (*Колико се ја заклињах, Да не бијем рујно вино*); бр. 148 (*Киша пада, шрава расише, гора зелени*); бр. 152 (*Вијала се бела лоза винова*); бр. 171 (*Текла вода шекелија*) све са мелодијама, и данас свуда једнаким и вероватно исто толико старим колико и текстови. Одржању њихову помогла је свакако *мелодија*. Дуже, мушке, много су се више мењале, преправљале, што се види на варијантама којих је приличан број у Ерл. Рукопису. Очували су се у њима, стереотиписали, лепи, успели описи (напр. опис шатора и под њим јунака, Змаја деспота Вука у бр. 59, одн. дервиша у песми о Бановићу Страхини), па детаљисани опис лепотице „којано је у кафезу расла“ (бр. 66.), па згодни описни компаративни почетци (*Шта се сјаје више Сења града: Ил' су сн'јези или лабудови?* у бр. 80; *Или грми ил' се земља шресе?* у 123), па завршетци (*То изустии ња душицу љустии* у бр. 110 и др.; *Брез промене докле је крајине*, у бр. 96 и др.).

Друго питање, које се истиче и при овлашном прегледу садржине ових песама, јесте: *Зашто нема косовских песама?* А има и преткосовских (напр. бр. 92, о Војину, зету цара Душана и др.), и повећи број о Краљевићу Марку, и о кнезу Лазару (варијанта оне о Змају од Јастрепца, бр. 208), па се спомињу и други косовски

јунаци: Милош, Страхинић, Југ Богдан, Стефан Мусић, чак и Вук Бранковић (у бр. 217). И, нема их баш у оно исто време (око 1720 г.) кад се јављају први рукописи прозне епопеје косовске (в. Ст. Новаковића: Прича о Боју на Косову у *Starinama XIII*). Да ли је то само зато, што *шужне*, с елементима трагичним, нису биле у вољи самопљачу који је, види се, више био наклоњен и тражио веселије, несташнице, чак „масне“, толико да нису могле бити објављене целе, више личне и локалнице подругачице?

Треће би било о метрици народних песама, специјално о развоју десетерца, о појави песама „краткога стиха“ и поступном територијалном ширењу њихову. После појаве ове ерлангенске збирке са обиљем омашком бележиоца и преписача датих једанаестераца и дванаестераца у десетерачким песамама, види се тек, најзад, колико је несолідна основа целе Зерензенове теорије о развоју „кратког стиха“ из „стиха од 11 и 12 слогова“, коју, иако сматра да „није увек примљива“, највише је ипак популарисао и, има скоро 20 година, озваничио у школским предавањима о народној поезији „Преглед Књижевности Српске“ од г. П. Поповића (стр. 87 у VIII изд.). Уз то, оне несумњиво босанске (бар као муслиманске), а њих је врло велики број у Ерл. Рукопису, забележене почетком 18. в., руше временске одредбе Зерензенове, по којима су песме кратког стиха тек „у другој половини 18. века“ захватиле и Босну, да се крајем тога века и почетком 19. рашире и у Црној Гори (!). Знатан пак број и чисто епских осмерачких песама (11, 23, 30, 48, 52, 116, 181, 186, 196, 197, 208, 210, 214, 216), баш у време „цветања“ десетерачких, док их у 11-терцу и 12-терцу готово никако нема у Ерл. Рук., показују само још боље колико је јача веза између она прва два кратка метра, од којих се дужи (10) добива из краћега (8) просто интерполирањем двосложног епитета, онако како се то напр. лепо види још при најстаријем нотирању десетерца, истовременом баш са најстаријим нотирањем и бугарштичког „дугачког стиха“, још у *Половини 16. в.* (пре 17. в. дакле, у коме се „кратки стих“ тек развио, по Зерензену), т.ј. г. 1555 у „Рибању и рибарском приговарању“ Петра Хекторовића, у строфи коју му пева Паскоје (*Stari Pisci Hrvatski*, knj. VI):

Мајка му је (липо) име дила	10
Свитла сунца гледајући,	8
Љуба му је (златом) винчац вила	10
Уз коњица потичући.	8

Чисти, прости, течни десетерачки „кратки стих“ који је у половини 16. в. допро чак и на Хвар у друштву бугарштичког „дугог стиха“ и тада најпопуларнијег осмерца, о чијој опет вези са бугарштичким још ритмичким не силабичким „дугим стихом“ није потребно ни говорити. Ерлангенска Збирка баца нову и јаснију светлост и на питање бугарштица које су се „зачеле под грандиозним и несрећним утисцима најважнијих догађаја по Србе, одсудних и великих би-така Срба с Турцима на Марици (1371) и Косову (1389) у јужним деловима некадашњих српских земаља, и крајем XIV века“ па „про-

пале и нестале током XVII века. За то кратко време од два и по века, оне су постале, развиле се од „раног пупољка у пун цвет“ али остале „цвет на ивици гроба“ и напоследку увенуле.“ (По теорији г. Зерензена, примљеној у „Преглед Срп. Књижевности“, стр. 58 у VIII издању). У Ерл. Рукопису пак, усред десетерачких, има и једна бугаршtica под бр. 51 (*После мене мој господар с Угри војску војеваши*). Г. Геземан, који о Зерензеневом теорисању зна да је зидано „на песку“ (стр. CXI увода), уважавајући онда, можда, ауторитет „Прегледа Српске Књижевности“, на силу Бога хоће да порекне ову незгодно васкрслу бугарштицу, те у напомени на стр. CXXV увода (§ 3. О метрици) вели: „Врло је важан факат да у нашем зборнику, који припада најстаријим од очуваних, нема ниједне *бугарштице*,” а за ту једну која „на први поглед само личи на бугарштицу“ додаје да је у њој „писар просто написао осмерце у дугачком реду“ и да су три седмерца међу њима само „искварени осмерци“. Међутим, и на први, и на други, и на даље погледе, та песма под бр. 51 јесте и остаје *бугарштица с почетка 18. века*, и забележена, вероватно, не на Приморју него у Војној Граници *северно од Саве*. Јер, поред и г. Геземаном запажена три седмерачка полустиха, има у њој два пута једно за другим палилогије, непотребне кад би то били само „осмерци у дугачком реду,“ у стиховима 8. и 9. па 10. и 11.:

и моја је ћерка врстна до два града невардана,
два града невардана и два коња оседлана;
ал говори мала мома: не говори, мајко,
не говори, мајко, што не може нигда бити;

а уз то се још спомињу *Угри* и *Уриница* како је редовно у бугарштицама, насупрот *Маџарима* како је обично у десетерачким песмама, па и у Ерл. Рукопису (стр. 114, 115, по регистру), осем *Угрин-Јанка* и, у Ерл. Рук., још и *Свилос-Урина* (у п. бр. 133). Што је г. Геземану било потребно да поколеба добро мишљење о објективности његовој у раду, за љубав једне теорије о чијем творцу и сам има уверења да је „на песку зидео“?

Четврто питање које сад, после објаве Ерл. Рукописа, добива шире значење, јесте: зашто се у раније објављеним збиркама народних песама наших не истиче тако видно онај стварно постојали *антиагонизам* и између појединих група наших, хришћанских, јунака, готово сасвим заташкан у Вуковој збирци; антагонизам, повремени бар, између сењских ускока одн. других граничарских ратника (под заштитом Аустрије), с једне стране, и котарских, цетинских ускока одн. загорских хајдука (под заштитом Млетака) с друге стране, и већ, с треће стране, самосталних хајдука одн. мартолоза, пандура (под заштитом Турске)? А све се њихове размирице тако јасно и језиво потврђују напр. у „Кронаки Оца Павла Шилобаровића о четовању у Приморју (1662—1686)“, штампаној у *Starinama XXI*, и видно истичу у народним песмама, сабраним у Ерлангенском Рукопису (в. напр. бр. 64, 80, 83, 106, 127, 131, 135, 156 и др.). Јаче обележје реалистичности у цртању, које би се и

а ригори могло очекивати код њих као ближних догађајима, овим се, мислимо, највидније документује. Али има и у Ерл. Рукопису већ оних прелазних, млађих, преправљених, у којима се ти јунаци, збратимљени, мешају, пребацују из једне групе у другу. Тако напр. у бр. 94 Котаранин Илија Смиљанић је међу Сењанима док је стварно могао бити само са *Сињанима*; па у бр. 119 загорски хајдук Вук Мандушић, такође. Једна, под бр. 100, почиње :

Вино пије кита од *Сењана*
Код *Цетиње*, код воде студене,

и ако та река тече поред *Сиња* а не *Сења*, који се после у овој песми поименце помиње. Та река, звана и *Цетиња* (баш у овој истој песми), припомоћи ће да се у доцнијим песмама пребаце „млади цетињани“, Вук Мандушић напр., у Црну Гору, због Цетиња.

Пето, шесто, и даље, има у Ерлангенском Рукопису обилато материјала за историју појединих познатијих песама из Вукове и др. збирака, врло интересантних варијаната не само песама о Краљевићу Марку и Јакшићима, којих је највише, него и другима, као напр. (под бр. 6.) песми о Асанагиници, мање „племенитој“ и с другим, реалнијим мотивом омрази прекога Асанаве, што управо и страда овде место Асанагинице, која се удаје из ината, те се намеће мисао да су ове варијанте, засноване обе на истој реалној подлози, формиране са противничких гледишта присталица Асанаве (ова) односно Асанагинице (она Вукова); па бр. 168 о мучењу у Лијевну синова Вујадинових, без Вујадина; па бр. 83 о Кајици Радоњи, мартолозу смедеревског паше Балибега, супарнику Змај-Огњеног Вука, заменику графа Урлиха Циљског (Орхила одн. Орлиха код наших летописаца, в. у Љ. Стојановића Старим Српским Родословима, Зборник за Ист. ит.д. XVI, стр. 240) у познатој лепој песми Вукове збирке. И т.д., и т.д.

Значај Ерлангенског Рукописа за историју наше народне поезије оцениће се најбоље при расправљању овде истакнутих и многих још питања, за чије решење даје обилата материјала.

Проф. Драг. Косић.

23. — PERE LJUBIĆ, „Bodulske Pisme“. (Šibenik 1927. str. 1—45.).

Pesme su pisane — kao što autor kaže u napomeni — „hrvatskim čakavskim narečjem“. Šteta što autor nije tačnije odredio geografski položaj tog dialekta; svakako to nije dialekat grada Hvara ili Jelse, jer tamo se govori čakavski, odnosno čakavski dialekat, a „bodulske“ pesme su napisane čakavskim narečjem. Zbog toga, što su dialekti otoka Hvara vrlo slabo poznati, Ljubićeva zbirka pesama predstavlja izvesnu vrednost, kao prilog za čakavsku diaktologiju. Trebalo bi ipak zamoliti autora, da bi eventualno u sledećim zbirkama čakavskih pesama označio i naglaske, jer bez označenja akcenta tekst mnogo gubi od vrednosti sa lingvističke tačke gledišta. Autor se izvinjava da nije obeležio naglaske, pošto je knjižica namenjena čakavcima, ali to nije dovoljan razlog, jer pesme kao dialekatski tekst (da ne govorimo

o drugim vrednostima) jednog dialekta koji se gubi, mogu zainteresovati naučne krugove čak i izvan Jugoslavije.

Osim poznatih, opštečakavskih crta, koje su u dialektu „bodulskih“ pesama vrlo čisto i dosledno sačuvane, najmarkantniju osobinu hrvatskog dialekta predstavljaju promene dugih vokala. Osim dosta raširenog po čakavskoj teritoriji prelaza $\bar{a} \cong \bar{a}$ (odnosno diftong), imamo ovde i promene \bar{e} i \bar{o} . Dugo \bar{a} daje uvek u dialektu „bodulskih“ pesama \bar{a} (izuzetke od tog pravila treba smatrati za štamparske pogreške: isporedi n. pr. *znān* pored *znān* i t. d.), ali \bar{e} , \bar{o} prelaze u \bar{i} , \bar{u} , samo u izvesnim slučajevima. Istu pojavu zabeležio je i Leskien (isp. Bieträge zur kroatischen Dialektologie Dalmatiens str. 204.). Pitanje ispitivanje čakavskih dialekata treba da utvrdi, kad \bar{e} , \bar{o} prelaze u \bar{i} , \bar{u} , a kad ostaju. Ljubićeva zbirka ne daje dovoljno građe za rešenje toga pitanja.

M. Malecki.

Б Е Л Е Ш К Е.

1. — U članku „Iz srpsko-hrvatske toponomastike“ dogodilo se greškom slagača, te su bilješke, koje su imale slijediti iza svakoga paragrafa, došle na dno svake stranice. Radi toga je nastala među njima zbrka, koja se nije dala posve ukloniti pri reviziji.

Primjedba autorova.

2. — Због претрпаности материјалом библиографија је цела остала за књигу VII.

Редакција.

Све рукописе ваља слати проф. А. Белићу, Београд, Франкопанова 28а или једном од сталних сарадника, са ознаком да је за Јужн. Филолог.

Јужнословенски Филолог излази засада два пута годишње у свескама од 10—16 штампаних табака или у једној књизи од 16—25 штампаних табака.

Годишња је претплата 100 дин. како за Краљевину С. Х. С. тако и за иностранство. Старије године (од 4 св.) — 100 дин.; свеске II књиге засебно (т. ј. II 1—2 и II 3—4), свака по — 50 дин. Од прве књиге остао је мали број егземплара и може се добити само када се купе све досадашње књиге (I—VI).

Претплата се шаље или редакцији, Франкопанова ул. бр. 28а, или књи- жарима: Геци Кону, С. Б. Цвијановићу и Ф. Баху у Београду.

Главни стовариште књига Јужнословенског Филолога: књижарница Геце Кона у Београду.
